ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى
mmtys.blogbus.com
تەۋپىق بىلوگىدىن تەۋپىق ئەپەندى ئىشلىدى

ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى

مۇندەرىجە

ئۇيغۇرلاردىكى ھەرقايسى يۇرتناملىرى توغرىسىدا............................3 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى..................................12 - بەت

ئۇيغۇرلاردىكى ھەر قايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز – خۇلقى توغرىسىدا.............24 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ توي – تۆكۈن ۋە ئۆلۈم – يېتىم ئادەتلىرى.........................29 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى.........................52 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت – بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى...........................82 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى...............................101 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى..................................116 - بەت

تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى..................................127 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى..............................134 - بەت

قاتناش – ترانسپورت ئادەتلىرى....................................148 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر – كەسىپ ئادەتلىرى..............................157 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى................................231 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى...................................255 - بەت

ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى.........................297 - بەت

ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلاردىكى ھەر قايسى يۇرتناملىرى توغرىسىدا

يەر نامىلىرىنى تەتقىق قىلىش مەخسۇس يەرنامىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم "تۇپونومىيىنىڭ ۋەزىپىسى. تۇپونومىيە يەر نامىلىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى، يەر نامىلىرىنىڭ مەنىسىنى، تارىخي ئۆزگىرىشىنى، يەر نامىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى، يەر نامىلىرىدىكى تۈرلۈك گرامماتىكىلىق (فونېتىكىلىق) ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، يورۇتۇپ بېرىدۇ. يەر نامىلىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش، يەر نامىلىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يەر نامىلىرى تەتقىقاتى ناھايىتى كەڭ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئېتنوگرافىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ناھايىتى كەڭ ساھەلەرگە چېتىلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇرلاردىن باشقا كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايون. شۇڭا بۇ رايوندىكى يەر نامىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ياسالغان ناملاردىن باشقا، يەنە قازاقچە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە ۋە باشقا تىللاردىكى سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر نامىلىرى خېلى ئۇچرايدۇ. بىز تۆۋەندە پەقەت فولكلور نۇقتىسىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ يەر "جاي نامىلىرى ئادىتىدىكى ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىكلەرنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، بەزى يەر جاي نامىلىرى شۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى ياكى تارىخي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىن ياسالغان بولۇپ، كېيىنچە بۇ ئىسىملارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدە ئۇچرايدىغان نورمال ھادىسىدۇر. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى (بۇيرۇق) دېگەن سۆز، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (بۇرىيۇق) شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆزدە (ر) تاۋۇشى بىلەن (ي) تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى (يالپۇز) سۆزى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (يارپۇز) شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆزدىكى (ر) تاۋۇشى (ل) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن. بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە بەزى يەر نامىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(1) ئايغىر بۇلاق ¨توقسۇن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدىغان كونا تاغ يولىدا بىر بۇلاق بار. بۇ يەرنى بەزىلەر (ئايغىر بۇلاق) دەپ ئاتىسا، بەزىلەر (ئارغى بۇلاق) دەپ ئاتايدۇ. بۇ بۇلاق ئەسلىدە ئىككى تاغ ئارىسىدا بولغىنى ئۈچۈن (ئارغۇ بولاق) دەپ ئاتالسا مۇۋاپىق بولغان بولاتتى (ئارغۇ) سۆزىگە قاراڭ«مەيلى (ئايغىر بۇلاق) بولسۇن، ياكى (ئارغى بۇلاق) بوسۇن، ھەر ئىككىلىسى دەل (ئارغۇ بۇلاق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلىدۇر.

(2) بۈيلۈق ¨تۇرپان شەھرىگە قاراشلىق ئۈزۈمچىلىك رايونى.«تۈركىي تىللار دىۋانى».«قۇتادغۇبىلىك»ۋە«تۇرپان تېكىستلىرى»قاتارلىق قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا (بور)، (بورچى)، (بورلۇق) دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (بور) سۆزى (شاراب ¨ئۈزۈم) مەنىسىنى، (بورچى) سۆزى (باغۋەن) مەنىسىنى، (بورلۇق) سۆزى (ئۈزۈملۈك، مېۋىلىك باغ) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، (بۈيلۈق) دېگەن سۆز (بورلۇق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ، (ر) تاۋۇشى (ي) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

(3) تاشلىملىق ¨قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بىريېزا. بۇ سۆز ئەسلىدە (تاش) سۆزى بىلەن (بالىق) سۆزى بىرىكىپ ياسالغان(تاشبالىق) شەكلىدىكى سۆز بولۇپ، (تاش قەلئە، تاش قورغان، تاش شەھەر) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. بۇ يەر ئېھتىمال، قارا خانىلار خانلىقى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بىر قەلئە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەسلىدىكى (تاشبالىق) سۆزىدىكى (ب) تاۋۇشى (م) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ (تاشملىق) شەكلىگە كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا (ب) تاۋۇشىنىڭ (م) تاۋۇشىغا ئالمىشىش ھادىسىسى نورمال ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

(4) قاراقاش ¨خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق چوڭ بىر ناھىيە. مەھمۇت قەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى»(III ¨توم، 208 ¨بەت)دا (قاش) سۆزى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ:«قاش: بىر خىل سۈزۈك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ، بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىنىدۇ»،«قاش ئۆگۈز. خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا، بىرى«ئۈرۈڭقاش ئۆگۈز»(يۈرۈڭقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۈزۈك ئاق تاش چىققاچقا، دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى،«قاراقاش ئۆگۈز»(قاراقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۈزۈك قارا تاش چىقىدۇ، بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ. پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ). دېمەك، يۇقىرىقى بايانلاردىن (قاراقاش) ۋە (يۈرۈڭقاش) دېگەن

نامىلارنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. (يۇرۇڭقاش) سۆزى قەدىمكى (ئۆرۈڭقاش) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى. بۇنىڭدىن باشقا، سۇيى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان (قاش دەرياسى) دىكى (قاش) سۆزى يۇقىرىدىكى قاش سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، (سۇيى سۈزۈك دەريا) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(5) كورلا ـ ئۇيغۇر تىلىدا ـ «تۆگمەننىڭ كويلىسىدىن پۈتۈن چىقىدىغان»دەيدىغان تۇراقلىق ئىبارە بار. (كويلا) سۇ تۆگمەنلىرىدە نو ئارقىلىق يۇقىرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇ قۇيۇلىدىغان كۆلچەك. مەھمۇت قەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى»، (III توم، 599 ـ بەت)دا، (كەۋلى) دېگەن سۆزنى«كويلا، دەريا ئېغىزى»دەپ چۈشەندۈرگەن. باغراش كۆلىدىن ئېقىپ چىققان سۇ، خۇددى سۇ تۆگمەنلىرىدە سۇنىڭ نو (قوش) ئارقىلىق ئېگىزدىن كۆلچەككە ئېقىپ چۈشكىنىگە ئوخشاش، باش ئەگىم ئارقىلىق كورلىغا كىرىدۇ. دېمەك، (كورلا) سۆزى ئوخشىتىش يولى بىلەن كەلگەن نام بولۇپ (كويلا) سۆزىدىكى (ي) تاۋۇشى (ر) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ، (كورلا) شەكلىگە كەلگەن.

ئىككىنچى، تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى. بۇلار تارىختايۈز بەرگەن بەزىبىر ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ قاچان، قەيەردە ۋە قانداق يۈز بەرگەنلىكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ.

(1) ئەسكى ھىسار ـ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىزىل دەرياسى بويىدا قاراخانىلارنىڭ (ھىسار) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەلئە شەھىرى بولغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ يەردە خان ئەۋلادلىرى ۋە قوغدىغۇچى قوشۇنلار تۇرغانىكەن. XI ئەسىردە يۈز بەرگەن يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتىدە بۇ يەر خاراب بولغان. قەشقەر خەلقى ھازىرغىچە (ئەسكى ھىسار)نىڭ قەدىمكى ئورنىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى قوشۇپ (ئەسكىسا) دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

(2) يېڭى ھىسار ـ رىۋايەتلەرگە قارىغاندا«ئەسكى ھىسار»(قەدىمكى قەلئە) خاراب بولغاندىن كېيىن، خوتەن يولىدا مۇنتىزىم«يېڭى ھىسار»(يېڭى قەلئە) قۇرۇلۇپ، بۇ يەرگە«ئەسكى ھىسار»خەلقى كۆچۈرۈلگەنىكەن. قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ھازىرقى يېڭىسار خەلقى، ئېتنىك ئالامەتلەردىن قارىغاندا ئۇلار قاراخانىلارنىڭ تايانچ قوشۇنى خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېنىقلانماقتا.

(3) ئۈچ ـ مەھمۇت قەشقىرى«تۈركىي تىللار دىۋانى »(I توم، 49 ـ بەت) دا: ئۈچ ـ مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى»دەپ يازىدۇ«ئۈچ»ھازىرقى ئۈچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى.«ئۈچتۇرپان»دېگەن بۇ نام (ئۈچ) سۆزى بىلەن

(تۇرپان) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان خاس ئىسىم. (ئۇچتۇرپان) دېگەنلىك«ئۇچتىكى تۇرپانلىقلار»دېگەنلىك بولۇپ، بۇ نامنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق: ئۇچتا يۇز بەرگەن«جىگدە يېغىلىقى»دىن كېيىن، ئۇچ خەلقى قىرغىن قىلىنغان ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئىلى قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىنىپ، تارقاقلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپاندىن ئاھالە كۆچۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر (ئۇچتۇرپان) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى (پىچان كەنتى، تويۇق كەنتى، خاندۇ كەنتى، قاراخوجا كەنتى، ياڭخىي كەنتى) دېگەن يەر نامىلىرى تۇرپان، پىچانلاردىكى يەر ناملىرىغا ئوخشاش بولۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

(4) ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىگە قاراشلىق (تاھىريۈزى، تۇردىيۈزى، جېلىلىيۈزى، خۇدىيارىيۈزى، روزىمەتيۈزى، ساقىيۈزى، سامىيۈزى، كېپەكيۈزى، ھاسانيۈزى، ئىسلامىيۈزى) دېگەندەك يۈز سۆزى بىلەن ياسالغان بىر مۇنچە يۇرت "مەھەللە ناملىرى بار. بۇ يۇرتلارنىڭ نامى مۇنداق بارلىققا كەلگەن: مەنچىڭ دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دېھقانچىلىق قىلىپ، ئىلى رايوندىكى مانجۇ ئەسكەرلىرىنى بېقىش ئۈچۈن، ئالتە شەھەر ۋە تۇرپاندىن (يۈز ئۆيلۈك)تىن قىلىپ، ئىلىغا بىر قانچە قېتىم دېھقان كۆچۈرۈلگەندى. بۇلار كېيىن«تارانچى»(تېرىقچى) دەپ ئاتالغان. يۇقىرىدىكى بىر "قانچە (يۈز)بىلەن كەلگەن يۇرت ناملىرى، كۆچەۈرۈپ كېلىنگەن يۈز ئۆيلۈك دېھقانغا باش بولغان (تاھىر، تۇردى، جېلىل، خۇدىيار، روزىمەت، ساقى، سامى، كېپەك، ھاسان، ئىسلام) دېگەن ئادەملەرنىڭ نامىغا قويۇلغان.

(5) مەشەت "ئاتۇش شەھىرىگە قاراشلىق بىر كەنتنىڭ نامى. ھازىر (مەشەت، مەشەت) دەپ يېزىلىۋاتقان ۋە تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان بۇ سۆز ئەسلىدە (مەشھەت) بولۇپ، مەنىسى (بىر ئادەمنىڭ شېھىت بولغان يېرى ياكى پېھتلەر كۆمۈلگەن يەر) دېگەندىن ئىبارەت. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئۇيغۇر بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭلەر بولغانىدى. مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن جەڭدە شېھىت بولغانلار مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇڭا بۇ يەر (مەشھەت) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. ئابدۇلكېرىم سۇتۇق بۇغراخانمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە. شۇڭا بۇ جاي مۇھىم زىيارەتگاھ بولۇپ قالغان.

ئۇچىنچى، قەبىلە ۋە مىللەت نامىغا قويۇلغان يەر "جاي ناملىرى:

(1) قارلۇق ¨تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى مەشھۇر بىر ئۇرۇقنىڭ نامى. بۇ نام بىلەن ئاتالغان جايلار شىنجاڭ رايونىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،«قارلۇق ئۆستەڭ»(كېرىيىدە) ، قارلۇق غول ، قارلۇق كارىز ، قارلۇقلار مەھەللىسى ، قارلۇق تۇگمەن (بۇ جايلار قۇمۇلدا) قاتارلىقلار.

(2) ئارغۇ ¨تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى»(I توم، 172 ¨بەت)دا:«ئارغۇ، ئىككى تاغ ئارىسى، بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ ?ئارغۇ? دېيىلىدۇ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا»دەپ ئىزاھلايدۇ. ھازىرقى ئاتۇش شەھىرىگە قارايدىغان«ئاغۇ»(بۇ سۆزدە (ر) تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان) يېزىسىمۇ ئىككى تاغ ئارىسىدا. دېمەك، بۇ نامنىڭ مەنبەسىنى ئاسانلا بايقىيالايمىز.

(3) قاڭقا ¨تۈرپان، تۇقسۇنلاردا«قاڭقا»دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتلار بار. بۇ نام تارىختا تۇرپان ئويمانلىقىدا خانلىق قۇرغان«قاڭقا ياكى قاڭقىل»قەبىلىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن. «قاڭقا»نىڭ قانداق بارلىققاكەلگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، تارىخىي داستان«ئوغۇزنامە»گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. داستاندا مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇزخان بىر قېتىملىق جەڭدە، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، نۇرغۇن غەنىيمەت ئالىدۇ. بۇ غەنىيمەتلەرنى توشۇپ كېتىشكە ئامالسىز قالغاندا، ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنىدىكى بارماق يوسۇن بىلىگ دېگەن ئەقىللىق بىر ئادەم بىر ھارۋا ياسايدۇ. باشقىلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسايدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا بېسىپ توشۇپ كېتىدۇ. ھارۋا ماڭغاندا (قاڭق، قاڭق) دەپ ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ھارۋىغا«قانقا»دەپ نام بېرىشىدۇ. ھارۋىنى ياسىغان ئادەمنى«قاڭقىلى»دەپ ئاتايدۇ. پۈتۈن قاڭقىللىقلار دەل شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن.«قاڭقا»سۆزى ماتېرىياللاردا«قاڭقا»،«قانقا»،«قاڭلى»ۋە«قاڭقىلى»دېگەندەك شەكىللەردە ئۇچرايدۇ.

(4) تاۋغاچ ¨توقسۇن ناھىيىسىدە«تاۋغاچلار مەھەللىسى»دەيدىغان بىر مەھەللە بار.«تاۋغاچ»سۆزى«تۈركىي تىللار دىۋانى»(I توم، 38 ¨بەت)دا:«تاۋغاچ، بۇ ¨ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ»دەپ ئىزاھلايدۇ.«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تۈركچە«ئىندېكس»(429 ـ بەت)تە:«تاۋغاچ ¨ تۈركلەرنىڭ بىر بۆلىكى»دەپ ئىزاھلايدۇ. تۈرك تارىخچىسى باھائىددىن ئۆگەلنىڭ«تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش»دېگەن ئەسىرىدە«تاۋغاچ»سۆزىنى«جۇڭگولۇق»دېگەن مەنىدە قوللانغان. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تاۋغاچلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئېنىق.

(5) يوپۇرغا ¨ھازىرقى ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى ئورنى«ياباقۇ»چېگرىسى بولغىنى ئۈچۈن، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان ئارسلان تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، كىشىلەر بۇ يەرنى«يوپۇرغا»دەپ ئاتاشقا بولۇشى مۇمكىن. دەپ قارىغۇچىلار بار. خەنزۇ تىلىدا بۇ يەر ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە«岳普湖»دېيىلىدۇ. ياباقۇ ¨تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى.

(6) توققۇزاق (قەشقەر كونا شەھەرنىڭ نامى)، ئىكساق (ئاتۇشقا قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى). بۇ نامىلار ئەسلىدە (توققۇزساق)، (ئىككى ساق) بولۇپ، قەدىمكى ساك قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان يۇرت نامىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(7) يەر ¨جاي نامىلىرى ئىچىدە مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان يەر ¨جاي نامىلىرىمۇ بار. مەسىلەن، ئۇيغۇر شەھىرى، ئۇيغۇر غول، ئۇيغۇر چوققا (قۇمۇل تاغلىرىدا)، تاتار مەھەللىسى (يەكەندە)، تۇڭگانمازار(مارالبېشىدا)، تۇڭگان مەھەللە (نىلقىدا)، قازاق مەھەللە (ئاقسۇ شەھىرىدە)، سالار كەنتى (غۇلجىدا)، مۇڭغۇل كەنتى (چاپچالدا) قاتارلىقلار. بۇ نامىلارنىڭ بەزىلىرى بىر قانچە يۇرتتا ئۇچرايدۇ. بۇ نامىلار بۇنداق بارلىققا كەلگەن: بىرەر مىللەت ئادەملىرى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بىرەر يۇرتقا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقتىن شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان. لېكىن ھازىر شۇ يۇرتتا شۇ مىللەت ئادەملىرىنىڭ بولۇشى ناتايىن.

تۆتىنچى، يۇرت نامى بىلە ئاتالغان يەر نامىلىرى. مەسىلەن، ئالمۇتا كەنتى (غۇلجا شەھىرىدە)، ئاۋات كەنتى (قاراقاشتا)، ئەنجان كارىزى (تۇرپاندا)، ئەنجان ئېرىقى (پەيزىۋاتتا)، بارچۇق كەنتى (قاراقاشتا)، پەيزىۋات كەنتى (كۇچادا)، پوسكام كەنتى (مەكىتتە)، تاشكەنت كەنتى (غۇلجىدا)، توقسۇن كەنتى (بايدا)، تۇرپانيۈزى (غۇلجىدا)، تۇرپان كەنتى (چارقىلىقتا)، چارقىلىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە)، خوتەن مەھەللىسى (قاغىلىقتا)، دولان مەھەللىسى (گۇمىدا)، قاراقاش كەنتى (پەيزاۋاتتا)، قاغىلىق كەنتى (كېرىيىدە)، قەشقەر مەھەللىسى (مارالبېشىدا)، قوقان كەنتى (قاراقاشتا)، قۇمۇل كەنتى (گۇمىدا)، كەلپىن كەنتى (يېڭىسارىدا)، لوپ كەنتى (چارقىلىقتا)، مەكىت كەنتى (ئۇچتۇرپاندا)، ئۇچ كەنتى (ئاقچىدا)، يەكەن مەھەللىسى (خوتەندە)، يېڭىسار كەنتى (ئۇچتۇرپاندا)... قاتارلىقلار.

بەشىنچى، كىشى ئىسىملىرى ۋە لەقەملىرىگە قويۇلغان يەر نامىلىرى. مەسىلەن، ئابلاخۇن كارىزى، ئاقئايلاساي، ئارسلانخان كەنتى، بارات مەھەللىسى، جالالباغ، مامۇتلەڭگەر، مىرسالى مەھەللىسى، سەلەيچوك ئېرىق،

نۇراخۇنبۇلاق، ھېلىمھاجى مەھەللىسى، تورغايلار مەھەللىسى، جۇجەكلەر مەھەللىسى، خورازلار مەھەللىسى، قوچقارلار مەھەللىسى، چەكمەنكارىزى، قودايلار مەھەللىسى... قاتارلىقلار. شىنجاڭدا كىشى ئىسمى ۋە لەقىمى بىلەن ياسالغان يەر جاي نامىلىرى خېلى نۇرغۇن. كىشى ئىسمى بىلەن كەلگەن يەر ¨جاي نامىلىرى يۈرت ئىچىدە يۈز ¨ئابرويى بار ئادەملەر نامىغا قويۇلغان.

ئالتىنچى، كەسىپ نامىلىرى بىلەن ئاتالغان يەر ¨جاي نامىلىرى: بۇ خىل يەر ¨جاي نامىلىرى شۇ يۇرت ئادەملىرىنىڭ نېمە كەسىپ بىلەن تىرىكچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن ئەلگەكچى، بوياقچى مەھەللىسى، تاۋاقچى مەھەللىسى، تاغارچى كەنتى، تەڭلىچى مەھەللىسى، تۇگمەنچى مەھەللىسى، تونۇرچى مەھەللىسى، تۆگىچى مەھەللە، چويۇنچى كەنت، خۇمدان كەنتى، سېۋەتچى مەھەللە، شامچى كوچا، چايچى مەھەللە، قايماقچى كەنت، كۆنچى مەھەللە، ئوۋچى مەھەللە، ياغاچچى كەنت، قەغەزچىلەر مەھەللىسى، يىكچى كەنت، قاسساپ مەھەللىسى... قاتارلىقلار.

يەتتىنچى، ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ¨جاي نامىلىرى. مەسىلەن، ئاقساقمارال، بۆرىكۆل، بۆرەبۇلاق، پاختەكلە، پاقابۇلاق، توڭگۇزلۇق، قۇشقاچباغ، كەكلىكچۆل، ھوقۇشدۆڭ، جەرەنبۇلاق، ئىلانلىق... قاتارلىقلار.

سەككىزىنچى، دەل ¨دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەر نامى بىلەن ئاتالغان يەر ¨جاي نامىلىرى، مەسىلەن ئازغانبۇلاق، ئالمىلىق، ئەمەنلىك، توغراقلىق، قالغايلىق، تىكەنلىك، ئۈزۈمچىلىك، شوتابۇلاق، جىگدىلىك، چىغلىق، چىغىرتماقلىق، چىلانلىق قۇشتېرەك، زاغۇنلۇق، سۆكسۆكلۈك، ئۆرۈكلۈك، يۇلغۇنلۇق، يانتاقلىق، قۇمۇشچۆل... قاتارلىقلار.

توققۇزىنچى، جۇغراپىيىلىك جايلىششىغا قاراپ قويۇلغان يەر ¨جاي نامىلىرى، مەسىلەن ئويمانتۇر، دۆشتۇر، دۆڭمەھەللە، دۆڭكۆۋرۈك، دۆڭمازار، ياللاڭكارىز، قاتار چوققا، ئويبازار، ئاقساي، سەككىز كۆتەل، ئويئېرىق، سايباغ، سايتۇگمەن، سايئۆستەڭ، سايئېرىق، قۇمباغ، قۇمئېرىق، يۇلغۇندۆڭ، شور بۇلاق، بەلساي، يېكەنكۆل، قۇمۇشكۆل... قاتارلىقلار.

ئونىنچى، دىنىي ئاتالغۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر -جاي نامىلىرى، مەسىلەن ئاخۇنمەھەللە، ئاخۇنئېرىق، ئازنا مەسچىت، ئەۋلىيا كەنتى، باخشى كەنتى، بېھشباغ، خانىقا مەھەللىسى، خاتىپكارىزى، داخانلار كەنتى، رەمبال مەھەللىسى، سوپىلار مەھەللىسى، كۆھمارىم، شېھىتلىرىم كەنتى، قابخانا كەنتى، مازار غوجام، شىڭشىڭشىيا غوجام، مەدرىس كەنتى، ئوقۇر مازار، ۋەخپە كەنتى، ئىماملىرىم، ئىسلامئاۋات كەنتى دېگەندەك يەر -جاي نامىلىرى شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇ خىل نامىلارغا بەزى ئەپسانىلەر سىڭىپ كەتكەن ۋە بىر خىل سىرلىق تۈسنى ئىپادىلەيدىغان نامىلارغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئون بىرىنچى، قەدىمكى ھەربىي ئاتالغۇلار بىلەن باغلانغان يەر -جاي نامىلىرى، بۇ خىل يەر نامىلىرى بىۋاستە ھالدا پوتەي، تۇر (تۇرا)، تىم، قاراۋۇل، قورغان، قەلئە، ساھار، (ھېسار) دېگەندەك سۆزلەر بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، بەشقورغان (تاشقورغاندا)، پالۋانتۇر، چۆلتۇر، قۇمتۇر، چوڭتۇ، دۆشتۇر، چوقايتۇر، چاشقانتۇر (بۇ يەرلەر قۇمۇلدا)، پوتەي كەنتى (توقسۇندا)، تۇرا كەنتى(كەلپىندە)، تۇر كارىز (پىچاندا)، تۇركەنت (بايدا)، تىم كەنتى (شاياردا)، چولاقتۇر (توقسۇدا)، قاراۋۇل (ئاقتۇدا)، قاغىتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا)،قورغان كەنت (يەكەندە)، قىزىلتۇر كەنتى، قۇشتۇر كەنتى (تۇرپاندا)، كونا تۇر كەنتى (بايدا)، ھاسار كەنتى (گۇمىدا)، ئويتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) قاتارلىقلار.

ئون ئىككىنچى، قەدىمكى ھاكىمىيەت نامىلىرى بىلەن ئاتالغان يەر -جاي نامىلىرى. مەسىلەن، بەشبەگ (قاغىلىقتا)، خالىق ۋەخپىسى كەنتى (خوتەندە)، خانئېرىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە)، خانكۆۋرۈك كەنتى (يوپۇرغىدا)، خانكۆل كەنتى (مەكىتتە)، خانلەڭگەر (پوسكامدا)، ئوردا كارىز، ئوردا قوۋۇق (قۇمۇلدا)، ئېرىق (ئاقتۇدا)...قاتارلىقلار.

ئون ئۈچىنچى، ھەپتە ئىچىدىكى ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر -جاي نامىلىرى، مەسىلەن، دۈشەنبە بازار، سەيشەنبە بازار، چارشەنبە بازار، پەيشەنبە بازار، ئازنا بازار، شەنبە بازار، يەكشەنبە بازار دېگەن نامىلار ئاستىدا ھەرقايسى يۇرتلاردا نۆۋەت بىلەن بازار بولۇپ تۇرغان. بۇ بازار نامىلىرى دەسلەپ، سودا -سېتىق ئورنىنى بىلدۈرگەن بولسا، كېيىنچە بىرەر يۇرت ياكى مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ قالغان.

ئون تۆتىنچى، مىتال ¨مەدەن نامى بىلەن ئاتالغان يەر ¨جاي ناملىرى، مەسىلەن كۈمۈشبېكتى، ئالتۇنبۇلاق، ئالتۇنتاغ، تۆمۈرتى، زەگەر كەنتى، مىسبۇلاق، مىسكەنت، قەلەيچى مەھەللىسى قاتارلىقلار.

ئون بەشىنچى، رەڭ بىلەن سۈپەتلەنگەن يەر ¨جاي ناملىرى. مەسىلەن ئاقساي، ئاقتاغ، ئاقدۆڭ، ئاقئۆستەڭ، ئاقسۇ، ئالاقاغا، بوزدۆڭ، سېرىقبۇيا، قاراتاغ، قارادۆڭ، قاراسۇ، قارا يۇلغۇن، قاراقاش، قىزىلبۇلاق، قىزىلتاغ قىزىلقۇم، قىزىلسۇ، قىزىليار، قىزىليۇلغۇن، كۆككۈمبەز، كۆكتۇمشۇق، كۆكبۇقچا قاتارلىقلار.

ئون ئالتىنچى، سان بىلەن ياسالغان يەر ¨جاي ناملىرى. بۇ خىلدىكى يار نامىلىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئەللىككەتمەن كەنتى، بەشبۇلاق كەنتى، بەشتام كەنتى، بەشتوغراق كەنتى، بەشتوگمەن، بەشتېرەك، بەشدۆڭ، بەشكارىز، بەشكېرەم، بەشگۈمبەز، بەشئېرىق، توققۇز بۇلاق، توققۇز توما كەنتى، سەككىز كۆتەل، ئۇچدەرۋازا، ئۈچكۆۋرۈك، ئۈچئۆستەڭ، يەتتە قۇدۇق، يەتتە قىزلىرىم، توققۇزئەگىم... قاتارلىقلار.

ئون يەتتىنچى، مۇھىت ئالاھىدىلىكى بىلەن باغلانغان يەر ¨جاي نامىلىرى. مەسىلەن، بوستان كەنتى، چېچەكلىك كەنتى، چىمەن كەنتى، گۈلچى كەنتى، بورانلىق، چىمەنزار، گۈلچىمەن كەنتى، گۈللۈكھويلا، گۈلمەھەللە... قاتارلىقلار. ئۇيغۇر خەلقى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ. يۇقىرىقىدەك يۇرت نامىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىكنى سۆيىدۇ. يۇقىرىقىدەك يۇرت نامىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەر ¨جاي نامىلىرى ئادەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق، تولۇقسىز ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، شىنجاڭدا تەخمىنەن يىگىرمە مىڭدىن ئارتۇق يەر ¨جاي نامىلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم. بۇ يەر نامىلىرىنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىش ناھايىتى چوڭ تېما. ئىشىنىمىزكى، يېقىن كەلگۈسىدە بۇ تېما كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولغۇسى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

كىيىم ¨كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇر كىيىم ¨كېچەكلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، شەكلى ھەرخىل ۋە رەڭگارەڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ¨كېچەك ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار تەبئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياجنى بىرلەشتۈرۈپ كىيىنىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈشكە باشلىغان دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق. مۇندىن مىڭ يىللار بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە ھەرخىل يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ¨كېچەكلىرىنىڭ تۈرلىرىنى، تاش كىيىم، ئىچ كىيىم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە؛ شەخسنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا، ئۆيئىچىلىك كىيىم، تالالىق كىيىم، ئەمگەك كىيىمى، كەسپىي كىيىم ۋە مۇراسىم كىيىملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئومۇمەن، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا ھەرخىل ئېھتىياج تۈپەيلى پەرقلىق كىيىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

قاراخانىلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئىككى بۈيۈك ئەسەر ¨«قۇتادغۇبىلىك»بىلەن«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ¨كېچەكلىرى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بار. مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كىيىم ¨كېچەكلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ، تېرە كىيىم، يۇڭ كىيىم، يىپەك كىيىم ۋە پاختا رەخت كىيىم دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ.«تۈركى تىللار دىۋانى»دا«ئىچۈك»سۆزىنى ئىزاھلاپ«ئىچىك»دەپ ئاتالغان جۇۋابولۇپ، ئۇنى بۆلغۈن، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىممەتلىك ھايۋان تېرىسىدىن تىكىلگەن«جۇۋا»دېيىلگەن. («تۈركىي تىللار دىۋانى»I توم، 93 ¨بەت). دەرۋەقە، جۇۋا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قىشلىق تاشقى كىيىمى بولۇپ، ئۇنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ خىل. ئاساسەن، كېپىنەك تون شەكىللىك بولۇپ، كۆپرەك قوي، بۆلغۈن، سۆسەر، تۈلكە، ئۆچكە، بۆرە قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن. ھۈنەر ¨سەنئەت ئەھۋالىغا قاراپ بەزى جۇۋىلار سىدام رەختلەر بىلەن قاپلانغان، بەزىلىرى رەخت بىلەن تاشلانماستىن، تېرىنىڭ يۇڭلۇق تەرىپىنى ئىچىگە ئالغان ياكى تېشىغا چىقىرىپ ئالاھىدە ھۈنەر بىلەن ئىشلەنگەن.

يەنە بىرى،«قارس»دەپ ئاتالغان يۇڭ چەكمەن چاپان، بۇنى«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۆگە ياكى قوي يۇڭىدا ئىشلەنگەن«كىيىم»دەپ ئىزاھلىغان. («تۈركىي تىللار دىۋانى»I توم، 453 -بەت). دەرۋەقە، شىنجاڭدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە يۇڭ توقۇلما كىيىملەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەڭ بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلما كىيىملەرنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، بىر ئۇرتاقلىق مەۋجۇت. يەنى ھەممىسى بۆرەكچە ياقلىق، ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك بولۇپ، ئالدى پەشكە رەڭلىك يۇڭ يىپتىن ئۈچ بۇلۇڭ شەكىللىك (ھەرە چىشلىق) كەشتە ئىشلەنگەن. تونىنىڭ ئېتىكى كۆكرىكىگە ئۈچ دانىدىن ئۈچ بۇلۇڭ شەكىل كەشتىلەنگەن. بۇ خىل يۇڭ چەكمەنلەر ھەم چىداملىق، ھەم كۆركەم بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم -كېچەك ئەنئەنىسىدە، گۈللۈك يىپەك رەخت كىيىملەر چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەرخىل گۈللۈك ۋە نەقىشلىك يىپەك رەخت كىيىملەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ. بۇ ئەھۋالنى«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا«قىلقىلناي دېسە قىزىل كىيەر، ياراي دېسە يېشىل كىيەر»(تۈركىي تىللار دىۋانى»I توم، 512 -بەت)دېگەن تەمسىل بىلەن سۈرەتلىگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسپىي ھالدا، قىزىل رەڭ -خوشاللىق ۋە شادلىقنىڭ، ئاق رەڭ -ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق رەڭ -پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ، كۆك رەڭ -ياشلىق ۋە بەخت -سائادەتنىڭ، قارا رەڭ -قايغۇ -ئەلەم ۋە مۇسىبەتنىڭ سىموۋلى قىلىنغان. مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن جىنسىي ئايرىملىقى، ياش قۇرامىغا، كەسپىي ئالاھىدىلىكىگە، ئورۇن -مەرتىۋىسىگە، پەسىل خاراكتېرىگە ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، پەرقلىق كىيىنىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

ئەر -ئاياللارغا قارىتا ئىش تەقسىماتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق، گۈزەللىك تەلىپى ۋە پسىخولوگىيىلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى، قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئاياللارنىڭ كىيىنىش ئادىتىمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئادەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈللۈك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ئۇستىگە تىك ياقلىق جىلىتكە ياكى تاۋار جىلىتكە، ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان قاتارلىق گۈللۈك كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن؛ ئەرلەر بولسا، گۈلسىز سىدام رەختلەردىن (كۆپرەك ئاق، قارا، قارا كۆك، كۈل رەڭ) تىزىنى بېسىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى ئەستەرلىك تونچە چاپان، ئۇزۇن ئىشتان، كاشا (تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان بەش -ئون سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى بەلباغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ، سول يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ. باللار ۋە ياشلار كۆپرەك تىلە ياكى بۆرەك ياقلىق خالتا كۆڭلەك ۋە كەمزۇل چاپان كىيىدۇ. كۆڭلەكنىڭ ياقىسى

ۋە ئالدى پېشكە مىللىي ئۇسلۇبتا رەڭلىك يىپ بىلەن كانۋا ئىشلىگەن كۆڭلەكلەرنى ياشلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

كىينىش ئادىتى تارىخىيۇلىككە ئىگە بولۇپ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىيىم-كېچەكتىمۇ نىسپىي هالدا ئۆزگىرىش هاسىل بولىدۇ. جۇملىدىن، جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن، كىيىم-كېچەك جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ هازىرقى كىيىنىش ئادىتى بىلەن ئۆتۈشتىكى كىيىنىش ئادىتى، شەھەردىكىلەر بىلەن يېزىدىكىلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە.

باش كىيىم

هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيىلىك شەرت-شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناهايىتى چوڭ. ئۇيغۇر ئەرلىرى تۆت پەسىلنىڭ هەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە، ئاياللىرى ئومۇمەن بېشىغا باغلىق سىلىشقا ياكى دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئىشقىلىپ باش كىيىمسىز يۈرۈشنى ئۇيغۇرلار يامان كۆرىدۇ. بولۇپمۇ نەزىر-چىراغقا بارغاندا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت. خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ئومۇمەن ئاممىۋى سورۇنلاردا باش كىيىمسىز بىرىش بىر خىل هۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەپسىزلىك هېسابلىنىدۇ.

رايون پەرقى، كەسىپ پەرق ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناهايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كىيگەن باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى هەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمى شەكىل جەھەتتىن ئومۇمەن قىشلىق تېرە تۇماق، سىدام دوپپا ۋە گۈللۈك دوپپىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ. بۇ باش كىيىملەرنىڭ هەرقايسى تۈردە يەرلىك رايون پەرقى روشەن گەۋدىلەنگەن.

تۇماق ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ. نۇسخا جەھەتتىن ئاق تۇماق، سالۋا تۇماقق، سوغا تۇماق، كۇلا توماق، يېڭسار تۇمقى، كېرىيە تۇمقى، ساغان تۇمقى، ھەربىيچە تۇماق، سۆسەر تۇماق، قاما تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلەنگەن. بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ، ئېغىز گىرۋىكىگە سۆپەتلىك كۆپىدىن چوڭ -كىچىك زىغىرىق تۇتۇلغان، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۈستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ ئەستىرىگە تېرە ئېلىنغان. ھەرخىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن. ئۇيغۇر تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە يىگىرمە سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئاياللارنىڭ تۇمقى پەرقلىق بولۇپ، كۆپرەك ياشانغان ئاياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئاياللار ھەرخىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ. بۇ«قاما تۇماق»دېيىلىپ، ئۈستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ. قاسقىنىغا بۆرەكچە شەكلىدە ئۈچ -تۆت سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى ئەتىۋارلىق قامىدىن گىرۋەك ئورنىتىلىدۇ، ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ. بۇ تۇماقنىڭ تەننەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىگە كۆپرەك ئومۇملاشقان.

«قۇلاقچا»مۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەمدە شەھەرلەردە كەڭرەك ئومۇملاشقان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا -قىشلاقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ.

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىتېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغان يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى، ھۈنەر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى، ھۈنەر -سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. قەشقەر شەھرىنىڭ«دوپپا بازىرى»گويياكى تۈمەن مىڭ خىل رەڭدار گۈللەر بەس -بەستە ئېچىلغان گۈزەل باغچىغا ئوخشىشىدۇ. قەشقەر شەھرىدە دوپپىچىلىق كەسپى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ؛ بادام دوپپا، تاشكەنت دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنپۇ دوپپا، ئىلمە گۈللۈك دوپپا، چىمەن دوپپا، تور باسقان دوپپا، مارجان دوپپا، سىدام دۇخاۋا دوپپا، شاپاق دوپپا قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ. بۇ دوپپىلار نوقۇل باش كىيىملا بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى بادام دوپپا بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىموۋلى ھېسابلىنىدۇ. بادام دوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىر قانچە خىل بولۇپ، ھەممىسىگە تۆت دانە بادام شەكىللىك يېرىم ئاي نۇسخىسى ۋە جىيەكىنىڭ ئۈستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل نەقىش قىلىپ جۇلالىق ئاق مەشۇت بىلەن تىكىلگەن. بۇ گوياكى ئاي ئەتراپىدا جىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ. گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئاياللارغا خاس بولۇپ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقنىتىدۇ.

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

تەلپەك

تەلپەك ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل باش كىيىملىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان رايون خارەكتېرلىك بىر خىل قول ھۈنەر سەنئەت بۇيۇمى.

تەلپەك پەقەت كېرىيە ئاياللىرىغا خاس بىر خىل باش كىيىم بولۇپ، باشقا رايونلارغا ئاساسەن تارقالمىغان.

كېرىيە ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىغا، تەكلىماكان چۆلىنىڭ قوملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى«ئۇدۇن دۆلىتى»نىڭ مەدەنىيەت ۋە سىياسىي مەركىزى، قەدىمكى«يىپەك يولى»نىڭ جەنۇبىتىكى مۇھىم تۈگۈنى.

كېرىيە ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەندىن سىرت، يەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆزگىچە كىيىنىش ئادەتلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئىچىدە«كېرىيە ئاياللىرىنىڭ پەرەنجىسى ۋە تەلپىكى»ھەممىدىن تىپىك كۆرۈنۈشكە ئىگە.

كېرىيە ئاياللىرى ئاق ياغلىقنىڭ ئۈستىگە كىچىك تەلپەكتىن بىرنى قوندۇرۇپ كىيىۋالىدۇ. بۇنداق كىچىك تەلپەكنىڭ تىكىلىش ئۇسۇلى ئۆزگىچە بولۇپ، ئاستىنقى دىئامېتىرى ئون سانتىمېتىر، ئۈستۈنكى دىئامېتىرى ئۈچ تۆت سانتىمېتىردىن ئاشمايدۇ. تەلپەكنىڭ قاسقىنى قارا يۇڭ يىپتىن توقۇلىدۇ. ئاستى گىرۋىكىگە بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا يۇڭ يىپتىن تەكشى قىلىپ كىرپىك تۇتۇلىدۇ. تەلپەكنىڭ ئىچىگە ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ، تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى ئۇنىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، ئادەتتە رەڭلىك خاڭدەن تاۋاق ياكى زەر باسقان رەختتىن تىكىلىدۇ. بۇ تەلپەك ئۆزىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي، كۆپ خىل سەنئەت ۋە نەپىس ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق تەلپەك يىڭنە ياكى يىڭنىمىخ ئارقىلىق ئاياللارنىڭ باش ياغلىقىغا قىيپاش ھالدا ئىلىندۇرۇلۇپ قويۇلغاچقا، خۇددى گۈل بەرگىدە ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان غۇنچىدەك، ئاياللارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ. بۇ كىچىك تەلپەكنىڭ كېرىيە ئايالىرى ئارىسىدا قاچاندىن باشلاپ ئومۇملاشقانلىقى ۋە قانداق ئېھتىياج ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق. ئەمما كىچىك تەلپەكنىڭ ئاق ياغلىق ئۈستىگە قوندۇرۇلۇپ، ياغلىقنىڭ بىر ئۇچىدا كۆزدىن باشقا يۈزنىڭ كۆپ قىسمىنى ياپىدىغانلىقى ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كېرىيە ئايالىرى ئەسلىدە بۇ كىچىك تەلپەكنى ئۆزىنىڭ«جۇۋان تويى»بولغان كۈندىن ئېتىبارەت كىيىشكە باشلايدۇ. تېخى ياتلىق بولمىغان قىزلار كىيمەيدۇ. شۇڭا تەلپەكنى«جۇۋانلىق دەۋرىنىڭ ئۆزگىچە بىر خىل بەلگىسى»دېيىش مۇمكىن. تەلپەكنى كېرىيە ئايالىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە كىيىدۇ. بولۇپمۇ، ئۆلۈم -يېتىم، نەزىر -چىراغلارغىدا، توي -تۆكۈن، ھېيت -بايرام مۇراسىملىرىدا تەلپەكسىز ئاياللارنى ئۇچرىتىش تەس. ئادەتتە ماتەم مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك بىلەن توي -تۆكۈم مۇراسىملىرىد كىيىلىدىغان تەلپەك رەڭ جەھەتتىن پەرقلىق بولىدۇ. يەنى، ماتەم مۇراسىملىرىغا ماس تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى قارا ياكى قارىغا مايىل خاڭدەندىن تىكىلسە؛ توي -تۆكۈنلەردە كىيىلىدىغان تەلپەكنىڭ تۆپىلى كۆك، يېشىل، قىزىل قاتارلىق ئوچۇق رەڭلىك خاڭدەنلەردىن تىكىلىدۇ.

كېرىيە ئەرلىرىنىڭ ئومۇملاشقان باش كىيىمى تەلپەك دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن ئەرلەر تەلپىكى ئاياللارنىڭ كىچىك تەلپىكىدىن پەرق قىلىدۇ.

ئەرلەر تەلپىكى تۇغۇلغىنىغا تېخى بىر قانچە كۈن بولمىغان قارا ياكى بوز قوزىنىڭ تېرىسى (كۆرپىسى)دىن تىكىلىدۇ. يەنى قوزىنىڭ يۇمران تېرىسى ئاشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن قاسقانلىق ئېلىنىدۇ. ئىچىگە يېرىم قىرقىۋېتىلگەن ئاق ياكى بوز قوينىڭ تېرىسىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ. تەلپەكنىڭ ئاستى جىيىكىگە ئىككى سانتىمېتىر ئەتراپىدا تەكشى كىرپىك تۇتۇلىدۇ. تۆپە تەرىپىگە قارا چىبەرقۇتتىن تۆت تالالىق قىلىپ تۆپىلىك تۇتۇلىدۇ. قىشلىقى قىلىنراق (سالۋا تەلپەك دېيىلىدۇ)، يازلىقى نېپىزرەك (يازلىق تەلپەك دېيىلىدۇ) قىلىپ تىكىلىدۇ. كېرىيە ئەرلىرى تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق تەلپەكنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇلار قوي تېرىشىنىڭ قىشتا سوغۇق ئۆتكۈزمەيدىغان، يازدا ئىسسىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان.

ئاياغ كىيىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ كىيىمى روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن قىشلىق ۋە يازلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل ئاياغ كىيىملىرى ئىچىدە ئۆتۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ«قەھرىمانلىق دەۋرى»دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر كەسىپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان.«موزدوز»سۆزى ئىران تىللىرىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇ موزا ¨ئۆتۈك، دۇز ¨تىكمەك دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈكچى دېيىلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا، موزدۇزلۇق كەسىپكە ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ سانى يۈزگە يېقىن ئىكەنلىكى مەلۇم. ئادەتتە، ئۇيغۇر قول ھۈنەر ¨سەنئەتى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن. ئەمما موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى، يېزا ¨قىشلاقلارغىچە كەڭ يېيىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۇنى ئىسسىق ۋە نەمدىن خالىي قۇرۇق تۇتۇشنى ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئامىلى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەر ¨ئاياللار دېگۈدەك ئۆيدىن تالاغا چىقسىلا تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە ¨كالاچ، كېپىش كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگ ناھايىتى ماسلاشقان. يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيگە گىلەم، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ، ئۇستىگە مېھمان كۆرپىسى

سېلىپ قويىدۇ. ئۆيگە كىرگەن ھەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۈستىگە باشلايدۇ. ئۆيغۇرلاردا مېھمانغا بولسا، ئاياغ كىيمنى سېلىپ كۆرپە ئۈستىگە چىقىدىغان ئادەت بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ رولىنى ئەنە شۇ كالاچ (كېپىش) ئوينىغان. دېمەك، كالاچ (كېپىش)نى سېلىۋېتىپ، پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز ``كېچەكلىرى بۇلغانمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك ياكى مەسىنى ئاسراش رولىنى ئوينايدۇ. ئادەتتە ياشلار مەسە ``كالاچ كىيمەيدۇ. بۇنداق ئىسكىلاچ مەسىنى ياشانغان موېسپىتلەر قىش ``ياز دېگۈدەك پۇتىدىن ئاجراتمايدۇ. ھەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۇتىغا پايتىما ئورايدۇ. بۇ خىل پايتىما پۇتنى نەملىكتىن ساقلاپ، پۇت تەرلەشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ. بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە مەزمۇت ئىشلەنگەن بولۇپ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ. قونچى ئۇزۇن بولۇپ، تىزغا چىقىدۇ. رەڭگى قارا ياكى قىزىل بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ پاشنىسى ئېگىز (ئۈچ ``تۆت سانتىمېتىر)، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشنا (بىر ``ئىككى سانتىمېتىر) بولىدۇ. تۇمشۇقى بۈرەكچە ئارا پاشىلىق ئۆتۈك خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قوش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كافكازچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر موزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمنى چاپلىغاندا، قېيىن مىخ قاقىدۇ ياكى موملانغان پىششىق يىپ بىلەن قوش بېخى قىلىپ تىكىدۇ، بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ ``غاچ (غاچىلداق) قويىدۇ.

تاغلىق ۋە چارۋىچىلىك رايونلىرىدا ئۆتۈك ئورنىدا چورۇق ئاساسلىق ئاياغ كىيىم ھېسابلىنىدۇ. چورۇق ھەم يەڭگىل، ھەم چىدامىلىق بولۇپ، يول يۈرۈشكە ئەپلىك، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاشقان. چورۇقنىڭ پاشنىسى بولمايدۇ، چەمى پىششىق ۋە قېلىن بولۇپ، ئات ياكى قوتاز، كالا تېرىلىرىدىن ياسىلىدۇ. قونچى ئەستەرسىز بولۇپ، ئۆزىدىن چىقارغان رەڭلىك بويىتاسما بىلەن چىگىپ قويۇلىدۇ. چورۇق نۇسخىسىدا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن بوۋاق باللارنىڭ يەنە بىر خىل ئايىغى بولۇپ، ئۇ«پوپۇش»دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پوپۇش ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ، ئەمدى ئايىغى چىققان بوۋاق باللارغا كىيدۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئايىغى سەندەل كەش دېيىلىدۇ. سەندەل كەش نېپىز خۇرۇم ياكى شاۋرۇن تېرىدىن ئىشلەنگەچكە، ناھايىتى يەڭگىل بولۇپ، ھازىرقى زاماننىڭ بەزى سپتكىلىك ئاياغلىرىغا ئوخشىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى ئايغا كىيىملىرىنى قاراخانىلار دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئاياغ كىيىم نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق، ئاساسەن ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئالىم مەھمۇت قەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى»ناملىق ئەسىرىدە«ئوغوق»سۆزىنى ئىزاھلاپ،«ئوغوق ـ ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق، يەختەردەكتە»دەيدۇ (I توم، 91 ـ بەت). بۇ مەلۇمات بىزگە ئۆتۈك، مەسە ھەمدە يۇقىرىقى ئىككى خىل ئاساسلىق ئاياغ كىيىمنى ئاسراش ئۈچۈن ئىشلەنگەن تېرە پايپاق (ئەمەلىيەتتە كالاچ)دىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاياغ كىيىمنىڭ بىلغانلىقىنى كۆرستىپ بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا«بۆكۈش»دەپ ئاتىلىدىغان ئايالچە ئۆتۈك،«سامدا»دەپ ئاتىلىدىغان يازلىق سەندەل كەش،«تىزلىق»دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋان تېرىسىدىن ئىشلەنگەن چورۇق تونۇشتۇرۇلغان. شۇنداقلا يەنە«تىزلىدۇرۇك ـ ئۆتۈكنىڭ تومشۇقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر»(I توم، 686 ـ بەت) دېگەن ئىزاھات ئۇچرايدۇ. بۇ مەلۇمات بىزگە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ، ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمگە نىسبەتەن يالغۇز پۇتنى مۇھاپىزەت قىلىش مەقستى بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشقانلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر ئۆتۈكى بۇگۈنكى كۈندە يالغۇز ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، يەنە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىغىمۇ كەڭ ئومۇملاشماقتا. ھەتتا سەنئەت كىيىمى سۈپىتىدە جاھان سەھنىلىرىدە نامايان بولماقتا.

پوتا باغلاش ۋە چۇمبەل تارتىش

ئۇيغۇر ئەرلىرى بېلىگە پوتا باغلاشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەرلەرگە خاس مەردانىلىك ۋە چەبدەسلىكنىڭ نىشانى، دەپ بىلىدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ پوتىسى ھەرخىل رەڭدىكى يىپ ياكى يىپەك رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ. ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى بىردەك بولمايدۇ. تەخمىنەن ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىردىن كۆپرەك، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ياش يىگىتلەر كۆپرەك قىزىل، يېشىل ياكى گۈللۈك، ياشانغانلار قارا رەڭلىك رەختلەردىن پوتا باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ. پوتا باغلاش ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى

تاشقى كىيىم ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا پەيدا بولغان. بىزگە مەلۇمكى، ئەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىمى ئاساسەن ئۇزۇن بولۇپ، تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك كۆڭلەك ياكى تون بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇگمە ياكى ئىزما قادىمايدۇ. شۇڭا بۇ كىيىمنى بەلدىن پوتا بىلەن باغلىۋېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ خىل تون ياكى تونچە كۆڭلەكنىڭ يانچۇقى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پوتا يەنە يانچۇق رولىنىمۇ ئوينايدۇ. ئۇيغۇر ئەرلىرى دائىم بىلىدىكى پوتىسىغا نان ياكى باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى تۈگۈۋالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار بەلنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. بەلگە سوغۇق تېگىپ قېلىشتىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىدۇ. پوتا باغلاش بەلنى ئاسراشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بولۇپ، ئۇ بەلگە سوغۇق تېگىش ۋە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلايدۇ. قورساق سىلىپ كېلەڭسىز سەمرىپ كېتىشنىڭمۇ ئالدىنى ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يالغۇز ئۇزۇن كۆڭلەك ياكى تون كىيگەن كىشىلەرلا پوتا باغلاپ قالماستىن، كالتە چاپان ياكى خالتا كۆڭلەك كىيىدىغان ياشلارمۇ پوتا باغلايدۇ. ئومۇمەن، پوتا باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى ۋە ئېستېتىك تەلىپى بىلەن زىچ باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپلىرىدە مەخسۇس«پوتا ئويۇنى»ئوينىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى باش ياغلىقى بىلەن يۈزىنى ئوراش ئادىتى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەسلىدە ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان.

ئېتنىك جەھەتتىن قارىغاندا، يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكىياغلىق بىلەن ئورىۋېلىش ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەرەبيېرىم ئارىلى قۇم ¨بورانلىق قۇرغاق رايون بولۇپ، كۈن نۇرى كۈچلۈك، شۇڭا ئەرەب ئاياللىرى يۈز ¨كۆزىنى ئاسراش ۋە قۇم ¨بوراندىن ئۆزىنى ساقلاش مەقسىتىدە يۈزىنى رومال بىلەن ئورىۋېلىشقا ئادەتلەنگەن. كېيىنچە، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭىپ كەتكەن. ئىسلام دىنىدا«ئاياللار غەيرىي ئەر كىشىگە يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك»،«ئاياللار يۈزىنى ئوچۇق تالا ¨تۈزگە چىقسا نامەھرەم بولىدۇ»دېگەنگە ئوخشاش شەرئەت پەتىۋالىرى بەلگىلەنگەن. ئۆتمۈشتە قازىكالانلار يۈزىنى ياپماي يۈرگەن ئاياللىنى ئۇچراتسا، تۇتۇۋېلىپ دەررە بىلەن ئۇرغان ياكى سازايى قىلغان. مۇشۇنداق دىنىي ۋاستىلەر بىلەن ئاياللارنى چۈمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى قويۇق ۋە چوڭقۇر بولغان رايونلار (ئاساسەن قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر)دا چۈمبەل تارتىش بىر قەدەر كەڭرەك ئەۋج ئالغان. شەھەردىن چەترەك يېزا –قىشلاقلاردا يۈزنى ئوراش ئومۇملاشمىغان. يۈزگە چۈمبەل تارتىش ياكى رومال بىلەن ئورىۋېلىش ئاساسەن ئاياللار تۇرمۇشلۇق بولغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ. ئاز ساندىكى خۇراپات ئائىلىلەردە بويىچە يەتكەن (رەسىدە قىزلار) قىزلارنىمۇ يۈزىنى يېپىشقا مەجبۇرلىغان.

چۈمبەل قارا قىل يىپتا توقۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى قىرىق سانتىمېتىر، كەڭلىكى يىگىرمە بەش –ئوتتۇز سانتىمېتىر ئەتراپىدا تۆت چاسا بولۇپ، باش تەرىپىدە باشقا ئېلىپ قويىدىغان ئىلغۇچ يىپى بولىدۇ. ئۇنى كۆرپەك«ئاقىچا»دەپ ئاتىلىدىغان بەدەننىڭ ھەممە يېرىنى ئوراپ تۇرىدىغان پەرىجە كىيىدىغان ياشقا چوڭراق مۆتىۋەر ئاياللار يۈزگە بېكىتىسىدۇ. ئاقىچىسى يوق ئاياللار يۈزگە چۈمبەل تارتمايدۇ. چۈمبەل ئورنىغا ئاق داكا رومال ياكى تور رومالنى بېشىغا سېلىپ، شۇ رومالنىڭ بىر تەرىپى بىلەن يۈزىنى ياپىدۇ. چۈمبەل ياكى رومال ئومۇمەن نېپىز توقۇلغاچقا، كۆرۈنۈشكە تەسىر يەتكۈزۈلمەيدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئەر –ئاياللارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى يۈزگە چۈمبەل تارتىشتىن ئىبارەت بۇ خۇراپىي ئادەت تەدرىجىي يوقالدى ۋە يوقالماقتا.

ئەرلەر كىيىملىرى

ئۇيغۇر ئارىسىدا تېخى ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر ساقال –بۇرۇتقا تىغ تەگكۈزمەيدۇ. بېلىگە قىزىل ياكى گۈللۈك پوتا باغلاپ، يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ.

توي قىلغاندىن كېيىن بۇرۇتنى ياسىتىپ«چاشقان بۇرۇت»قويىدۇ. ئەمما ساقال قويمايدۇ. ئۆتۈك كىيىدۇ.

خوتۇنىنى قويۇۋەتكەن بويتاق يىگىتلەر بېلىگە سېرىق پوتا باغلايدۇ. بۇ بويتاق ئىكەنلىكىنىڭ ئىشارىتى.

ئادەتتە باللىق بولغان ئەرلەر كىچىك«كەكە ساقال»(بودەك ساقالمۇ دېيىلىدۇ) قويۇۋالىدۇ. نەۋرىلىك بولغاندا بۇرۇتى بىلەن ساقىلىنى تۇتاشتۇرىدىغان«نۇقتىلىق ساقال»قويىدۇ ھەم داقال (ئاستىن كالپۇك تۈكى)نى قويۇۋېتىدۇ. بېشىغا بادام دوپپا ياكى باشقا خىلدىكى گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ.

ياشانغان ئەرلەر چوڭ ساقال قويۇپ، گۇللۇك دوپپا كىيمەي قارا ياكى يېشىل سىدام دوپپا كىيىدۇ. تەقۋادارلىرى بولسا بېشىغا سەللە ئورايدۇ، ئۇزۇن تون چاپان كىيىدۇ.

ئومۇمەن قىرىق ياشتىن ئاشقان ئەرلەر ئۆزىگە لايىق ساقال قويمىسا ئاما ئارىسدا سۆز "چۆچەككە قالىدۇ.«سۆز كۆركى "ماقال، ئەر كۆركى "ساقال»دېگەن تەمسىل مۇشۇ ھالەتكە قارىتىلغان.

يۇقىرىدىكى بەلگىلەرگە قاراپ ئەرلەرنىڭ ئۆلچىمى، تۇرمۇش ئەھۋالىغا باھا بەرگىلى بولىدۇ.

قەدىمكى سەنئەت كىيىم كېچەكلىرى

كىيىنىش ئادىتى ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ، بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئۆزىنى بېزەشتىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم ئىتىنىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخي ۋارىسچانلىقتا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ. قەدىمكى تارىخي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىيىنىش ئادەتلىرى ھازىرقىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ. ئالايلۇق، سۈي "تاڭ دەۋرلىرىدە سەنئەت كىيىملىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پەرقلىق بولۇپ، قەشقەر ئاياللىرى ئەشمە چاچ، يان ماڭلاي، چېكە ماڭلاي چاچ قويغان؛ بېشىغا ئالتۇن نەقىشلىك قىسقا گۇللۇك تاج، گۇللۇك جىغا قادىغان؛ قولىغا ئۈزۈك،بىلەزۈك سېلىپ، بويىنىغا مارجان، زوننار ئاسقان، گۇللۈك ئۇزۇن كۆڭلەك ئۈستىگە ئالدى پەش ياقىلىرىغا كالۇۋتۇن يىپ بىلەن نەقىش ئويۇلغان كەمزۇل "جىلىتكە كىيگەن، پۇتىغا گۇل پۇچقاقلىق تامبال ۋە قوش تۇمشۇقلۇق قىزىل ئۆتۈك كىيگەن. ئەرلەر بولسا تون، پەشمەت، يەكتەك، ئالدى پەشلىرى ۋە ياقا "يەڭلىرىگە گۇل نەقىشلەنگەن كۆڭلەك، گۇل پۇچقاقلىق تامبالك، قىزىل ئۆتۈك، گۇللۇك دوپپا كىيگەن. ساقال "بۇرۇت قويغان، بەللىرىگە پوتا "بەلباغ ۋە نەقىشلىك كەمەر باغلىغان، يېنىغا خەنجەر ئاسقان.

كۇچا ئاياللىرى ئېگىز تۇرمە چاچ، يان ماڭلاي، چاچ، چېكە ماڭلاي چاچ، گىجىم (بودۇر) چاچ ۋە ئەشمە چاچ قويۇپ، بېشىغا ئالتۇن جىرغا، گۇل قاداق، گۇللۇك تاج قادىغان، قوللىرىغا ئۈزۈك، بىلەزۈك سالغان، بېلىگە نەقشلىك كەمەر ياكى پوتا باغلىغان، پۇتىغا قىزىل، قارا ئۆتۈك ياكى باسماق كىيگەتن. ئۈستىگە نىمچە " كەمزۇل، جىلىتكە، گۇل پۇچقاق تامبال كىيىپ، ئۈستىگە تور يوپۇق تارتقان، ئەرلىرى گۇللۇك ئەرەنچە كۆڭلەك،

دوپپا، گۈل پۇچاقلىق تامبال ۋە رارا ئۆتۈك كىيگەن. ساقال –بۇرۇت قويغان، ئەر –ئايال سەنئەتچىلەر چىكىسىنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە قارا تاۋار ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان. بۇنداق كىيىنىش ئادىتى قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە يەنە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر ياسىغان. بۇ ھالنى بىز تارىخىي رومان«سوتۇق بۇغراخان»دا تەسۋىرلەنگەن شاھزادىنىڭ تۆۋەندىكى تەسۋىرى سۈرىتىدىن كۆرەلەيمىز:«بېشىنىڭ چوققىسىغا تۈرمەكلىۋالغان يىرىك، قارا، ئۇزۇن چېچىنى باستۇرۇپ كالۋۇتۇن بىلەن كەشتە بېسىلغان تەيتۇللا بۇغمىچا چىگكەن، ئۇچىسىغا يېشىل يىپەك تون كىيگەن. تونىنىڭ تۈز ياقىسىدىن ئېتىكىگىچە ئالتۇن رەڭ مەشۇتتىن كەشتە تىكىلگەن، خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىدىمۇ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. ئالتۇن توقىلىق كەڭلىكى تۆت ئىلىك كېلىدىغان يىپەك بەلبېغىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۇچ غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا كۈمۈش قىنلىق، تۇچ ساپلىق خەنجەر ئېسىلغان. ئۇنىڭ سىپپىغا سەدەپ قويۇلغان. جۇپ تىللىق قامچىسىنى ئاتقا ئۇرماي پات –پات سىلكىپ قويۇشى ۋە ئۇچلۇق تۇمشۇقىغا مىس قاپلانغان. تۇچتىن ئىشلەنگەن دىۋىتكۈچى بار ئۆتۈكلۈك ئايىغى ...»مانا بۇ تەسۋىرلەر قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ھەر قايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز –خۇلقى توغرىسىدا

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى يۇملاق باش (براخىكىفال)، ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭلۈك، يۈزى سوقىچاقراق(ئات يۈز)، بۇرنى ئوتتۇراھال كەڭ، لېكىن ئېگىز (قوش تۇمشۇق بۇرۇن بىلەن تۈز بۇرۇن ئارىسىدا)، چاچلىرى قارا قوڭۇررەڭ، قويى كۆزلۈك، ساقال –بۇرۇتلىرى قويۇق، ئەگىم قاشلىق، تېرىسى سۈزۈك ۋە سىلىق بولۇپ، ئومۇمەن چىرايلىق كېلىدۇ. ئۇلار چىرايلىق كىيىنىپ سالاپەتلىك يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ، تازىلىققا ۋە گىرىمگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇلىما ۋە كاسىپ كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ، ئىلىم –پەننى قەدىرلەيدۇ، ھەمسۆھبەتنى ياخشى كۆرىدۇ.

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى خەير –ساخاۋەتلىك، مېھماندوست، دانا ھەم مۇلايىم سۆزلۈك بولۇپ، خۇشناۋاز، سەنئەتخۇمار كېلىدۇ. تۇرمۇشتا تىرىشچان ھەم ئەمگەكچان بولۇپ، سودا –سېتىق ۋە تىجارەتكە ماھىر، ساياھەت ۋە سەپەرگە ھەۋەس قىلىدۇ. ئەھلى كەسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىقى، قول ھۈنەر ماھارىتى جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ

ئادەملىرىگە قارىغاندا ئۈستۈن ۋە زىيادە تۇرىدۇ. شۇڭا قەشقەر قەدىمدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا مەركىزى بولۇپ كەلگەن.

خوتەن ئۇيغۇرلىرى

خوتەن ئۇيغۇرلىرى بەستلىك، ئاقپىشماق، ھال تەنلىك بولۇپ، يۇملاق باش (بىروخىكىفاللىقى گەۋدىلىك)، ئوتتۇرا بوي، بۇرنى ئىنچكە، لېكىن ئېگىز، يۈزى سوقچاقراق (ئات يۈز)، چاچلىرى قارا ياكى قارامتۇل دولقۇنسىمان، ساقال ¨بۇرۇتلىرى قويۇق، قارا كۆز، قاش ¨كىرپىكلىرى تولۇق، تەبەسسۇم چىراي كېلىدۇ. خوتەن ئۇيغۇرلىرى بىر سۆزلۈك، بىر قوللۇق، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ، مۇلايىم ۋە كەمتەر ئىشچان كېلىدۇ. خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئۆز ئىشىغا ناھايىتى پۇختا، دوستلۇق ئەقىدىسى كۈچلۈك، ئاغزى مەھكەم بولۇپ، سىر ساقلىيالايدۇ. خوتەن ئۇيغۇرلىرى كاسىپ ¨ھۈنەرۋەن، تەبىئەت ئىدرىكى پاكىز، زېھنى ئۆتكۈر بولۇپ، ئۆتكەن ئىشلاردىن خاتىرە قالدۇرۇشقا ئادەتلەنگەن.

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئاددىي ¨ساددا ياشايدۇ، ھەشەمەتچىلىكنى ياقتۇرمايدۇ. ئەدەبىيات ¨سەنئەت ۋە تىبابەتچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ، ئۆلىما ۋە ئالىملارنى قەدىرلەيدۇ.

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ، خېرىدارنى رازى قىلىدۇ. شۇڭا بۇ جاي ئەزەلدىن يىپەك يولى توقۇمىچىلىقى ۋە قاشتېشى ئويمىكارلىقى بىلەن مەشھۇر.

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىتنىك جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان ياغمىلارنىڭ ئۇرۇغ ¨ئەۋلادلىرى دەپ قارايدۇ.

بۈگۈنكى ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. يەنى باش سۆڭىكى يۇملاقراق، چاچ ۋە ساقاللىرى قويۇق ۋە قارا، بۇرنىئىنچىكە، لېكىن ئېگىزرەك (قاڭشالىق)، بۇغداي ئۆڭلۈك، قوي كۆزلۈك، ئوتتۇرا بوي، بەدەن مۇسكۇللىرى چىڭ، يۈزى سوقچاقراق (ئات يۈز)، كۆز قارچۇقى ئۆتكۈر، ئەگمە قاش،قاپىقىنىڭ قېتى كەڭرەك كېلىدۇ.

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىشچان ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بولۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەتنى قەدىرلەيدۇ ۋە ھۆرمەتلەيدۇ، يېڭىلىققا ئىنتىلىدۇ، جاپا ـ مۇشەققەتتىن زارلانمايدۇ، بەلكى ئۆز ئەقىل پاراسىتى ۋە كۈچىگە تايىنىپ بەختلىك تۇرمۇش يارىتىش روھى ئۈستۈن.

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئۆز ئارا ئۆز ئارا ئىناق ۋە ئىتتىپاق ياشايدۇ، قەيەردە ئولتۇراقلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزئارا ئىزدىشىپ بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىدۇ ۋە ئەقىل كۆرسىتىدۇ. يوقسۇللىرىغا خەير ـ خاھلىق قىلىدۇ.

تىجارەت ۋە سودا سېتىققا ماھىرلىقى، سۆزدە مۇلايىم ۋە چىۋەرلىكى، ئۆز ئىشىغا پۇختىلىقى، كەمتەرلىكى ۋە سىڭىشچانلىقى، ئالدىن كۆرەرلىكى قاتارلىق ئالامەتلەر ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنى خاراكتېرلەيدىغان تۈپ ئالامەتلەردۇر.

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى ئاقپىشماق، ئەمما سەل ـ پەل بوغداي ئۆڭلۈك كېلىدۇ ھەممە بېشى يۇمىلاق، يۈزى كەڭ ۋە گۆشلۈك، چاچلىرىقارامتۇل ۋە دولقۇنسىمان، قويى كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك، لېكىن يۇقىرى قاپىقىنىڭ قېتى چوڭ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئوتتۇراھال، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۈز، پېشانىسى كەڭ بولىدۇ.

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى خاراكتېر جەھەتتىن توغرا (تۈز)، ئاددىي ـ ساددا، يۇۋاش، مۇلايىم، كەمتەر، شۈكرىچان خەلقتۇر. دېھقانلىرى كۆپ، ھۈنەرۋەر كاسىپلىرى ئاز، سودا تىجارەتكە ئانچە قىزىقمايدۇ. ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكىنى باشقا شەھەرلەردىن كەلگەنلەر تەشكىل قىلىدۇ. دېقانلىرى ئاقكۆڭۈل ۋە مېھماندوست بولۇپ، پۇلغا ئانچە ھېرىسمەن ئەمەس. ئۇلار سەنئەتخۇمار بولۇپ، ئەر ـ ئايال توپلىشىپ مەشرەپ ئويناشقا ئادەتلەنگەن.

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. شۇڭا ئاقسۇ مۇھىتى گۈزەل، بوكباراقسان شەھەر بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مانا شۇ ئاقسۇ تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلاردۇر.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى

تۇرپان قەدىمىي شەھەر بولۇپ، قەدىمكى«ئىدىقۇت»ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىياپەت جەھەتتىن سارغۇچ ئۆڭلۈك، باش سۆڭىكى يۇمىلاقراق مايىل، ئېگىز بويى، گەۋدىلىك، بۇرنى ياپىلاقراق ھەم

قېلىنراق بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق كۆندۈلەڭ شەكىلدە، يۈزلىرى كەڭ، يۈزىنىڭ داس سۆڭىكى كۆرۈنەرلىك. قارامتۇل، ئەمما كىچىكرەك (چېقىر كۆز)، قاپىقى گۆشلۈك، چاچلىرى تۈز ۋە قارا، ساقال ¨بۇرۇتلىرى شالاڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى راست قوللۇق، راست سۆزلۈك، تۈز كۆڭۈل، ھىيلە ¨مىكىر ۋە خىيانەتتىن يوق، ئەقىدە ¨ ئىخلاسلىرى ساپ، سۆزلىرى قوپاللىراق بولسىمۇ، كۆكسى ¨قارنى كەڭ، ئۆزئارا ئاداۋەت ساقلىمايدىغان، ئارتۇقچە تەكەللۇپنى خالىمايدىغان، ئەقىدىسى كۈچلۈك خۇشپېئىل خەلقتۇر.

تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، كىلىماتى قۇرغاق، سۈيى كەم بولغاچقا تۇرپان ئۇيغۇرلىرى كارىز سۈيىگە تايىنىپ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرىدۇ.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان ۋە باتۇر خەلق بولۇپ، قىيىنچىلىقتىن قورقمايدۇ. ئەمما دېھقانچىلىقتىن باشقا ھۈنەر ¨كەسىپكە ئانچە كامىل ئەمەس، سودا ¨تىجارەتكىمۇ ئانچە قىزىقمايدۇ.

كورلا ئۇيغۇرلىرى

كورلا ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىتنىك تەركىبى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى يەرلىك ئىرقى ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. ئۇلار سارغۇچ ئۆڭلۈك، بېشى يۇملاقراق، بويى ئوتتۇراھال، بەستلىك، يۈزىنىڭ داس سۆڭىكى چوڭراق، بۇرنى تۈز، قېلىنراق، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق، يۈزلىرى قىسقا، كەڭ، چاچلىرى تۈز ۋە قويۇق، كۆز قارىچۇقى قارا، قاپىقى تار ئەمما قېلىنراق، ساقال ¨بۇرۇتلىرى ئوتتۇرھال بولۇشتەك ئالاھىدىلىك بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. كورلا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار قىياپەت جەھەتتىن ئاقسۇ، كۇچار ئۇيغۇرلىرىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ.

كورلا ئۇيغۇرلىرى ئاقكۆڭۈل، راست سۆزلۈك، مۇلايىم، كۆكسى ¨قارنى كەڭ، ھىيلە ¨مىكىرسىز، ئىززەت ¨ ئېكراملىق بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. لوپنۇر ئەتراپىدىكىلەر چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئاددىي ¨ساددا ياشاشقا ئادەتلەنگەن، ھۈنەر ¨كەسىپ، سودا ¨ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانمىغان.

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى

قۇمۇل تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىدىن بىرى.

قومۇل ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان، باتۇر، ئەقىل ¨پاراسەتلىك، ئاقكۆڭۈل، كەمتەر، خۇشپېئىل، سىلىق ¨سىپايە، ئۆم ¨ئىناق، مېھماندوست، ئويۇن ¨چاقچاق، ناخشا ¨ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە. شۇڭا ئۇچۇن بۇ رايون«بىرى بۇلىقى، بىرى خۇلقى ياخشى»دەپ تەرىپلىنىدۇ.

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى قىياپەت جەھەتتىن ئاق ئەمما سەل ¨پەل بۇغداي ئۆڭلۈك، ئوتتۇرا بويلۇقتىن تۆۋەنرەك، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۈز، ياڭاق سۆڭىكى كەڭ، چاچلىرى سەل تۈز، قوڭۇر، ئانچە قويۇق ئەمەس، قوي كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك، لېكىن يۇقىرى قاپىقىنىڭ قېتى چوڭ، كۆز ئوقلىرى سەل ¨پەل چېقىر، پېشانىسى سەل تارراق، ساقال ¨بۇرۇتى شالاڭ (كوسا)، بېشى سەل سوقچاقراق (خروكفال) بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئىلى ئۇيغۇرلىرى

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ رايون شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ.

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان، ئەقىل ¨پاراسەتلىك، باتۇر، روھلۇق، تېتىك، خۇش چاقچاق، كەڭ قورساق، سۆزمەن، يۇمۇرغا باي، پاكىز تەبىئەتلىك، ئىلىم ¨ېرىمغا ماھىر، مېھماندوست، سالام ¨سائەتلىك، يورۇش ¨تۇرۇشى رەتلىك ۋە سالاپەتلىك، ناخشا ¨مۇزىكىغا ھېرىسمەن، مەدەنىيەت سۆيەر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تارىختا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن باردى ¨كەلدى مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان. شۇ سەۋەبتىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە باشقا رايونلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق ئويغانغان. بۇ رايون بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا تۈرلۈك خەلقلەر ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان تىپىك بىر رايونغا ئايلانغان. ئەسلى يەرلىك ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى توركوئىدلار ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ياۋروئىدلىق بىلەن موڭغۇلوئىدلىقنىڭ ئوخشىمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشمىسىدىن شەكىللەنگەن. جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى

رايونغا كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بارغان بولۇپ، ئۇلار تەبىئىيكى قەشقەر، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت خاراكتېرىگە ئىگە.

ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسملىرى

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئادەمگە ئىسىم قويۇش بىرخىل مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىم قەدىمكى زامانلاردا«كۆدەن»دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئىسىم قويۇش ئادىتى بويىچە بالا تۇغۇلۇپ ئۈچ كۈنگىچە (هازىر بەزى رايونلاردا يەتتە كۈنگىچە) ئىسىم قويۇش رەسمىيىتى بېجىرىلىدۇ. ئىسىم قويۇشتا ئومۇمەن بالىنىڭ ئاتا ¨ئانىسى ئۆيىگە يۇرت ¨مەھەللە ئاقساقاللىرى ياكى ئىمام مەزىنلەرنى، ياكى ئۇرۇق ¨تۇغقانلىرى ئىچىدىكى پېشقەدەملەرنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئىسىم قويۇشقا تەكلىپ قىلىنغۇچى كىشى بالىنىڭ ئاتا ¨ئانىسىنىڭ رازىلىقى بويىچە بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان چىللاپ«ئىسمىڭىز XXX بولسۇن»دەپ، بوۋاقنى جايناماز ئۈستىگە دۈملىتىدۇ، ئاندىن يەنە قولىغا ئېلىپ ئىسمىنى مۇبارەكلىگەندىن كېيىن دادىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئىسىم قويۇش رەسمىيىتىنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ئۇرۇق ¨تۇغقان ۋە قولۇم ¨قوشنىلاردىن بىر قانچە كىشى چاقىرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئادەم ئىسملىرىنى شۇ ئىسىملار بارلىققا كەلگەن تارىخىي دەۋرلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى ئادەم ئىسملىرى. بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: بىرىنچىدىن، قەدىمكى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ لۇغەت فوندىدىكى پېئىل ۋە نەرسىلەر ناملىرى ئادەم ئىسملىرىنىڭ ئاساسى قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى بەلگىلىك مەنىگە ئىگە. مەسىلەن،«ئەردەن بۆكۈ»كۆلتېكىن، پانتېكىن، ئارسلان، تاش، تۆمۈر، سۈپۈرگە، چاۋا دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادى ۋە تۇتېم ئېتىقادى ئاساسىدا ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، كۈن (كۈنتۇغدى)، ئاي (ئايتولدى)، يۇلتۇز، دېڭىز، كۆك («ئوغۇزنام»گە قاراڭ) تاغ، قۇت (بەخت)، چولپان، بۆكە، يولۋاس... دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا«بەگ»،«خان»(خاقان)،«تېكىن»قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلانغان. ئۈچىنچىدىن، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ كەلگۈسىدە باتۇر، ئىرادىلىك، قەيسەر بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن شۇ خىل خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە تەققاسلاپ ئىسىم قويۇش. مەسىلەن،

چىنتۆمۇر، قىلىچ، لاچىن، قاپلان، بۇغرا، ئالپ (ئالپ تېكىن)، توغا (ئالپ ئەرتوغا ¨ يولۋاسنى يەڭگۈچى باتۇر) قاتارلىقلار. تۆتىنچىدىن، بالا تۇغۇلغان مەزگىلدە كۆزگە چېلىققان ۋە ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن نەرسىلەرنى خاتىرلەش يۈزىسىدىن شۇ نەرسىنىڭ ئېتىنى ئادەمگە قويۇش. مەسىلەن، تىكەن (تىكەنبار)، ئىتباي، دەريا، قوتازباي، ئورمان (ئورمانبەك، ئورمانجان)، تاي (نۇرتاي)، سامساق، تۆر، ئالتۇن، كۆمۈش، كېپەك، پالتا، كەكە،...قاتارلىقلار. ئومومەن بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە مەنىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

2) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىسىم قويۇش ئادىتىدىن پۈتۈنلەي چەتنەپ كەتكىنى يوق، بەلكى قەدىمكى ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ئاساسىدا ئادەم ئىسىملىرى تېخىمۇ كۆپ خىل بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن ئىسىملار يەنىلا تۈپ ئىسىملىك رولىنى يوقاتمىدى. مەسىلەن، تۇغ (تۇغلۇق)، ئوغۇز (ئوغۇزخان)، ئاي (ئايخان)، تۇر (تۇران)، تۇراق، توختى (توختاش)، بوساق، تارخان دېگەنلەردەك.

ئىككىنچى، قەدىمكى تۈپ ئىسىملارغا باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملار ياكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، قوش ئىسىمغا ئايلىنىش ھادىسىسى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، تۇرسۇنمۇھەممەت، مۇھەممەتتۇردى (جانلىق تىلدا مەتتۇردى)، مۇھەممەتروزى (مەتروزى)، توختىغازى، خۇدابەردى، ئىگەمبەردى، تۇرسۇنپاشا، پەخرىنۇر، قەلبىنۇر، مېھرىنىسا، مېھرىئاي، ئاينۇر، نۇرلان... دېگەنلەردەك.

ئۈچىنچى، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندىغا كۆپلەپ سىڭىپ كىرگەن ئەرەب، پارس ئاتالغۇلىرىغا ئەگىشىپ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىن ئېلىنغان ئادەم ئىسىملىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، خالىق يارىتقۇچى)، سەمى (ئىشىتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلىش)، قادىر (قۇدرەت ئىگىسى)، ئابدۇلقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدانىڭ قۇلى)، ئابدۇلكېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى، قۇلى)، نەجمىدىن (دىننى يورۇتقۇچى يۇلتۇز)، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزىلەتلىك بەندىسى)، نايىپ

(نامازغا دالالەت قىلغۇچى). مالائىكىلەر (پەرىشتىلەر)نىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مىكائىل، ئىسراپىل...)؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش) مەسىلەن، داۋۇت، ئىدرىس، مۇسا، ياقۇپ، ئەيسا، ئىلياس، يۇسۇپ، سۇلايمان، ئىبراھىم، ئىسمايىل، ئىسھاق، مۇھەممەت... قاتارلىقلار)؛ چاھاربارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئېلى...قاتارلىقلار)؛ مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ھاۋا (ھاۋا ئانام)، خەدىچە (بۇۋىخەدىچە)، سارە، مەريەم، پاتىمە (بۇۋىپاتىمە)، بۇئايشەم...قاتارلىقلار)؛ دىنىي مەزھەپ ۋە دەرىجە ناملىرىنى ھەمدە«قۇرئان كەرىم»دىكى سۈرە (ئايەت)ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (موللا، داموللا، ئىشان، سوپى، بۇۋى، ئاغىچا، ئىمام، قازى، ياسىن...دېگەنلەردەك)؛ ئىسلام كالېندارىدىكى ئاي، پەسىللەر ۋە يۇلتۇز ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، شەمسىيە، قەمەرىيە، قەمىرىدىن، رامىزان، رەجەپ، سەپەر، قەمەر، زۆلھەججە، مۇھەررەم، ماھى (ماھىگۈل)، نىسا، چولپان، باھار، نورۇز، رورى، ھېيت(ھېيتاخۇن)، شەيبان (شەئبان)، ئارزۇ (ئاتارۇت)، قۇربان، ھۇشۇر، بارات...قاتارلىقلار)؛ تارىختا ئۆتكەن قەھرىمانلار، تارىخىي شەخسلەر ۋە فولكلوردا يارىتىلغان تىپىك ئوبرازلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ئىسكەندەر، ھارون، پەرىدون، ئارسلان، تاھىر، زۆھرە، غېرىپ، سەنەم، پەرھات، شېرىن، لەيلى، ھۆرلىقا، زەينەپ، زۇلەيخا، يۇسۇپ، ئەھمەت، تومارىس، ئابۇموسلىم، سەئىد، خىزىر...قاتارلىقلار)؛ مۇقەددەس جايلارنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، مەدىنە، مەككە، قۇددۇس، ئېھرام، مىسىر، ئىسلامبۇل (ئىستامبۇل)، بۇغدا...قاتارلىقلار)؛دىنىي پائالىيەت ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش(مەسىلەن، ئىبادەت، ئىمانەم، ئىسلام، ھاپىز، تالىپ، مۇخلىس، رازى، غازى، جۇمە، ئازنا، جەننەت، ۋەلى، غايىپ، ۋاجىت، ھىدايەت، ۋارىس، ئىشان، سۈننەت، ئىنايەت...قاتارلىقلار)قاتارلىق كۆپ خىل ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى شەكىللەندى.

3) ھازىرقى زامان ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قەدىمكى ساپ ئۇيغۇر ئىسىملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، نوقۇل ئەرەبچە، پارسچە ئىسىملارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ئىسلاھ قىلىش، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يېڭى ئىسىملارنى ئىجاد قىلىش، ئىخچام ۋە روشەن مەنىدارلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن. مەسىلەن، شىرئەلى، شىرمەممەت، (شىرمۇھەممەت)، ئىقبالەم، يارمۇھەممەت، ئوغلەم، ئوغۇلنىسا، شەھرىبانۇم، قۇتلۇق، ئاينۇر، روشەنگۈل، نۇرلان، ئۈمىد، يالقۇن، دولقۇن،

غەيرەت، غالىپ، ئازات، بەختىيار، ئەركىن، دولقۇن، غەيرەت، غلىپ، ئازات، بەختىيار، ئەركىن، هۆرىيەت، پەزىلەت، جۇرئەت، سائادەت، سالامەت، كۈرەش، دىلشات، مۇرات، غەلىبە، ئادىل، سادىق، يادىكار، خالىس، ئەلا، مۇنەۋۋەر، ئۆتكۈر، يارقىن، ياشار، نادىر، گۈزەل، دېموكرات. . . دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن تاشقىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىسىملىرىدا ئاسمان جىسىملىرى، جاي ئىسمى، مېتال، قورال ¨ئەسۋابلار ناملىرىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (ئايگۈل، يۇلتۇز، هاۋاخان، هەسەن، هۈسەن، ئالتۇنگۈل،كۈمۈشئاي، زۇمرەت، گۆهەر، ياقۇت، ئالماس، تاشپولات، دىنار، تىللاخان، شەمشەر، پالتاخۇن. . . قاتارلىقلار)؛ ئۇچار قۇش ۋە هايۋانات نامىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (شۇڭقار، سۆسەر، قۇندۇز، بۇلبۇل، ئارسلان، يولۋاس، شىر. . . قاتارلىقلار)؛ يېمەك ¨ئىچمەك، گۈل ¨گىياھ، داەل ¨دەرەخلەر نامىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (هەسەلخان، ناۋاتگۈل، توقاچخان، مايسىگۈل، ياسىمەن، غۇنچەم، تاجىگۈل، چىمەن، چۈغلۇق، جىنەستە، بادام، زەيتۇنە، يانتاق، نىلۇپەر، ئىپارخان. . . قاتارلىقلار)؛ هەرقايىس تارىخىي دەۋرلەر ۋە زور تارىخىي ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىسىملار (ئىسلاهات، كامۇنا، مەدەنىيەت، پىدا، غالىبىيەت، مەملىكەت، دۆلەت. . . قاتارلىقلار)؛ هەرخىل فىزئولوگىيىلىك ئالاهىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان ئىسىملار (مەڭلىك، مەڭلەشخان، خالىدەم، خالمۇهەممەت، سۇنبۇلقىز، خالبۇۋى، مايمۇنە. . . قاتارلىقلار) قاتارلىق ئىسىملارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئەر ¨ئايال ئىسىملىرى سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى ۋە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق روشەن پەرقلىنىدۇ. ئادەتتە ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئىسىملار جاراڭلىق، كەسكىن، ئۇرغۇلۇق، نوقۇل مەنىگە ئىگە بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەر بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خاسلىشىپ نىسپىي هالدا مۇقىملاشقان. مەسىلەن، پولات، تۆمۈر، ئالماس، قادىر، قابىل، ئۆتكۈر، باتۇر، غەيرەت، ئېلشات، دىلشات، سەمەت، ئىدرىس، ئوسمان، هابىل، مامۇت، ۋاهاب، ئوبۇل. . .دېگەنلەردەك، قىزلارغا قويۇلىدىغان ئىسىملار نەپىس، يېقىملىق، رەڭدار، سىمۋوللۇق بولۇشتەك ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قىزلارغا خاس ئىسىم بولۇپ مۇقىملاشقان. مەسىلەن، گۈلشەن، مېهرىبان، قۇندۇز، سەييارە، مودەنگۈل، غۇنچەم، دىلبەر، گۈلئايىم، گۈلچەهرە، نەبىرە، نەسىمە، هۆرلىقا، گۈلباهار، مەلىكە، قەلبىنۇر، ئاسىمە، هۆرەم، نۇرگۈل. . .دېگەنلەردەك. ئەرلەر ئىسمىغا كۆپرەك ئاخۇن، خان، جان، باي، بەگ، ۋاي، تاي، قۇل قاتارلىق سۇپەت قوشۇمچىلىرى؛ قىزلار ئىسمىغا كۆپرەك گۈل(تۇپ ئىسمنىڭ هەم بېشىغا، هەم ئايىغىغا ئۇلىنىدۇ)، خان (خېنىم)، قىز، بانۇم، نىسا، بۇۋى، نۇر، ئاي قاتارلىق

سۆپەت قوشۇمچىلىرى ئۇلىدۇ. مەسىلەن، ئۆمەراخۇن (ئۆمەر + ئاخۇن)، تۇرسۇنجان، ئابدۇرەشىتخان، موساباي، پاساربەگ، چىنەۋاي، نۇرتاي، تۇرسۇنتاي (ئەرلەر ئىسىملىرى)، ئايىمخان، ئازنىخان، مەرىيەمخېنىم، ئامانگۈل، مېھرىبانۇن، بەختىنىسا، ئەمبەرنىسا، ئايقىز، گۈلقىز، پەخرىنىۇر، خالبۇۋى، جەننەتبۇۋى، مېھرىئاي، مەلىكەئاي...قاتارلىقلار. بۇ جىنسىيەت قوشۇمچىلىرى بەزىدە ئەرلەرگە خاس ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇش ئارقىلىق قىزلار ئىسمى ياسىلىدۇ(مەسىلەن، توختى دېگەن ئەرنىڭ ئىسمىغا قىزلارنىڭ ئىسمىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلانسا، ئۇ قىزلار ئىسمىغا ئۆزگىرىدۇ. توختىگۈل، توختىخان، توختىقىز، تۇرسۇن (ئەرلەر ئىسمى) گۈل، تۇرسۇنئاي، تۇرسۇنقىز دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يەنە بەزى ئەلەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا«ئە»،«ئەم»تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇلىنىش بىلەن ئوغۇللارغا خاس ئىسىم قىزلارغا خاس ئىسمغا ئايلىنىپ كېتىش ھادىسىسمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، رەخىم "رەخىمە، كەرىم "كەرىمە، رەشىت "رەشىدە، ئابىت "ئابىدە، ئادىل " ئادىلە، سەلىم "سەلىمە، خەمىت "خەمىدە، زاھىت "زاھىدە، سابىر "سابىرە، ئېلدان " ئېلدانە...قاتارلىقلار.

ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىدىكى توپ سۆز بىلەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپمۇ يېڭى ئىسىم ياسىغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، پاشاخان "خانپاشا، نۇرمۇھەممەت "مەھەممەتنۇر، نازىگۈل "گۈلناز، گۈلباھار " باھارگۈل، گۈلنۇر "نۇرگۈل، نىساگۈل "گۈلنىسا... دېگەنلەردەك. شۇنداقلا، بەزىدە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۆزئارا بىرىكىپ مۇقىملاشقان خاس ئىسمغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسىم ئاي + خان = ئايخان، خان + ئاي =خانئاي، گۈل + قىز = گۈلقىز، گۈل + بانۇم= گۈلبانۇم، بۇۋى + خان = بۇۋىخان، ئاخۇن + جان = ئاخۇنجان، جان + بېك = جانبېك، ئاخۇن + باي = ئاخۇنباي، خان + قىز = خانقىز، گۈل + نىسا = گۈلنىسا...ۋە باشقىلار.

يەنە بەزى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا« ەك»«ىەم»قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ئەركىلىتىش، كىچىكلىتىش، كەمستىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، توختى "تەختەك، غوجى "غوجەك، بەختى "بەختەك، خەلچەم "خەلچەك، موللا "موللەك، قادىر "قادىرەم، غوپۇر "غوپۇرەم، ناسىر "ناسىرەم، گايىت "گايىتەم... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلاردا نەسەب قوغلىشىپ، ئەجداد ¨ئەۋلادلىرىنىڭ نامىنى ئەسلەپ تۇرۇش، ئاتا ¨بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەسلىك مەقسىتىدە ۋاپات بولغان دادىسى ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ئوغۇل نەۋرىسىگە، مومىسىنىڭ ئىسمىنى قىز نەۋرىسىگە ياكى ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۇغقانلىرىنىڭ نامىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى كۆچلۈكرەك، بۇ ئوغۇلنى چاقىرغاندا بوۋىسىنى، قىزنى چاقىرغاندا مومىسىنى ئەسلەيدىغان تۇرمۇش ئادىتى شەكلىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. قويۇلغان ئىسمىنى ئاتاتمۇ بالىلىق، ياشلىق، قىرانلىق (ئوتتۇرا ياشلىق)، قېرىلىق دەۋرلىرى بويىچە ئاللېگورىيىلىك ئىسىم ياكى ھەرخىل ئىسىم ياسىغۇچى سۈپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش شەكلى بىلەن پەرقلىق ئاتاش ئادىتىمۇ بار. مەسىلەن، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلارنى ئوغۇل بولسا«پاقلىنىم»، «قوزام»، «غوجام»، «قورغۇيۇم»، «سۇلتىنىم»؛ قىز بولسا«مونچىقىم»، «گۈلۈم»، «ئالتۇنۇم»، «ئايپاشا»، «خانئايىم»دەپ ئەسلى ئىسمىنى ئاتىماي، ئەركىلەتمەي نام بىلەن ئاتايدىغان، ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ئىسىم ياسىغۇچى سۈپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشماي، تۈپ ئىسمى بويىچە، كېرەم، مەھەممەت، سەمەت، قادىر، ناسىر. . .دەپ بىۋاستە ئاتايدىغان (قىزلار ئىسمىدىمۇ مۇشۇنداق) ئادەت بار. پەقەت ئوتتۇرا اش ۋە قېرىلىق مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىنلا ھۆرمەت مەنىسىدە يۇقىرىقى سۈپەت قوشۇمچىلىرى (ئاخۇن، ئاخۇنۇم، بەگ، بېگىم، خان، خېنىم، بۈۋى. . .)قوشۇپ ئاتىلىدۇ ھەمدە ياشلىق دەۋرىدە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان«گۈل»، «قىز»قوشۇمچىلىرى«خان»ياكى«خېنىم»، «ئاچا»قاتارلىقلارغا ئالمىشىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئاتا ¨بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ھازىرقى زامان فامىلىچىلىك ئادىتى ئومۇملاشمىغان، پەقەت ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادىسىنىڭ ئىسمى قوشۇلۇپ ئىسىم ¨فامىلە ياسىلىدۇ. جانلىق تىلدا فامىلە ئورنىغا لەقىمى ياكى تەخەللۇسىنى قوشۇپ ئېيتىش كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

لەقەم ۋە تەخەللۇس كىشىلەرگە باشقىلار ۋە ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلغان قوشۇمچە نام بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان.

لەقەم كىشىلەرنىڭ مىجەز، خۇلقى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى، فىزئولوگىيىلىك بەلگىلىرى، كەسپىي خۇسۇسىيىتى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن قويۇلىدۇ. مەسىلەن، تۇراق تاڭگا، ھەمرا قويچى، ماموت قاسساپ، سىدىق موزدۇز، غوپۇر قاسقان، ئابلا سوپۇنچى، تۇرسۇن پەشمەت، ھىمىت باخشى، ھەسەن مىزگان،

تۇراپ دېھقان، ياقۇپ ئاشلەڭپۇك، ھوشۇر قەندال، داۋۇت دەللال، ھامىت مەزىن، بائىز بابكار، قەييۇم سەيپۇك، ئايۇپ قاسقان، ئابلەت قەندەل (كەسپىي لەقەم)، تۇردىيار قوڭغۇز، ھەمرا قاقباش، غولام كۆك (ئۇشۇق)، روزى تۇقناق، ھەمدۇل قاۋان، تۇراپ شاتىراق، مۇختەر كاۋا، تىللا يورغا، جامال سەتەڭ، ئابلىز گاچا، سىدىق كېكەچ، (پىسخىك لەقەملەر)، ئەمەت سېرىق، قاسىم داگازا، روزى تۆگە، قاسىم پىستە، ھاشىم قارىلاق، ئېلاخۇن كۆككۆز، مەتمىن قارىقاش، تۇرسۇن قۇشقاچ، سادىرخاگرۇق، سېيىت موزاي، تۇران قورچاق، (فىزئولوگىيىلىك لەقەملەر)، سېيىت نوچى، سادىر پالۋان، تۆمۈر باتۇر، ھسام دەلدۈش خېلىل لەقۋا، ھاشىر تۇلكە (جەسۇرلۇق ياكى نۇقسان "سەۋەنلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ قويۇلغان لەقەملەر) قاتارلىقلار. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخس لەقەمىدىن باشقا يەنە، يۇرت "مەھەللىلەرنىڭ ئورتاق لەقىمى بولۇپ، ئۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ يۇرت "مەھەللىدىكى كىشىلەرنىڭ شەخسىي لەقىمى سۈپىتىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. يۇرت لەقەملىرى ئەۋلادتىن "ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ. مەسىلەن، قارا قۇرۇم ئازغانسال ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ نەسەب تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلار تارىختىن بۇيان«غازىلەر»، «كەللەكلەر»، «قوڭغۇزلار»، «بورداقلار»، «توخۇلار»، «لاتىلار»«پورلار»، «كوشاڭلار»، «توقۇناقلار»، «قارنى يورۇقلار»دېگەنگە ئوخشاش ئون خىل لەقەم تۈركۈمى بويىچە ئاتىلىپ، ھەرقانداق زامان، ئورۇن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردە ئەجدادىنى پەرق ئېتىشنىڭ بىرخىل بىرلىك بۆلۈنمىلىرىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شەھدانە خوتەن، غېرىبانە يەكەن، ئەزىزانە قەشقەر، غازىيانە ئاقسۇ، ۋەلىيانە كۇچار، غەلىيانە تۇرپان دېگەنگە ئوخشاش شۇ رايونلارنىڭ تارىخىي خاراكتېرىستىكىسىمۇ يۇرت لەقىمى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

لەقەمنىڭ يەنە بىر خىلى "تەخەللۇس بولۇپ، ئۇ سىمۋوللۇق خاراكتېرگە ئىگە. تەخەللۇس كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسمىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ياكى ئەسلى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس كۆپرەك ئارزۇ "ئىستەك غايىۋى مەزمۇن ياكى يۇرت تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. غايىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان سىمۋوللۇق (مىتافورىلىق)تەخەللۇسلار كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسىم ئورنىغا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، لوتفى، جامى، ناۋائى، ساككاكى، زەلىلى، خىرقىتى، گۇمانا، نەفسى(ئاممانىسا خېنىم)، نىزارى، غېرىبى، سەبۇرى، قايىنام ئۆركىشى، ۋەباشقىلار. بۇنداق تەخەللۇسنى كۆپرەك يازغۇچى "شائىرلار، ئالىملار ۋە سەنئەتكارلار قوللىنىدۇ. تەۋەلىكنى

ئىپادىلەيدىغان تەخەللۇسلار ئاساسەن ئەسلى ئىسمىغا ئۆلىنىپ، شۇ كىشىنىڭ تۇغۇلغان يۇرت ¨ماكانىنى ئىشارە قىلىدۇ. مەسىلەن، مەھمۇت قەشقەرى، ئەھمەد يۈكنەكى، ئەبۇنەسىر فارابى، يۈسۈپ بالاساغۇنى، قېدىرخان يەكەندى، موللا مۇسا سايرامى، مۇھەممەت ئىۋەز، قارىقاش ۋە باشقىلار.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك كۆپ خىللىقتا، رەڭدارلىقتا ۋە مەنىدارلىقتا ئىگە بولۇپ، ئۇنى تەتقىق قىلىش«ئانتروپونومىيە»ئىلمىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە. شۇنداقلا ئۇ يەنە ئېتنوگراپىيە، تارىخ، فولكلور، پىسخولوگىيە، توپونومىيە، (يەر ¨جاي ئاتلىرى ئىلمى)، دىنشۇناسلىق...قاتارلىق پەنلەر بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇرلارنىڭ توي ¨تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ¨يېتىم ئادەتلىرى

بۆشۈك توي

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ تۇنجى تۇغۇتى ئۆز ئاتا ¨ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ. ئۇنىڭ قىرىقى توشقۇچە شۇ ئۆيدە بېقىلىدۇ.«بۆشۈك توي»قىلىپ بېرىدۇ. بۆشۈك تويغا قۇدىلار (كۈيئوغۇلنىڭ ئاتا ¨ئانىسى) ئۇرۇق ¨تۇغقان، قولۇم ¨قوشنا ۋە ئەل ¨ئاغىنىلەرنىڭ ئاياللىرى تەكلىپ قىلىنىپ، مېھمان قىلىنىدۇ. قۇدىلار بوۋاق ئۈچۈن يۆگەك، ئەديال، كىيىم ¨كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر، كېلىن ئۈچۈن ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ كىيىم ¨كېچەك باشقا زىننەت بويۇملىرى ئەكېلىپ، ئۇلارنى مۇبارەكلەشتىن تاشقىرى، يەنە قىزنىڭ ئاتا ¨ئانىسى ۋە شۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىغىمۇ سوۋغا ¨سالام ئەكېلىپ، تۇغۇتنى ئوبدان باققانلىقىغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مېھمانلار ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن قۇدىلار كېلىن بىلەن نەۋرىسىنى يۆتكەپ ماڭىدۇ. بۆشۈك ھويلىدىن چىقاردا ئۇنىڭغا ئىسرىق سالىدۇ، كېلىن بىلەن بوۋاقنىڭ بېشىدىن ئىسرىق ئۆرۈيدۇ. قىسقىسى«بۆشۈك توي»نىڭ ماھىيىتى سالامەت يەڭگۈۋالغان كېلىننى ئۆز ئۆيىگە يۆتكەپ كېلىشتىن ئىبارەت بولغان بىر خىل مۇراسىمدۇر.

سۈننەت توي

سۈننەت توي بەزى يەرلەردە«خەتنە توي»دەپمۇ ئاتىلىدۇ.«سۈننەت»مۇھەممەت پەيغەمبەر تەرەپتىن قىلىشقا بۇيرۇلغان ئەمەللەردىن بىرى، شۇنداقلا مۇسۇلمانلىقنىڭ بەلگىسى. شۇڭا بۇ ئادەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى

ھەممە خەلققە ئورتاق.《سۈننەت توي》ئوغۇل بالا بەش ياشتىن يەتتە ياشقا كىرگەن ئارىلىقتا بولىدۇ. بۇ كۆپىنچە كۈز ۋە ئەتىيازدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ مەرىكىگە ئۇرۇق -تۇغقان، قولۇم -قوشنا، ئەل -ئاغىنىلەر تەكلىپ قىلىنىپ مېھمان قىلىنىدۇ. سۈننەت قىلىنىدىغان بالا ئۈچۈن يېڭىدىن يوتقان -كۆرپە تەييارلىنىدۇ. بالىغا يېڭى -يېڭى كېيىم -كېچەك كىيدۈرۈلىدۇ. قىزىل تاۋاردىن بەلباغ باغلىنىدۇ ياكى مەيدىسىگە گۈل تاقىلىدۇ. مېھماندارچىلىق ئاخىرىدا خەتنە باشلىنىدۇ (بەزى يەرلەردە ئاۋۋال خەتنە قىلىپ، توي كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ياكى مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن مۇۋاپىق پەيتتە خەتنە قىلىنىدۇ). خەتنىدىن بۇرۇن بالىنى چوڭ -كىچىك تەرەت قىلدۇرىدۇ. سۈننەتچى ۋە بالىنىڭ تاغىلىرى بالىنىڭ يۈرىكىنى توختىتىدىغان گەپ -سۆزلەرنى قىلىدۇ. خەتنە ۋاقتىدا بالىنى تاغىسى ياكى ياخشى كۆرىدىغان ئادەم تۇتۇپ بېرىدۇ.

خەتنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن كېسىلگەن يەردىن قان چىقارماسلىق ئۈچۈن كەسكەن يەرگە كۆيدۈرۈلگەن پاختا بېسىپ قويۇلىدۇ. بالا تولا يىغلاپ قان كەتمىسۇن، دەپ بالىنىڭ ئاغزىغا تۇخۇم كەپلەپ قويۇلىدۇ. سورۇندا بولغۇچىلار بالىنى مۇبارەكلەپ بالىغا پۇل تۇتقۇزىدۇ. سۈننەتچىنىڭ قولى يېنىك بولسا، بالا بىر ھەپتىدە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ. بەزى ئوغۇل بالا تۇغۇلۇشتا خەتنىلىك تۇغۇلىدۇ. بۇنداق بالىلار خەتنە قىلىنمايدۇ. بەزى مۇسۇلمان ئەللىرىدە ھازىرمۇ ئوغۇل بالا تۇغۇلغاندا كىندىكىنى كېسىپ بولۇپلا، خەتنە قىلىۋېتىدۇ. چوڭ بولۇشنى ساقلاپ تۇرمايدۇ.

قىز -يىگىت تويى

ئۇيغۇرلاردا《نىكاھ تويى》،《بۆشۈك توي》،《سۈننەت توي》،《چاچ قوشاق تويى》دېگەندەك تويلار بار. بۇ تويلارنىڭ تۈرلۈك قائىدە -يوسۇنلىرى بار. بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان تۈرلۈك دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن.

نىكاھ توي

《نىكاھ》 - ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم. ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى.《نىكاھ توي》ئائىلە جامائەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ، ئۇرۇق -تۇغقانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي

مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى. شۇڭا ئۇ تارىختىن بۇيان شەخسلەرنىڭ، ئائىلىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەر قايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى تەكشى بولمىغىنى ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان توي ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. تۆۋەندە پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا بىر ¨قەدەر ئورتاق بولغان«نىكاھ توي»ئادىتى، قائىدە ¨يوسۇنى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.«نىكاھ توي»تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ:

1. ئەلچى ئەۋەتىش

يىگىت بىلەن قىز بىر ¨بىرى بىلەن تونۇشۇپ، بىر مۇددەت سىنىشىپ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەندىن كېيىن ئۆز ئائىلىلىرىگە لايىق تېپىشقانلىقلىرىنى، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ھەر ئىككى ئائىلە لايىقنى ماقۇل كۆرۈشكەندىن كېيىن، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ھەر ئىككى ئائىلە دەيدىغان گەپ ¨سۆزنى، تەلەپلىرىنى ئەلچىگە دەيدۇ. ئەلچى ئوتتۇرىدا خالىس تۇرۇپ ئۆزۈننى قىسقا، قىسقىسىنى ئۇزۇن قىلىدۇ. ئەلچى قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن«چاي»ئەكېلىش ۋاقتىنى بەلگىلەپ قايتىدۇ.

2. چاي ئاپىرىش

ئۇيغۇرلاردا چاي«كىچىك چاي»،«چوڭ چاي»دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ.«كىچىك چاي» ¨«ماقۇل چېيى»ياكى«تەزىم چېيى»دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يىگىتنىڭ ئانىسى بىر قانچە ئايال ۋە ئوتتۇرىدا ماڭغان ئەلچىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە«كىچىك چاي»ئاپىرىدۇ. يەنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاتا ¨ئانىسى ۋە قىزغا ئاتاپ بىرەر قۇردىن كىيىملىك رەخت ۋە باشقا نەرسىلەردىن داستىخان قىلىپ بارىدۇ. قىز تەرەپ ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، يىگىت تەرەپتىن بارغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىپ رەھمەت ئېيتىدۇ.«چوڭ چاي»ئاپىرىلىدىغان كۈن بەلگىلەنگەندىن كېيىن«چوڭ چاي»ئاپىرىلىدۇ.«چوڭ چاي»قىز تەرەپتە بولىدۇ. چايغا يىگىت ۋە قىز تەرەپتىن ئەر ¨ئايال بولۇپ ئەللىك ¨ئاتمىش ئادەم قاتنىشىدۇ. چوڭ چايدا قىزنىڭ كىيىم ¨كېچەكلىرى، قىزنىڭ ئاتا ¨ئانىسى ۋە باشقا يېقىن بىۋاستە تۇغقانلىرى ئۈچۈن كىيىملىك ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇلار سورۇندا كۆپچىلىككە كۆرسىتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بىرەر تىرىك مال، مەلۇم مىقداردا گۈرۈچ، ماي، نان،

قەنەت ¨گىزەك، چاي، تۇز قاتارلىقلارمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئېلىپ بېرىلغان تىرىك مالنىڭ بېشىغا قىزىل باغلىنىپ، يىگىت تەرەپتىن بىر ئادەم يېتىلەپ ئاپىرىدۇ. قىز تەرەپتىن بۇ مالنى قوبۇل قىلغاندا، بىر نەرسە بېرىپ ئۇنى رازى قىلىدۇ. چوڭ چايدا ساندۇق ئېچىلىپ ئەكېلىنگەن نەرسىلەر قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ساندۇق ئاچقۇچى ئايال ئالدىن هازىرلاپ قويغان«چاچقۇ»نى سورۇنغا چاچىدۇ. سورۇندىكىلەر ئۇنى«تەۋەرۈك»بىلىپ، بۇلاپ ¨تالاپ يەردىن تېرىۋالىدۇ. ساندۇق ئاچقۇچى ئايالنى يىگىت تەرەپ بەلگىلەيدۇ. يىگىت تەرەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بىرەر ياغلىق ياكى بىرەر كۆڭلەكلىك رەختنى ساندۇققا سېلىپ قويىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، ساندۇق ئاچقۇچى ئايال بىر نىكاھلانغان ئايال بولۇشى شەرت. كۆپ نىكاھلىق بولغان ئايال بۇ ئىشنى باشقۇرسا، قىز ئەردىن چىقىپ ئەرگە تېگىدىغان، يىگىت خوتۇن ئېلىپ خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان بولۇپ قالارمىش. شۇنداقلا يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولداشلىرىمۇ ئۆيلەنمىگەن يىگىت، ياتلىق بولمىغان قىز بولۇشى شەرت. يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا ¨ئانىسى تويىنىڭ ئارا ئايدا (روزا هېيت بىلەن قۇربان هېيت ئارىلىقىدىكى ئاي) بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاهىدە دىققەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە توي ئارا ئايدا بولسا، يىگىت بىلەن قىز ئەپلىشەلمەي قىز ئارىدا قالارمىش.«چوڭ چاي»ئاخىرلاشقاندا تويى بولماقچى بولغان قىزنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرىنىڭ ئانىسى ئالاهىدە داستىخان راسلاپ، قىزنى ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سورىۋالىدۇ ۋە توي كۈنى ئۇ شۇ ئائىلە قىزنى ۋە قىزنىڭ دوستلىرىدىن بولۇپ ئوتتۇز ¨قىرىق قىزنى ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ مېهمان قىلىدۇ. چوڭ چاي كۈنى توي بولىدىغان كۈن بەلگىلىنىدۇ. ئاشسۈيى توغرىسىدا ئۈچۈن گۆش، ماي، گۈرۈچ، نان، چاي، تۇز، سەۋزە، يېقىلغۇ بېرىلىدۇ. بۇلار تويدىن بىر كۈن بۇرۇن قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. توي بولۇشتىن بۇرۇن قىزنىڭ بىر نەچچە دوستى«ئۆي ياساش»قا كېلىدۇ. ئۇلار قىز تەرەپتىن ئەكەلگەن ۋە يىگىت تەييارلانغان نەرسىلەر بىلەن ئۆينى ياسايدۇ. قىزلار ئۆينى ياساپ بولغاندىن كېيىن يىگىت تەرەپ ئۇلارنى مېهمان قىلىدۇ ۋە هەر بىر قىزنىڭ ئالدىغا سوپۇن، ئەتىر، قول ياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ رازى قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ. چوڭ چاي تۈگىگەندىن كېيىن يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنى دوختۇرغا تەكشۈرتۈپ دوختۇرنىڭ ئىسپاتى بىلەن«توي خېتى»ئېلىپ قانۇنىي رەسمىيەتنى ئۆتەيدۇ.

3. نىكاھ

تويي كۈنى سەھەردە نىكاھ ئوقۇلىدۇ (نىكاھ قونۇپ قالسا بولمايدۇ دەپ بۇرۇن نىكاھ ئوقۇلمايدۇ). نىكاھ ۋاقتىدا سورۇندا يىگىت بىلەن قىز ھازىر بولۇشى شەرت، نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولداشلىرىمۇ بىللە بولىدۇ. ئۆتمۈشتە يىگىت مەلۇم سەۋەب بىلەن نىكاھ ئۈستىدە بولالمىسا، يىگىتنىڭ قەلەمتىرىشى ياكى پىچىقىغا نىكاھ ئوقۇيدىغان ئەھۋال بار ئىدى. نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت بىلەن قىزنىڭ«ئۆزۈمگە قوبۇل قىلدىم»دېگەن جاۋابىنى ھەممە ئادەم ئاڭلىشى شەرت. بەزىلەر«ئاڭلىمىدۇق»دېسە، ئاڭلىغانلاردىن بىر ¨ئىككىسى،«ئاڭلىدۇ»دەپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتسە، نىكاھ ئوقۇش داۋاملىشىدۇ. نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن سورۇندىكىلەر يىگىت بىلەن قىزنى تەبرىكلىشىدۇ. نىكاھتىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكىراب (تۇز) قاچىلانغان ئىككى بۇردا نان يېگۈزىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارمىش، شاكىرابقا نان بۇردىسىنى قاچىدىن ئېلىشتا يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولدىشى ناھايىتى چاققانلىق ئىشلىتىپ، بالدۇر ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، قايسى بالدۇر ئېلىۋالسا شۇ تەرەپ يەنە بىر تەرەپتىن قورقمايدىغان بولارمىش. تويي كۈنى سەھەردە يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە قارىشىپ بېرىش ئۈچۈن بىر ¨ئىككى ئادەم ئەۋەتىدۇ. شۇنداقلا تويي داۋاملىشىۋاتقان ۋاقىتتا يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ھال سوراپ بىر نەچچە ئادەم ئەۋەتىدۇ.

4. تويي كۆچۈرۈش

قىز كۆچۈرگۈچىلەر نەغمە ¨ناۋا بىلەن قىز ئولتۇرغان ئائىلىگە بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈپ، ئاتا ¨ئانىسىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. قىز پۈركەنگەن ھالدا يىغلاپ تۇرۇپ ئاتا ¨ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ. ئاتا ¨ئانا قىبلە تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ، قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇشىنى، بېشى باش، ئايىغى تاش بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە قىزنىڭ بېشىدىن نان، سۈپرا ئۆرۈيدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە قىزنى پاياندازغا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ. قىز پاياندازنى دەسسەپ بولغاندىن كېيىن، ئەتراپتىكىلەر پاياندازنى تالىشىپ يىرتىپ پارچە ¨پارچە قىلىۋېتىدۇ ۋە تەۋەررۈك قىلىش ئۈچۈن ئېلىشىدۇ. كېلىن ئۆيگە پۈركۈنگەن ھالدا كىرىدۇ. بىر ئازدىن كېيىن قېيىن ئانا كېلىننىڭ پۈركەنجىسىنى ئېلىۋېتىپ كىچىك ياغلىق سېلىپ قويىدۇ ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش جەريانىدا يولدا تويي توسقۇچىلار بولىدۇ بۇلارغا ماددىي نەرسىلەر بەرگەندىلا ئاندىن يول بېرىدۇ. بەزى يەرلەردە قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ قاتناش ۋاستىسىدىن چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇلار ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۆيگە ئەكىرىشتىن بۇرۇن كۆيۈۋاتقان ئوتنى

ئايلاندۇرىدۇ. بۇ زەردۇشتىن دىنىنىڭ ئەقىدىسى بولۇپ ئۈتتىن مەدەت تىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندە تۆش سوراپ دەرۋازىنى ئاچقىلى ئۇنىمايدۇ. قىزغا ھەمراھ بولۇپ كەلگۈچىلەر ياغلىققا ئورالغان تۆشنى بەرگەندىلا دەرۋازىنى ئاندىن ئاچىدۇ.

5. سالامغا بېرىش ۋە سالامغا كىرىش

توينىڭ ئەتىسى يىگىت ئۆز قولدىشى بىلەن قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا بارىدۇ. ئۇلار ئۆز كۈيئوغلىنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە كۈيئوغلى ئۈچۈن تەييارلاپ قويغان كىيىم ياكى كېيىملىك رەختنى قويىدۇ. يىگىت قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قويىدۇ. شۇ كۈنى يېڭى كېلىن ئۆز قولدىشى بىلەن قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ. بۇلارمۇ مېھمان قىلىنىدۇ. قىز قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قويىدۇ. سالامغا بارغان ۋە سالغا كىرگەن كۈنى قىز تەرەپ كۈيئوغۇل تەرەپكە«ئىسسىقلىق»ئەكىلىدۇ. «ئىسسىقلىق»ئۈچۈن تولىراق سامسا، پېتىر مانتا، ئۆپكە "ھېسىپ ۋە باشقا خىلدىكى تاماقلارنى ئەكىلىدۇ. ئىسسىقلىقى قىزنىڭ ئۇرۇق "تۇغقانلىرى، قولۇپ "قوشنىلىرى ئەكىلىدۇ. ئىسسىقلىققا يىگىت، قىز ۋە يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئېغىز تېگىدۇ. «ئىسسىلىق»ئەكەلگۈچىلەر قانچە ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېيىملىك رەخت قويۇلىدۇ ۋە«ئىسسىقلىق»ئەكېلىنگەن تاۋاقلارغىمۇ لايىقىدا رەخت سېلىنىدۇ.

6. چىللاق

چىللاق "توينىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى. چىللاق توي بولغان ھەپتە ئىچىدە بولىدۇ. چىللاقنى ئاۋۋال يىگىت تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ. ئاندىن قىز تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ. چىللاققا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق "تۇغقانلىرىنى، يېقىن قولۇم "قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ. چىللاق "ئۆزئارا ھاردۇق سوراشنى، تۇغقانلار بىر "بىرى بىلەن تونۇشۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. يىگىت تەرەپ چىللاق ئۆتكۈزگەندە قىزنىڭ ئاتا "ئانىسى، ئاچا "سىڭىللىرى قىزنىڭ ھۇجرىسىنى ئالاھىدە پەتلەيدۇ. ئۇلار ئەكەلگەن نەرسىلىرى بىلەن ھۇجرىسىنىڭ كەم نەرسىلىرىنى تولۇقلاپ بېرىدۇ.

قايسى خىلدىكى توي بولمىسۇن، توي قىلغۇچى توغرا قارىشىپ بېرىشكە تېگىشلىك ئادەملەردىن ئەر "ئايال بولۇپ يىگىرمە "ئوتتۇز ئادەمنى چاقىرىپ«مەسلىھەت چېيى»ئۆتكۈزىدۇ. چايدا توينى قانداق ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا

ئۆلاردىن مەسلىهەت سورىلىدۇ چايىدا خىزمەت تەقسىمايى بولىدۇ. تـوي كـۈنى ئـۆلار ئەتىگەنـدىن ¨كەچكىـچە تەرلەپ ¨پىشىپ ئىشلىشىپ بېرىدۇ. توي تۈگەش بىلەن توي ئىگىسى ئالاھىدە داستىخان ھازىرلاپ ئۆلارغا«ھاردۇق چېيى»بېرىپ ئۆز رەھمىتىنى بىلدۈرىدۇ.

توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى

يۇقىرىـدا ئېيتقىنىمىـزدەك، ئۇيغـۇرلار ئارىـسىدىكى تـوي مۇراسـىملىرى داغـدۇغىلىق بولـۇپ، تـوي كۈنـدىكى پائالىيەتلەرنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ۋە سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا، ئۆلارنىـڭ بـۇ تەبىئىي توي مۇراسىملىرىدا گەۋدىلىك ئەكس ئېتىلىدۇ. توي كۈنى يىگىـت ۋە قىـز ئۆزلىرىنىـڭ ئۆيىـدە دوسـت ¨ بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇلاردىن بىرى، قىزنىڭ ئۆيىـدە بولىدىغان«يار ¨يار»قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى شـۇ توينىـڭ ئەمەلـىي ئەھـۋالىنى چىقىـش قىلغـان ھالـدا ئۆزگىرىـپ تۇرىدۇ، قىز ئۆز رازىلىقى بىلەن بولغان تويلاردا، ئاساسەن قىزنىڭ مەدھىيىسى ، گـۈزەللىكى، قىزنىـڭ بەخـت ¨ سائادىتى ھەققىدىكى ياخشى تىلەكلەر ھەمدە ئاتا ¨ئانـىسى ۋە ئـۇرۇق ¨تۇغقانلىرىنىـڭ ئـارزۇ ¨تىلەكلـىرى«يـار ¨ يار»قوشاقلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن ئۆتمۈش جەمئىيەتتە فېئودالىزمنىڭ چىرىك قانۇن ¨تۈزۈملىرى قىز ¨يىگىتلەرنىڭ ئەركىن مۇھەببەتكە يول قويۇلمايتتى. قىز ¨يىگىتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالـدا تـوي قىلىـشقا مەجبـۇر قىلىناتتى. كىشىلىك ھوقۇق پايمال قىلىنغان فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى شـارائىتىدا ئۆتكـۈزۈلگەن تـويلاردا قىزنـىڭ بەختسىز تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىش، ئارزۇ ¨ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشـمىغان بىچـارە قىزنىـڭ مۇڭلـۇق ھەسـرەت ¨ نادامەتلىرى، ئاتا ¨ئانىنىڭ نەسىھەت ۋە تەسەللىلىرى«يار ¨يار»ناخشىلىرىدا ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

تەكچىدىكى قاچىنى
چاڭ بېسىپتۇ، يار ¨يار
كېلىنچەكنىڭ ئانىسىنى
غەم بېسىپتۇڭ، يار ¨يار.

ھاي ¨ھاي يۆلەن، ھاي يۆلەن
بىر باغ پاخال، يار ¨يار
يىگىتكە قارىساڭ،
پاخمال ساقال، يار ¨يار

هاي ـ هاي يۆلەن، هاي يۆلەن
قار كېلىدۇ، يار ـ يار
بەرگى خازان تۈننى كېيىپ
يار كېلىدۇ، يار ـ يار

«يار ـ يار» قوشاقلىرى ئارقىلىق قىزنى ئۇزىتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بىرى داۋاملىشىپ كەلگەن.

تويى كۈنى يىگىتلەر قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن «هۆجرا كېچىسى» دە «چۆن ـ چۆن سالۋات» ئېيتىدىغان ئادەت ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي ـ تۆكۈنلەردە كۆرۈلمەيدۇ.

«چۆن ـ چۆن سالۋات» قوشاقلىرى ئاساسەن كومېدىيىلىك تۈس ئالغان ھەجۋىي شېئىرلار بولۇپ، يىگىتلەر تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ. «چۆن ـ چۆن سالۋات» قوشاقلىرىنىڭ «توشقان ئوۋلاش»، «جەرەن سەكرىدى»، «بۆرگەم» دېگەندەك مەخسۇسناملىرى بار. مەسىلەن: ئالايلۇق:

بۆرگەمنى سويماق بولدۇم.
ئاتمىش قاسساپ ئەكەلدىم،
يەتمىشگە باغلاتتىم،
سەكسىنگە باستۇردۇم،
توقسىنغا سويغۇزۇپ،
توقسان توققۇزغا ئاستۇردۇم.
بۆرگەمنىڭ گۆشىدىن بىز
مايلىق مانتا ياسىدۇق،
بىرنى يېسەڭ ئۇھ دەيسەن،
ئىككىنى يېسەڭ سۇ دەيسەن،
يالغان بولسا قاراڭلار،
مانتىدا بادۇر كاللىسى،
قىشتىن بىرى يەۋاتىمىز،
ھېلىمۇ بار تەڭ يارتىسى.
(«بۆرگەم» دىن پارچە)

مۇشۇنداق قىزىقچىلىقلاردىن كېيىن«پوتا ئويۇنى»ئوينىلىدۇ.«پوتا ئويۇنى»دا قىز ¨يىگىتلەر پوتىنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇشۇپ لەپەر شەكلىدە بېيىت ئېيتىشىدۇ. بېيىت ئارقىلىق تاكى بىر تەرەپ يېڭىۋالغۇچە ئويۇن داۋاملىشىدۇ. بۇ ئويۇن«لەپەر كېچىسى»دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لەپەر ئارقىلىق قىز ۋە يىگىتلەر بىر ¨بىرى بىلەن تونۇشىدۇ، قائىدە بويىچە لەپەرنى ھەم ئۇنىڭ بېيىتلىرىنى ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپ باشلايدۇ. بۇنداق شەرت لەپەرنىڭ ئۆزىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ئاۋۋال باشلاپ لەپەرنى قىز باشلىماس،

قىز باشلىغان لەپەرنى ئەل خوشلىماس.

قىسقىسى، توي جەريانىدىكى پائالىيەتلەر ناھايىتى قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق بولۇپ، بەزى رايونلاردا مەشرەپ تۈسىنى ئالغان.

جوۋان تويى ۋە جوۋانچە كۆگلەك

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە خېلى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارنىڭ بىرى ¨جوۋان تويىدۇر.

ئاياللارنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۆز مەزگىلىگە قاراپ قىزلىق دەۋرى (بالاغەتكە يېتىش دەۋرى)، سېكىلەك دەۋرى، چوكان دەۋرى، جوۋان دەۋرى دەپ تۆت دەرىۋگە بۆلىنىدۇ، ئادەتتە قىزلار ياتلىق بولۇپ ئىككى ئۈچ باللىق بولغاندىن كېيىن يولدىشى (ئېرى) بىلەن مەڭگۈلۈك بىرگە ئۆتۈشكە ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندا ھەمدە قىرانلىق مەزگىلگە يېتىپ، ھەر جەھەتتىن سۈلكەت ۋەسلىگە تولغاندا ئايال ئۇرۇق ¨تۇغقانلىرى ۋە قولۇم ¨قوشنىلىرىنى چاقىرىپ ئۆزىنىڭ«جوۋان تويى»نى ئۆتكۈزىدۇ. جوۋان تويى ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان تەييارلىنىدۇ، تەكلىپ قىلىنغان ئايال مېھمانلار جوۋاننى تەبرىكلەپ ئۆز لايىقىدا ھەر خىل سوۋغا ¨سالاملارنى ئەكېلىدۇ، جوۋان تويىدا جوۋاننىڭ ئائىلىسى ھال ¨ئەھۋالىغا قاراپ ھەر خىل رەڭلىك بىر قانچە ياغلىق، جوۋانچە كۆگلەك پەرىجە تون ۋە تەلپەك تەييارلايدۇ ھەمدە مېھمانلار ئالدىدا جوۋانغا تەقدىم قىلىدۇ. جوۋان تويىغا جوۋان بولغۇچىنىڭ يولدىشى ئالتۇن ھالقا، سىرغا، بايراقلىرى ئايخاڭزا (قوش زىرە، يەنى ئۈچ قەۋەت بۆرەكچە چەمبەر قىلىپ ئوتتۇرىسىغا گۆمبەزسىمان ياقۇت كۆز ئورنىتىلغان ئالتۇن زىرىنىڭ بىر خىلى)، سۆكە (ئۈستى زىرسىمان، ئاستىغا بىر ¨ئىككى سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ساڭگىلاپ تۇرىدىغان، قوش تالالىق بىر خىل ئالتۇن ھالقا) تەييارلاپ سوۋغا قىلىدۇ. بۇ

مۇراسىمدا جۇۋان بولغۇچى سىكىلەك چېچىنى ئىككىگە ئايرىدۇ، جۇۋانچە كۆڭلەك ئۈستىگە پەرىجە كىيىدۇ. جۇۋانچە كۆڭلەك كېيىش "جۇۋان تويىنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى، جۇۋانچە كۆڭلەك ئۆزگىچە بولۇپ، كۆپرەك ئاق ۋە يېشىل سىدام يىپەك رەختتىن تون ياقىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ. بۇ كۆڭلەكنىڭ ئۇك ياقىسىغا ئات باغرى رەڭ (جىگەر رەڭ)دە بەش قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك مەشۇت جىيەك تۇتۇلىدۇ. بۇنداق جۇۋانچە كۆڭلەك ئۈستىگە چوقۇم پەرەنجە تون كىيىش شەرت قىلىنىدۇ. پەرەنچە قارا خاڭدەندىن ئالدىن ئوچۇق تونچە قىلىپ تىكىلىدۇ، لېكىن تۈگمە بېكىتىلمەيدۇ. يېشىل تاۋاردىن پۈتۈن پەۋاز تۇتۇلىدۇ، ئىككى كۆكسى ئورنىغا يېشىل تاۋاردىن بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا يەتتە قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك جىيەك ئورنىتىلىدۇ. بۇ بىر يۈرۈش كىيىملەر ناھايىتى يارىشىملىق بولۇپ، ئاياللارنى تېخىمۇ تالاپەتلىك تۈسكە كىرگۈزىدۇ. بۇ كىيىملەرنى پەقەت جۇۋان تويى بولغاندىن كېيىن كىيىشكە بولىدۇ.

جۇۋان تويى ۋە جۇۋان كۆڭلىكى كۆپرەك كېرىيە ئاياللىرى ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، كۆڭلەك ۋە پەرەنچە توننىڭ ياقىلىرى ۋە كۆكسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەتتە ۋە بەش دانە ئاي شەكىللىك جىيەكلەرنىڭ بولۇشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرىز قىلىش مۇمكىن، چۈنكى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىدە بەش ۋاخ ناماز، بەش پەرز، يەتتە قات ئاسمان، يەتتە ئىقلىم چۈشەنچىلىرىگە سىمۋول قىلىپ بەش ۋە يەتتە سانلىرى چۈشەنچىلىرىگە سىمۋول قىلىپ بەش ۋە يەتتە سانلىرى ئۇلۇغلىنىدۇ. يېرىم ئاي شەكلىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى.

ئۆتمەشتە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈلمىگەن ئاياللار ئۆلۈپ قالسا مېيىتكە يۇقىرىقى جۇۋان كۆڭلىكى ۋە پەرەنجە توننى كىيدۈرۈپ شەرتنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ كىيىملەرنى سالدۇرۇپ سۆغا ئالغاندىن كېيىن دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. شۇنداقلا يەنە خەلق ئارىسىدا جۇۋان دەۋرىگە يېتىپ، تېخى جۇۋان تويى ئۆتكۈزمىگەن ئاياللارنى«ئون باللىنىڭ ئانىسى تېخى چوكان سىكىلەك»دەپ مەسخىرە قىلىش ئادىتىمۇ بار. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان بىر خىل مۇراسىم بولۇپ ، ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە. خەلقىمىز ئارىسىدىكى«جۇۋان بىلگەننى قىز نەبىلۇر»دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندىمۇ، جۇۋان تويى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنساننىڭ ھايات مەزگىللىرى ئىچىدە ئەقىل "پاراسەتكە تولۇپ، تۇرمۇش يولىغا تولۇق ئىشەنچ تىكلەش دەۋرىنىڭ خاتىرىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

بالىغا ئات قويۇش

مەھمۇت قەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى»(ئاتوم ، 525 ـ بەت)دا«كۆدەن»دېگەن سۆزنى«بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى»دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇ بالىغا ئات قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بالا تۇغۇلۇپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانا بالىغا ئات قويۇش كويىغا چۈشىدۇ، بالىغا ئىسىم تاللايدۇ. ئىسىم تاللاپ بولغاندىن كېيىن، تەقۋادار بىر ئادەم تەكلىپ قىلىنىپ، بالىغا ئىسىم قويدۇرۇلىدۇ. ئات قويغۇچى زاكىلاقلىق بالىنى قولىغا ئېلىپ، قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ تەكبىر ئېيتىپ، بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان توۋلاپ ئېيتىڭىز xxx بولسۇن، دەپ جايىنامازغا دوملىتىدۇ. سورۇندا ھازىر بولغۇچىلار بوۋاقنى يېڭى ئىسمى بىلەن مۇبارەكلىشىدۇ. ئاندىن سورۇندا ھازىر بولغۇچىلارغا داستىخان سېلىپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ. ئات قويغۇچىنىڭ ئالدىغا پۇل ياكى باشقا ماددىي نەرسە قويۇپ رازى قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا بالىغا ئات قويۇش بىر خىل مۇراسىم شەكلىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىمغا ئات قويغۇچى موللىدىن باشقا يەنە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ۋە دوست ـ بۇرادەرلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ.

ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر

1) ئۇيغۇرلاردا ۋاپات بولغۇچى ئىنتايىن ھۆرمەتكە ئىگە. شۇڭا ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا«مەرھۇم»، ئايال بولسا«مەرھۇمە»دېگۈدەك سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ تاۋۇتى قەبرىستانلىققا قەدەر كۆتۈرۈپ بېرىلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرى قارىلىق تۇتۇپ ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلايدۇ، ئاياللار بېشىغا ئاق ياغلىق سالىدۇ. تاۋۇت ئۇزىتىلغانغا قەدەر ئارىلىقتا ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەن ئاياللارغىمۇ ئاق ياغلىق سېلىپ قويىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ«يەتتە نەزىرىسى»بېرىلمىگۈچە بىۋاستە ئەر تۇغقانلار بېلىدىكى ئاقنى يەشمەيدۇ، ساقال ـ بۇرۇتىنى ئالمايدۇ. بىۋاستە ئايال تۇغقانلار ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىرقى بولمىغۇچە (بەزىدە يىلىغىچە) بېشىدىكى ئاقنى ئالمايدۇ. قىزىل ـ يېشىل كىيىم كىيمەيدۇ،«قىرقى نەزىر»دە ياكى«يىل نەزىر»دە ياشانغان بىرەر ئايال تەسەللى سۆزلەرنى قىلىپ ئاق سالغۇچىلارنىڭ بېشىدىكى ئاقنى ئېلىۋېتىپ، باشقا ياغلىق سېلىپ قويىدۇ. بۇ«قارىسىنى ئۈشتۈش»دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىدار ئائىلىدە ئويۇن ـ كۈلكە ۋە باشقا تاماشا ئىشلىرى زادى بولمايدۇ. ھەتتا قولۇم ـ قوشنىلارمۇ ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئاچىدىغان پائالىيەتلەر ئېلىپ بارمايدۇ. ۋاپات

بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۆرۈق ¨تۇغقانلار ئىچىدە تەييار بولۇپ قالغان توي كېچىكتۈرۈلىدۇ. تويىنى قىلمىسا بولمايدىغان ئەھۋال بولسا ھازىدار ئائىلىنىڭ رازىلىقىنى ئالىدۇ.

2) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلىدىغان«ئۈچ نەزىر»،«يەتتە نەزىر»،«قىرقى نەزىر»،«يىل نەزىر»دېگەندەك نەزىرلەر پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن بەزى يەرلەردە (بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدا) يۇقىرىقىدەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈشتىن تاشقىرى يەنە«سىپارە»(بەش نەزىر)،«يۈز كۈنلۈك نەزىر»دېگەندەك نەزىرلەر ئۆتكۈزىدۇ. ھەتتا بەزى يەرلەر (خوتەن) دە«يىگىرمە كۈنلۈك نەزىر»ئۆتكۈزىلىدۇ. بەزى يەرلەردە«يەتتە نەزىر»چوڭ ئۆتكۈزۈلسە، بەزى يەرلەردە (تۇرپان رايونىدا) سىپارە چوڭ ئۆتكۈزۈلىدۇ.«ئۈچ نەزىر»ئاساسەن مۇردىنى سۇغا ئالغۇچىنى رازى قىلىش مەقسىتى قىلىنغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا پەقەت يۇغۇچىلار ۋە ئىمام ¨مەزىنلەر قاتنىشىدۇ. مۇردىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئومۇمەن تۆت ئادەم قاتنىشىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى«باش يۇغۇچى»، يەنە بىرى«ئاياغ يۇغۇچى»، قالغان ئىككىسى سۇ قويۇپ بەرگۈچى.«باش يۇغۇچى»مۇردىنىڭ بېلىنىڭ يۇقىرىقى قىسمىنى،«ئاياغ يۇغۇچى»بەلنىڭ ئاستىنقى قىسمىنى يۇيىدۇ. يۇغۇچىلار يالغۇز مېيىتنى يۇيۇپلا قالماستىن، يەنە كېپەننى تىكىپ تەييار قىلىدۇ ۋە مۇردىنى كېپەنگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىدار ئائىلە بولغۇچىنىڭ نىمكەش كىيىملىرىنى يۇيۇپ تازىلاپ، يۇغۇچىلارغا قويىدۇ. بەزىلەر بولسا ۋاپات بولغۇچىنىڭ كىيىم ¨كېچىكى ئاياغ ئاستى بولۇپ قالىدۇ، دەپ ئەن رەخت، پۇل قويىدۇ. قايسى خىلدىكى نەرسە قويۇلسۇن،«باش يۇغۇچى»،«ئاياغ يۇغۇچى»بىلەن سۇ قويۇپ بەرگۈچى پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مۇردا يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كېپەنگە ئېلىنىدۇ. كېپەنگە قىزىلگۈل سۈيى ياكى ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان زەمزەم سۈيى سېپىلىدۇ. باشقا نەزىرلەر ئۆز لايىقىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل ¨قىزلىرى ئۆز ئالدىغا نەزىر بېرىدۇ. ھازىر بولسا ئائىلە باشلىقى پەرزەنتلەر نامىدىن بىرلا قېتىم بېرىدىغان بولدى. بۇ ياخشى ئەھۋال. ئۇيغۇرلاردا ھەر پەيشەنبە كۈنى«ئەرۋاھ»لارغا ئاتاپ ياغ پۇرىتىدىغان ئەھۋال داۋاملاشماقتا، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھەممە«ئەرۋاھ»لار جۈمە كۈنى مەككىگە توپلىنىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيمىش. مەككىگە بېرىش ئۈچۈن«ئەرۋاھ»تېتىك بولۇشى لازىمىمىش. ھەر پەيشەنبە كۈنى ياغ پۇرىتىلسا«ئەرۋاھلار»تېتىكلىشىپ مەككىگە بالدۇرلا بارارمىش.

3) مۇردا يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ۋاپات بولغۇچىنىڭ بالا ¨چاقىلىرى، يېقىن ئۇرۇق¨ تۇغقانلىرى مۇردا بىلەن ۋىدالىشىدۇ. ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا ئۇنىڭ ئايالى، ئەگەر ئايال بولسا، ئۇنىڭ ئېرى

مۇردا بىلەن ۋىدالاشمايدۇ. سەۋەبى جان چىققاندىن كېيىن ئەر ئايالغا، ئايال ئەرگە يات بولۇپ كېتىدۇ ¨دە، بىر ¨بىرىنى كۆرۈش«نامەھرەم»بولىدۇ، دەيدىغان قاراش ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۈچلۈك.

4) ئېرى ئۆلگەن ئايال ياكى ئايالى ئۆلگەن ئەر ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ يىلى بولمىغۇچە ئەرگە تەگمەيدۇ ياكى ئۆيلەنمەيدۇ (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا). ئەگەر بۇنىڭغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ياكى خوتۇن ئالسا، پەرزەنتلەر نارازى بولىدۇ، جامائەت تەگەيدۇ.

5) جىنازا نامىزى مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. ناماز چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ناماز چۈشۈرگۈچىگە ناماز ھەققى، نامازغا قاتناشقان غېرىپ ¨غۇرۋالارغا«ئىسقات»بېرىلىدۇ. ئىسقات ئالغۇچىلار ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن خالىسانە ناماز ئوقۇپ قويىدۇ، ناماز چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ، قەبرىستانلىققا قاراپ يول ئېلىنىدۇ. نامازغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قەبرىستانلىققا بارىدۇ، جەسەت گۆرگە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، جامائەت ئۇدۇل ھازىدار ئائىلىسىگە پەتىگە كېلىپ، قۇرئان ¨تىلاۋەت قىلىپ قايتىدۇ. ئەتىسى بامدات نامىزىدىن قايتقان جامائەت يەنى پەتىگە كىرىپ، قۇرئان ¨تىلاۋەت قىلىدۇ. جىنازىدىكى مۇردىنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىنى تاۋۇتقا يېپىلغان يوپۇقتىن بىلگىلى بولىدۇ. ئايالنىڭ تاۋۇتىغا گۈللۈك ئېسىل رەختلەردىن يوپۇق يېپىلىدۇ. ئەر بولسا ئاق ياكى قارا سىدام رەختتىن قىلىنغان يوپۇق يېپىلىدۇ.

6) قەبرە ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ، ئۆتمەشتە ھەر بىر ئائىلە جەمەتىنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبرىستانلىقى بولاتتى. چەتتىن كېلىپ قالغانلار ۋاپات بولسا«مۇساپىرلار قەبرىستانلىقى»دەپ ئاتىلىدىغان ئومۇمىي قەبرىستانلىققا كۆمۈلەتتى. قەبرە ئىگىلىرى قەبرىنى يوقلىغىلى چىقسا قەبرىنىڭ توپىسىنى يۆلەپ ئېگىزلىتىپ قويىدۇ ھەم ئۈچار قۇشلار يېسۇن دەپ، ئۈستىگە دان چېچىپ قويىدۇ. بەزىلەر قەبرىنىڭ توپىسىنى شامال ئۇچۇرۇپ تۈرسا ياخشى، دەپ قارىسا، بەزىلەر بۇنىڭ ئەكسىچە، قەبرىنىڭ توپىسى ئۈچۈن كەتمەسلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياساپ قويىدۇ. قەبرىنىڭ باش تەرىپىگە قەبرە تېشى ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى يېزىپ قويۇلىدۇ. بەزىلەر قەبرىنى تۆمۈر ياكى ياغاچ رېشاتكا ئىچىگە ئېلىپ قويىدۇ. بەزىلەر قەبرە ئەتراپىغا دەل ¨دەرەخ تىكىپ، گۈل ¨گىياھ تېرىپ ئۆستۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ.

7) بەزىلەر جەسەتنى ئىلاج بار يول بويىدىكى قەبرىستانغا دەپنە قىلىدۇ. ئۇلار يولدىن ئۆتكۈچىلەر قەبرىستاندىكىلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ قويىدۇ، دېگەننى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق قوشاق پەيدا بولغان ۋە ساقلانغان:

مەن ئۆلەرمەن، مەن ئۆلەرمەن

يولدا قويماڭلار مېنى.

يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،

چۆلدە قويماڭلار مېنى.

8) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلگەن نەزىر تۈگىگەندىن كېيىن ئائىلە جەمەتى قەبرىستانغا بېرىپ، قەبرىنى يوقلاش، شۇنداقلا ھەر بىر روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلاردا نامازدىن كېيىن قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش ئادىتى ھازىرمۇ داۋام قىلماقتا.

9) ئۇيغۇرلاردا«ئاتا ~ئانامنىڭ ئايىغىدا ياتىمەن»دېگەن ئارزۇ كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ياقا يۇرتلاردا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ جەستى يۇرتىغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدىغان ئەھۋاللار ياكى جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى ئۆز يۇرتىغا ئەكېتىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ بار.

10) بەزى ياشانغان ئادەملەر بالا ~چاقىلىرىنى ئالدىرىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن، ھايات ۋاقتىدىلا ئۆلۈملۈكىنى ھازىرلاپ قويىدۇ. يەرلىكنى چاپتۇرۇپ تەييارلاپ قويىدۇ.

11) ئائىلە چوڭلىرىدىن بىرى (مەيلى ئاتا، مەيلى ئانا) ئاغرىپ قېلىپ ساقايمىسا، كېسەلنىڭ تەلپى بويىچە شۇ ئائىلىدە تەييار بولۇپ قالغان توينى قىلىۋېتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا ئۈلگۈرمەي كېسەل ۋاپات بولۇپ كەتسە، جەسەتنى دەپنە قىلماي تۇرۇپ نىكاھنى ئوقۇتۇپ قويۇپ، ئاندىن جەسەتنى ئۈزىتىدۇ. بۇ ئاتا ~ئانىنىڭ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

12) ھازىدار ئائىلە ھازا بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۆز ئائىلىسىدە تاماق يېيىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. ئۇرۇق ~ تۇغقان، قولۇم ~قوشنا ۋە ئەل ~ئاغىنىلەر ئائىلىسى بىرەر ھەپتە، ھەتتا بىرەر ئايغىچە تاماق ئەكېلىپ تۇرىدۇ. كەلگەن تاماقتا ھازىدارلار ۋە باشقىلار ئېغىز تېگىدۇ.

13) ئۇيغۇرلاردا ئىگە ¨چاقسىز يېتىم ¨يېسىزلار، مۇساپىرلار ئۆلۈپ قالسا، ئۇنى«خالىس ئۆلۈم»دەپ، يۇرت ¨ مەھەللە بىرلىكتە نامىزىنى چۈشۈرۈپ بارلىق رەسمىيەتلىرىنى جامائەت خالىسانە ياردەم قىلىپ دەپنە قىلىدىغان ئادەت بار. بۇنداق خالىس ئۆلۈمنى ئۇزىتىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ.

ھازا قوشاقلىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ مەيلى قايسى خاراكتېردىكى ئۆلۈم بولۇشتىن قەتئىينەزەر«ئۆلۈمنىڭ ھۆرمىتى»ئۈچۈن ئۆلگۈچىنىڭ بالا ¨چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق ¨تۇغقانلىرى قايغۇلۇق ئاھاڭدا ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن يىغلايدىغان ئادەت بار. گەرچە ئىسلام دىنى قارىشىدا«ئۆلۈمگە يىغا ¨زار قىلىش تەقدىرگە تەن بەرمىگەنلىك، ئاللاھنىڭ ئەمرىگە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىك»دېيىلىپ، يىغلىماسلىقنى تەشەببۇس قىلىسىمۇ، لېكىن يىغا ¨زارسىز ئۇزىتىلغان ئۆلۈم جامائەتچىلىك ئارىسىدا غەيرى ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى«ئۆلۈم يىغىسى بىلەن، توي كۈلكىسى بىلەن قىزىق»دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە يىغا مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى ھەمدە«ئۆلگۈچىنىڭ ھازىسىنى ئاچقانلىق»نىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

ھازا ئېچىشنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ. كۆپرەك رايونلاردا مەرھۇمنىڭ ئائىلە ¨تاۋابىئاتلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق ¨تۇغقانلىرى ئاساسلىق ھازىدار سۈپىتىدە مەرمۇھغا سېغىنىش ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش تۇيغۇلىرى ئىپادىلەنگەن مەرسىيە سۆزلىرى ياكى مەرھۇمدىن رازىلىق تىلەيدىغان تىلەك قوشاقلىرىنى يىغا ئاھاڭىغا جور قىلىپ ئېيتىدۇ. بۇنداق مەرسىيەنامىلەردا يەنە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ياخشى سۈپەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق مەرھومنىڭ روھى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

مەرسىيەنامە (ھازا قوشاقلىرى) ئارقىلىق مېيىتنى ئۇزىتىش ئادىتى بولۇپمۇ ئاتۇش رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئالاھىدىرەك بولۇپ، يۇرت ¨مەھەللىلەردە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ ھازىسىنى ئېچىش ئۈچۈن شۇ يۇرتتا تونۇلغان ھازىچى (يىغچى) تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇنداق ھازىچىلار ئاساسەن يېشى چوڭراق، پىشقەدەم ئاياللار بولۇپ، ئۇلار ھەم ھازا قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلالايدىغان (قوشاق قاتالايدىغان)، ھەم مۇڭلۇق يىغا ئاۋازى بىلەن كىشىلەردە مۇسىبەت تۇيغۇسى پەيدا قىلالايدىغان

ئالاھىدىلىككە ئىگە. يۇرت ``تاۋابىئاتلىرى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ ھازىچى دەپ نام ئالغان ئايالغا خەۋەر بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھازىچى دەرھال مۇسىبەت بولغان ئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ ھەمدە ماتەم ئۆچۈن تىكىلگەن ئۇزۇن تونىنى تەتۈر كىيىپ بىر قولىغا ھاسا ئېلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئۆزگە خاس يىغا ئاھاڭى بىلەن ئېيتىدۇ. بۇ مەرسىيەنامىنىڭ تەسىرى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە ``تاۋابىئاتلىرى ۋە يۇرت جاماائەتلىرى ئېغىر مۇسىبەت تۇيغۇسىغا چۆمىدۇ. ئەگەر ۋاپات بولغۇچى كىشى شۇ يۇرتتىكى ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەر زاتلار، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى چوڭ قەھرىمانلار ياكى تۇيۇقسىز بالا ``قازاغا يولۇقۇپ ۋاقىتسىز قازا تاپقان نارەسىدىلەر بولسا، ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئۈزۈلمەي بىر قانچە كۈن داۋاملىشىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش مەرھۇمنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ ماڭغان پەيتتە يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

ماتەم مۇراسىملىرىدا مەرسىيەناملەرنى ئېيتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىدىكى خەلق ئىچىگە تارقالغان مەرسىيەنامىلەر بۇنىڭ جانلىق دەلىلى.

ئالپ ئەر تۇڭا ئۆلدىمۇ،

ئەسىز ئاژۇن قالدىمۇ.

ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،

ئەندى يۈرەك يىرتىلۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مۇشۇ مەزمۇندىكى مەرسىيەنامىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەرسىيەنامە بىر ژانىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتتىن ئورۇن ئېلىشى، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ماتەم مۇراسىملىرىدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت

ئائىلە دېگىنىمىز ¨نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپىلگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە دەرىجىسىدە كۆرۈلىدىغان روشەن پەرقلەردىن ئىبارەت.

خۇددىي باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىل فېئوداللىق ھاكىمىيەت كونتروللۇقىدا ياشىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئائىلىۋى ئادەتلىرىدە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى قويۇق ئەكس ئېتىلگەن. يەنى ئائىلە باشلىقى ئەرگە مەنسۇپ بولۇپ ئۇنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولغان. قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئەنە شۇ ئائىلە باشلىقىنىڭ ھۆكۈمىگە مۇتلەق بويسۇنۇش شەرت قىلىنغان. بۇ ھال ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى، ۋارىسلىق ھوقۇقى، ئائىلىنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىگە نىسبەتەن بارلىق ئىقتىسادىي ئىلىم ¨بېرىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، بىر تەرەپ قىلىش، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئائىلە باشلىقى بولغان ئەرگە خاس بولۇپ، باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. ئەگەر ئائىلە باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ، ئۇزاق مەزگىل قايتىپ كېلەلمىگەن بولسا، ئائىلىگە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى جامائەتنىڭ كېپىللىكى ۋە گۇۋاھلىقى ئاستىدا شۇ ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى (ئەگەر شۇ ئائىلىدە ئوغۇل بالا بولمىسا ئائىلە باشلىقىنىڭ ئايالى) ۋەكالىتەن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

ئائىلە ئىقتىسادىي مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلەنگەن مىراس ئايرىش بەلگىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلغان، يەنى ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مىراس ئايرىلغان. شۇ ئۆيىنىڭ بىر قىسىم پارچە مۈلۈكلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، قاچا ¨قۇچا، قازان ¨

قۇمۇچ، ئۆي جابدۇقلىرى مىراسنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ چىرىقىنى يۇرۇتقان ئوغۇلغا قالدۇرۇلىدۇ، ناۋادا ئاتا ¨ئانا ھاياتلىقىدا بىقۇۋالغان نەۋرە ¨چەۋرىلەر ۋە باشقىلار بولسا، ئۇلار مۇشۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغقانلارغا ئوخشاش ئائىلە مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوغۇل بالا چوڭ بولۇپ ئۆي ¨ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۆي ئايرىمايدۇ. ئەگەر ئۆي ئايرىپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە، ئاتا ¨ئانىسى ھايات بولسىلا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم ¨چىقىمى ۋە ھاياتلىق مەنبەسى چوڭ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ. ئاتا ¨ئانىسى ھايات تۇرۇپ مىراس تەلەپ قىلىش جامائەتچىلىك ئىچىدە قاتتىق ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. بالىلار چوڭ بولۇپ ئۆي ئايرىغاندا، كىچىك ئوغۇل (كەنجى ئوغۇل) ئاتا ¨ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ، شۇ ئائىلىنىڭ چىرىقىنى يۇرۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن ئۇيغۇر چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى ئالغا سۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇرۇنراق فېئوداللىزىمغا كۆچكەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئۇرۇقچىلىق ۋە قەبىلىچىلىك ھاياتىنىڭ تەسىرلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇندا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئەۋلاد ¨ئەجدادلارنىڭ نامىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باغلىنىشىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈنەرلىك ئەمەس. يەنى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەر ۋە ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى بەزى مىللەتلەردىكىدەك مەخسۇس ئاتالغۇ بىلەن ئەمەس، بەلكى«چوڭ»،«كىچىك»دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلگەن، مەسىلەن:

دادىنىڭ ئاكىسى ¨چوڭ تاغا (بەزى جايلاردا چوڭ ئاتا)

دادىنىڭ ئىنىسى ¨كىچىك تاغا (بەزى جايلاردا كىچىك ئاتا)

دادىنىڭ ئاچىسى ¨چوڭ ھاما (بەزى جايلاردا چوڭ ئاپا)

دادىنىڭ سىڭلىسى ¨كىچىك ھاما (ھاماچا، بەزى جايلاردا كىچىك ئاپا) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەمما«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلاردىمۇ ۋاستىلىك تۇغقانلارنىڭ مەخسۇس نامى بولغانلىقى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بار.

ئالايلۇق:

yuyq ¨خوتۇننىڭ ئىنىسى، يەنى ئەرنىڭ قېيىن ئىنىسى

ini ¨خوتۇنغا نىسبەتەن ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۇكىسى

iqi ¨خوتۇنغا نىسبەتەن يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا بولىدۇ.

sinili ¨ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

baldiz ¨ئەرگە نىسبەتەن خوتۇنىنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

aga ¨ئەرگە نىسبەتەن خوتۇنىنىڭ ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى (مەھمۇد قەشقىرى:«تۈركىي تىللار دىۋانى»III توم 7 ¨ بەت)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە«مەن»نى مەركەز قىلىپ يۇقىرىغا سانىغاندا، دادىسى بىلەن ئانىسىغىچە بىر ئەجداد، چوڭ دادىسى بىلەن چوڭ ئانىسىغىچە ئىككى ئەجداد، بوۋىسى بىلەن مومىسىغىچە ئۈچ ئەجداد، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسىغىچە تۆت ئەجداد ھېسابلىنىدۇ.

«مەن»دىن تۆۋەنگە سانىغاندا، ئوغۇل ¨قىزلىرى بىر ئەۋلاد، نەۋرىلىرى ئىككى ئەۋلاد، ئەۋرىلىرى ئۈچ ئەۋلاد، چەۋرىلىرى تۆت ئەۋلاد، پەي نەۋرىلىرى بەش ئەۋلاد ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ توققۇز ئەۋلاد بىۋاستە قېرىنداشلىق كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ بىۋاستە قېرىنداشلار ئارا نىكاھلىنىش چەكلىنىدۇ.

ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۇكسەك ئېتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن. چۈنكى ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇش ئۆز ئائىلىسىنىڭ روناق يېپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەر قانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلەنگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىدۇ. ئائىلىگە مەنسۇپ ئورتاق ئىستىل ھەر بىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت بولۇپ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئائىلە ئىستىلى ئائىلە تەربىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئائىلە تەربىيىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بىرى، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش؛ يەنە بىرى، ئائىلە شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەۋلادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت.

ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا -ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە كۆز قارىشىدا«ئاتىنىڭ ئىزى بالىغا قالىدۇ»دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك. شۇ سەۋەبتىن قائىدە -يوسۇن بىلمەيدىغان ئەدەبسىز بالىلار چېلىقسا، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا -ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ.«چاقتا گۇناھ يوق، شادىسى بۇزۇق، قىزدا گۇناھ يوق، ئانىسى بۇزۇق»دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان.

ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۈرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان، راستچىل، ئۆزئارا كۆيۈمچان، ئاق كۆڭۈل، ئەقىل -پاراسەتلىك، ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى ئاساسەن دادا، قىز بالىنى تەربىيىلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن دادا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ جەمئىيەت بىلەن كۆرۈپ ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەدەب -ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سورۇنلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ، ئۆيگە مېھمان كەلسە، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەب بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ. مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالىغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار. ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە قىز بالا ھامان«تالانىڭ ئادىمى»، يەنى باشقا ئائىلىگە«بالا»بولىدىغان بولغاچقا، قىز بالىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىز بالىغا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئۆز تازىلىقى، كىر -قات يۇيۇش، تاماق ئېتىش، تىكمىچىلىك قاتارلىق ئىشلارغا ئۆگىتىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار، ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر تۈرۈش ئائىلە قائىدە -يوسۇنلىرى تۈرغۇزۇلغان بولۇپ، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەپ -ئەخلاق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ئەمەل قىلىنىشقا تېگىشلىك مىللىي ئەخلاق ئادىتىگە ئايلانغان. بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك يازما ئەدەبىياتتا روشەن ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ«قۇتادغۇ بىلىك»داستانىدا مۇنداق بېيىتلار ئۇچرايدۇ:

110. تولا كونا بىر سۆز مەسەلدە كېلۇر،

ئاتا ئورنى، ئاتى ئوغۇلغا قالۇر.

246. كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر،

يامان ئاتلىق ئۇلسا، ئۇ قارغىش ئالۇر.

1664. دۇرۇسلۇق، ئۇيات ھەم بۇ ياخشى قىلىق،

بىرىكسە بۇ ئۈچى بولۇر خۇشچىلىق.

1951. ئەقىللىق كىرەك ھەم بىلىملىك كىرەك،

سىخىلىق كىرەك ھەم سىلىقلىق كىرەك.

4276. خۇشال ھاياتتا ياشايمەن دىسەڭ،

تىرىشقىن، ھەسەتتىن يىراق بول ئۆزۈڭ.

4509. ئوغۇلنى بىكار "بوش يۈرمە سەن قويۇپ،

بىكارچى بولۇپ ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ.

4506. ئوغۇل "قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەب،

بىرۇر بۇ ئاتا ئىككى دۇنيادا نەپ.

دىمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسدا ئائىلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى پۈتكۈل ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە "يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا پۈتۈلگەن«خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇن»دۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىختىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە قائىدە "يوسۇنلىرىغا خىلاپ ئىش ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئوينap كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يۇرت "مەھەللىلەر گەرچە يەككە ئائىلىلىكلەردىن تەركىب تاپسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە يۇرت "مەھەللىدىكىلەر بىلەن بىر تۇغقاندەك ئىناق ئۆتۈشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن«يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ئەلا»دېگەن ماقال كېلىپ چىققان. يۇرتداشلار ئارىسىدىكى ئۆزئارا ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بويىچە، ھەر جەھەتتىن زىچ ھەمكارلىققا مۇھتاج بولىدۇ. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ۋاقىت خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە يىغىم پەسىللىرىدە ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى لاپقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن، چۈنكى ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا، «كۈندىن قالسا يىلدىن قالىدۇ»غا جىددىي پەيتنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆز ئارا لاپقۇتلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، ئائىلىلەر ئارىسىدىكى دوستانە ئالاقە تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توي ¨تۆكۈن ياكى ئۆلۈم ¨يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە مەھەللە ھەتتا يۇرت بويىچە خالىسانە ياردەم بېرىدىغان ئېسىل ئادەت بار. مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم ¨قوشنىلار ئۆزلىكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ«ياردەملىشىدىغان ئىش بارمۇ؟ دەپ ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. توينىڭ يېمەك ¨ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۇزىتىشقىچە قولۇم ¨قوشنا ۋە يار ¨بۇرادەرلەر جەم بولۇپ، خالىسانە ياردەملىشىدۇ. ھەتتا ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن ئۆيلىنەلمىگەن يېتىم ¨يېسىر يۇقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ ئۆي ¨ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ. بۇنداق ياردەمنى«ساۋابلىق ئىش»دەپ ھېسابلايدۇ.

ئۆلۈم ¨يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. چۈنكى ئۆلۈم ئىشى كۆپىنچە تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ئىگىسى ئالدىنئالا تەييارلىق قىلالمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۆلۈم ئىگىسى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ مۇھتاج بولىدۇ. ناۋادا ئۆلۈمگە ئىگە بولىدىغان ئادىمى يوق يېتىم ¨يېسىلار ئۆلۈم قالسا ئۇنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا باشتىن ¨ئاياغ يۇرت ¨جامائەت مەسئۇل بولۇپ خالىس ئۇزىتىدۇ.

يۇرت ئىچىدە بىرەر ئائىلە يىڭىدىن ئۆي سالماقچى بولسا، قولۇم ¨قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار ھەرىكەتكە كېلىپ خالىسانە ياردەم بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى ھەر خىل تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئىغىر زىيان ¨زەخمەتكە ئۇچىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەمكارلىشىش ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇرلار ئىچىدە كۆپىنچە بىر مەسچىت جامائىتى بىرلىك قىلىنىپ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەر خىل تۈزۈملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان. بىرەر ئەھۋال يۈز بەرسە مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان. ئەگەر بىرەر ئائىلىدە ئاغرىق ¨سىلاق بولسا مەسچىت جامائەتلىرى بامدات نامىزىدىن يېنىپ، كوللېكتىپ ھالدا ئاغرىقنى يوقلاپ ھال سورايدۇ. بىر قانچە كۈن مەسچىتكە چىقالماي ئىز ¨دېرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە جامائەت توپلىشىپ بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشىدۇ. بولۇپمۇ ياشانغان قېرى ¨چۆرىلەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ. يۇرت ¨مەھەللە ئىچىدە ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، ئۇرۇش ¨جېدەل، زىنا قىلىش قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېزىلسە، يۇرتداشلار بىرلىكتە كېڭىشىپ جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت ئىستىخىيلىك ھالدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۆرپ ¨ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ.

قوشنىدارچىلىق

ئۇيغۇرلاردا قوشنىدارچىلىق جەھەتتە ئوبدان ئەنئەنىلەر ساقلانغان.

1) قوشنىلار بىر ¨بىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈشىدۇ. بىر ¨بىرىنىڭ خۇشاللىقى ۋە قايغۇ ¨سىرىتىگە ئورتاقلىشىدۇ. بىر ¨بىرىنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدۇ. بولۇپمۇ توي ¨تۆكۈن، ئۆلۈم ¨يېتىم بولغاندا بۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ. ئۇ چاغدا ئىغىر ¨يېنىك ئىشلاردا بىر ¨بىرىگە ئوبدان ھەمكارلىشىدۇ. شۇڭلاڭيىراقتىكى تۇغقاندىن ، ياندىكى قوشنا ياخشى››دېگەن ماقال كېلىپ چىققان.

2) قوشنىلار ئەتىگەن ¨ئاخشاملىرى بارمۇسەن ¨يوقمۇ سەن››دېيىشىپ، بىر ¨بىرىدىن ھال ¨ئەھۋال سورىشىپ تۇرىدۇ. ئادەتتىكى كۈنلەردە كىرىش ¨چىقىش قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرىدۇ.

3) قوشنىلار ئۆزئارا كەم ¨كۈتە نەرسىلىرىنى بىر ¨بىرىدىن ئۆتنە ¨ئېرىم قىلىشىدۇ. سورالغان نەرسە بارلا بولسا بەرمەي قويمايدۇ.

4) قوشنىلار ئۆز ئارا بىر ــبىرىگە تاماق سۇنۇشىدۇ. قوشنىلاردىن بىرى ئۆبدان تاماق قىلغان كۈنى شۇ تاماقتىن ئۆز قوشنىسىغا كىرگۈزۈش، ئۇزۇندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ياخشى ئەنئەنىمىز. تاماق كىرگۈزۈلگەن قاچا قاچان قايتىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرگىز قۇرۇق قايتمايدۇ.

5) يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە، كونا قوشنىلار ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ. ئۆيلىرىگە چاقىرىپ كۈتۈۋالىدۇ. شۇنىڭدەك قوشنىلاردىن بىرەرسى كۆچۈپ كەتسە، قېپقالغان قوشنىلار چاي قىلىپ ئۇزىتىپ قويىدۇ. كۆچۈپ كەتكەن ۋە قېپقالغان قوشنىلار بىر ــبىرىنى دائىم ئىزدىشىپ تۇرىدۇ.

6) قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ ئۆيىدە ماتەم ــمۇسىبەت بولغان بولسا، باشقا قوشنىلار ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارمايدۇ.

7) قوشنىلارنىڭ بىرەرسىنىڭ يىراق ياقا ــيۇرتلاردىن يېقىن ئۇرۇق ــتۇغقانلىرى كەلسە، باشقا قوشنىلار قوشنىسىنىڭ ھەم كەلگەن مېھمانىنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە چاقىرىۋالىدۇ.

8) قوشنىلاردىن بىرەرسى يىراق ــيېقىن بىر ياققا كېتىپ قالغاندا، باشقىلار ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىپ قويىدۇ. بۇ قوشنىداچىلىقتا كەم بولمايدىغان ياخشى خىسلەت.

9) قوشنىلار بىر ــبىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت ــشىكايەت قىلمايدۇ، بۇنداق قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ.

10) قوشنىلار پەرزەنتلىرىنى خۇددى بىر ئائىلىنىڭ بالىلىرىدەك ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ تۇرىدۇ.

ئىتتىپاقلىق ــئىناقلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرى ــئىتتىپاقلىق ــئىناقلىق، ئۆزئارا ئاداۋەت تۇتۇشماسلىق.

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا، باشقا بىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەشتۈرۈپ قويىدۇ. ئادەۋەتلەشكەنلەرنىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىنىغا ئېلىپ يەنە بىر تەرەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ، بۇرۇن بەزى يەرلەردە ئاداۋەتلەشكەنلەردىن بىرى ئۆزلىكىدىن يەنە بىر تەرەپنى ئاشپۇزۇلغا چىللاپ، چاي تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى تۈگەتتىدىغان؛ بەزى يەرلەردە بولسا بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە چىلىم تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى يۇيۇدىغان ئەھۋال بولغاندى.

ھېيت ¨ئايەم، ئۆلۈم ¨يېتىم ۋاقىتلىرىدا ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر ¨بىرىنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىش؛ شۇنداقلا بىر ¨ بىرىنىڭ كېسىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۇيىدۇ. ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا، يەنە بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېرىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇش ¨ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ بىرى.

مېھماندوستلۇق

مېھماندوستلۇق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل، ئەڭ ياخشى ئەنئەنىسى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆيگە مېھمان كەلسە«بەخت كېلىدۇ»دەپ قارايدۇ. مېھماندوستلۇق نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئىپادىلىنىدۇ.

1) ئۆيىگە كەلگەن مېھماننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئالاھىدە داستىخان سېلىنىدۇ. ئەقەللىيسى، قايناق سۇ، زاغرا بىلەن بولسىمۇ مېھمان قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېھماندوستلۇقى ھېيت ¨ئايەملەردە ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.

2) مېھمان ھۆرمەتكە سازاۋەر. مېھمانغا چاي ياكى تاماق پەتنۇس بىلەن سۇنۇلىدۇ. نائىلاج بىر قول بىلەن بېرىش توغرا كېلىپ قالسا«بىر قولۇپ بولۇپ قالدى. ئەپۇ قىلسىلا»دەپ ئۆزرە ئېيتىلىدۇ. شۇنداقلا مېھمان ياكى چوڭلارنىڭ قولىدىن بىر نەرسە ئالغاندىمۇ ئىككى قوللاپ ئېلىش ¨بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئادىتى. مېھمانغا چاي قۇيغاندا ياكى باشقا نەرسە سۇنۇلغاندا، ئوڭ قول ئىشلىتىلىدۇ. سول قولنى ئىشلىتىش مېھمانغا نىسبەتەن تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

3) ئەر ¨خوتۇن دەرقەم تۇرۇپ مېھمان كۈتۈۋاتقاندا، ئۆي ئىگىسى بولغان ئايال ئەر مېھمانغا توغرىدىن ¨توغرا چاي ياكى تاماق سۇنمايدۇ. پەقەت ئېرى ئارقىلىق سۇنىدۇ.

4) مېھمانغا چاي قۇيۇلغان ياكى تاماق ئۇسۇلغان قاچىنىڭ پۇچۇق ياكى دەز بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ. ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز ياكى پۇچۇق قاچىدا چاي ياكى تاماق كەلتۈرۈپ قالغان بولسا، ئۆي ئىگىسى سەزگەن ھامان يەڭگۈشلىۋېتىدۇ ۋە مېھماندىن ئەپۇ سورايدۇ. مېھمانغا چاي قۇيغاندا پىيالىنى تولدۇرۇپ قۇيمايدۇ، چاينى پىيالىنىڭ ئوتتۇرىغا قۇيۇپ كۆپۈكلەشتۈرۈۋېتىش ناھايىتى ئەيىب بولىدۇ. شۇڭا چاي

پىيالىنىڭ يان تەرىپىگە قويۇلىدۇ. پىيالىدىكى كونا چاي ئۈستىگە يېڭى چاي قۇيۇلماستىن، كونا چايىنى تۆكۈۋېتىپ چايىنى يېڭىلايدۇ.

5) مېھمان كاڭلىق ئۈستەلدىكى ئۆيگە باشلانغان بولسا، مېھماننىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ.

6) ئۆيگە كەلگەن مېھمان ئىشىك ئالدىدا ياكى دەرۋازا سىرتىدا ئۆزىتىپ قويۇلىدۇ. ئىشىكتىن چىقماي ئۆزىتىپ قويۇش مېھمانغا نىسبەتەن ناھايىتى ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

7) بىراۋنىڭ ئۆيىگە ئۇلاغلىق مېھمان كەلسە، ئۆي ئىگىسى ئۆيىنىڭ سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغاندىن سىرت، مېھماننىڭ قولىدىن ئۇلاغنى ئېلىپ باغلايدۇ. مېھمان يانار ۋاقىتتا ئۆي ئىگىسى ئۇلاغنى يېشىپ كېلىپ، مېھماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئۇلاغقا مىندۈرۈپ قويىدۇ.

داستىخان ئۈستىدە

كۆپ ھاللاردا توي ئۆتكۈزۈش، نەزىر-چىراغ قاتارلىق مەرىكىلەردە، مېھماندارچىلىقتا تونۇغان-تونۇمىغان، ياشانغان ۋە ياشلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق چاغلاردا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەپ-ئەخلاققا دائىر بىر مۇنچە قائىدە-يوسۇنلار بولىدۇ:

1) چوڭلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرغاندا، تاماققا چوڭلار قول ئۇزاتمىغۇچە قول ئۇزىتىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ. «قېنى ئېلىپ بەرسىلە» دەپ چوڭلارنى تەكلىپ قىلىش گۈزەل ئەخلاقتۇر. شۇنداقلا ساھىبخان تاماققا تەكلىپ قىلمىغۇچە تاماققا قول سۇنۇپ تاماقنى يېيىشكە باشلاش بۇمۇ ئەخلاقسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا تاماق يېگەندە، ئۆز ئالدىنى قويۇپ باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزىتىش بۇمۇ ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا قاچىدىكى تاماقنى ئېلىشتۇرۇپ قوچۇش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3) تاماق ۋاقتىدا گەپدانلىق قىلىپ باشقىلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇش ئەيىبلىك ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4) تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇش، تاماقنى پاكىز يېمەي، قاچىدا تاماق يۇقۇندىلىرىنى قالدۇرۇش بۇمۇ ناچار قىلىقلاردىندۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئادەتلىرىدىن بىرى يېمەك-ئىچمەكنى زايە قىلماسلىق، ئۇنى

قەدىرلەش، شۇڭا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ياكى داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ.

5) داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈش، يۆتىلىش توغرا كەلگەندە، قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېغىز ـ بۇرۇننى توسىۋېلىش ـ بۇ ئەدەبنىڭ بەلگىسى. شۇنىڭدەك داستىخان ئۈستىدە ياكى بىراۋنىڭ يېنىدا مىشقىرىش، قاقىرىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، داستىخان ئۈستىدە چىش كولاش، قاتتىق كېكىرىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر چىشنى كولاشقا توغرا كەلسە، ئېغىزنى ئالىقان بىلەن توسۇپ تۇرۇپ كولايدۇ. داستىخان ئۈستىدە ۋە باشقىلار يېنىدا ئەسنەپ كېرىلىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

6) داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەممە ئادەم قولىنى چايقايدۇ. شۇنداقلا چوڭ ـ كىچىك تەرەتتىن كېيىنمۇ قول يۇيىدۇ، قولنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، قول لۆڭگە بىلەن ئېرتىلىدۇ. قولنى سۇرتمەستىن قولنى سىلكىش ئەيىب ئىشلار بولۇپ سانىلىدۇ.

7) بىراۋ داستىخان ئۈستىگە كىرىپ كەلسە، ئۇنى«كەلسىلە»«داستىخانغا كەلسىلە»دەپ داستىخانغا تەكلىپ قىلىشمۇ ئەڭ ياخشى ئەخلاقىمىز.

8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە يالاڭباشتاق ئولتۇرۇش ـ باشقىلار تەگەيدىغان ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا نەرىز ـ چىراغ، ئۆلۈم ـ يېتىم مەرىكىلىرىگىمۇ يالاڭباشتاق بېرىش ئەيىب ئىشلار جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇنى جامائەت تەگەيدۇ.

9) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە داستىخان يىغىلماي تۇرۇپ (دۇئا قىلىنماي تۇرۇپ) ياكى باشقىلار تامىقىنى يەپ بولماي تۇرۇپ، داستىخاندىن تۇرۇپ كېتىش ناھايىتى ئەدەبسىزلىك بولىدۇ.

ئىسىم قويۇش

ئىسىم قويۇش ئادىتى بىر قانچە باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇنى مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرى.

2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى.

3) ئازادلىقتىن كېيىنكى كىشى ئىسملىرى.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماستىن بۇرۇن، ئاساسەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇشقا ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، بايتەمىر، ئىلتەمىر، بەگ بۇقا، قارا بۇقا، قارا باخشى... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش بۇنىڭدىن باشقا، ھەر قايسى رايونلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە شەھەر، يەر ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر ئەنئەنە ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ مۇھىم مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى بولغان قارىياغاچ بۇيرۇقنىڭ«قارىياغاچ»دېگەن يەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى، شۇنىڭدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن (بارچۇق ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى) سۆزىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىدە ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار كۆپىيىشكە باشلىدى. مەسىلەن، ئابدۇللا (ئاللانىڭ قۇلى)، ھەبىبۇللا (ئاللانىڭ دوستى)، سەيپۇللا (ئاللانىڭ قىلىچى)، مۇتئەللا (ئاللانىڭ ئىتائەتچان قۇلى)، رەھمىتۇللا (اللانىڭ رەھمىتى) دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش.

ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد ئىشەنچ كۈچەيگەن ۋە چوڭقۇرلاشقانسېرى، بۇرۇنقى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملارنىڭ ئورنىنى ئەرەبچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار ئىگىلەشكە باشلىدى، ھەر بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئاللاغا، مالائىكىلەرگە، پەيغەمبەرلەرگە، چاھار يارلارغا، ئانىلارغا بولغان سېغىنىشىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشقا باشلىدى. مەسىلەن:

1) ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، خالىق (مەخلۇقاتنى ياراتقۇچى)، قادىر (ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى) دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

2) مالائىكىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇشمۇ ئادەتكە ئايلانغان. مەسىلەن، ئىسراپىل، مىكائىل... دېگەنلەردەك.

3) پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش، مەسىلەن، داۋۇت، مۇسا، ئەيسا، مۇھەممەت، ئىسھاق، ئىبراھىم، ئىسمايىل، ياقۇپ، يۈسۈپ...دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

4) چاھار يارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش.

5) مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ھاۋا، مەريەم، سارە، ئايشە، خەدىچە، پاتىمە، ھەجەر... دېگەنلەردەك.

بۇنىڭدىن باشقا ئىسلام دىنىغا ئائىت سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، ئىسلام، ئىمام، رەسۇل، ئىمان، جەننەت... دېگەنلەردەك. مەسىلەن، مەدىنە ، قۇددۇس دېگەنلەردەك.

لېكىن ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇش ئادىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس، مەسىلەن، كېپەك، سۈپۈرگە، كەكە، پالتا، چوروق، يانتاق، توقا، سامساق، قوزا، تايلاق، بوسۇق، چاۋار، بۆلاق، مايسا، ئالما، ئاي، ئالتۇن، چولپان، يۇلتۇز، تۇرسۇن، توختى، ئارسلان...دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

ئازادلىقتىن كېيىن ئەرەبچە سۆزلەر ئىچىدىن مەنىسى ياخشى، دىنىي تۈس ئالمىغان ئادالەت، ئادىل، پازىل، ئالىم، ئارىپ، ئازا، خېلىل، جېلىل، مەھمۇد، مەخسۇت، پەزىلەت، سائادەت، زۆھرە...دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن دەۋرگە لايىق، دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىسىملارنى قويۇش ئومۇملىششقا باشلىدى. مەسىلەن، ئەركىن، ئۆتكۈر، قۇتلۇق، تۇرغۇن، تۇيغۇن، ئۆركەش، يالقۇن، يولداش... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىدە ئۇلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، بەزى پەرزەنت كۆرمىگەن، كۆرگەن بولسىمۇ بالىسى تۇرمىغانلار بىرلا پەرزەنت كۆرگەن بولسا، بالىنىڭ تۇرۇپ قېلىشى ئۈچۈن، ئاللاغا يالۋۇرۇپ، بالىغا«نىياز»(يالۋۇرۇش دېگەن مەنىدە) دەپ ئىسىم قويۇپ، بېشىغا چاچ قويۇپ قوياتتى.

بالىسى تۇرمىغانلار بىرەر پەرزەنت كۆرۈپ قالسا، بالىنى باشقا بىرى (ئاساسەن تۇغقانلىرى)گە بېرىۋېتەتتى. بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۇ بالىنى«سېتىۋالاتتى» "دە، بالىسىغا«سېتىۋالدى»ياكى«تىلىۋالدى»دېگەندەك ئىسىمنى قوياتتى.«سېتىۋالغۇچى»نىڭ قول "ئىلكىدە بولسا ئالاھىدە خۇشاللىق مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. بالا يۈزى

كۆرمەي كېيىن پەرزەنت كۆرگەنلەر بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۆز بالىلىرىغا تۇرسۇن، پولات، تۆمۈر، توختى، تۇردى، تاشپۇلات، تاشتۆمۈر...دېگەندەك ئىسىملارنى قوياتتى. شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىل پەرزەنت كۆرمىگەنلەر تاساددىپىي پەرزەنت كۆرۈپ قالغان بولسا، خۇشاللىقىدا ئاللا بەردى، خۇدا بەردى، ئىگەمبەردى دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشقان. ئۇنىڭدىن باشقا ئۆز پەرزەنتىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى قويىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان.

ئۆز پەرزەنتىنىڭ چوڭ بولغاندا بىلىملىك، دۆلەتمەن بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان ئاتا ـ ئانا ئۆز بالىلىرىغا ئالىم، پازىل، سۇلتان، دۆلەت، مەلىكە، غەنى ـ دېگەندەك ئىسىملارنى قويغان.

ياد ئېتىش، سېغىنىش يۈزىسىدىن ئۆز بالىلىرىغا ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئاتا ـ ئانا، يېقىن تۇغقانلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان. بۇنىڭ تەتۈرسىچە، بالىلارنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ قالىدۇ، دېگەن قاراش بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئۆز بالىلىرىغا قويماسلىقتەك ئەھۋاللارمۇ بار.

بالىلارغا قويۇلماقچى بولغان ئىسىمنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدىكى ئىسىملار بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى.

بالىلارغا قويۇلغان ئىسىملار ئىچىدە بالىلارنىڭ تۇغۇلغان مەزگىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ھېيت، جۈمە، ئازنا، نورۇز، سەپەر، ھوشۇر، بارات، رەجەپ، روزى، ئاپرېل...دېگەندەك.

ئاسمان جىسىملىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار. مەسىلەن، چولپان، زۆھرە، يۇلتۇز، سەييارە، ئەختەر، يەشىن (چاقماق) ـ قەمەر...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزىبىر ئۆسۈملۈك، گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئانار، ئالما، جىنەستە، زەيتۇن، چىنار، سامساق، مايسا، يانتاق، رەيھان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزىبىر ھايۋان، قۇشلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئارسلان، يولۋاس، مايمۇن، تۇتى، قۇندۇز، ئەسەت (شىر)...قاتارلىقلار.

بەزى مەدەن، يەر ئاستى قېزىلمىلىرىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش، مەسىلەن، ئالتۇن، كۆمۈش، ئالماس، مارجان، زۇمرەت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىغا ئىسىم قويغاندا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارغا ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى:

1. قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا، ياد ئېتىش، سىغىنىش يۈزىسىدىن ئەلنىڭ پاتمەدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى ھەسەن ـ ھۈسەنلەرنىڭ ئىسمىنى قوياتتى. قوشكېزەك تۇغۇلغانلارنىڭ بىرى ئوغۇل، بىرى قىز بولسا ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ھەسەن، قىزنىڭ ئىسمىنى پاتمە دەپ قوياتتى. ئەگەر ھەر ئىككىلىسى قىز بولسا بىرىنىڭ ئىسمىنى پاتمە، بىرىنىڭ ئىسمىنى زۆھرە دەپ قوياتتى.

2. يۈسۈپ ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ياقۇپ دەپ قويمايتتى. ئىسمايىل ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ھەرگىز ئىبراھىم دەپ قويمايتتى. چۈنكى، يۈسۈپ ياقۇپ پەيغەمبەرنىڭ، ئىسمايىل بولسا ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغۇللىرى بولغانلىقتۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىنى رايون خاراكتېرلىك دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بەزى ئىسىملارغا قاراپ شۇ ئادەمنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئېيتايلى ئەر ئىسىملىرى«مەت»سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (مەتتۇرسۇن، مەتقۇربان، مەتروزى) ئۇ ئادەمنىڭ خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتقا تەۋە ئادەملەر ئىكەنلىكىنى؛ ئەر ئىسىملىرى«ئىمام»سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئىمام ھەسەن) بۇلارنىڭ ئاتۇش تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى؛ ئەر ئىسىملىرى«ئوبۇل»سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئوبۇلقاسىم، ئوبۇلىسىدىق) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى؛ ئەر ئىسىملىرى«تۇ»ياكى«ئاق»سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (تۇنىياز، ئاقنىياز) بۇلارنىڭ ئاقسۇ تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى؛ ئەر ئىسىملىرى ئاخىرىغا«قارى»قوشۇلغان بولسا (غاپپار قارى، ساتتار قارى) بۇلارنىڭ كۇچا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى؛ ئەر ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا«جان»سۆزى قوشۇلغان بولسا (مۇساجان، ئابلاجان) بۇلارنىڭ غۇلجا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا«گۈل»،«نىسا»سۆزلىرى قوشۇلغان بولسا (نۇرگۈل، رەيھانگۈل، تۇرنىسا، ئاينىسا) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى؛ ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى«بۈۋى»،«قىز»لارغا قاراپ (جەننەتبۈۋى، ئايىمقىز) بۇلارنىڭ غۇلجىلىق ياكى شۇ تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا ئىسكەندەر، ئىسھاق، سوپى، ۋە ئايىسماخان، ئالماراخان، مايىسخان، ئەزىنخان...دېگەندەك ئاياللار ئىسمىغا قاراپ، بۇلارنىڭ تۇرپان رايونىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ.

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قائىدە -يوسۇنلىرى ئىچىدە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئالاھىدە خاراكتېرلىك، بۇنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ.

1) ياشانغان ئادەملەرنى كۆرگەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم»دەپ سالام بېرىدۇ. چوڭلار بولسا«ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام»دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. سالام ۋە جاۋاب بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ئىككى قول بىلەن قول ئېلىشىپ تىنچلىق -ئامانلىق سورىشىدۇ. بۇ ئادەت يالغۇز ئەرلەردىلا ئەمەس، خوتۇن -قىزلاردىمۇ بار. لېكىن ئۇلار ئەرلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشمەيدۇ. ياشانغان ئاياللار بىر -بىرى بىلەن يۈزنى -يۈزگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ. ياش قىزلار ياكى چوكانلار ئۆزىدىن چوڭ ئەرلەرنى ياكى ئاياللارنى كۆرسە«ئەسسالام»سۆزىنى ئىشلىتىپ، ئازراق ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ. ياشلارنىڭ ياشانغان ئادەملەرگە«ياخشىمۇ سىز»دەپ بىر قول بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

2) ياشانغان ئادەملەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا«دادا، تاغا، ئاكا، ئانا، ھامما، ئاچا»دېگەندەك ھۆرمەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش ئەڭ ياخشى ئادەتىمىزدۇر. بىۋاستە ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىش تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

3) تاماق ۋاقتىدا تاماقنىڭ ئالدى چوڭلارغا بېرىلىدۇ. تاماقنىڭ ئالدىنى تالىشىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ.

4) ياشانغان بىر ئادەم ئۆيىگە كىرىپ كەلسە، ئۆيدە ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئۆز ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش، ئورۇن بوشىتىش ئۇنىڭغا تۆرنى بېرىشمۇ ئادەتلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ.

5) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئۆتۈشمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئارقىدىن ئۆتۈلىدۇ. ناۋادا ئىلاجسىز ئالدىدىن ئۆتۈش توغرا كېلىپ قالسا«ئالدىڭىزدىن ئۆتۈپ قويدۇم»دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ. بىر سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىچىدە ياشانغانلارغا ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇش -بۇمۇ ئەيىب ئىشلار ھېسابلىنىدۇ. نائىلاج ئارقىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىپ قالغاندا«ئارقام بولۇپ قالدى»دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ. ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئات -ئۇلاغ ياكى ۋېلسىپىت مىنىپ سالام -سائەتسىز ئۆتۈشمۇ چوڭلارغا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. ئات -ئۇلاغ، ۋېلسىپىتتىن چۈشۈپ، چوڭلارغا سالام بېرىپ ئۆتۈش -ئۇيغۇرلاردىكى ئەڭ ياخشى ئادەتلەر جۈملىسىدۇر. ياشلار بىر

يەردە تويلىشىپ ئولتۇرغاندا ئۇلارنىڭ ئالدىدىن بىرەر ياشانغان ئادەم ئۆتۈپ قالسا، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، سالام بېرىپ ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۇيغۇرلاردىكى ياخشى ئادەتلەردىندۇر.

6) تويلىشىپ بىر ئۆيگە كىرگەندە ياكى يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بېرىدۇ. ئۇلاردىن يول تالىشىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ. ئۆيگە ئالدىدا كىرىۋېلىش ياكى يولدا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش بۇ چوڭلارغا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

7) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا پۇتنى مىنگەشتۈرۈپ ياكى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ.

8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن يۈز تۇرانە تۇرۇپ سۆزلەشكەندە قولنى يانچۇقىغا سېلىپ تۇرۇپ ياكى قولنى ئارقىغا قىلىپ تۇرۇپ ياكى پۇتنى ئوينىتىپ تۇرۇپ سۆزلىشىش ئىنتايىن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. شۇنداقلا چوڭلار بىلەن سۆزلەشكەندە قولنى شىلتىپ تۇرۇپ سۆزلەشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ.

9) بىرەر ياشانغان ئادەم بىر ئىش قىلىۋاتقان بولسا (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەك) ئۇنى كۆرگەن بىر ياش ئۇنىڭ قولىدىن قورالنى ئېلىپ ئىشلەپ بېرىش ئۇيغۇرلاردىكى ئېسىل ئەخلاقتۇر.

10) ئاتا ـ ئانا، ئۇستاز ياكى ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا تاماك چېكىش ۋە باشقا كەيپىنى قىلىش قاتتىق ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. بەزىلەر تاماكا چېكىۋاتقان بولسا، چوڭلارنى كۆرگەن ھامان دەرھال يوشۇرىدۇ، بۇ ئىنتايىن ياخشى ئەھۋال.

11) بىر ھۆرمەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىغا بىرەر ئىش بىلەن كىرگەندە كىيىم ـ كېچەكنى راۋۇرۇس كىيىپ كىرىش ياخشى ئادەتلەردىندۇر. چاپاننىڭ تۈگمىلىرىنى ئەتمەي، چاپاننىڭ يېڭىنى ساپماي كىرىش ياكى ئۈستى كېيىم كىيمەي مايكىچان كىرىش ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

12) بىرەر سورۇندا ياكى چوڭ كىشىلەرنىڭ يېنىدا گالنى قاقىرىپ تۈكۈرۈش، مىشقىرىش قاتتىق ئەدەبسىزلىك بولىدۇ. ناۋادا تۈكۈرۈشكە ياكى مىشقىرىشقا توغرا كەلسە چەترەك خالىي جايغا ئۆتۈپ باشقىلارغا سەزدۈرمەي ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

13) چوڭلار بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا، چوڭلارنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىش ياكى دىققىتىنى باشقا ياققا بۇراپ، ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىشمۇ ئەدەبسىزلىك سانىلىدۇ.

بوۋاقلارنى بېقىش

ئۇيغۇرلار ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى ھامىلدار بولۇپ توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت، توققۇز سېكۇنت توققۇز دەقىقە قورساق كۆتۈرۈپ تەۋەللۇت قىلغان يېڭى جاننى بوۋاق دەپ ئاتايدۇ. بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە ئۇلار«خۇدانىڭ بەندىسى»دېيىلىپ، ئوخشاش ئۇلۇغلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ.

بوۋاق تۇغۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ كىندىكى كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ساغلام بەدەن، چىداملىق قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن تۇزلانغان يىلمان سۇدا پاكىز يۇيۇپ (بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇغان سۇغا ھەر خىل ئۆملەك دورا -دەرمانلار، يەنى ئالما قېقى، ئادراسمان، ئارتىش ياپرىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇن ۋارىقىنى داستىكى تەييارلانغان سۇغا تاشلاپ قويىدۇ)، سېغىزلىغان (ئۇپىلىغان)دىن كېيىن ئوبدان زاكىلايدۇ.

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە -توققۇز كۈن ئىچىدە بۆشۈككە بۆلىنىدۇ. بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار بوۋاقلارنى ئاساسەن ئانا سۈتى بىلەن باقىدۇ. قوشۇمچە قوي مېيى بىلەن بۇغداي ئۇنىدا ئېتىلگەن بولماق، يۇمشاق پىشۇرۇلغان خام شويلا، قورۇلمىغان شورپىلىق يېمەكلىكلەرنى يېگۈزىدۇ. قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پىشۇرۇپ سوسكا ئورنىدا شورىتىدۇ. ئومۇمەن بالىنىڭ يىلىكى توشىدۇ، دەپ ئانا سۈتى ھەم قۇۋۋەتلىك تاماق بىلەن باقىدۇ. بالىنىڭ يىلىكى توشمايدۇ ھەم سوغۇقچان (سوغۇق مىجەز) بولۇپ قالىدۇ. دەپ بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئاساسەن كالا سۈتى ئىچۈرمەيدۇ. خەلق ئارىسىدا تۇغۇلۇپلا كالا سۈتى بىلەن بېقىلغان بالا كالا مىجەز، گومۇش بولۇپ قالىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار. شۇ سەۋەبتىن بالىسىنى بىر ياشتىن بىر يېرىم باشقىچە ئارىلىقتا ئېمىتمىگەن ئانىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ، ئەگەر ئانا كىسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاقنى ئېمىتىشكە ئىمكانىيىتى بولمىسا ، شۇ پەيتتە ئېمىتىۋاتقان ئۇرۇق -تۇغقانلىرى ياكى قولۇم -قوشنىلىرى ۋەكالىتەن ئىمىتىپ بېرىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇنداق بالىلار (ئىمىلداش)دېيىلىدۇ. ئىمىلداشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنئى قىلىنىدۇ.

سالاملىشىش ئادەتلىرى

ئۇرۇق -تۇغقان، ئەل -ئاغىنە ، يۇرت -قېرىنداشلار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا شۇنداقلا ياش قۇرامى ئۆزىدىن چوڭ بولغان تونۇش ياكى ناتونۇش ئاقساقاللارغا يولۇققاندا سالاملىشىش ھەممە خەلقلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل ئەنەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما سالاملىشىشنىڭ شەكلى، قائىدە -يوسۇنلىرى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ.

سالاملىشىش -ئەدەب -ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار سالام -سائەتكە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. ھەر قانداق ئاتا -ئانا ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئادەتتە تىلى چىققاندىن باشلاپ سالاملىشىشنىڭ قائىدە -يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىشنى ئادەت قىلغان. چۈنكى ئۇيغۇرلاردا سالام -سائەتنى بىلمەيدىغان ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلارنى جامائەت بىردەك ئەيىبلەشتىن تاشقىرى، ئۇنى ياخشى تەربىيلىمىگەن ئاتا -ئانىسىنىمۇ ئەيىبلەيدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ئۆزئارا سالاملىشىشقا ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. مىلادى XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇرى ئالىمى، پەيلاسوپى ۋە شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ«قۇتادغۇ بىلىك»داستانىدا سالاملىشىشنىڭ قىممىتى ھەققىدە مۇنداق دېگەن:

5505. سالامدۇر كىشىگە ئىسەنلىك يولى،

سالامە قويۇلۇر ئىسەنلىك ئۇلى.

6505. سالامدۇر كىشىگە ئىمىنلىك -ئامان،

قىلىنسا سالام، ساق بولۇر ئۇشبۇ جان.

1114. كۆرەڭلەپ قولۇڭنى سىلىپ كىرمىگىن،

ئىلىك ئال سالامنى، غاپىل بولمىغىن.

4154. كىرەكتۇر كىچىكتىن ئۆلۈغقا ھۆرمەت،

ئۆلۈغمۇ كىچىككە قىلۇر ئەيىننى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتى ئەر ¨ئاياللاردا ئوخشاش بولمايدۇ.

1. ئەرلەر ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بىر قەدەر قەدىمكى ئەنئەنىۋى سالاملىشىش قائىدىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سالاملىشىش ھاجىتى تۇغۇلغاندا ئۆزئارا قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق (لېكىن مۇتلەق ئەمەس). ئەكسىچە، سالام بەرگۈچى A تەرەپ ئوڭ قولىنى سول كۆكسىگە ئېلىپ، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن باشىنى ۋە بەلىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئىگىپ«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم»دېيىش، سالام قوبۇل قىلغۇچى Bتەرەپمۇ يۇقىرىقى شەكىل بىلەن«ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام»دەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا ئالدى بىلەن ياش قۇرامى كىچىكلەرنىڭ ئۆزىدىن ياش قۇرامى چوڭلارغا سالام بېرىشى شەرت قىلىنغان.

جامائەت توپلاشقان ئاممىۋى سورۇننىڭ ئالدىدىن بىرەر ئۆلاغلىق (ئات ياكى ئېشەك مىنگەن) كىشى ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، جامائەتنى تونۇش ياكى تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ كىشى مىنگەن ئېتى ياكى ئېشىكىدىن چۈشۈپ جامائەتكە سالام بېرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلاغقا قايتا مىنىپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنى تونۇش ¨ تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر مۇسىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە قىلىپ ھال سوراش ئادىتى بار. ھال سوراپ بارغۇچى كىشنى ئۆلۈم ئىگىلىرى (ھازىرلار) ئىشىك ئالدىدا ياكى ئۆيدە كۈتۈۋالىدۇ. ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇچى كىشى ھازىدارلار بىلەن مۇسىبەت تۇيغۇسى ئىچىدە بىر ¨بىرلەپ قول ئېلىشىپ (ھازىرىقى زامان سالاملىرىدەك بىر قولىنى ئەمەس، بەلكى ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ ئۆزئارا قوللىرىنىڭ ئۇچىنى ئاستا قىسىپ قويۇش) كۆرۈشكەندىن كېيىن قولىنى ئاجرىتىپ ھەر ئىككى تەرەپ ئېڭەكلىرىنى ياكى ساقاللىرىنى يەڭگىل سىيپاپ قويىدۇ شۇ يوسۇندا ھازىدارلارنىڭ ھەممىسى بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن دۇئا ¨تەكبىر قىلىدۇ.

توي ¨تۆكۈنگە بارغاندىمۇ توي ئىگىلىرى بىلەن يۇقىرىقى قائىدە بويىچە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقىدۇ.

مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۇرستى بولمىغان يېقىن تۇغقانلار ياكى ئەك ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا چوڭقۇر سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن باشقا، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ تەبئىي ۋە يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى مەڭزىگە تەگكۈزۈپ سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار. تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلگەندە ياكى سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە كۈچلۈك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى يۇقىرىقىدەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

2. ئاياللار ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتىدە ئومۇمەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق. ئاياللار ئۆز ئارا ئۇچراشقاندا، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ پەنجىسىنى كۆكرەك ئۈستىدىن ئالماشتۇرۇپ، بېشىنى ۋە بېلىنى يەڭگىل ئىگىپ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن«ئەسسالام»دەپ سالام بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ بىر بىرىنىڭ سول مەڭزىگە ياكى ئۆزىدىن كىچىك قىزلار بولسا پېشانىسىگە ئاستا سۆيۈپ قويۇش سالاملىشىشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزئارا ھال ئەھۋال سورىشىدۇ.

ئىسلام دىنىدا بالاغەت يېشىغا يەتكەن ئايال جىنسلىقلارنىڭ ئەر جىنسلىقلارغا يۈزىنى كۆرسىتىشنى«نامەھرەملىك»دېيىلىپ مەنئىي قىلىنغاچقا، ئۇيغۇر ئاياللىرى يېقىن ئۇرۇق تۇغقان ۋە بىر ئائىلىدىكى ئەر كىشىلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايدۇ. قىزلار بىر ئائىلىگە كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ، ھەر كۈنلۈكى سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا ئارامنى سۈپۈرۈپ، يۈز قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، قېيىن ئاپىسى ۋە قېيىن ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ«ئەسسالام»دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن،«سالامەت تۇردىلمۇ؟»دەپ تىنچلىق ئامانلىق سورايدۇ. قارشى تەرەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن، كېلىن ھۆرمەت بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ ئۆزىنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆيىگە ئەر ئايال مېھمان چاقىرغاندا ئومۇمەن ئەرلەر ئايرىم ، ئاياللار ئايرىم ئۆيدە كۈتۈلىدۇ، ئارىلاش ئولتۇرمايدۇ. ئاياللارنى ئاياللار، ئەرلەرنى ئەرلەر كۈتىدۇ (دولان يۇرتلىرىدا ئەر ئاياللار ئارىلاش بىر سورۇندا مەشرەپ ئۆتكۈزىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار). ئايال مېھمانلار جەم بولغان ئۆيگە يەنە يېڭىدىن مېھمان كىرسە، ئۆيدىكى

ئايالار ھەممىسى ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە يېڭى مېھمان ھەممە ئايالار بىلەن بىر-بىرلەپ يۇقىرىقى سالاملىشىش قائىدىسى بويىچە كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت-بايراملىرىدا ئۆزئارا سالاملىشىش بايرام خۇشاللىقىنىڭ بىر كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىدە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ، ھەتتا ھېيت-بايرام كۈنلىرىدە ، ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۇچرىشىپ قالغانغا كۆرۈشۈپ سالاملىشىش پۇرستى ئارقىلىق كۆڭۈل ئارازلىقىنى كۆتۈرۈۋېتىدۇ.

يۇقىرىقىدەك ھەر خىل سالاملىشىش قائىدىلىرى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئاپتۇۋا-چىلاپچا

ئاپتۇۋا-چىلاپچا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۈز-قول يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئەنئەنىۋى ئائىلە سايمىنى، ئاپتۇۋا-ئۇزۇن ۋە ئىنچىكە جۈمەكلىك، قورساقلىق، بوغۇزى تار بولىدۇ. چىلاپچا-يۈز قولنى يۇغاندا يۇندا ئېقىپ چۈشىدىغان قاچا بولۇپ، يېيىقلىق ئاغزى بولىدۇ. ئاپتۇۋا-چىلاپچا-مىس ياكى تۇچتىن ياسالغان بولۇپ، ئىچى قەلەيلەنگەن. بۇلار چىرايلىق نەقىشلەنگەن بولۇپ، دات باسمايدۇ، بۇ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ سەنئىتىنى نامايەن قىلىدۇ.

ئاپتۇۋا-چىلاپچا ھەر ئائىلىدە ھازىرلانغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ئائىلىرىدە ئاپتۇۋا-چىلاپچا بىلەن مېھمانغا سۇ بېرىلىدۇ. سۇ بەرگۈچىنىڭ قولىدا لۆڭگە بولىدۇ. قول يۇغۇچىلار قولنى ئۈچ قېتىملا يۇيىدۇ. يۇيۇلغان قول لۆڭگىگە سۈرتۈلىدۇ. يۇيۇلغان قولنى لۆڭگىگە سۈرتمەستىن، قولنى سىلكىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس. يۈز-قولنى يۇغاندا، سۇنى ئېقىتىپ يۇيۇش، تازىلىق تەلىپىگە تولىمۇ ئۇيغۇن.

بەزى ئائىلىگەر ئاپتۇۋا-چىلاپچىنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆيىنىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ قويىدۇ.

لەقەم

ئۆيغۇرلار ئارىسىدا لەقەمسىز ئادەم ئاز تېپىلىدۇ. شۇڭا ئۆيغۇرلاردا«لەقەمسىز ئەر بولماس، ئۆيماقسىز خوتۇن»دېگەن ماقال كېلىپ چىققان؛ لەقەم ¨كىشىلەرنىڭ بىرەر خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ھەزىل قىلىپ ياكى مەسخىرىلەپ بېرىلگەن قوشۇمچە نام. لەقەم ¨ بىر ئادەمنىڭ مىجەز ¨خاراكتېرىنىڭ قانداقلىقىنى، نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى، بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ. لەقەم ¨لەقەم ئىگىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئەمەس، بەلكى باشقىلار تەرەپتىن قويۇلۇپ سىڭدۈرۈۋېتىلگەن بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن لەقەمنى ئىسمىغا قوشۇپ ئېيتىش ئادەتكە شەكىللەنگەن. ئۆيغۇرلاردا لەقەم مۇنداق قويۇلۇپ كەلگەن:

1) كەسپىي لەقەملەر ¨ئۆيغۇرلاردا بۇ خىل لەقەملەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، xxx بورىچى، xxx كىگىزچى، xxx باخشى، xxx سەيپۇڭ، xxx مەنجاڭ، xxx چامباشچى، xxx چاڭ، xxx راۋاب، xxx تەمبۇر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) مىجەز ¨خاراكتېرگە مۇناسىۋەتلىك لەقەملەر ¨بۇ خىلدىكى لەقەملەر ئۆيغۇرلاردا خېلى كۆپ، مەسىلەن، xx دودەن، xx ئەسكى، xx سەتەڭ، xx سوغۇق، xx تۈلكە، xx شەيتان، xx جىن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) فىزئولوگىيىلىك لەقەملەر ¨بۇ خىل لەقەم ئۆيغۇرلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، xx تۆگە، xx قوتاز، xx قاۋان، xx چاشقان، xx كاناي، xx دەلدۈش دېگەندەك.

4) بىراۋنىڭ باتۇرلۇقىغا قاراپ قويۇلىدىغان لەقەملەر. مەسىلەن، xx پالۋان، xx نوچى، xx باتۇر دېگەندەك.

5) بەزى ئادەملەرگە سىياسىي تۈس ئالغان لەقەم قويۇلۇپ، ئۇبدان سىڭدۈرۈلگەن. مەسىلەن، ناھىيىسىدە بىر دېھقان ئۆز يۇرتىدا ھەمكارلىق گۇرۇپپا قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلغانغا قەدەر (ئۆلگەنگە قەدەر) يەككە ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا«xx يەككە»دېگەن لەقەم قويۇلغان ۋە ئۇبدان سىڭىپ كەتكەن. شۇنداقلا«مەدەنىيەت ئىنقىلابى»مەزگىلىدە شەكىللەنگەن«زاۋقەنپەي»،«باۋخاڭپەي»دېگەن تەشكىلاتلارنىڭ قاتناشچىلىرىدىن ئۆز تەشكىلاتى ئۈچۈن كۆرەشتىكەن ساداقەتى ۋە كۆرەشتىكەن باتۇرلۇقىغا قاراپ ئۇلارغا xx زاۋقەنپەي، xx باۋخاڭ دېگەندەك لەقەملەر قويۇلۇپ سىڭدۈرۈلگەن. دېمەك، لەقەم كۈچلۈك ھەجۋىيلىككە ئىگە بولىدۇ.

بەزى لەقەملەر لەقەم ئىگىسى ئۆلۈپ كېتىش بىلەن ئەۋلادىغا مىراس قالىدۇ. ئېيتايلى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان«xx يەككە»دېگەن ئادەم ئۆلۈم كەتكەن ، بالىسى گۆشكىغا كىرگەن بولسىمۇ،«xx يەككە»دېگەن لەقەم بالىسىغا قالغىنىغا ئوخشاش،«xx باخشى»دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ لەقەم بالىلىرىغا قالغىنىغا ئوخشاش.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخسىي لەقەمدىن باشقا يەنە يۇرت ¨مەھەللە لەقىمى بولىدۇ. مەسىلەن، تۇرپاندا«پالاسلار مەھەللىسى»،«تورغايلار مەھەللىسى»دېگەن مەھەللىلەر بار. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئورتاق لەقىمى«پالاس»،«تورغاي»بولغىنىغا ئوخشاش.

لەقەم بەزمە ¨ئولتۇرۇشلاردا ۋە باشقا سورۇنلاردا چاقچاق كۈلكە ئۈچۈن ئوبدان تېما بولۇپ بېرىدۇ. لېكىن لەقەم توغرىدىن ¨توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ. بۇنداق بولمىغاندا، چاقچاق كۆتۈرەلمەيدىغان ئادەم بولسا كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ. شۇڭا ئەگىتمە يول بىلەن شۇ لەقەمگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر قىلىنىدۇ. ئېيتايلى«توخو»لەقەملىك ئادەم بولغان بولسا، توخۇنىڭ خۇسۇسىيىتىگە دائىر سۆزلەر قىلىنىدۇ ¨ دە، باشقىلار سورۇندا«توخو»لەقەملىك ئادەم بارلىقىنى بىلىدۇ ۋەھاكازا.

دېمەك، لەقەم قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ خۇش چاقچاق، يۇمۇرىستىك خاراكتېرلىك كونكرېت ئەكس ئېتتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تامغا

«تامغا»دېگەنلىك ¨«بەلگە»،«نىشان»دېگەنلىك تامغا ناھايىتى ئۇزۇن تارىختا ئىگە. ئۇ تارىختا خىلمۇ خىل رول ئويناپ كەلگەن. تامغا ئەينى زاماندا بىر قەبىلىنىڭ بەلگىسى بولغان. شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا ئاساس بولغان.

ئۇيغۇر خەلقى شەھەر ھاياتىغا كۆچمەستىن بۇرۇن، ئۇزاق مۇددەت چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرگەن. چارۋىلار بىر ¨بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە، ياكى يوقىلىپ كەتسە ئوڭاي تونۇۋېلىش ئۈچۈن ئۆز ماللىرىغا ئوخشىمىغان بەلگە نىشانى قويۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تامغا پەيدا بولدى. بۇ خىل تامغا تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ، ئوتتا قىزىتىلىپ ماللارنىڭ ئوڭ ياكى سول ساغرىسىغا بېسىلىدۇ.

بەلگە "نىشاننىڭ«ئەن»دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ بولغان. بۇ قوي، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق ماللار ئۈچۈن قوللىنىلغان. ئۇششاق ماللارنىڭ ئوڭ ياكى سول قۇلىقى ئوخشاشمىغان شەكىلدە كېسىلىپ، ياكى تىلىنىپ قىلىنغان بەلگە«ئەن سېلىش»دەپ ئاتالغان. شەخسلەرنىڭ ماللىرى يوقىلىپ كەتسە ياكى بىر "بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ئەنە شۇ ئەنگە قاراپ تونۇۋالغان.

«تامغا»كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گۇۋاھ "ئىسپات سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا، شەخسلەردە قوللىنىشقا باشلىغان. بۇ خىل تامغىلار ئالتۇن، كۈمۈش، مىس قاتارلىق مېتاللاردىن ۋە قاشتېشى، سۆڭەك ۋە ياغاچتىن ياسالغان.

«تامغا»ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ھەر خىل خەت "چەك، ھۆججەتلەر ئۈچۈن قوللىنىلاتتى. ئۇ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھوقۇق "ئىمتىيازىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا تامغا تۇتىدىغان مەخسۇس ئادەملەر بولۇپ، ئۇ«تامغىچى»ياكى«مۆھۈردار»دەپ ئاتالغان.

كونا جەمئىيەتتە دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغلاردا قۇززات، قازى، ئەلەم، مۇپتىلاردىن تەركىب تاپقان قازىخانا (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بولغان. مەھكىمە ئالاھىدە ھوقۇق "ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، ئۇ قانۇنغا دائىر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان. شۇڭا قۇززات، قازى، ئەلەم ۋە مۇپتىلارنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولۇپ، ئۇ مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم "پەتىۋالارغا بېسىلاتتى. بۇ قانۇن ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى. پۇقرالار«مۆھۈر ھەققى»تۆلەيتتى.

كونا جەمئىيەتتە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا كىشىلەرنى جىسمانىي جەھەتتىن نابۇت قىلىدىغان جازا تۈرلىرى ۋە جازا قوراللىرى بار ئىدى. تامغا كۆپىنچە«تۈزۈلمەس»ئوغرىلارنىڭ پېشانىسىگە بېسىلاتتى. باشقىلار ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تامغىغا قاراپ، ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلاتتى. بۇ خىل تامغىمۇ تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ، ئوتتا قىزىتىلىپ بېسىلاتتى.

مەھكىمە شەرئى

دىن ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىللەردە قازى قۇززات ، قازى، ئەلەم، مۇپتى لاردىن تەركىب تاپقان مەھكىمە شەرئى (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بار ئىدى. بۇ مەھكىمە شەرئى ئالاھىدە ھوقۇق "

ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. بۇ مەھكىمە ھەق تەلەپ، نىكاھ ۋە باشقا دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى. ھەتتا تۆرلۈك جازالار بىلەن جازا تۆرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. قازى قۇززات، قازى، ئەلەم، مۇپتىلارنىڭ كۆمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولاتتى. ئۇلار مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم، قارارلارغا ئىلىم "بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ھۆججەتلەرگە، توختاملارغا مۆھۈر باساتتى. بۇ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى. پۇقرالار«مۆھۈر ھەققى»بېرەتتى.«مەھكىمە شەرئى»دە ھەر خىل جازا قوراللىرى بولۇپ،«دەررە»ئۇنىڭ بىر خىلى ئىدى. دەررە ئىككى "ئۈچ قەۋەت كۆن ئارىسىغا قۇم ئېلىنىپ تىكىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز "قىرىق سانتىمېتىر، كەڭلىكى تۆت "بەش سانتىمېتىر بولاتتى. ئۇنىڭ ئون سانتىمېتىرچە ئۇزۇنلۇقتا ياغاچ سېپى بولاتتى. ئېغىرلىقى بولسا تەخمىنەن ئىككى "ئۈچ كىلوگرام كېلەتتى. كونا جەمئىيەتتە ئاياللار يۈزى ئوچۇق ھالدا ئەرلەرگە كۆرۈنسە ياكى ئاياللار يۈزى ئوچۇق يۈرسە، مۇھتەسىپلەر ئۇلارنى كۆرگەن ھامان قوغلاپ يۈرۈپ، دەررە بىلەن ئۇراتتى. دەررىنىڭ زەربىسى شۇ قەدەر ئېدىكى، دەررە يېگەنلەر ئورنىدىن قوپالمايتتى.

قىسقىسى،«مەھكىمە شەرئى»دەپ ئاتالان بۇ دىنىي ھاكىمىيەت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ناھايىتى ئۇزاق دەۋر ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، ئۇ پۈتۈنلەي فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان فېئودالىق ھاكىمىيەت شەكلى ئىدى.

خەير "ساخاۋەت

ئۇيغۇر خەلقى ئىنتايىن خەيى "ساخاۋەتلىك خەلق. ئۇلار باشقىلارغا خەير "ساخاۋەت قىلىشنى«ساۋابلىق»ئىش دەپ بىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار غېرىپ "غۇرۋا، يېتىم "يېسىرلارغا ياردەم قولىنى سۇنىدۇ. ئۇلارغا يېمەك "ئىچمەك، كېيىم "كېچەك ۋە پۇل ياردەم قىلىدۇ. ئەقەللىيسى ئىشىك ئالدىغا كەلگەن تىلەمچىلەرنى قۇرۇق قول ياندۇرمايدۇ.

خەير "ساخاۋەتنىڭ تۈرلىرى كۆپ. ئادەتتە پاناھ ئىزدەپ ياقا يۇرتلارغا بېرىپ قالغان مۇساپىرلار بولسا، شۇ يۇرتتىكى ھال "ئوقەتى ئوبدان يۇرتداشلىرى باشپاناھ بولۇپ، ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ، ھەتتا ئۆي "ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قول "ئىلكىدە بارلىرى ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا پۇل ۋە چارۋا مېلىنىڭ قىرىقتىن بىر ئۈلۈشىنى«زاكات»قا ئايرىپ، كەمبەغەللەرگە بېرىشى بۇمۇ خەير "ساخاۋەت جۈملىسىگە كىرىدۇ.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن بېيىدى. ئۇلار بېيىغاندا ئۆ ئەتراپىدىكى ئىگەچاقىسىز ئادەملەرنى ئۇنتۇپ قالماي، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياردەم قولىنى سۇندى. بۇمۇ ئۇيغۇر خەلقىدىكى«خەير -ساخاۋەت»نىڭ روشەن ئىپادىسى.

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار

مەملىكەت بويىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ، ئوتتۇرىچە ياش جەھەتتىمۇ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 1958 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۈچىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ستاتىستىكىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئاپتونوم رايونىمىزدا يۈز ياشتىن ئاشقان سەككىز يۈز ئاتمىش ئۈچ كىشى بولۇپ، ھەر بىر مىليون كىشىگە ئاتمىش ئالتىدىن توغرا كېلىدۇ، مەملىكىتىمىزدىكى يۈز ياشتىن ئاشقانلارنىڭ يىگىرمە ئۈچ پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. يۈز ياشتىن ئاشقان بۇ سەككىز يۈز ئاتمىش بەش كىشىنىڭ سەككىز يۈز ئىككى نەپىرى ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى خوتەنگە مەركەزلەشكەن.

ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا شىنجاڭدىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىشى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەھەردىن چەترەك يېزا -قىشلاقلىرىغا، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئېتەكلىرىگە ماكانلاشقان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلار ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ھاۋا كېلىماتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك يەنى ئۇلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى ساپ بولۇپ، بۇلغىنىشتىن خالىي، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش مەزگىلى ئۇزۇن، قىسقىسى مۇھىت ساپ ۋە گۈزەل.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينىغان. ئالايلۇق ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى شەھەرلەردىن يىراق، خىلۋەت جايلاردا تارماق ئولتۇراقلاشقان شۇڭا بۇ جايلار كىشىنىڭ نېرۋىسىنى غىدىقلايدىغان سۈنئىي شاۋقۇن -سۈرەنلەردىن خالىي، ئادەم زىچلىقىدىن پەيدا بولىدىغان ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرمۇ يوق دېيەرلىك ئۇلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكى كېسەلگە قارشى ئىممۇنىيەت كۈچ ھاسىل قىلىدىغان خىمىيىلىك دورىلارنىڭ ئۆمۈر بويى ئىچىپ باقمىغان. ئۇلار ئۆمۈر بويى دائىم دېگۈدەك جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلمىغان ئۇلارنىڭ شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك تۈرى دېھقانچىلىق ۋە ئۈۋچىلىق (قۇشلاش) تىن ئىبارەت بولۇپ، ساپ ھاۋادىن ئەركىن نەپەسلىنىشكە ئادەتلەنگەن.

ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەلپىمۇ يۇقىرى ئەمەس. ئىچىملىك ۋە چېكىملىكنى ئادەت قىلمىغان. ھەزىم قىلىش قىيىن بولىدىغان ئېغىر يېمەكلىكلەرنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن. ئەكسىچە ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ تولىسىدا قىش ¨ ياز دېگۈدەك ئۆجمە، ئۆرۈك، ياڭاق، قوغۇن ¨تاۋۇز، شاپتۇل، ئاساسلىق يېمەكلىك قوناق بولۇپ، بۇغدايدىن تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئاز، قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىستېمال قىلىدىغان سەي ¨كۆكتاتى ¨چامغۇر، سەۋزە پىيازدىن ئىبارەت. كونىراپ قالغان يېمەكلىكلەرنى ئاساسەن يېمەيدۇ، يېڭى سۈت ¨قېتىقنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدۇ. ئىچىدىغان سۈيى تاغلاردىن ئېقىپ كەلگەن ئېقىن سۇ بولۇپ، ئۇسسۇزلۇقتا كۆپرەك سوغۇق سۇ ئىچىدۇ.

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ پېسخىك ئادىتى كەڭ قورساق ۋە خۇش تەبىئەتلىك بولۇپ، خاپىلىقنى خالىمايدۇ. كۆپچىلىكى ناخشا ¨مۇزىكىغا ئامراق، ئىناقلىقنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۆزئارا ئىقتىسادىي پايدا قوغلىشىپ كەتمەيدۇ، نورمال تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشنى خالايدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىگە ئۇنچە قىزىقىپ كەتمەيدۇ. ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ كۆپچىلىكى نامازخان بولۇپ، بەش ۋاخ نامازنى تەرك قىلمايدۇ. تۇرمۇش ئىمكانىيىتى تولۇق بولمىسىمۇ، ناماز ئوقۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بويىچە بەدەن ئەزالىرىنى داۋاملىق يۇيۇپ تۇرىدۇ. يېمەك ¨ئىچمەك تازىلىقى ۋە شەخسىي تازىلىققا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

كىيىنىش جەھەتتە، ئۇلار سۈنئىي تالالىق كىيىم ¨كېچەكلەرنى كىيىپ باقمىغان. ئاساسەن، يەرلىك ئۇسۇلدا توقۇلغان پاختا رەختلىرى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كىيىم ¨كېچەك ماتېرىياللىرى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇغما قانداشلىق تەسىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يۈز ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكىنى تەكشۈرگەندە، شۇ كىشىنىڭ ئاتا ¨بوۋىلىرى ۋە ئەجدادلىرىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلىكى مەلۇم. بەزىلىرىنىڭ ھازىر سەكسەن ¨توقسان ياشلارغا كىرىپ قالغان بالا ¨چاقىلىرى بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى تىمەن ۋە ساغلام.

ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ ¨ ئادەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بالا تەشنالىقى

ئۇيغۇرلاردا پەرزەنت كۆرۈش ۋە ئۆز پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەھەتلەردە بىر مۇنچە ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن. بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى چوڭقۇر سىڭگەن. مەسىلەن:

1) بىراۋنىڭ بوۋىقى ساغلام، بۇدرۇق ئۆسۈپ تېز كۆزگە كۆرۈنگەن بولسا، بۇنىڭغا مەستلىكى كەلگەن باشقا بىرى بالىنىڭ ئانىسىدىن«بالا قانچە ئايلىق بولدى؟»دەپ سورىسا«كۆز تېگىدۇ»دەپ، گەرچە بوۋاق بەش ئالتە ئايلىق بولغان بولسىمۇ، قەستەن«بىر ياشقا كىردى»ياكى«يېشىدىن ئاشتى»دەپ يالغان ئېيتىدۇ. بەزى ئانا ئانىلار بالىغا كۆز تېگىپ چەتنەپ كېتىدۇ. دېگەن خىيال بىلەن بوۋاقنا قۇراق كىيىم تىكىپ كىيدۈرۈپ قويىدۇ؛ بالىنىڭ يۈزىگە قار سۈركەپ سەتلەشتۈرۈپ قويىدۇ؛ ھەتتا بوۋاقنى تالا تۈزگە چىقارماي ئۆيدىلا باقىدۇ. بەزىلەر بوۋاقنا مەستلىكى كېلىپ ماختاپ سۆزلەپ قويسا، بۇنى ئاڭلىغان ئانا ئاچچىقى كېلىپ«تىلىڭغا تاش»دەپ غودۇڭشىپ نارازى بولىدۇ.

2) بالىسى تۇرمىغان ئاتا ئانا بالا كۆرۈپ قالسا، ئۆز بالىسىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئۇرۇق تۇغقانلىرىنىڭ كونا كىيىملىرىنى تىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىر ئۆز بوۋىقىغا كىيىم تىكىپ بېرىدىغان ياكى بالىسى قاتارغا قوشۇلغان ئۇرۇق تۇغقانلىرىنىڭ باللىرى بوۋاق ۋاقتىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سورىۋېلىپ بالىسىغا كىيدۈرىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ مەۋجۇت.

3) ئۇيغۇرلاردا ئاياللارنىڭ تۇغماس بولۇپ قېلىشى ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلاتتى. شۇڭا تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرەپتىن«قېچىر»دەپ ھاقارەتلىنەتتى. تۇغماس ئايالنىڭ ئالدىدا بىر باشقىلار تەرەپتىن ھاقارەتلىنىپ تۇرسا، يەنە بىرى ئۆزىنىڭ تۇغمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ ئۈستىگە خوتۇن ئېلىۋېلىش خەۋپى تۇراتتى. شۇڭا بىچارە ئايال بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۈرلۈك تۈرلۈك سەۋەبلەرگە باش ئۇراتتى. ئېيتايلى، دوختۇر، تېۋىپلارغا كۆرۈنەتتى. ئۆزىنى موللىلارغا ئوقۇتاتتى،«ئانىلار»نى سىغىنىپ ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ سادىغىلار بېرەتتى. مازار ماشايىقلارغا بېرىپ يىغلايتتى. يالۋۇراتتى، بۆشۈكلەرگە بىلىنى تاڭدۇراتتى. بۆشۈكلەر ئۇنىڭ بېلىنى تېڭىپ بولۇپ، سۈپۈرگىنى بالا ياساپ، بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇ يالنى

تەبرىكلىشەتتى. ھەييا يېڭى تۇغقان ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمرىيى)نى سورىۋېلىپ ئۆنىڭغا ئولتۇراتتى. ئۇ ئايالدا«ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغمەن»دېگەن ئەقىدە بولاتتى.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر ئارقىسىدا يەنە تۇغمىسا، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرەتتى. ھەتتا بىرەر بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ ئايالنى قويۇپ بېرەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويىچە تۇغۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن، ياكى ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئەيىبناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى«ئاللانىڭ ئىلتىپاتى»دەپ قاراپ ئۇخشاش قەدىرلىنىدۇ. تۇغۇلغان بوۋاق قىز ياكى مېيىپ بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇلارنى خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ بىلىدۇ.

مىراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، مىراسنى ئىسلام دىنى ''شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئادەتلەنگەن. شەرىئەت قائىدىسىدە مىراس بۆلۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن:

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل ''قىزلىرى بىردىن بولسا، ئومۇمىي مىراسنى ئۈچكە بۆلۈپ، ئىككىسى ئوغۇلغا، بىر قىزغا تېگىدۇ. قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا، ئومۇمىي مىراسنى ئۈچكە بۆلۈپ ئىككىسى قىزلارغا، بىر ھەسسىسى ئوغۇلغا تېگىدۇ. ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا، ئۇنىڭ مىراسنىڭ يېرىمى تېگىدۇ.

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ بالىلىرى بولسا، ئۇنىڭ ئاتا ''ئانىسىنىڭ ھەر بىرىگە ئومۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ. بالىسى بولمىسا مىراسقا ئاتا ''ئانا ۋارىسلىق قىلىدۇ. لېكىن مىراسنى ئۈچكە بۆلۈپ ئۇنىڭ ئىككىسى دادىسىغا، بىر ھەسسىسى ئانىسىغا تېگىدۇ. ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئاتا ''ئانىسىدىن باشقا قېرىنداشلىرى بولسا، ئانىسىغا مىراسنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى تېگىدۇ، قالغىنى دادىسىغا تېگىدۇ.

ئايال ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ بالىسى بولمىسا، ئۇنىڭ قالدۇرغان مىراسنىڭ يېرىمى ئەگەر تېگىدۇ. بالىلىرى بولسا، ئەگەر مىراسنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى تېگىدۇ. ئەر ۋاپات بولسا، بالىلىرى بولمىسا مىراسنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى ئايالغا تېگىدۇ. ئەرنىڭ بالىلىرى بولسا ئايالغا مىراسنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى تېگىدۇ.

مىراس قالدۇرغۇچى، ئاتا ¨ئانىسىز، بالىسىز ئەر ياكى ئايال بولۇپ، ئۇنىڭ پەقەت ئانا بىر قېرىنددىشى ۋە ئانا بىر ھەمراھى بولسا، ئۇلارنىڭ ھەر ¨بىرىگە ئومۇمىي مىراسىنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ. ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئانا بىر ئاتا باشقا قېرىنداشلىرى، ھەمشىرىلىرى بىردىن كۆپ بولسا، مىراسىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ئۇلارغا ئورتاق تەقسىم قىلىنىدۇ.

مۇبادا، مىراس تەقسىم قىلىنغاندا، ۋارىس ئەمەس تۇغقانلار ياكى تۇغقان ئەمەس يېتىم ¨يېسىرلار كېلىپ قالسا، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، ياخشى سۆز قىلىپ، ئاز ¨تولا بىر نەرسە بېرىش زۆرۈر دەپ كۆرسىتىلگەن ۋە بۇ تەقسىمات، مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ئورۇندىلىپ بولغان ھاياتلىقتىكى قەرزلىرى تۆلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ. مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ۋارىسلارغا زىيان سالماسلىق شەرتى بىلەن ئورۇندىلىشى لازىم، باللارغا بۆلۈنگەن مىراس، باللار چوڭ بولغۇچە ساقلىنىپ تۇرۇشى، چوڭ بولغاندا قايتۇرۇلۇپ بېرىلىشى لازىم دەپ بېكىتىلگەن.

بۇ بەلگىلىمە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مىراس تەقسىم قىلغۇچى ئالىملار تەرىپىدىن، مىراس ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ نىسبەت (ئۈلۈش)كە بۆلۈپ شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىنغان. كېيىنچە ئىسلام شەرىئەتنىڭ مىراسخورلۇق توغرىسىدىكى بۇ بەلگىلىملىرى ئاددىيلىشىش«ئەرگە پۈتۈن، ئايالغا يېرىم»دېگەننى ئاساس قىلىپ مىراس بۆلۈش ئادەتكە ئايلانغان.

دىنىي شەرىئەت بويىچە مىراس بۆلىدىغان بۇنداق ئادەت 1950 ¨ يىلىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەتنىڭ«مىراسخورلۇق قانۇنى»بويىچە مىراس بۆلۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ¨بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى

نورۇز بايرىمى

باھارنىڭ ئىنسانلارغا ئەكەلگەن خۇشاللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك ۋە دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملاردىن بىرى«نورۇز»بايرىمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىگە ئورتاق بايرام ھېسابلىنىدۇ.

«نورۇز»ئەسلىدە پارىسچە سۆز بولۇپ،«باھار يامغۇرى»،«تۇنجى باھار كۈنى»دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئايرام قەدىمدىن باشلاپ شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە قىش ئاخىرلىشىپ، باھارنىڭ باشلىنىش كۈنى (ھەر يىلى 3 ·ئاينىڭ 21 · كۈنى) يەنى كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن باش باھارنىڭ بىرىنچى كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

«نورۇز بايرىمى»ئەسلى ماھىيىتى بىلەن يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ، بۇ ئەنئەنىۋى بايرام ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئىنتايىن چوڭ تەسىرگە ئىگە.

«نورۇز»بايرىمىنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى مۇنداق:

«بورۇز»كىرگەن كۈنى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە، چوڭ ·كىچىك، ئەر ·ئاياللار، يۇرت ·مەھەللىلەر بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرام كىيىملىرىنى كىيىشىپ، مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولۇشىدۇ ۋە شۇ سورۇندا«نورۇز»غا ئاتاپ تەييارلىغان ھەر خىل ئويۇنلارنى ئوينايدۇ. خەلق قوشاقچىلىرى«نورۇز»نى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر ·قوشاقلارنى ئوقۇشىدۇ. ۋايىز (مەدداھ)لار داستان ۋە ھېكايە ·قىسسىلەرنى كۈيلىشىدۇ. سازەندىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ. بىر تەرەپتە چەۋەندازلار ئوغلاق تارتىدۇ، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ، دارۋازلار ئىگىز دار ئۈستىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. قىزلار مەجبۇنتاللارغا ئىلەنگۈچ سېلىپ لەرزان پەرۋاز قىلىدۇ، بىر تەرەپتە ئولتۇرۇش قىزىپ«ئون ئىككى مۇقام»داستانلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قىسقىسى، ھەر كىم ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا ماھارەت كۆرسىتىپ، بايرام خۇشاللىقىنى نامايان قىلىدۇ.«نورۇز»مۇراسىملىرىغا مەكتەپ بالىلىرىمۇ كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ. ئۇلار گۈللۈك تاختىلارغا يېزىلغان«نورۇزنامە»لىرىنى كۆتۈرۈشۈپ ئۈنلۈك دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ.

«نورۇز»مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن ئىختىيارى يىغىش قىلىپ، مەخسۇس نورۇز ئېشى تەييارلىنىدۇ (ئابىسنىن). نورۇز ئېشى ئەنئەنە بويىچە يەتتە ياكى توققۇز خىل ماتېرىيالدىن تەييارلىنىدىغان كۆجە بولۇپ، بۇغداش، ئايپا، گۈرۈچ، تېرىق، گۆش، سۈت، سۇ قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرىدۇ. بەزىدە گۆش ئورنىغا كاللا ·پاقالچاق ۋە

زاسۋىلەرنى قوشىدۇ.«نورۇز»مۇراسىمىغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى«نورۇز ئېشى»غا ئېغىز تەگكۈزۇش شەرت قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەممە كىشى«نورۇز»بايرىمىدا قانغۇچە كۆڭۈل ئېچىپ، ياخشى تىلەك -ئارزۇلار بىلەن ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ ۋە بايرامنى تەبرىكلەپ ئۆز ئارا پەتىيلىشىدۇ.

تارىخي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن«نورۇز بايرىمى»نىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى مۇمكىن. لېكىن قەدىمكى ئەنئەنىلەردىن قارىغاندا، بۇ بايرامنىڭ ۋاقتى ئىككى ھەپتە، يەنى ئون بەش كۈن قىلىپ بەلگىلەنگەن. ھازىر كۆپرەك رايونلاردا«نورۇز»بايرىمى ئۈچ كۈن قىلىپ خاتىرلىنىدۇ.

«نورۇز»بايرىمىدا ئوينىلىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەر ھەممىدە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان«نورۇزنامە»لەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، قىش -زېمىستاننى قوغلاش، ئاسايىشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش، يېڭى يىلنىڭ يېڭىچە خۇشاللىق ئەكېلىشىنى تىلەش، يېشىللىققا پۈركەنگەن تەبىئەتنى كۈيلەش، كىشىلەرنى ئىلىم -مەرىپەتكە ئۈندەش، ئىتتىپاق ۋە ئىناقلىقنى تەشەببۇس قىلىش، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئېترا قىلدۇق نورۇزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق،
كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بىر ئويۇننى باشلىدۇق
شاتاۋادا تون كىيىپ، جۇۋا -تۇماقنى تاشلىدۇق
سايىلەردە ئولتۇرۇپ، نەغمە -ناۋانى باشلىدۇق.
ئات مىنىپ، ئوغلاق ئالىپ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۈز بۇگۈن.

كەلدى نورۇز يىل باشى، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى،
نورۇز دىبان كىپلۇرلەر خاتۇنلارنىڭ تۈركىنى.
گۇللەر قىسۇر قىز -ئوغۇل، ئەگرى قويار بۆركىنى،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر، ئاچۇر كۆڭۈل مۈلكىنى،
قايغۇ -مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۈر بۇگۈن.

ئۇيغۇرلار ئارىسدا«نورۇز»بايرىمىنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئېنىقلىق تارىخي ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. لېكىن«نورۇز»بايرىمى ھەققىدە كۆپلىگەن گۈزەل ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا،«نورۇز»بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى كۆكتەڭرىگە چوقۇنغان دەۋرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كۆكتەڭرىگە ئېتىقا قىلغان ئاشۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆكتە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىشىغا قاراپ، ئۇلارنى ئوخشاشمىغان سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەشكەن، ئۇلارنىڭ تونۇشچە، ئاققۇزا (نائورۇز، توقتى) يۇلتۇزىنى ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى ئىلاھ، قوش، بېلىق (ئەرەبچە ھۇت) يۇلتۇزىنىڭ يوقىلىپ، ئاققۇزا (ئەرەبچە ھەمەل) ئىلاھىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققان كۈنى بولغاچقا، بۇ كۈن ئىنسانلارغا بەخت ۋە تەلەي ئەكېلىدۇ. دېگەن ئەقىدە بويىچە، ئاققۇزا ئېيىنىڭ باشلانغان كۈنى (ھازىرقى كالېندار بويىچە 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى)«نورۇز»بايرىمى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كۆپلىگەن تارىخي مەنبەلەردىمۇ«نورۇز»بايرىمىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

ھېيت

ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، بۇ دىنغا مۇناسىۋەتلىك بىر مۇنچە بايراملار بارلىققا كەلدى. روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇ بايراملارنىڭ دىنىي تۈسى ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاپ ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئەنئەنىۋى مىللىي بايرامغا ئەيلىنىپ كەتتە. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ بايراملارغا دائىر بىر مۇنچە ئادەت ـ قائىدە يوسۇنلار شەكىللەنگەن.

1) روزا ھېيت ـ مۇسۇلمانلار ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كۈن روزا تۇتقاندىن كېيىن، ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام.«روزا تۇتۇش»مۇسۇلمانلار قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بەش پەرزنىڭ بىرى. روزا تۇتقان كۈنلەردە روزا تۇتقۇزى تاڭ سەھەردە (تاڭ يورۇماستا) تاماق يەيدۇ. بۇ تاماق«روزلۇق»دەپ ئاتىلىدۇ. كەچتە ناماز شام ۋاقتىدا«ئىپتار»قىلىنىدۇ. بۇ«ئېغىز ئېچىش»دەپ ئاتىلىدۇ. روزا تۇتقۇچى«زورلۇق»تىن«ئىپتار»غا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ھېچ نەرسە يېمەيدۇ، چەكمەيدۇ. بۇنىڭغا رىئايە قىلمىغاندا روزا بۇزۇلىدۇ،«گۇناھ»بولىدۇ.«زورلۇق»تا قۇۋۋەتلىك تاماقلار يېيىلىدۇ.«ئىپتار»دا بولسا سۇيۇق ـ سەلەڭ نەرسىلەر يېيىلىدۇ.

ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇلغاندىن كېيىن ئۈچ كۈن بايرام قىلىنىدۇ. بايرامنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەرلەر جامائەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ. نامازدىن يانغاندىن كېيىن ، قەبرىستانلىققا چىقىپ قەبرە يوقلايدۇ. قەبرىستاندىن قېيتىپ، كىچىكلەر ئالدى بىلەن ئاتا –ئانىسىنى يوقلايدۇ. ئاندىن ئۇلارنىڭ بايرىمىنى تەبرىكلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆز ئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ.

روزا تۇتۇۋاتقان مەزگىلدە ياشلار ۋە بالىلار ئارىسدا«رامزان ئېيتىش»ئادىتى شەكىللەنگەن بولار ئىپتار ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ، ھەر بىر ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ«رامزان قوشاقلىرى»ئېيتىدۇ.ئۆي ئىگىسى ئۇلارغا ھەر خىل يېمەكلىك بېرىدۇ.«رامزان قوشاقلىرى»نىڭ مەزمۇنى كىشلەرنى روزا تۇتۇشقا ۋە سادىغا بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

2) قۇربان ھېيت –بۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەڭ زور ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قۇربانلىق قىلىش ئادىتى مىلادىدىن ئىلگىرىدىكى XII ئەسىردە ياشىغان پەيغەمبەر ئىبراھىمنىڭ ئۆز ئوغلى ئىسمايىلنى مىنا تېغىدا قۇربانلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاللاغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ھەرىكىتىدىن كەلگەن. قۇربانلىق قىلىش ھىجرىيە كالېندارى بويىچە زۇلھەججەنىڭ ئونىنچى كۈنى بولىدۇ. شۇ كۈنى كىشلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئۆتەيدۇ. نامازدىن كېيىن ئۆيلىرىگە قايتىشىپ قۇربانلىق ئۈچۈن ھازىرلىغان ماللىرىنى سويىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قولۇم –قوشنا، ئۇرۇق –تۇغقان، ئەل –ئاغىنىلەر ئۆز ئارا ھېيتلىشىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ھېيت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر مۇنچە ياخشى ئادەتلەر شەكىللەنگەن. مەسىلەن:

1. ھېيتتىن بۇرۇن چوڭ تازىلىق قىلىنىدۇ. ئۆينىڭ تام –تورۇسلىرىنى سۈپۈرۈپ، ئۆينى تازىلايدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆينى ھاك بىلەن ئاقارتىدۇ. ئۆينى كۆتۈرۈپ قاقىدۇ، كىر يۇيىدۇ. ئائىلىنىڭ چوڭ –كىچىك ئەزالىرى يۇيۇنۇپ تارىنىدۇ.

2. ئائىلە ئەزالىرى ھېيتلىق بىرەر قۇردىن يېڭى كىيىم كېيىدۇ، بولۇپمۇ كىچىك بالىلارغا يېڭى كىيىم قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ قويىدۇ.

3. ئاياللار ھېيتتىن بۇرۇن ھېيت ئۈچۈن ساڭزا، قېيىقچە ۋە تۈرلۈك پېچىنە -پىرەنىك قاتارلىقلارنى پىشۇرىدۇ. ھېيت كۈنى داستىخان ناھايىتى مول راسلىنىدۇ.

4. ئۇرۇق -تۇغقانلار ھېيتلاپ كەلسە، كىچىك باللارغا ھېيتلىق پۇل تۇتقۇزۇپ قويىدۇ.

5. ھېيت نامىزى ئوقۇش ئۈچۈن جامەگە بارغۇچىلار غېرىپ -غۇرۋالارغا ئالاھىدە سادىغا بېرىدۇ. شۇنداقلا بايلار رامىزان ئېيىدا ئۆز تەئەللۇقاتىنىڭ قىرقتىن بىرىنى ئايرىپ، كەمبەغەللەرگە زاكات بېرىدۇ.

6. ھېيت -بايراملارنىڭ ئەڭ ئېسىل خاسىيتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇرۇق -تۇغقان، ئەل -ئاغىنە ۋە قولۇم -قوشنىلار ئارىسىدا ئارازلىشىپ يۈرگۈچىلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىر -بىرىنىڭ ئائىلىسىگە ھېيتلاپ كىرىپ، ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇپ تاشلايدۇ ھەمدە ياخشى بولۇشۇپ قالىدۇ.

7. ھېيتتا ئاياللار مېھمان كۈتۈش بىلەن بولۇپ باشقىلارنىڭ ئۆيلىرىگە ھېيتلاپ كىرەلمىگىنى ئۈچۈن ئۈچ كۈن ھېيت تۈگىگەندىن كېيىن، ئاياللار ئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ ۋە ھېيت چېيى ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ چاي ھېيت ئېيى تۈگىگىچە داۋاملىشىدۇ.

قارلىق ئويۇنى

قارلىق ئويۇنى ئۇيغۇرلاردا ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇيغۇر خەلقى قارنى«خۇدانىڭ رەھمىتى»دەپ بىلىدۇ. شۇڭا تۇنجى ياغقان قار خۇشاللىقىدا«قارلىق ئويۇنى»نى باشلايدۇ. بەزىلەر تۇنجى قار يېغىشتىن بۇرۇنلا«قارلىق »تاشلىنىدىغان ئۆينى نىشانلاپ قويىدۇ.تۇنجى يېغىۋاتقان ياكى تۇنجى قار يېغىپ توختىغان ھامان:

قاردا قارلىق تاشلىدۇق،

بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.

يېڭى قارنىڭ خۇشلۇقىدا،

سىزگە قارلىق تاشلىدۇق.

دەپ باشلانغان ۋە:

قارلىق ئاپارغان كىشىنى،

پەم بىلەن تۇتسىلا.

يۈزلىرىگە قارا سۈركەپ،

ئالدىمىزغا كەلسىلە.

دەپ ئاخىرلاشقان.

قارلىقنى يېزىپ، نىشانلانغان ئۆيگە يېقىن بولسا پىيادە، يىراق بولسا ئۇلاغلىق بېرىپ، قارلىقنى ئۆينىڭ بەلگىلىك بىر يېرىگە تىقىپ قويۇپ، ئۆيدىن چىقىۋېتىپ«پالان يەرگە قارلىق قويۇپ قويدۇم»دەپلا قاچىدۇ. قارلىق تاشلانغان ئۆيدىن بىر ئادەم ئۇنى قوغلايدۇ. ئەگەر ئۇنى تۇتۇۋالسا، ئۇنىڭ يۈز –كۆزىنى بوياپ، جۇۋىنى تەتۈر كىيگۈزۈپ مەھەللىمۇ مەھەللە ئايلاندۇرىدۇ. تۇتۇلۇپ قالغان تەرەپ ئالاھىدە مېھمان چاقىرىپ«قارلىق چېيى»ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئەگەر قارلىق ئەكەلگۈچى تۇتۇلماي قېچىپ كەتسە، قارلىق تاشلانغان ئۆي قارلىق چېيى بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مەھەللىدە قىش بويى«قارلىق چېيى»ئۆزۈلمەيدۇ.

«قارلىق ئويۇنى»ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتكە سىغىنىش ۋە ئاقنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان.

مايسا بايرىمى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت. دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ۋاقىت – پەسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن يىل –پەسىللىرىدىكى تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرىگە ۋە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىگە زور ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەن، ئۆزلىرىنىڭ مول ھوسۇلغا بولغان ئارزۇ –ئۈمىدلىرىنى تەبىئەتكە باغلاپ، ئۇنىڭغا سىغىنغان، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش ۋە سىغىنىش ئاساسىدا، باھار بېشى (دىنىي ماھ)، ياز بېشى (پەرۋەردىن ماھ)، كۈز بېشى (تىرماھ)، قىش مېشى (مېھىر ماھ) قاتارلىق پەسىل –مەۋسۇملارنى خاتىرىلەيدىغان خىلمۇ –خىل بايرام – مۇراسىملارنى ئىجاد قىلغان. ئەنە شۇنداق مۇراسىملارنىڭ بىرى –مايسا بايرىمىدۇر.

مايسا بايرىمى مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن«كۆك مەشرىپى»گە ئوخشاشسىمۇ، شەكىل جەھەتتىن بەلگىلىك پەرقلەرگە ئىگە. بۇ بايرام ئاساسەن ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىشانلىنىپ باھار خۇشاللىقى تەنتەنە

قىلىنىدۇ. بۇ بايرامدا بىر قانچە ئاپالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭ بىرى كۆجە (سۇمۇلەك) ئېشى تەييارلاش. كۆجە ئېشى ئۈچۈن مەھەللىلەر بويىچە ھەر قايسى ئائىلىلەردىن بىر تاۋاقتىن ئۇرۇقلۇق بۇغداي يىغىۋېلىنىدۇ. يىغىلغان بۇغداينى داشقازانغا سېلىپ ئۇزاق قاينىتىپ، كۆجە ئېشى قىلىنىدۇ. كۆجە ئېشىغا چامغۇر، گۆلە سېلىنىدۇ. كۆجە ئېشىنى ئاساسەن ئاياللار تەييارلىغاچقا، ئۇلار داش قازان ئەتراپىغا يىغىلىپ ئاش پىشقىچە ھېكايە "چۆچەك، لەتىپە ۋە تېپىشماق ئېيتىشىدۇ، ئۆز ئارا كۆلكە "چاقچاق قىلىشىدۇ. كۆجە ئېشى تەييار بولغاندىن كېيىن مەھەللىدىكى چوڭ "كىچىك، ئەر "ئايال يىغىلىپ ئاشقا ئېغىز تېگىدۇ ۋە دۇئا "تەكبىر قىلىدۇ. ئۇرۇقلۇق بۇغدايدىن كۆجە ئېشى تەييارلاش« ھوسۇلىمىز مول بولسۇن»دېگەن ئارزۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مايسا بايرىمىدىكى يەنە بىر ئاپالىيەت توڭ ئېرىپ، كۆكتاتلار ياشىرىشقا باشلىغاندا، چوكانتالغا سۇ يۈگۈرۈپ بىخلىنىشقا باشلىغاندا، باللار ئېرىق بويلىرى ۋە كۆزكى بۇغداش ئېتىزلىرىنى ئارىلاپ، قىشلىق ئۈيغۇدىن ئويغىنىپ، تۇپراقنى يېرىپ چىقىشقا باشلىغان كۆكتاتلارنى تېرىۋېلىپ، ئاتا "ئانا، ئۇرۇق "تۇغقان ۋە ئۇستازلىرىغا سوۋغا قىلىدۇ. بۇ«يېڭىلىق»بەدىلىگە ئاتا "ئانىلار باللارنى ھەر خىل مۇكاپاتلار بىلەن خۇشال قىلىدۇ. بەزى جايلاردا مايسا بايرىمى مەزگىلىدە مۇئەللىملەر مەكتەپ باللىرىنى تەشكىللەپ، چوكانتاللار قويۇق ئۆسىدىغان مەنزىرىلىك جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرىدۇ. باللار تولۇپ "تاشقان خۇشاللىق بىلەن يېڭى ئويغانغان باھارنى تەبرىكلەپ ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ.

باھارنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر "قوشاقلارنى يازىدۇ، بەزىلىرى مەجبۇنتاللىنىڭ بىخلانغان چىۋىقلىرىنى«ئات»قىلىپ مىنىپ ئوينىشىدۇ، يەنە بەزىلىرى تال نوتىلىرىدىن«فى "فى»،«ئىسقىرىت»ياساپ،«ئېغىر گارمۇنى»ئورنىدا چېلىشىپ، مەيداننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ. مايسا بايرىمىدا بولىدىغان يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى باھار كەلگەنلىكىدىن خۇش خەۋەر يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان.

ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھەر قايسى يەرلىك مەشرەپلەر ئىچىدە تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ مولluqi، تەشكىلىي تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغىنى «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» دىن ئىبارەت.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مەشرىپى بولۇپ، ئۇ قاتنىشىش دائىرىسى پەقەت ئەرلەر بىلەن چەكلىنىدىغان مەشرەپنىڭ نامى ھەم تويي ¨تۆكۈن مەشرەپلىرى ۋە باشقا ھەر خىل ئاممۋى مۇراسىملارنى تەشكىللەپ باشقۇرىدىغان ئاممۋى تەشكىلاتنىڭ نامى. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» تارقالغان ھەر بىر يېزا، كەنت ¨مەھەللىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپ تەشكىلى» بولغان.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» نىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى ئاساسەن مەشرەپ بېگى (قازىبەگ)، يىگىت بېشى، دارىگەي بېگى، كۆلبېگى، پاششاپ قاتارلىق ئەمەللەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋەزىپىلىرى بولغان.

مەشرەپ بېگى (قازىبەگ) ¨«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» دىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ نامى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن مەشرەپنىڭ پۈتۈن جەريانلىرىغا نازارەت قىلغۇچى. مەشرەپتىكى دەۋا ¨دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچىدۇر.

يىگىت بېشى ¨مەشرەپنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى بولۇپ، مەشرەپ ئاپالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

دارىگەي بېگى (دارا بېگى) ¨ئاساسەن مەشرەپنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ۋە ناخش ¨ئۇسسۇل، مۇزىكا قاتارلىقلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ. شۇڭا دارىگەي بېگى شۇ يېزا ¨كەنتتىكى ناخشا ¨مۇزىكىغا ماھىر سەنئەتكارلار ئارىسىدىن سايلاش ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ.

كۆلبېگى ¨مەشرەپنىڭ پۈتكۈل مالىيە ¨ئىقتىسادىيى ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى بولۇپ، ئادەتتە مەشرەپكە لازىم بولىدىغان بارلىق يېمەك ¨ئىچمەك قاتارلىقلارنى كۆلبېگى ھەل قىلىدۇ. مەشرەپنىڭ كۈتكۈچىلىرى كۆلبېگىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىش بېجىرىدۇ.

پاششاپ ¨مەشرەپنىڭ ئىنتىزام باشقۇرغۇچىسى بولۇپ، ئادەتتە «ساقچى» ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدۇ. مەشرەپنىڭ قائىدە ¨تۈزۈملىرىگە خىلاپ ئىشلار كۆرۈلسە، پاششاپ دەرھال مەشرەپ بېگى ھەم يىگىت بېشىغا مەلۇم قىلىپ،

بىرىلگەن جازانى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرى شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە پاششاپنىڭ باشقۇرۇشىغا شەرتسىز بويسۇنىدۇ. پاششاپنىڭ قولىدا ئادەتتە« گۈل ياتاق»يۇمشاق تال چىۋىقلىرى ياكى تېۋىلغىدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، ئېلاستىكىلىقى ناھايىتى يۇقىرى، جازا ئىجرا قىلىشقا توغرا كەلسە پاششاپ جازالانغۇچىلارنى ئەنە شۇ«گۈل تاياق»بىلەن يەڭگىل دەررىلەيدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»گە ئەزا بولغۇچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. ئەمما بىر مەشرەپ تەشكىلىي ئوتتۇز ¨ قىرىق كىشىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ.«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»گە ئەزا بوۋۇش تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولۇپ، مەشرەپكە ئەزا بولغۇچى بەلگىلىك شەرتلەرنى ئورۇنداش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن مەشرەپكە قاتنىششنى تەلەپ قىلغۇچى يىگىتنى دادىسى يېتەلەپ مەشرەپ سورۇنىغا ئەپلىدۇ. پاششاپ بۇ ئەھۋالنى مەشرەپ بېگى ۋە يىگىت بېشىغا خەۋەر قىلىدۇ. ئۇلار رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن يىگىتنىڭ دادىسى مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ ئالدىدا ئوغلىنى مەشرەپكە ئەزا قىلىش ھەققىدە ئىلتىماس قىلىدۇ. مەشرەپ بېگى ۋە يىگىت بېشىغا :«بالىنىڭ ئۇستىخىنى بىزنىڭ، گۆشى سىلەرنىڭ، ئەدەب ¨ئەخلاق ئۆگەنسۇن، دەپ مەشرەپكە ئەكەلدىم»دەيدۇ. يىگىت بېشى بالىغا:«مەشرەپنىڭ تاتلىق چېيى، ئاچچىق تايىقى بار. چىدىسىڭىز كىرىشكە رۇخسەت»دەيدۇ. بالا«چىدايمەن»دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەشرەپكە قېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا مەشرەپ ئەھلى بۇ بالىنىڭ سورۇنغا قانداق سوۋغىلارنى ئەكەلگەنلىكىنى سورايدۇ. بالىنىڭ دادىسى«ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈلىرى»گە ئاتاپ، نەچچە تۆگە، نەچچە ئات، كالا، قوي ئەكەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە دېيىلگەن ھايۋان ناملىرى مەشرەپتە ئومۇملاشقان سىموۋوللۇق ناملار بولۇپ، تۆگە دېگىنى قوغۇن ¨تاۋۇزنى، ئات دېگىنى توخۇمنى، كالا ياكى قوي دېگىنى ئالمىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سوۋغىلارنى پاششاپ جامائەتكە كۆرسەتكەندىن كېيىن، كۆلبېگىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپكە قوبۇل قىلىنماقچى بولغان بۇ يىگىت ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر ئارتۇقچىلىقىنى«ئوتتۇز ئوغۇل»نىڭ ئالدىدا كۆرسىتىپ بېرىشى كىشەرت. ئەگەر ھېچقانداق ئالاھىدىلىكى بولمىسا مەلۇم بىر ھايۋان ياكى بىرەر قۇشنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەرسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ دادىسى ئوغلىنىڭ مەشرەپكە قېتىلغانلىقى شەرىپىگە«ئوتتۇز ئوغۇل»نى ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ.

يىگىتبېشى مەشرەپكە قوشۇلغان بۇ يېڭى ئەزاغا«.وتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»نىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى تەپسىلىي ئۇقتۇرىدۇ. مەشرەپكە ئەزا بولۇپ كىرگەن كىشى«مەشرەپ»كوللېكتىپىنىڭ رۇخستىسىز مەشرەپتىن چىقىپ كېتىشكە ياكى سەۋەبسىز قاتناشماسلىققا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر مەشرەپتىن چېكىنمەكچى بولسا، سەۋەبلىرىنى«ئوتتۇز ئوغۇل»نى قايىل قىلغۇدەك بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا مۇۋاپىق دەپ قارىغان بىرەر ياشنى تونۇشتۇرۇپ مەشرەپكە قوشقاندىن كېيىن ئاندىن چېكىنىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»مۇ باشقا يەرلىك مەشرەپلەرگە ئوخشاش ناخشا ـ ساز ۋە ئۇسسۇل، چاقچاق ۋە لاپ ئۇرۇش، مەشرەپ ئويۇنلىرى ۋە جازادىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر باسقۇچنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، قويۇق سەنئەت تۈسىگە ئىگە.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»نىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازا ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، ئىقتىسادىي جازا، يەنە بىرى سەۋەنلىك جازاسىدىن ئىبارەت. ئىقتىسادىي جازا ئەيىبلەنگۈچىنىڭ گۇناھىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بېرىلىدىغان بولۇپ، ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي جازا«ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈللىرى»ئۈچۈن ئۈز نۆۋىتىدىن سىرت بىر قېتىملىق«ناموۇقۇللۇق مەشرىپى»ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. يېنىكلىرىگە كېلەر قېتىملىق مەشرەپ ئۈچۈن مېۋە ـ چېۋە، قەنت ـ گېزەك قاتارلىقلارنى ئەكېلىش بۇيرۇلىدۇ.

سەۋەنلىك جازاسى كۆپ خىل بولۇپ،«ساмسا يېقىش»،«جوۋازغا قېتىش»،«ئۆپكە قۇيۇش»،«سۇرىتىنى تامغا تارتىش»،«مونەك تۇگۇش»،«ئىككى خوتۇن ئېلىش بېرىش»،«كاككۇك سايرىتىش»،«پاختەك ئۇچۇرۇش»،«توشقان تەپتى»،«كاۋا چاقتى»،«دەررىگە بېسىش»،«سازايى قىلىش»،«سۇغا چۆمۈلدۈرۈش»،«پىر ئويىنىتىش»،«ئەنجۈر ئالما ئۈزۈش»قاتارلىق كۈلكىلىك، ھەجۋى ئويۇنلاردىن ئىبارەت. بۇ جازالار پاششاپ تەرىپىدىن ھەرىكەتلىك ئىجرا قىلىنىدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»ئاساسەن كۈزلۈك ھوسۇل يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن باشلىنىپ، كېلەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە داۋاملىشىدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»دە يۇقىرىقىدەك تۆت باسقۇچلۇق ئۆيۈندىن باشقا، يەنە ھەر قېتىملىق يىغىلىشتا مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ بەزى مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىپ، مەسلىھەت بېرىلىدۇ، شۇ يۇرتتىكى جامائەت ئىشلىرى ھەققىدە كېڭەش ئېلىپ بېرىلىدۇ. توي "تۆكۈن ۋە ئۆلۈم "يېتىم بولغان ئائىللەردىن ھال سوراش ۋە ياردەم بېرىش قارارلاشتۇرۇلىدۇ. شۇڭلاشقا«ئوتتۇر ئوغۇل مەشرىپى»نىڭ يۇرت "جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئابرويى يۇقىرى بولۇپ، شۇ يۇرت كىشىلىرى مۇشۇ مەشرەپ كوللېكتىپى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشقان.

قىسقىسى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»خەلقىنىڭ«سەنئەت مەكتىپى»ۋە«ئەدەب "ئەخلاق بۆشۈكى»، شۇنداقلا باشقا خىلدىكى ئاممۋى مەشرەپ، مۇراسىملارنىڭ تەشكىللىگۈچىسى ۋە قانات يايدۇرغۇچىسىدۇر.

مەشرەپ ئويۇنلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ پائالىيەتلىرى كۆپ خىل مەزمۇنلارنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن ئۇنۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا ناخشا "ئۇسسۇلدىن تاشقىرى، مەشرەپكە«جان كىرگۈزىدىغان»خىلمۇ خىل خەلق ئۇيۇنلىرى بولىدۇ. بۇ خىل ئۇيۇنلار شەرتلىك ھالدا مەشرەپ پائالىيەتلىرىدىلا ئوينالغاچقا، ئۇلار«مەشرەپ ئۇيۇنلىرى»دەپ ئاتىلىدۇ.

مەشرەپ ئۇيۇنلىرى ئاساسەن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، مەشرەپنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىدا ئوينىلىدىغان مەشرەپ مەزمۇنى دائىرىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلار. ھەر قانداق مەشرەپلەر (بولۇپمۇ دولان مەشرەپلىرى) دە بىر نەچچە دۆربە نەغمە "ئۇسسۇل قىلىنغاندىن كېيىن، سازەندىلەر ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھېرىپ "چارچاشلىرىغا ئارام بېرىش يۈزىسىدىن ھەم مەشرەپنىڭ كەيپىياتىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۈچۈن«يېگىتبېشى»تەرىپىدىن«دەررە ئۇيۇنى»،«پوتا ئويۇنى»،«چاي تۇتۇش ئۇيۇنى»،«بېيت "قوشاق ئېيتىش»قاتارلىق ئويۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. بۇ ئويۇنلارنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىسى بولۇپ، مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى باشلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن باشلىغۇچى كىمنى خالىسا شۇ كىشى مەيدانغا چۈشۈپ ئويۇننى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئالايلۇق،«چاي تۇتۇش ئويۇنى»دا A كىشى بىر پىيالە سىنچاينى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن ئۈچ يۈز ئاتمىش گرادۇس ئايلاندۇرۇپ (پىيالىدىكى چايدىن بىرەر تېمىمۇ تۆكۈلمەسلىكى شەرت) چىققاندىن كېيىن، بىرەر كۇپلېت بېيت بىلەن قولىدىكى چاينى كۆڭلى خالىغان B كىشىگە تۇتىدۇ. ئۇ كىشى تەزىم بىلەن پىيالىنى قوبۇل قىلىپ،

مەيدانغا چۈشىدۇ ھەممە A كىشى بېجىرگەن تەرتىپ بويىچە پىيالىنى پىرقىرىتىپ بولۇپ، بېيت بىلەن ئۈچىنچى بىر كىشىگە سۇنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئويۇن داۋاملىشىۋېرىدۇ. يىگىتبېشى ۋە مەشرەپ ئەھلى ئويۇنغا نازارەتچىلىك قىلىدۇ. ناۋادا كىمكى ئالقىنىدىكى پىيالىنى پىرقىرىتىش جەريانىدا چايىنى تۆكۈۋەتسە، يېڭىلگەن ھېسابلىنىپ«جازالىنىدۇ». بۇ«جازا»مەشرەپ ئەھلى تەلەپ قىلغان نەرسىنى ئورۇنداپ بېرىش ياكى ئۆزىنىڭ چامى يېتىشكە بىرەر نومۇر (ناخشا ئېيتىپ بېرىش، بىرەر ھايۋاننى دوراپ بېرىش، باشقىلارنى تەبىئىي كۈلدۈرەلەيدىغان بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش ئويۇنلىرى قاتارلىقلار)نى ئورۇنداپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا مەشرەپكە قاتناشقۇنلار«قۇرۇق قول»كەلمەستىن، مۇشۇنداق ئېھتىماللىقلارغا ئىدىيىۋى ھازىرلىق كۆرۈپ قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا دولان مەشرەپلىرىدە دراما خاراكتېرىنى ئالغان ھەر خىل كۈلكىلىك ئويۇنلارمۇ ئوينىلىدۇ. مەسىلەن، ئوغلىرىقنى ئەيىبلەيدىغان«ساندۇق وغرىسى»ئويۇنى، سودا كارۋانلىرىنى دورايدىغان«تۆگە ئويۇنى»، مۈلكىي ئەمەلدارلارنى ھەجۋىي قىلىدىغان«ئامبال ئويۇنى»ئەخلاقسىزلارنى مەسخىرە قىلىدىغان«بوۋا»،«شىر»،«ئىككى مۈشۈكنىڭ بەز تالىششى»قاتارلىق كومېدىيىلىك ئېپىزوتلارمۇ ئوينىلىدۇ.

مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ ئىككىنچى تۈركۈمى«جازا ئويۇنلىرى»دىن ئىبارەت. مەشرەپ گەرچە ئىختىيارى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاممىۋى پائالىيەت بولسىمۇ، قەدىمدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى قائىدە-نىزاملىرى بولغان. بۇ قائىدە-نىزاملار مەشرەپنىڭ نورمال ۋە تەرتىپلىك بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان«مەشرەپ ئاساسىي قانۇنى»بولۇپ، تەرتىپنى بۇزغانلار،«يىگىتبېشى»نىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنمىغانلار ۋە ئاياللارغا ئەدەبسىزلىك قىلغانلار«جازاغا تارتىلغان»، بۇ جازا مەشرەپ ئەھلىنى ھەم كۈلكىگە سالىدىغان، ھەم قاتتىق ئىبرەتكە ئىگە قىلىدىغان«سامسا يېقىش»،«تامغا سۈرىتىنى تاتىش»ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش »،«جۇۋازغا قېتىش»،«ئۆپكە قويۇش»،«مونەك تۇگۇش»،«باش چۈشۈرۈش»دەپ ئاتىلىدىغان جازا خاراكتېرلىك ھەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت. بۇ جازا مەشرەپنىڭ قائىدە-نىزاملىرىغا خىلاپلىق قىلغانلار سېزىلسە، پاششاپ (مەشرەپنىڭ تەرتىپ-ئىنتىزامىغا مەسئۇل بولغۇچى) نەق مەيداندا«يىگىتبېشى»غا دوكلات قىلغاندىن كېيىن، يىگىتبېشى تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. ئەگەر قىلمىشى ئېغىر بولسا مەشرەپتىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. مەشرەپ جازاسىغا ئۇچرىغانلار جامائەت تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدىغان بولغاچقا، ھەممە كىشى مەشرەپنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە-نىزاملىرىغا ئاڭلىق رىئايە قىلىدۇ. مانا بۇ ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى.

دېمەك، ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ھەم مىللىي سەنئىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان، ھەم خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرىدىغان، ھەم ئەدەب ¨ئەخلاق ئۆگىتىدىغان ئۇنۇۋېرسال مەكتەپتۇر.

قىيىت مەشرىپى

قىيىت مەشرىپى ¨شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان مەشرەپلەرنىڭ بىرى. «قىيىت»ئەسلىدە«قەيىت»سۆزىنىڭ جانلىق تىلدا بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ، «ھۆكۈم قىلىش»، «بېكىتىش»دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بېرىدۇ.

دېمەك، «قىيىت مەشرىپى»ماھىيەتتە«ھۆكۈم چىقىرىش مەشرىپى»دېمەكتۇر. خەلق ئارىسىدا«قىيىت مەشرىپى»ئەسلىدە«قەتىل قىلىش مەشرىپى»(ئۆلۈم جازاسى بېرىش) نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دېگۈچىلەرمۇ بار، ھەر ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مەشرەپنىڭ خاركتېر جەريانلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

قىيىت مەشرىپى ئىككى خىل شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ بىرى، دئائىرىسى تارراق بولغان قاتار مەشرەپ شەكلى. يەنە بىرى، تويى ¨تۆكۈنلەردە قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن تويى ئاخشىمىدىن تارتىپ ئەتىسى بىر كۈن كەچقۇرۇنغىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان قىيىت مەشرىپى. تويى شەرىپىگە بېغىشلانغان بۇ مەشرەپنىڭ دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى مول بولۇپ، بىر يۈز ¨ئىككى يۈزدەك كىشى قاتنىشىدۇ. بۇ مەشرەپكە پەقەت تويى بولغان يىگىت ۋە قىزنىڭ تەڭتۇش دوستلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ. مېھمانلارنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورۇنلىرىغا گىلەم، كىگىز قاتارلىق بىسات سېلىنىدۇ. ئاندىن ھەر ئۈچ يىگىتنىڭ ئالدىغا بىردىن پاكار شىرە قويۇلىدۇ. مەشرەپ سورۇنىنىڭ تۆرىگە مەشرەپكە«پادىشاھ»بولغۇچى ئۈچۈن بىر يوغان يۇملاق شىرە قويۇلىدۇ. سورۇننىڭ ئوڭ قول تەرىپىگە يەنە بىر يۇملاق شىرە قويۇلىدۇ، بۇ«قازى»بولغۇچى ئۈچۈن تەييارلانغان ئورۇن بولىدۇ. قائىدە بويىچە«پادىشاھ»يىگىت تەرەپ مەھەللىسىدىن، «قازى»بولغۇچى قىز تەرەپ مەھەللىسىدىن تەيىنلىنىدۇ.

يىگىت باشلىقى مېھمانلارنى ئۆز لايىقىدىكى ئورۇنلارغا تەرتىپلىك ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن، مەشرەپ ئەھلىگە بۈگۈنكى مەشرەپنى باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىسمىق نامزاتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

كۆپچىلىك كېڭىشىپ، خەلقچىل ئۇسۇل بىلەن مەشرەپكە ئومۇميۈزلۈك يېتەكچىلىك قىلالايدىغانلاردىن پادىشا، ۋازىر، قازى ¨مۇپتى، بازار بېگى، كۆلبېگى (خەزىنە بېگى)، چايچى، ئۆرۈمچى (پەتنۇس ئۆرۈگۈچى)، قىقاسچى

قاتارلىقلار سايلاپ چىقىلىدۇ. ئاندىن كېيىن كۆلبېگى توي ئىگىسى تەييارلاپ قويغان قەنت ¨گېزەكلەردىن ھەر بىر شىرەگە يەتتە ¨توققۇز تەخسىگىچە تىزىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپنىڭ قائىدە ¨نىزامى توغرىسىدىكى«پادىشاھ»نىڭ پەرمانى بازار بېگى ياكى ئەنگىزە تەرىپىدىن جاكارلىنىدۇ. قىزلار بولسا مەشرەپ سورۇنىنىڭ چېتىگرەك تەييارلاپ قويۇلغان جايدا تولۇشىپ ئولتۇرىدۇ. ياشانغانلار ئەتراپتا قاراپ مەشرەپنى نازارەت قىلىدۇ.

قېيت مەشرىپى تۆت باسقۇچقا بۆلىنىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ، پادىشانىڭ پەرمانى جاكارلانغاندىن كېيىن ناغرا ¨سۇنايچىلار بىرەر مۇقامنى باشلاپ، ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى، تۆتىنچى مەشرەپلىرىنى ئورۇندايدۇ. ناخشا ئۇسسۇل ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىدۇ. ئاخىرى جولا، نازىركوم ۋە مۇقام چۇشۇرگۇسى بىلەن بىر باسقۇچ ئويۇن تاماملىنىدۇ.

ئىكىنچى باسقۇچ، بىر دۆرە داۋا ¨دەستۇر، ھەر خىل كۇلدۇرگە ئويۇنلار باشلىنىدۇ. ئالدىنقى بىر دۆرە ئويۇن جەريانىدا پادىشاھنىڭ پەرمانىغا خىلاپ ئىشلارنى سەزگەن مەشرەپ ئەھلى پادىشاھقا داد ئېيتىپ، ئەرز شىكايەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەشرەپ قازىسى«گۇاناھكار»نى نەق مەيداندا سوراق قىلىدۇ. سوراق نەتىجىسىنى پادىشاھقا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، پادىشاھنىڭ ئەمرى بىلەن«گۇناھكار»غا قەتل قىلىش جازاسى ياكى باشقا خىلدىكى جازا بېرىلىدۇ. قازى بولغۇچى«گۇاناھكار»نىڭ بۆكىنىنى ئېلىپ، ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىدى، دەپ جاكارلايدۇ. ئاندىن جازالانغۇچى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىنغان سېتىقچىدىن ئۈچ ¨تۆت تەخسە قەنت ¨گېزەك ئېلىپ، پەتنۇسقا سېلىپ، ئەدەب ۋە ھۆرمەت بىلەن پادىشاھقا سۇنىدۇ. تۆۋە قىلىپ، گۇناھىنى تىلەيدۇ. پادىشاھ گۇناھىدىن ئۆتسە، ئەنگىزە بۇنىڭدىن كېيىن گۇناھ ئۆتكۈزمەسلىككە نەسىھەت قىلىپ بۆكىنى بېرىدۇ. جازاغا كۆنمەي تەتۈرلۈك قىلغانلارنى مەشرەپتىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. بەزىلىرىگە«تېرىسىنى تەتۈر سويۇش»،«سۇرتىنى تامغا تارتىش»،«سامسا يېگۈزۈش»،«پاختەك ئۇچۇرۇش»،«بىر ئاپقۇر سوغۇق سۇ ئىچكۈزۈش»،«چىلان توقامق»قاتارلىق جازالار بېرىلىدۇ ياكى كۆپچىلىكنى كۇلدۇرگۇدەك بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش بۇيرۇلىدۇ. بۇ خىل«جازا»لارنىنىڭ ھەممىسى مەشرەپكە قىزىق تۈس بېرىدىغان كۇلدۇرگە ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت. بۇ باسقۇچنىڭ

ئاخىردا يەنە بىر دۆرە ناغرا ¨سۇناي چېلىنىش بىلەن ناخشا ¨ئۇسسۇل ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ ۋە مۇقام چۇشۇرگۈسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

ئۈچىنچى باسقۇچ، قىزىقچىلار ۋە لاپچى (پوچى) لار ئوتتۇرىغا چىقىپ، ھەرىكەتلىك لاپ ئۇرۇپ مەشرەپ ئەھلىنى كۈلدۈرىدۇ. يەنە بەزى قىزىقچىلار«قىرىق بىر يالغان»قاتارلىق كۈلدۈرگە ھېكايىلەرنى ئېيتىدۇ. بۇ باسقۇچ ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ، يەنە ناغرا ¨سۇنايغا تەڭكەش قىلىنغان ناخشا ¨ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

تۆتىنچى باسقۇچ، پادىشاھ ۋە قازىنىڭ ئىجازەت بېرىشى بىلەن ئەنگىزە تەرىپىدىن سۇئال سوراش باشلانغانلىقى جاكارلىنىدۇ. سۇئال سورىماقچى بولغان كىشى ئالدى بىلەن توقۇز تەخسە قەنت ¨گېزەك كۆتۈرۈپ كىرىپ، قازىنىڭ ئالدىغا قويغاندىن كېيىن، سوئال سوراشنى باشلايدۇ. سورالغان سوئالغا قازى ۋە مۇپتى بولغۇچىلار كېڭىشىپ جاۋاب بېرىدۇ. جاۋابى توغرا بولسا،مەشرەپ ئەھلوى چاۋاك بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەگەر جاۋاب توغرا بولمىسا قازى بولغۇچى كىشى سۇئال سورىغۇچى ئەكەلگەن توقۇز تەخسە قەنت ¨گېزەكنىڭ ھەر بىرىگە ئون ھەسسە قوشۇپ، جەمئىي توقسان توققۇز تەخسە قەنت ¨گېزەك قايتۇرىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ قازىلىق ئورنىنى سۇئال سورىغۇچىغا بېرىپ مەشرەپتىن چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ يەنە قايتا ئىككىنچى قېتىم قازى بولۇش سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. شۇڭا«قىيىت مەشرىپى»گە قازى بولغۇچى شۇ يۇرت ¨مەھەللىدىكى ئوقۇمۇشلۇق، ھۇشيار ۋە بىلەرمەن ياشلار ئىچىدىن تاللىنىدۇ. سورىلىدىغان سۇئاللارنىڭ مەزمۇنى خەلق ئارىسىدىكى ئىلىم ¨پەن ھېساب، تېپىشقام ۋە سۆز ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ، كۆپرەك تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تېپىش نۇقتا قىلىنىدۇ.

سوئال ¨جاۋاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يەنە بىر دۆرە ئويۇن ئوينىلىپ، ئاخىرى«نازىركوم»،«چاقچاق ¨ جۇمبۇرچاق»دېگەن قىزىقارلىق مۇزىكا ¨ئۇسسۇللار بىلەن چۇشۇرگۈسى چۇشۇرۇلىدۇ. پادىشا بولغۇچى مەشرەپنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى پەرمان ئارقىلىق كۆپچىلىككە ئېلان قىلىپ مەشرەپنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.«قىيىت مەشرىپى»نىڭ باشقا مەشرەپلەردىن ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ئىلىم ¨پەنگە ئائىت ھەر خىل مەزمۇنلارنى سۇئال ¨ جاۋاب شەكلى بىلەن تەبىئىي ھالدا ئاممىا ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

كۆك مەشرىپى

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى بايرام ۋە مۇراسىملاردىن بىرى ''«مايسا مەشرىپى»(ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە دائىر مەنبەلەردە«مىلىس بايرىمى»دېيىلگەن)بولۇپ، ئۇ قۇمۇل، پىچان، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ مۇراسىم ھازىر قۇمۇلدا«كۆپ مەشرىپى»دەپ ئاتالسا، پىچان رايونىدا بۇرۇنقى نامى بىلەن«مىلىس مەشرىپى»«مايسا ئويۇنى»دەپ ئاتالغان.

«كۆك مەشرىپى»پەسىل خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، بۇ ھەر يىلى 11 '' ئايدا باشلىنىپ، كېلەي يىلى ئەتىيازغىچە داۋاملىشىدۇ ۋە مۇئەييەن ۋاقىت مۆلچەرلەنگەن مۇراسىم كۈنى بىلەن چەكلەنمەيدۇ.«كۆپ مەشرىپى»بىۋاسىتە دېھقانلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان بولۇپ، كۆپ (مايسا)كە بولغان سېغىنىش ئاساسىدا مول ھوسۇلنى نامايەندە قىلىدىغان قومۇل خەلق مەشرەپلىرىنىڭ بىر تۈرىدۇر.

«كۆپ مەشرىپى»نىڭ بىر قەدەر بۇرۇنقى ئادەت ''يوسۇنلىرى مۇنداق بولغان: ئۆيرىقىنىڭ بېشىنى ئېلىۋېتىپ گۈل تەشتىكىدەك يۇملاق ھالغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىگە توپا سېلىپ بىر ''ئىككى سىقىم بۇغداي ياكى ئارپىنى تېرىغان. بۇغداي ئۈنۈپ مايسا بولغاندىن كېيىن، ھەر خىل بېزەكلەر بىلەن ئۇنى كاتتا جابدۇپ، خۇددى ساھىپخان قىزغا ئوخشاتقان. بۇ«كۆك»دەپ ئاتالغان. كۆكنى تەييارلىغۇچى ساھىبخان يەنە قورۇق ئۈزۈم، ئۆرۈك قېقى (گۈلە) شاپتۇل قېقى، چىلان، جىگدە، گازىر ئالما قېقى، قوغۇل قېقى، دادۇر قاتارلىق توققۇز خىل قورۇق مېۋە ''چېۋىلەردىن بىر تەخسىدىن تەييارلاپ ھال ''ئوقتىگە يارىشا تاماق راسلاپ مەھەللە كويلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى چىللاپ كەچلىكى مەشرەپ ئويۇشتۇرغان. مەشرەپ ئاياغلاشقاندا كۆكنى كۆڭلىتارتقان بىرىگە«كۆك بېيىتلىرى»نى ئوقۇپ تۇتقان. شۇنىڭ بىلەن كۆكنى تاشپۇرۇۋالغان كىشى تەييارلىق قىلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا«كۆپ مەشرىپى»ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ«كۆك»ئۇ قولدىن بۇ قولغا ئۆتۈپ، دەۋرى ھالدا ئايلىنىپ، تاكى ئەتىيازلىق تېلغۇ باشلانغۇچە«كۆپ مەشرىپى»ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ. كۆكنى تاپشۇرۇۋالغۇچى كىشى ئۇنىڭ شەرىپىگە چوقۇم مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشى ۋە بۇ مەشرەپنى تەشكىللەۋەتقان«كۆك »نى ياخشى پەرۋىش قىلىپ، قۇرۇتۇپ قويماسلىقى شەرت. كۆپ مەشرىپىگە قاتناشقۇچىلار خۇشال ''خۇرام ، كۆلكە ''تاماشا ئىچىدە«مەن بىر ئوق ئاتتىم»دېسە، يەنە بىرى«مەن بىر ئوق ئاتتىم»«مەن ئۈچ ئوق ئاتتىم»دېيىشىپ، كېيىنكى قېتىملىق كۆپ مەشرىپىنى ئۆتكۈزۈش نۆۋىتىنى بەلگىلەشكەن بىر ئوق ئاتقىنى ئەتە ئاخشىمى، ئىككى ئوق ئاتقىنى ئۆگۈن

ئاخشىمى، شۇنداق قىلىپ كۆك قىشچە ئايلىنىپ، ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كەلگۈچە ئەتىياز كېلىپ قالىدۇ، دېمەك كۆپ مەشرەپنى كىم ئۇيۇشتۇرغان بولسا، قائىدە ¨يوسۇنى بىلەن يەنە ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كېلىدۇ. كۆپ مەشرەپ قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ، يىگىرمە، ئوتتۇز، ئەللىك ..... ئوققىچە بارىدۇ.

《كۆك مەشرەپ》ئۆتكۈزۈش ئەۋلادتىن ¨ئەۋلادقا داۋاملىشىش جەريانىدا ئۇنىڭ قائىدە ¨يوسۇنلىرى بېيىت تېخىمۇ مۇقىملاشقان. ھازىرمۇ ئاساسەن قەدىمكى ئەنئەنىۋى شەكلىنى يوقاتمىغان. ھازىرقى شەكلىدە بۇغداي مايسىسىنى قىش كۈنى ئۆيدە ساپال، تۆمۈر ياكى چىنە ¨قاچىلارغا ئۈندۈرۈپ، خوراز مېكىياننىڭ شەكلىنى چىرايلىق قىزىل قەغەزدىن ئويۇپ، ئۇلارنى بىر ¨بىرىگە قارىتىپ مايسا ئىچىگە سانجىپ قويىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە قىزىل چېچەكلەر سانجىغاندىن باشقا، قوناقنى ئېتىلدۇرۇپ تىكەنلىك چىتقا سانجىپ، قار شەكلىگە كەلتۈرۈپ ئۇنىمۇ مايسا ئەتراپىغا قويۇشىدۇ. ئاندىن كۆكنى قىزىل، يېشىل تاۋارلار بىلەن بېزەپ، ئۈستىنى ياغلىق بىلەن يېپىپ قويىدۇ،كۆك ئۈندۈرگۈچى ساھىبخان بىر كېيىملىك رەخت، تاماق ۋە توققۇز تەخسە قۇرق مېۋە ¨چېۋە تەييارلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئون بەش ¨يىگىرمە جۈپ ئەر ¨ئايالنى چاقىرىپ《كۆپ مەشرەپ》نى باشلىۋېتىدۇ، مەشرەپكە بېيىتچى، نەزمىچى، قىقاسچى (ھاي ¨ھاي سالغۇچى) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىدۇ. غېجەكچى، راۋابچى، داپچى قاتارلىق سازەندىلەر بەلگىلەنگەن ئورۇندا ئولتۇرىدۇ، باشقىلار ياش قۇرامىغا قاراپ تۆردىن باشلاپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇشىدۇ. مەشرەپ كېچىچە داۋاملىشىپ ئاخىرلىشاي دېگەندە يۇزى يېپىلغان كۆپ مايسىنى ۋە بىر كىيىملىك رەخت، توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە چېۋىنى ساھىبخان ئەر ¨ئايال ئىككىنچى بىر جۈپ ئەر ¨ئايال نەزمىچىگە ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ. بۇ مەزگىلدە سازەندىلەر سازنى توختىتىدۇ. مەشرەپ ئەھلىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا مەركەزلىشىدۇ، كۆكنى سۇنغۇچى ساھىبخانلار قىزىق گەپلەر بىلەن بېيىت باشلايدۇ. ئەر ساھىبخان:《قىش ¨زىمىستاندا ئۈنگەن سەۋزە، باھارنىڭ ئەۋۋىلى، ياخشىلارنىڭ ھېيلىسىدىن چېچەك ئۈندى قىشلىقى بۇ چەچەكنىڭ تەرىپىنى ھەممىلىرىگە تۆھبە ئەيلىدۇق. بۇ چېچەكنىڭ سايىسىدە ئولتۇرسىلا كۆڭۈللىرى ئاچىلۇر، بۇ چېچەكنى ئالغان كىشىنىڭ بېشىغا گۈللەر ساچىلۇر بۇ چەچەكنى تەربىيلەپ ياخشى ئوبدان كۆرسىلە، ھەر كۈنى خىيال قىلىپ، ئىگىسىنى سۆيسىلە》دىسە، ئايال ساھىبخان:《ئۇل خۇدانىڭ قۇدرىتىدىن بىرلا كۆكەردى شۇ كۆكۈم، شارى مەڭلىك غۇنچە رەڭلىك دەر مەھەل يەتكىل كۆكۈم. گۈل تېۋەڭە، ئولتۇرادۇر بويلىرى ئالۇن كۆكۈم. بويلىرى ئالتۇن كۆكۈمنىڭ سۆلتى سۇلتانچە بار. ئاي يۈزنىگ نۇر چۇشۇپتۇ يېڭى ئۈزگەن گۈلچە بار.

قىشلىقى كۆك ئۈندۈرمەك بىزگىمۇ ئاساسن ئەمەس، بۇ ئويۇنلارنى ئوينىماق بىزگە ھەم مەنۇر ئەمەس، بۇ سۆزلەرنى يالغان دېمىسلە، بىرىمۇ يالغان ئەمەس، كۆكنى تۈتتۈق خۇش ئالىسلا، جىم بولۇپ قالمىسلا، ئېگىزگىنە تاختىيېشغا ئەپ قويۇپ، خاتىرجەم ياتمىسلا، ئېگىز ¨ئېگىز ئۆيلىرىنى پىشقىن بىلەن ئاقلىسلا، كۆكنى تۇتقان بىز ئۇقدۇق، بىزنى خاتىرىدە ساقلىسلا، دۇنيا ¨جاھاننىڭ كارىنى يىراققىنا تاشلىسلا، غازنى ئوتتۇز، قوينى توققۇز، ھەممىگە تەڭ راسلىسلا، تېشى ياقۇت، ئىچى مارجان بىر جۇمپ جۇۋاننى راسلىسلا، چالغىلى بەرباب، راۋاب، قالۇن، ساتارنى راسلىسلا››دەيدۇ. مەشرەپ ئەھلى‹‹ۋاي رەھمەت››،‹‹خۇدا نېسىپ قىلسۇن››دېيىشىپ، كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشنى تەبرىكلىشىدۇ. مايسىنى تاپشۇرۇۋالغۇچى ئەر ¨ئايال مەشرەپ ئەھلىگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ ۋە سورۇندىكىلەرنى ئەتە ئاخشاملىققا ئۆز ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئاندىن ەر ¨ئايال ئىككىسى كۆوكنى قولىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. قىقاسچى تەخسە ¨تېۋەڭدە مېۋە ¨چېۋە كۆتۈرۈپ چىقىپ، سورۇندا ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ‹‹قاقشالمۇ ¨قاقشال، چارۋاغدا قاقشال، بىر ئائىلىلىك ئۇسسۇل ئويناپتۇ، گۈلزەپەرگە ئوخشاش››دەپ قىقاس سالىدۇ.

ساھىبخان بىر تېۋەڭدە ئەتلەس ¨شايى كۆتۈرۈپ چىقىپ، چوڭ ¨كىچىك مېھمانلارنىڭ، ھاپىز (ھېپىز) لارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ:‹‹جوۋاپتۇ، جوۋاپتۇ، ھەي يىگىتلەر باركاللا قىقاس!››دەيدۇ. كۆپچىلىك ئەگىشىپ‹‹باركاللا قىقاس!››دەپ جور بولىدۇ. خۇشاللىق ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. مەشرەپ ئەھلى كۆكنى كۆك ئالغۇچىنىڭ ئۆيىگە ناخشا ¨ساز بىلەن كۆچۈرۈپ قويىدۇ.

ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى

‹‹مايسا بايرىمى››كىشلەرگە باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەندىن كېيىن، ھەر بىر دېھقان ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ جىددىي تەييارلىقىغا چۈشىدۇ. ئۇيغۇرلار خەير ¨ساخاۋەتلىك ، ئۆز ئارا كۆيۈمچان خەلق بولغاچقا، تېرىلغۇچى مەزگىلدە قۇلۇم ¨قوشنىلار مەسلىھەتلىشىپ لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىلىرىنى تۈزىدۇ.ھەر بىر ئائىلە تېرىلغۇ تەييارلىقى سۈپىتىدە ئۇلاغلىرىنى تېخىمۇ ياخشى بېقىشقا باشلايدۇ، تېرىلغۇ سايمانلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بۇزۇلغانلىرىنى رېمونت قىلىدۇ، ئۇرۇقلۇق بۇغدايىنى نەمدەپ تەييارلايدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بىرەر مويسىپىت

دېھقانىنىڭ تەييار بولغان ئېتىزلىقىغا يىغىلىپ، تەجرىبىلىك، ئاقيوللۇق بىر دېھقان قوش ھەيدەپئۈرۈق سېلىشنى باشلاپ بېرىدۇ. بۇ ئېتىزغا قوش چىقىرىش، ئەتىيازلىق تېلغۇنى باشلاش مۇراسىمى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشۇ مۇراسىمدىن كېيىنلا تەرەپ ¨تەرەپتە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كېتىدۇ. ئېتىزلار قوش ئاۋازى، ناخشا ئاۋازى بىلەن جانلىنىپ كېتىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر بىر ئەمگەك تۈرىنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا ¨قوشاقلىرى بولغىنىدەك، ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن قوش ھەيدەش ئەمگىكىنىڭ رىتىمىغا ماس ھالدا قوشچى تەرىپىدىن تۆۋەن ئاۋازدا ئېيتىلىدىغان«قوشچى ناخشىسى»بار. ئۇنىڭدا قوش مەۋسۇمىنىڭ خاسىيىتى، كىشىلەرنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىغا بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار تەسۋىرلەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە، مۇشۇ ئىگىلىك شەكلىگە ماس بولغان ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي)لەردە ياشىغان. كېيىنچە ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ مۇقىملاشقان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچكەندىن كېيىن، قەدىمكى يۆتكەشكە بولىدىغان«كىگىز ئۆي»دە ئولتۇرۇش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىپ، خىش ياكى كېسەكتىن ياسىلىدىغان كۆپ قۇرۇلمىلىق تۆت چاسا ئۆيلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان خاراكتېرى ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا روشەن ئەكس ئېتىپ، ئۆيلەر ياسىلىشى ۋە زىننەتلىشى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ھۆل ¨يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايونلارغا ماكانلاشقاچقا، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئىي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان. گەرچە ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆي قۇرۇلما شەكلىنى شەرتلىك ھالدا ئىككى خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

بىرىنچى خىلى، ئۆگزىسى تۈز، چاسا شەكىللىك خىش ¨ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر. بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆيىنىڭ ئۇلى خاڭ بىلەن چىڭدىلىدۇ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆيىنىڭ ئۇلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خام كېسەك تام قوپۇرۇلىدۇ. بەزى ئۆيلەرگە تام ئارىسىغا ئارىلاپ ياغاچ تۈۋرۈك قويۇلىدۇ. ئۆيىنىڭ ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ. ئادەتتە ئۆيىنىڭ چوڭ ¨كىچىكلىكىگە قاراپ يەتتە تال، توققۇز تال، ئون بىر تال مەزمۇت خادا ياغاچ (لىم) قويۇلىدۇ. خادا ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ قىرىق سانتىمېتىردىن ئاتمىش سانتىمېتىرغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ. خادا ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۇپ ياكى ۋاسا دەميان قىلىپ يېپىلىدۇ. ۋاسا بىلەكتە چوڭلۇقتىكى تال سۆگەت بادىرىسىنى ئوتتۇرىدىن تىلىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بورا سېلىپ، پاخال بىلەن چۈمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ. قارا لاي قۇيۇغاندىن كېيىن سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۇۋۇلىدۇ. ئۆيىنىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن ¨كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلدا«مەرەب»دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ. قالغان تاملىرىغا بىر كۆۋادىرات مېتىر چوڭلۇقتا بىر قانچە تەكچە ياساپ، ئۇنىڭغا چىنە ¨قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ. دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلەرگە قىشلىق قوغۇن ¨ تاۋۇز، كاۋىلارنى تىزىپ ساقلايدۇ. بۇنداق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر بىر ¨بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمان ئۆي، ئايۋان ياكى دەھلىز ئۆي، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخانىغا بۆلۈنىدۇ. مېھمان ئۆيىنىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ. قازناق ¨تازىلىق ئۆيى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز ياسىلىدۇ.«ئەۋرەز»يەرلىك ئۇسۇلدا يۇندا ¨ سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. دەھلىز ئۆيگە تۈۋرۈك قويۇلۇپ، تۈۋرۈك بىلەن پارالېل تەكشىلىكتە سۇپا ياكى كاڭ ئورنىتىلىدۇ. مېھمانخانا ئۆيدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي ئۈستىدىن تۈڭلۈك قويۇلىدۇ. ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە قارىتىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا ياسىلىپ ئۈستى پېشايۋان قىلىنىدۇ. پېشايۋان ئالدىغا ئۈزۈم بارىكى ياسىلىپ، ھويلىغا قويۇلغان ئۈزۈم تالى بارڭ ئارقىلىق پېشايۋانغا يامىشىدۇ. ھەرقانداق ئۆيىنىڭ ئالدى كەڭ ھويلا بولۇپ، ھويلىنىڭ ئىشىكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك بولىدۇ.

ئىككىنچى خىلى، ئۈستى كېسەل بىلەن يېرىم چەمبەر شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدىغان كېمىر ئۆيلەر. بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىشىك ¨دېرىزىسىدىن باشقا جايلارغا ياغاچ ئىشلىتىلمەيدۇ. كېمىر ئۆيلەر كۆپىنچە ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئاستىنقى قەۋىتى بىر ¨ئىككى مېتىر چوڭقۇرلۇقتا گېرەم قىلىپ كولىنىدۇ. ئۈستىگە بىر مېتىر ئەتراپىدا كېسەكتىن تام قوپۇرۇلۇپ ئۆلچەملىك قېلىپتا قۇيۇلغان خام كېسەك بىلەن گېئومېترىك شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدۇ. بەزى

ئەگمىلەرنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر قەۋەت كېسەك بىلەن ئىمارەت قوپۇرۇلىدۇ. كېمىر ئۆيلەر قىشتا ئىسسىق، ياز كۈنلىرى سالقىن بولغاچقا، ئۇ تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتىغا تازا ماس كېلىدۇ.

كېمىر ئۆي تۇرپان، توقسۇن، پىچان قاتارلىق ھەم قۇرغاق، ھەم ئىسسىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتىدۇر.

ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۆنگەي جاينى تاللايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي -ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئىسلام مىمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي -ئىمارەتلەر ئومۇملىشىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ، جامە، مەسچىت، مازار، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىمارچىلىقىدىكى مۇنار، گۈمبەز، قۇببە، مېھراب، بالابېشى، ئىشىك بېشى، تەكچە ئويۇقى، مورا، پېشايۋان، تۈۋرۈكلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشتىكى ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسىي سۈپىتىدە ئېلىمىزنىڭ بىناكارلىق ھۈنەر -سەنئىتىنى بېيىتتى.

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۈلگىلىرى

ھازىر شىنجاڭدا يىگىرمە مىڭدىن كۆپرەك مەسچىت -مەدرىس بولۇپ، ئۇلار تالىپلار قىرائەتخانىسى، مۇدەررىس ئىشخانىسى، مەسچىت، ياتاق، سەرراپخانا، قازىخانا (مەھكىمە شەرئى)، تىلاۋەتخانا قاتارلىق بۆلۈمچىلەردىن تەركىب تاپقان. ئىمارەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىدا ياسالغان بولۇپ، قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

1) ھېتگاھ جامەسى -ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تىپىك ئۈلگىلىرىدىن بىرى بولغان ھېتگاھ جامەسى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن ئالتە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە. دەسلەپ 1442 -يىلى بۇ يەرگە كىچىك بىر مەسچىت سېلىنغان. 1557 -يىلى قەشقەر ھاكىمى ئوبۇل بەگ تەرىپىدىن، 1787 -يىلى

خانئېرىقلىق زۇلپىيە خېنىم تەرىپىدىن، 1809 -يىلى ئىسكەندەر ۋاڭ تەرىپىدىن، 1839 -يىلى زۆھۇردۇن ھاكىم بەگ تەرىپىدىن، 1873 -يىلى يۈقىرالار تەرىپىدىن ئىلگىرى -كېيىن كېڭەيتىپ ياسالغان.

ھېيتگاھ جامەسى چوڭ دەرۋازا، مەدرىس، مەسچىت قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى ئون بەش مىڭ ئالتە يۈز كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. چوڭ دەرۋازا پەشتىقى خىش بىلەن ئېگىز ھەم كۆركەم ياسالغان بولۇپ، ئىككى تەرىپىگە ئون سەككىز مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئىككى پەشتاق مۇنارى ئورنىتىلغان. مۇنار ئۈستىدىن قارىسا قەشقەر شەھىرىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى نامايەن بولىدۇ. دەرۋازا زالى تەكشى، يۈزى سەككىز قىرلىق، ئۈستى گۈمبەز تورۇشلۇق ياسالغان. ئىچكى قىسمى مەسچىت ۋە مەدرىسكە بۆلۈنگەن ھەم ياغاچ رېشاتكىلىق خىش تام بىلەن ئايرىلغان. جامەنىڭ ئالدىغا مەدرىس جايلاشقان بولۇپ، ئۇ بىر -بىرىگە قارىشىپ تۇرغان ھۇجرا ۋە دەرسخانىدىن تەشكىل تاپقان. جامە ھويلىسى ئىچىدە ئىككى كۆل بولۇپ، كۆل ئەتراپى ئېگىز سۆۋادان تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان، مەسچىت جامە ھويلىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىچكىرىكى مەسچىت، تاشقىرىقى مەسچىت، ئايۋان دەپ ئۈچكە بۆلۈنگەن. مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يۈز قىرىق مېتىر، كەڭلىكى ئون ئالتە مېتىر كېلىدۇ. پۈتۈن مەسچىت قاپارتما نەقىش ئويۇلغان بىر يۈز قىرىق دانە تۈت قىرلىق تۈۋرۈك بىلەن تۇرغۇزۇلغان. ئۈستى يۈز ئاراغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. ئىچكىرىكى مەسچىتنىڭ غەربىگە ئەگمە مېھراب ۋە ياغاچ بىلەن نەپىس ياسالغان مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان، يان، ئالدى تەرىپىگە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ۋە ئىشىك قويۇلغان. تاشقى مەسچىت ئالدى تەرىپى ئوچۇق ياسالغان كەڭ ۋە ئۇزۇن ئايۋاندىن تەشكىل تاپقان، توققۇز ئارانىڭ تورۇسىغا چاسا -خالىق ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭلىك سىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، پۈتۈن جامە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش، بېزەكلەر جەھەتتە قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە.

2) مەھمۇت قەشقەرى مازىرى -ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى (مىلادى 1008 -1105 -يىللار) ئانا يۇرتى قەشقەر كونا شەھەرىنىڭ ئوپال يېزىسىدا توقسان يەتتە يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەردىكى«تاشبىلىق تېغى»(ھەزرىتى موللام تېغى) باغرىدىكى سۇزۇكبۇلاق ئۈستىگە دەپنە قىلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئىلىم -مەرىپەتنى سۆيگۈچى كىشىلەر ئۇنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە خاتىرە ئىمارەت ياسىغان. ئالىمنىڭ مازىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش -بېزەكلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر

ئىسلام بىنكالىرىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولۇپ، روزا ¨مەرىكە، تىلاۋەتخانا، ئـايۋان، ئىتىكاپخانـا، ھۇجرا، مەسچىت ۋە چوڭ دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي ¨ئىمارەتلەردىن تەشكىل تاپقان. بۇنىڭ روزا ¨مەرىـكە، ئايۋان، مەسچىت قىسمى تۈپا ¨ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاجۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. ئىتىكاپخانـا، ھـۇجرا ۋە دەرۋازا زالى تۈپا قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. لىم، جەگە، ھاراق ¨پەرمانلىرىغا نەقـىش ئويۇلغـان. نەقـىشلەر ئىچىدە سۇخەر، غۇنچە، چېچەك، ياپراق، ئۈزۈم، بادام، يازا، كۈرگـۈل، سـەددە، بېلىـق قاسـىرىقى ۋە ھەرخـىل گۈل، ئۆسۈملۈكلەر نۇسخىلىرى بار، بۇ قەدىمىي ئىمارەت شىنجاڭ ئۇيغـۇر ئـاپتونوم رايونلـۇق خەلـق ھۆكۈمىتىنىـڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ۋە قوللىشى بىلەن 1985 ¨يىلى ئەسلى شەكلى بويىچە قايتا ياسـىلىپ تېخىمـۇ ھەيۋەتلىـك ۋە كۆركەم تۈسكە كىردى، ئۇ، ھازىر مەملىكىتىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقلىرى ۋە چەتئەللىك دوستلارنىڭ ساياھەت ۋە ئېكىسكورسىيە قىلىش ئورنى بولۇپ قالدى.

3) يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى ¨قاراخانىلار دەۋرىدە ئـۆتكەن ئاتـاقلىق دۆلەت ئەربـابى، ئۇيغـۇر خەلقىنىـڭ مۇتەپەككۇر ئالىمى، پەيلاسوپ ۋە شائىر يۈسۈپ خـاس ھاجىـپ (مـىلادى 1018 ¨1085 ¨يىلـلار) قەشـقەر تـۆمەن دەرياسى بويىدىكى«بارگـاھ»دېگەن يەرگە دەپـنە قىلىنغـان. ئابدۇرېـشىتخان دەۋرىـدە (1533 ¨1570 ¨يىلـلار) ئالىمنىڭ قەبرىسى تۆمەن دەرياسى كەلكۈنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى يېنىدىكى پايناپ مەھەللىسىگە يۆتكەلگەن ۋە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان. ئالىمنىڭ مازىرى ئۆزگە خـاس بىناكـارلىق سەنئەت ئالاھىدىكىگە ئىگە بولۇپ، ئىككى قىسمىغا بۆلۈنگەن، يەنى شـەرقىي تەرىـپىگە مـازار، غەربىـي تەرىـپىگە مەسچىت ئورۇنلاشقان. مازار قۇرۇلۇشى خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. ئالدى تىك يـۈزى ھەرخـىل نۇسخىدىكى رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن كاھىشلار بىـلەن زىننـەتلەنگەن، تـۆت بۇلۇڭغـا يـۇملاق مۇنـار چىقىرىلغان. مازارنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ ¨كىچىك مۇنار ۋە گۈمبەزلەر ئۆز ئارا قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغان. مەسچىت قىسمى ئىچكىرى، تاشقىرى دەپ ئىككـگە بۆلـۈنگەن. ئىچكىرىـدىكى مەسـچىت خىـش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. تاشقىرىقى مەسچىت ياغاچ تۈۋرۈك ۋە لىملار بىلەن ۋاساجۇپ تۈز تورۇسـلۇق يېپىلغان. پۈتۈن مازارنىڭ ياسىلىشى كۆركەم. ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن رەڭلىك كاھىش ياغاچ ئويما نەقـىش ۋە گەج ئويما نەقشلىرى يۇقىرى ھۈنەر ¨سەنئەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھـىدىلىكىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ ھەيۋەتلىك مازار«مەدەنىيەت ئىنقىلابى»مالىمانچىلىقىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. 1988 ¨

يىلى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ياردىمى بىلەن بۇرۇنقى نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ ئۆز ئورنىغا قايتا ياساپ چىقىلدى. ئالىمنىڭ يېڭىدىن تورغۇزۇلغان بۇ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك مازىرى دۆلەت نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان قورۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش

ئۇيغۇرلار ئۆي ¨ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆي ¨ئىمارەت نەقىشلىرى شەكىل جەھەتتىن سىر ياكى رەڭ بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر، گەج نەقىشلىرى، قاپارتما نەقىشلەر، ئويما نەقىش قاتارلىق بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

رەڭلىك رەسىم شەكلىدىكى نەقىشلەر كۆپرەك مېھمانخانا ئۆينىڭ ئىشىك ¨دېرىزىلىرىگە، مېھرابىنىڭ گىرۋەكلىرىگە، تەكچىنىڭ ئەتراپىغا، ئۆينىڭ ئۈستىدىكى خادا ياغاچ (لىم) ۋە بالا بېشىغا، ئايۋان ¨ساراي، پېشايۋانلارنىڭ كۆزۈنەرلىك جايلىرىغا سىر ياكى رەڭ بىلەن ئۆزگىچە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ سىزىلىدۇ. ئۇنىڭغا كۆپرەك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماس كېلىدىغان ھەرخىل مەنزىرىلەر، گۈللەر، قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنىڭ شەكلى . . . قاتارلىقلار سىزىلىدۇ. ئادەمنىڭ سۈرىتىنى نەقىش قىلىپ سىزىش ئادىتى يوق. چۈنكى، خەلق ئارىسىدا، «ئادەمنىڭ سۈرىتى سىزىلسا ئۇ دۇنياغا بارغاندا ئۇ سۈرەت جان تەلەپ قىلىدۇ»دەيدىغان دىنىي قاراش ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدە گەج نەقىشلىرى ھەممىدىن كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرگەن كىشلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆيلىرىنىڭ گەجخاھ قىلىدۇ. يەنى پىشۇرۇلغان ھاك ئۇنىغا مەلۇم ئۆلچەم بىلەن تۇخۇمنىڭ ئېقى، توزغاق، ئاز مىقداردا قومشېكەر، قوم ياكى سېمونت ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۆي تاملىرىنى سۇۋۇغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا گەج نەقىشلىرى ئىشلىنىدۇ. بۇنداق نەقىشلەرنىڭ شەكلى ھەرخىل بولۇپ، بەزىلىرى بىر ئورگاننى نۇقتا قىلىپ ئىككى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا، يەنە بەزىلىرى يۇملاق، تۆت چاسا، ئۈچ بۇرجەك، روجا شەكىلىك، بادام شەكىللىك، يۇلتۇز، ئاي، نۇر شەكىللىك بولىدۇ. ئومۇمەن بۇ نەقىشلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرى گېئومېترىك شەكلىدىكى مۇرەككەپ سىزىقلار بىلەن بىرى ¨بىرىگە ماس كەلتۈرۈلگەن ھالدا ئارىلىقلىرى رەتلىك ۋە جانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى نەقىش ئۇسلۇبلىرى ئىچىدە گىرۋەك نەقىش ئۆزگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شەكلى بىلەن باشقا نەقىش تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. گىرۋەك نەقىش كۆپىنچە مۇنار، گۈمبەز، تۈۋرۈك، ئىشىك قاتارلىقلارغا قاپارتما شەكلىدە ئويۇلىدۇ. ئۇ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، شەۋلان، كۆپۈشەك، كەكلىك قېشى، قەنخش، توقۇناق، زەنجىر، بادامچە، پىلتە، ناۋا، غۇنچە، زونجى، نەمۇيان، سوخەر، ئانار، چېچەك، مودەن، ئۆزۈم، شەددە، سولا، يورۇق، پىنچە، زەمىس، ئېسلىما، سەبدە، گۈلشەن، قوشقۇراق، نەستە، كەلكۈن، بېلىق قاسىرىقى، رىشات، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، ھەشقىپېچەك، ساندۇقچە، گېزەك، تالا، يۇپۇرماق، تۇمارچە، زەنجىر، پەتنۇسچە، قىيپاش زەنجىر، گۈل ¨گىياھ قاتارلىقلارنى سىيۇژىت قىلغان ئاساستا ئىشلىنىدۇ ۋە نەقىش تۈرىمۇ مۇشۇ نام بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. گىرۋەك نەقىشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ئاساسەن يېشىل ۋە زەڭگەر رەڭدە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بىنەپشە رەڭ، ھال رەڭ، ئاق رەڭ قاتارلىق كۆپ خىل رەڭلىك كاھىش ۋە قاپارتما چىقىرىلغان كاھىشلارمۇ بار. كاھىش مەخسۇس خۇمدانىدا پىشۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، رەڭگى ئۆڭمەسلىك ۋە چىدامىلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. كاھىش كۆپىنچە مەسچىت، جامە، زىيارەتگاھلىقلار، گۈمبەزلەر ۋە بۈيۈك زاتلارنىڭ مازارلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق كاھىشلارغا گۈل چېكىلىدۇ. كاھىشلار ئۈچ بۇرجەك، تۆت بۇرجەك، ئالتە بۇرجەك ۋە رومبا شەكىللىك ياسىلىپ، ئۇلارنى ماس ھالدا گىرەلەشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق ھەرخىل نەقىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. خىشلارنى ھەرخىل شەكىلدە ياساپ گېئومېترىك شەكىلدە تىزىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان بۇنداق نەقىشلەر بىناغا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزىدۇ.

مېھرابچە نەقىشلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىدە مېھرابچە نەقىشلەرنىڭ ئىشلىنىدىغان ئورنى كۆپ، جەلپىدارلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن گۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ. مېھرابچە قەدىمكى ئۇيغۇر بىنكارلىقىدىكى چېدىر، گۈمبەز شەكىللىرىدىن تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە

ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بارلىققا كەلگەن«مىڭئۆي»لەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىمۇ مېھرابچە شەكىللەرگە قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن، ئىسلام مىمارچىلىقىنىڭ ھەرجەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشى ئاستىدا مېھرابچە شەكىل مەسچىت، مەدرىس، مازار قۇرۇلۇشلىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ، قويۇق ئىسلام تۈسىنى پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆيلەرگىچە كەڭ ئومۇملىشىپ، ئىمارەتنىڭ سىرتقى شەكلى بىلەن ماسلاشقان ھالدا ئىشلىك بېشى، دېرىزە بېشىغا گەچ ۋە خىش ئارقىلىق مېھرابچە نەقىش چۈشۈرۈلگەندىن تاشقىرى تام يۈزلىرىگىمۇ نەقىش ئورنىدا ئىشلىنىپ، ئۇيغۇر مىللىي نەققاشلىق سەنئىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان نەقىش شەكلىگە ئايلانغان. مېھرابچە نەقىشلەرنى ئىشلەشتە مېھراب ئىچىگە ئاساسىي نەقىش (گۈل –گىياھ نەقىشلىرى ياكى گېئومېترىك شەكىللەر) جايلاشتۇرۇلۇپ، ئۇستىگە ئۈلۈك ۋە سول بۇرجەكلىرىگە بۇلۇڭ نەقىشلىرى ۋە گىرۋەك نەقىشلىرى بىر –بىرىگە ماس ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ھەربىر مېھراب ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن نۇسخا بولۇپ شەكىللىنىپ، باشقا نۇسخىلار بىلەن پاراللېل ھالدا گىرەلەشتۈرۈلىدۇ. چوڭ –كىچىكلىكى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلمايدۇ.

مېھرابچە نەقىشلەر ئاساسەن ئۆي –ئىمارەتلەرنىڭ تام، تەكچە، مورا، مېھراب قاتارلىق جايلىرىغا ئىشلىنىپ، ھەرخىل مۇرەككەپ گېئومېترىك سىزىقلار ۋە گۈل –گىياھ نۇسخىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مېھرابچە نەقىشلەرنىڭ كۆپچىلىكى قاپارتما شەكىلدە بولۇپ، كۆك، يېشىل، ئاق (گەجنىڭ ئەسلى رەڭگى) قاتارلىق رەڭلەردە ئاددىي قىلىپ بېزىلىدۇ. ئوچۇق رەڭلەر ئىشلىتىلمەيدۇ. مېھرابچە نەقىش ئۈچۈن تاللانغان رەڭلەر ئاددىي، رەڭ پەرقى كىچىك، ئەمما بىر –بىرىگە ماسلاشقان بولغاچقا، ئىمارەتلەرگە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزۈپ، كىشىگە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مېھرابچە نەقىش ئۇسلۇبى بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلماقتا.

مېھرابچە نەقىشلەردە قويۇق مىللىي ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەچكە، ئۇ يالغۇز ئۆي –ئىمارەتلەرنى كۆركەملەشتۈرۈشكە خىزمەت قىلىپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم –كېچەكلىرىدىن كېيىنەك تونىنى ئالساق، ئۇنىڭ ئالدى پېشىگە ۋە بوۋەكچە ياقا گىرۋەكلىرىگە

مېھرابچە شەكىللىك نەقشلەر كەشتىلەنگەن. ئۇيغۇر كۇلالچىلىق سەنئىتىدە ئىشلەنگەن ھەرخىل قاچا ¨قۇمۇشلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىمۇ مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. بۇ ھال بىزگە مېھرابچە نەقىشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇنار

مۇنار ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى. مۇنار قەدىمكى دەۋرلەردە كۆزىتىش ۋە خەۋەرلىشىش مەقسىتىدە ياسالغان تۇر (تۇرا) لار ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان.

دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قەلئە، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان بۇنداق ئېگىز تۇرالار شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بەزى جايلاردا ئۇنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، قۇمۇل رايونىدا تۇر (تۇرا) نامى بىلەن ئاتالغان يۈزدىن ئارتۇق مەھەللە ياكى يۇرت بار. تۇرا ئاساسەن قەدىمكى زاماننىڭ خەۋەرلىشىش پونكىتى بولۇپ، دۈشمەننىڭ شەپىسى كۆرۈنگەن ھامان تۇرا ئۈستىگە ئوت يېقىپ، ئۇنىڭدىن چىققان تۈتۈن ئارقىلىق ئۇ تۇرادىن بۇ تۇراغا. . . شۇنداق قىلىپ ئوردىغا خەۋەر يەتكۈزگەن. بۇنداقچە ئېيتقاندا تۇر (تۇرا)لار قەدىمكى زاماننىڭ تېلېفونى ياكى تېلېگراممىسى سۈپىتىدە رول ئوينىغان. كېيىنچە تۇرلار تەرەققىي قىلىپ، كۆزىتىش مۇنارى، بۇددا مۇنارى، پەشتاق مۇنارى ئەزان چىللاش مۇنارى)، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى قاتارلىق مۇنار شەكىللىرى پەيدا بولغان.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بىناكارلىقىمىزدىكى مۇنار سەنئىتى بۇددا تۈسىنى ئۆزگە سىڭدۈرۈپ، بۇددا مۇنارىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنداق بۇددا مۇنارلىرى كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغان بولۇپ، تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان. كىرورەن قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 10.62 مېتر ئېگىزلىكتىكى ئۈستى يۇملاق بۇددا مۇنارى، يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تۆت بۇت تەكچىسىگە يۈز بۇت قويۇلغان بۇددا مۇنارى قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بۇددا مۇنارىنىڭ ئورنىنى مەسچىت، مەدرىس، مازارلارغا ئورنىتىلىدىغان پەشتاق مۇنارى ئىگىلەپ، ئىسلام بىنكارلىق ئۇسلۇبى تەرەققىي قىلدى. پەشتاق مۇنارى بۇددا مۇنارىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئۈستى يېرىم ئاي شەكىللىك بولۇپ، تۆت ئەتراپىغا بۆرەكچە كۈنگۈرە قويۇلىدۇ. ئۇ ئاساسەن مەسچىت، مەدرىس ۋە مازار دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا ياسىلىدۇ. شۇڭا ئۇ ئەزان مۇنارى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەنزىرە مۇنارى جامە، مەسچىت ۋە خاسىيەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسىلىدۇ. خاسىيەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسىلىدۇ. ئۇ شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن پەشتاق مۇنارىغا ئوخشىشىدۇ. ئەمما رولى جەھەتتە پەشتاق مۇنارىدەك ئەزان چىللاش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىمارەتنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىمارەتنىڭ پۇختا بولۇشىغا تۈۋرۈك بولۇشتەك رولى بار.

خاتىرە مۇنارى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى خاتىرلەش ئۈچۈن ياسىلىدۇ: تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ مۇنار تۇرا شەكىلدە بولۇپ، ئېگىزلىكى قىرىق تۆت مېتىر، ئاستىنىڭ دىئامېتىرى ئون مېتىر، مۇنارنىڭ ئىچىگە يەتمىش ئىككى ئايلانما پەلەمپەي ياسالغان. بۇ مۇنار 1777 ¨يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭ تەرىپىدىن دادىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ياسالغان. شۇڭا كىشىلەر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ مۇنار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان. شۇڭا كىشىلەر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ مۇنار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ، خىشلارنى گېئومېترىك شەكىلدە بىر ¨بىرىگە كىرىشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل گۈللەر، تاغلار، ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇ شەكلى قاتارلىق ئون نەچچە خىل نەقىش چىقىرىلغان. بۇ مۇنار ئۆزىنىڭ كۆركەملىكى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەتلىك ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

مورا ئوچاق

جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى«مورا ئوچاق»نى كەشىپ قىلىپ، بۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمىلىك پايدىلىنىپ كەلدى. مورا ئوچاق مۇنداق بولىدۇ: ئۆينىڭ تۆر تېمىغا مورا چىقىرىلىدۇ. مورىنىڭ پەس تەرىپى كەڭرەك ئېلىنىپ، ئۇ يەرگە تونۇر شەكىلدە ئوچاق«ئوچاق تونۇرى»دەپ ئاتىلىدۇ. ئوچاققا ئوتۇن قالىنىدۇ. تاماققا تۇتۇش قىلماستىن بۇرۇن،«ئوچاق تونۇرى»غا لايىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، تاماق ھازىرلىقى تۈگىگەندە، قازان ئېسىلىپ ئوت قالىنىدۇ. ئوچاق ئالدىغا ئۆرە مىس چۆگۈن قويۇپ چاي قاينىتىلىدۇ. تاماق پىشقىچە«ئوچاق تونۇرى»قىزىپ تەييار بولىدۇ. قازاننى چۆشۈرۈپ ئوچاققا تۈز سىپىلىپ نان يېقىلىدۇ. تاماقنى يەپ بولغۇچە نان پىشىدۇ. دېمەك، مورا ئوچاق يۇقىرىقىدەك تۆرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەشتىن تاشقىرى، يەنە قىش كۈنلىرى ئىسسىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

مورا ئوچاقنىڭ ئالدى تەرىپى بىر يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە نېپىز كېسەك بىلەن مېھراب شەكىلدە قاپارتمىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ. بۇ«مورا بېشى»دەپ ئاتىلىدۇ.«مورا بېشى»نىڭ ئۈستىگە«جىنچىراغ»(سۇ يېغى

ئىشلىتىدىغان چىراغدان) قويۇلىدۇ (ھازىر ئېلېكترلىششىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، «يەرلىك جىنچىراغ»لار ئەمەلدىن قالماقتا).

«مورا بېشى»ئالاھىدە تېخنىكا بىلەن ياسالغاچقا، ئۆيگە يارىشىدۇ.

چېدىر ئۆي

چېدىر ئۆي (ئاق ئۆي، كىگىز ئۆي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ شىمال تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ھايات كەچۈرگۈچى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان ئۆي شەكلىدۇر. دەرۋەقە، چېدىر ئۆيلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭلاشقا، يۆتكەشكە ئەپلىك بولغان بۇنداق كۆچمە ئۆيلەر گەرچە شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، دۇنيادىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت. تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئاساسەن چېدىر ئۆيلەردە ھايات كەچۈرگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا«چېدىر»سۆزى«دۈم كۆمتۈرۈلگەن كومزەك»مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.«چېدىر»دېگەن سۆز«چاغتاي تىلى»دەپ نام قويۇلغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە«چېدىر»دەپ يېزىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزىم ئەسەرلىرىدە بۇ سۆز«چادار»شەكلىدە يېزىلىپ«چېدىر»دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان ھەمدە«كومزەككە قاچىلانغان جەسەت كۆلى»دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن. بۇ ئەينى زاماندا جەسەت كۆلى قاچىلانغان كومزەكلەرنىڭ چېدىر ئۆي شەكلىگە ئوخشىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

چېدىر ئۆيلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆكتەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى تولۇقلاش ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا كۆك (ئاسمان) نى گويىاكى دۈم كۆمتۈرۈلگەن كومزەكتەك يەرنى قاپساپ تۇرغان ئىلاھىي كۈچ دەپ تەسەۋۋۇر قىلاتتى. مۇشۇ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ۋە ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە گۈزەللىك قارىشىغا تەسىر كۆرسىتىپ چېدىر ئۆي شەكلىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان. دېمەك، چېدىر ئۆيلەرنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېستېتىك تەسەۋۋۇردىكى كۆكتەڭرىلىرىنىڭ بەدىئىي خەرىتىسىدىن ئىبارەت.

چېدىر ئۆيلەر چارۋىچىلىق ئىگىلىكنىڭ پەسىل ئۆزگىرىش خاراكتېرىغا ئاساسەن كۆچۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇراشتۇرما ئۆيدۇر.

چېدىر ئۆيىنىڭ جازىسى ئاساسەن ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ. ئاستىنقى بۆلىكىنىڭ دىۋارى رومبا شەكىللىك قىلىپ بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈلگەن كەرەگە ياغاچلاردىن تۈزۈلىدۇ. كەرەگە (ياغاچ پەنجىرە) ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، كەڭ كۆزلۈك پەنجىرە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل پەنجىرىلىك كەرەگە يۆتكەشكە يەڭگىل بولسىمۇ، لېكىن شامالغا چىدامسىز كېلىدۇ. يەنە بىرى، تار كۆزلۈك پەنجىرە بولۇپ، ئۇ يۆتكەشكە ئېغىر بولغىنى بىلەن شامالغا چىداملىق كېلىدۇ. چېدىر ئۆيىنىڭ ياغاچ پەنجىرىلىرى يىغىلىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، پارچە-پارچە قاناتلار رەتلىك كىرىشتۈرۈلۈپ ياسىلىدۇ. ئىككىنچى بۆلەك -«ئۇۋۇق»دەپ ئاتالغان سىلىق، ئىنچىكە ياغاچلار ئۇنىڭ بىر تەرىپى گۈمبەزسىمان يېيىلغان ياغاچ پەنجىرىنىڭ ئۈستىگە چىگىلىدۇ. يەنە بىر ئۇچى چېدىر ئۆيىنىڭ ئۆگزىسى ھەم دېرىزىسى ھېسابلانغان يۇملاق تۈڭلۈك (چاڭغىراق) كە تۇتاشتۇرۇلىدۇ. تۈڭلۈك چەمبەرسىمان ئېگىلگەن ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇۋۇقنىڭ بىر ئۇچى پاتقۇدەك تۆشۈك ئېچىلىدۇ. ئاشۇ تۆشۈككە ئۇۋۇق تۇتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى بۆلەك بىرلىشىپ گۈمبەزسىمان چېدىر ئۆي شەكىللىنىدۇ.

ياغاچ پەنجىرە بىلەن ئۇۋۇق ھەرخىل رەڭلىك يۇڭ كاشايىپلار بىلەن مەھكەم چىگىلىدۇ ھەمدە ياغاچ پەنجىرىنىڭ سىرتىغا رەڭلىك يىپلار ئارقىلىق بېزەلگەن چىغ تۇتۇلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن گۈمبەز شەكىلگە كىرگەن بۇ ياغاچ جازىنىڭ ھەممە ئەتراپى ئۆلچەملىك كىگىزلەر بىلەن چۈمكىلىدۇ. بۇ كىگىزلەر ئۈچ خىل بولىدۇ. ياغاچ پەنجىرە ئۈستىگە ياپىدىغىنى«تۇغۇرلۇق»،ئۇۋۇق قىسمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى«ئۈزۈك»، تۈڭلۈكنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى«تۈڭلۈكلۈك»دېيىلىدۇ، بۇ ئۈچ بۆلەك كىگىز يۇڭ يىپلار بىلەن بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ چىگىلىدۇ.

چېدىر ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئادەتتە ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى سەكسەن سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ ئىشىك ياغاچتىن نەقىشلەپ ياسالغان بولۇپ، ئۈستىگە بېزەلگەن كىگىزدىن مىلەڭزە تارتىلىدۇ. چېدىر ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسى (تۈڭلۈكنىڭ ئۇدۇلى)غا تاماق پىشۇرىدىغان ئوچاق قويۇلىدۇ. بۇ خىل ئوچاقمۇ يۆتكەپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان تۆمۈر جازىدىن ئىبارەت.

چېدىر ئۆيلەرنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ھەرخىل بولىدۇ. ئادەتتە چارۋىچىلارنىڭ چېدىر ئۆيى تۆت قانات، ھال-ئوقتى ياخشىراقلارنىڭ ئالتە قانات بولىدۇ. ئەڭ چوڭى ئون ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ئۇنىڭغا تەخمىنەن قىرىق-ئەللىك كىشى سىغىدۇ.

هازىر دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، چىدىر ئۆيلەردە ئولتۇرۇش بارغانسىرى ئازايماقتا.

كېپىر ئۆي

تۇرپان رايونىدا ئۆي ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى،«كېپىر ئۆي»دەپ ئاتالسا، يەنە بىرسى،«ياپما ئۆي»دەپ ئاتىلىدۇ.«كېپىر»ئالاھىدە قۇرۇلمىلىق ئۆي ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆي كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسىلىدۇ. بۇ خىل ئۆي تۇرپان رايونىنىڭ يامغۇر ياغماسلىق ۋە قۇرغاق بولۇشتەك شارائىتىغا ماس كېلىدۇ. كېپىر ئۆي يۇز كۈنى سالقىن، قىش كۈنى ئىسسىق بولىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن تۇرپان رايونىدا ياغاچ ناھايىتى قىس بولغانلىقى ئۈچۈن بازار ۋە يېزىلارنىڭ ئۆيلىرى ئومۇمەن كېپىر ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، ئورمانچىلىق تەرەققىي قىلىپ ياغاچ ماتېرىياللىرى ھەل بولغانلىقتىن كېپىر ئۆيلەر ئورنىغا«ياپما ئۆي»(ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلغان ئۆي)لەر ياسىلىشقا باشلىدى.

«كېپىر ئۆي»مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن ئىككى ¨ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتە تام قوپۇرۇلىدۇ. ئاندىن كېسەك بىلەن ئەگمە ئېگىلىدۇ. ئەگمىگە تۈگلۈك قويۇلىدۇ. كېپىر ئۇزۇنچاق بولىدۇ، تۆت چاسا بولمايدۇ. ئۆي پۈتكەندىن كېيىن كاڭ قۇرۇلىدۇ. ئىشىكنىڭ ئۇدۇلى (تۆر)دىكى تامغا ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىرەر مېتىر كەڭلىكتە ئويۇق تەكچە قوپۇرۇلىدۇ. باشقا تاملارغا كىچىك تەكچىلەر چىقىرىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا تاملار ئىنچىكە سۇۋاق (كاكىلاي) بىلەن سۇۋۇلىدۇ. تام ¨تورۇسلار ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ. قول ئىلكىدە بارلار تامنى گەچ سۇۋاق بىلەن سۇۋايدۇ. تاملارغا تۈرلۈك نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ.

تۆر تامغا چىقىرىلغان ئويۇقتا يوتقان ¨كۆرپە يىغىلىدۇ. باشقا تاملاردىكى كىچىك تەكچىلەرگە چىنە ¨قاچا قاتارلىقلار تىزىلىدۇ. تامنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە زەدىۋال تارتىلىدۇ.

كاڭ

بۇ ھاۋا كىلىماتى بىر قەدەر سوغۇق رايونلاردا قىش كۈنى ئىسسىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە بىر سۇپا ياسىلىدۇ. سۇپا ئۈستىگە خام كېسەك بىلەن تۈتۈن يولى چىقىرىلىدۇ. بىر بۇلۇڭغا مورا چىقىرىلىدۇ. ئاندىن تۈتۈن يولىنىڭ ئۈستىگە كاشىمەنزە يېپىلىدۇ (كاشىمەنزە ¨ئون بەش سانتىمېتىر قېلىنلىقتا يېرىم مېتىر تۆت چاسا سامانلىق لاي بىلەن ياسالغان كېسەك)، كاشىمەنزىنىڭ ئۈستى

ئىنچكە سۇۋاق بىلەن سۇۋۇلىدۇ. ئوچاققا قالانغان ئوتنىڭ تۈتۈنى تۈتۈن يولى ئارقىلىق مورىغا بېرىپ سىرتقا چىقىپ كېتىدۇ. تۈتۈن ئارقىلىق كاڭمەنزە قىزىپ ئۆينى ئىسسىتىدۇ. كاڭنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئوچاق ياكى پىلتە سېلىنىدۇ.

كاڭغا كىگىز، پالاز ياكى گىلەم سېلىنىدۇ. قىش كۈنلىرى بولۇپمۇ ئۇششاق باللىرى بار ئائىلىلەردە كاڭ مۇھىم رول ئوينايدۇ. بەل ئاغرىقى، رېماتىزىم قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللەر ئۈچۈن كاڭدا يېتىپ قويۇشنىڭ شىپالىق رولى چوڭ.

ئابىدە تىكلەش

«ئۇرخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»غا پۈتۈلگەن نەسەب ۋە قاغانلار ئىش ئىزلىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى، ئۇيغۇر ئۇرخۇن خانلىقىدىن باشلاپ ئابىدە تىكلەشكە ئادەتلەنگەن، كېيىنكى دەۋرلەردە يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ قەبرە قاتۇرۇش ئەۋج ئالغان، شۇنىڭدىن باشلاپ تاش پۈتۈك مەرسىيلىرى كاھىش ۋە مەرمەر قەبرە ـ گۈمبەزلەرگە پۈتۈلگەن.

ئۇيغۇرلاردا قەبرە قاتۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئۆز ئاتا ـ ئانا، ئەجداد ـ ئەۋلادلىرىغا ئىزنا قالدۇرۇش، ئىككىنچىسى، ئۇلۇغ خاقان ۋە ئالىملار، باتۇرلار، مۇددەرىسلەر قاتارلىق ئاتاقلىق زاتلارنىڭ نامىغا ئاتاپ، ھەيۋەتلىك گۈمبەز ۋە خاتىرە مۇنارى تىكلەشتىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلار ھەرئىككى قەبرىنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يوقلايدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەبرىسگە ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە شەجەرىسى ۋە نامۇ شەرىپىنى يېزىپ قالدۇرىدۇ. ئاتاقلىق شەخس، ئۇلۇغۋار زاتلارنىڭ مەقبەرىسىنى ئالاھىدە ھەشەمەتلىك قىلىپ كۆك ـ يېشىل گۈمبەزلەر تۇرغۇزۇپ بېزەش بىلەن، ئۇلارنىڭ نەسەبلىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشتىن تاشقىرى، مەرسىيلەرمۇ پۈتۈلىدۇ ۋە ئۇ جاينى مەرھۇمنىڭ خاتىرى ئۈچۈن سەيلە ـ تاۋاپ ئورنى قىلىدۇ. بۇنداق جايلار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، خوتەندە«كوممارىم»، لوپتا«ئىمام ئاسىم»، قۇمۇلدا«بوغاز غوجام»، ئىلىدا«خونغاي مازار»،«سولتان ئۇۋەيس»،«تۇغلۇق تۆمۈرخان»، يەكەندە«ئالتۇنلۇقۇم»، مەكىتتە«چىلتىرخان»، قەشقەر كوناشەھەر قوغان يېزىدا«قارا ساقال ئاتام»(ھارۇن بۇغراخان)،«ئوسمان بۇغراخان»، قەشقەر شەھىرى تار بوغازدا«ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ»(ھۈسسيىن پەزۇللا غوجام)، قەشقەر شەھرىدە«يۈسۈپ قادىر خان»،«يۈسۈپ خاس ھاجىپ»،

ئوپالدا«ھەزرىتى موللام»(مەھمۇت قەشقەرى)، قەشقەر تاربوغازدا«سىيىت ئەلى ئارسلانخان»(سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان)، ئاتۇشتا«ھەسسۇلتىنىم»(سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان)، تۇرپاندا«ئەسھا بىولكەپ»،«سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى»، ئۇچتۇرپاندا«يەتتە قىزلىرىم»قاتارلىق يۈزلىگەن تارىخي ئابىدىلەر ۋە خاتىرە قەبرىلەر تاۋاپ قىلىنىدۇ. مۇنداق مازار تاۋاپ قىلىشنىڭ گەرچە دىنىي تۈسى قويۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كەڭ ئاممۇۋىلىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئادەت سۈپىتىدە سەيلە ۋە مۇراسىم شەكلىنى ئالغان. مەسىلەن، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ئۇدام چۆلىدە شېھىت بولغان ئارسلان خاننى خاتىرلەش ئۈچۈن ھەريىلى 6 -ئايدا تۈمەن ئادەم ئوردامغا تاۋاپقا كېلىدۇ. بىر قانچە كۈن بۇ چۆلدە تۈنەپ ھەرخىل پائالىيەتلەر بىلەن خاتىرلەش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىنىڭ يېنىدىكى تار بوغۇز يېزىسىغا ئورنىتىلغان«ئارسلان خېنىم مازىرى»غا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتۇشتىكى«ھەسسۇلتىنىم مازىرى»غا تاۋاپ قىلىپ،«ئوردىخېنىم سەيلىسى»نى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. خوتەندىكى«كومىمارىم»سەيلىسىمۇ ئاشۇنداق ھەشىمەتلىك ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە قاتۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق:

ئۇيغۇرلار قەبرىنى ئىچ گۆر، تاش گۆر قىلىپ كولايدۇ. تاش گۆر بىر يېرىم مېتىر چوڭقۇر بولىدۇ. ئاندىن يان تەرەپتىن ئىچ گۆر قازىدۇ. جەسەت ئىچ گۆرگە قويۇلىدۇ. جەسەت قويۇلۇپ بولغاندا ئىچ گۆرنى كۆمۈۋېتىدۇ. ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا ھەربىر تاش گۆردىن تۆت ئىچ گۆر كولايدۇ، ئۇنى«شام گۆر»دەپ ئاتايدۇ، جەسەت ياتقان يەرنىڭ ئۈستىگە سەكسەن سانتىمېتىر كەڭ، بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇن، قىرىق سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى سۇپا ياساپ ئىككى پەلەمپەي سۇپا قىلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە قەبرە قاتۇرىدۇ،«شام گۆر»كۆپىنچە ھال -ئوقتى ياخشىراق، نەسەبلىك ئائىلىلەر تەرىپىدىن ئالدىن كولاپ تەييارلىنىپ قويۇلىدۇ. ئۇ پەقەت بىر ئائىلە كىشىلىرىگە خاس بولۇپ، شۇ ئائىلىدە قازا تاپقانلار ئىلگىرى -كېيىن ئۆزىگە تەئەللۇق شام گۆرگە دەپنە قىلىنىدۇ. شام گۆرنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز قاتۇرۇلىدۇ.

ئادەتتە ئاياللارنىڭ قەبرىسى ئەرلەرنىڭ قەبرىسىگە قارىغاندا كىچىكرەك (ئۈچتىن بىر نىسبەتتە) قاتۇرۇلىدۇ. ئىككى قاتار پەلەمپىيى (بۇلارنىڭ چوڭى تالالىق، كىچىكى ئۆيلۈك، قاتۇرۇلغان قەبرە بۆشۈك دەپ ئاتىلىدۇ)

بولىدۇ. ئاياللار قەبرىسى ئۈچ پەلەمپەيلىك بولۇپ، بۇلار ئۆيلۈك، سۇپىرا، ئاشتاختا، نوغۇچ دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشۇنداق شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، ئەر-ئاياللارنىڭ قەبرىسى روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يېزا-قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ياشاپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ شەخسىي تازىلىق شارائىتى زامانىۋىلاشقان شەھەر خەلقلىرىنىڭ تازىلىق شارائىتىغا سېلىشتۇرغاندا ناچار. لېكىن شارائىتنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي، ئۇلاردا شەخسىي تازىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر يۈرۈش مىللىي، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، بەزىلىرى شۇ خەلقنىڭ پسخىك تەبىئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ ئالايلۇق:

1) تەرەت ئېلىش: ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئىسلام دىنىدا ھەر كۈنى بەش ۋاخ ناماز مومۇش مۇسۇلمانلار ئۈچۈن «پەرز» دەپ بېكىتىلگەن ھەمدە تەرەتسىز ناماز ئوقۇشقا بولمايدىغانلىقى، تەرەت ئېلىشنىڭ شەرتلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن.

تەرەت ئېلىش ئالدى بىلەن ئىستىنجا (مەقئەتنى سۇ بىلەن پاكىز يۇيۇش) قىلىشتىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قولنى جەينەككىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ، ئېغىزغا سۇ ئېلىپ ئۈچ قېتىم غارغىراتما قىلىپ چايقايدۇ، يۈزنى پېشانە ۋە قۇلاقنىڭ ئارقىسىغىچە قوشۇپ ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ، ئىككى پۇتنى ئوشۇققىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەرەتنىڭ شەرتى ئادا بولىدۇ. تەرەت ئۈچۈن پاكىز ۋە سۈزۈك سۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئەگەر شارائىت يار بەرسە پۈتۈن بەدەننى يۇيۇشمۇ (ئۇيغۇرلاردا غۇسۇل قىلىش، بويىنى سۇغا سېلىش دېيىلىدۇ) تەرەت ئالغانلىق ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ناماز ئوقۇشنىڭ شەرتى قىلىنغان تەرەت ئېلىش شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئەنئەنىۋى شەكلىدۇر. دەرۋەقە، بۆگۈنكى بەش ۋاخ ناماز ئۈچۈن بەش قېتىم تەرەت ئېلىش ئادىتى شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك كاپالىتى بولغاچقا، شەخسىي بەدەن تازىلىقى بىۋاسىتە ئالاقىدار بولغان گېمورروي كېسەللىكلىرى يېزا-قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. گەرچە خەلقىمىز

تەرەت ئېلىشنى ئاڭلىق ھالدا«تازىلىق»دەپ قارىمىسمۇ، تەرەتسىز يۇرۇشنى«پاسسىسقلىق»دەپ ئەيىبلەپ، بالا – چاقىرلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تەرەتلىك يۇرۇشكە ئۈندەيدۇ.«تەرەتسىز ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ»دەپ قارايدۇ.

2) بوينىي سۇغا سېلىش: سەرراپ (مۇناچا) پەقەت شەھەرلەردىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، يېزا – قىشلاقلاردا بۇنداق شارائىت يوق. شۇ سەۋەبتىن كۆپچىلىك ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىرى ئىرىق – ئۆستەڭلەردە يۇيۇنۇشنى، يەنە بىرى ئۆز ئۆيىدە«بوينىي سۇغا سېلىش»نى ئادەت قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسا ياتاق ئۆيىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا«قازناق»دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك قات ئۆي قوشۇپ ياسىلىدۇ. بۇ قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىغا«ئەۋرەز»كولىنىپ، ئۈستى پىششىق كېسەك ياكى تاش بىلەن يېپىلىدۇ. ئەۋرەزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ. مۇۋاپىق پەيتتە ئائىلە ئەزالىرى مۇشۇ قازناققا كىرىپ«بوينىي سۇغا سېلىدۇ». يۇيۇنغان سۇ ئەۋرەز ئىچىگە سىڭىپ كېتىدۇ. بۇ مۇنچا شارائىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىكى يۇيۇنۇش شەكلى بولۇپ، ئەر – ئاياللار بىر ئورۇندا بولغاندىن كېيىن چوقۇم«بوينىي سۇغا سېلىش»؛ ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كەم بولغاندا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاشۇ يەرلەردىكى«مۇنچا»دا«بوينىي سۇغا سېلىش» – مۇسۇلمانچىلىقنىڭ شەرتى قىلىنىپ ئەنئەنىۋى نىزامغا ئايلاندۇرۇلغان.

3) يۈز – قولنى يۇيۇش: ئۇيغۇرلار يېمەك – ئىچمەك تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندىن تاشقىرى، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا قولنى يۇماي تۇرۇپ داستىخان ئالدىغا كەلمەيدۇ. مەيلى ئۆز ئۆيىدە بولسۇن، ياكى مېھماندارچىلىققا بارسۇن، ئۆي ئىگىسى مېھمانىنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى ھەم ھۆرمەت، ھەم ساۋاب دەپ بىلىدۇ. ھەتتا مېھماندارچىلىقتا ھەر بىر تاماق ئالدىدا مېھماننىڭ قولىغا بىر قېتىم سۇ بېرىدۇ. مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى بىر خىل ئەخلاق دەپ قارىغاچقا، ئاتا – ئانىلار پەرزەنتلىرىگە باشقىلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنىڭ قائىدە – نىزاملىرىنى ئالاھىدە ئۆگىتىدۇ. مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشتە مۇتلەق كۆپچىلىك ئائىلىلەر ئاپتۇۋا، چىلاپچا ئىشلىتىدۇ. چۈنكى ئاپتۇۋا – چىلاپچا يۇندا چاچرىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلار يۈز – قول يۇغاندا داستىكى سۇ بىلەن يۇيۇشقا ئادەتلەنمىگەن. ئۇلار داستىكى سۇ بىلەن يۈز – قولنى يۇيۇشنى بىر خىل غەيرىيلىك ھېس قىلىپ، ئېغىر ئالىدۇ.

گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار

سىز مەيلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا ¨قوشاقلىرىنى ئاڭلاڭ، ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىنى تەكشۈرۈڭ، ئۇلارنىڭ مەۋتەلىق كۆپ قىسمىنىڭ گۈلگە باغلىنىدىغانلىقىنى ھېسابقا قىلىسىز. گۈل ¨ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستېتىك قارىشىدا خۇشاللىق ۋە بەخت ¨سائادەتنىڭ ۋە گۈزەللىك نازاكەتنىڭ سىمۋولى. شۇ سەۋەبتىن گۈل سۆيۈش ۋە ئاسراش ئۇلارنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئايلانغان. مەيلى شەھەر، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن ھەر قانداق ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ھويلىسىغا ياكى بېغىنىڭ كۆرۈنەرلىك يېرىگە گۈل تېرىيدۇ. ئۇلارنىڭ گىخۇل ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، تەشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ. بىرەر تەشتەك گۈل ئۆستۈرمىگەن ئائىلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەم تېپىلىدۇ. تەشتەكتە ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىگە مۇۋاپىقلاشقان بولۇپ، قىش ¨ياز دېگۈدەك پورەكلەپ ئېچىلىپ، خۇش پۇراق ھىدى بىلەن ھەممىسى ئۆزىگە جەلب قىلىدۇ. يەنە بىرى، گۈل ئېتىزلىرىدا ئۆستۈرىدۇ. كۆپىنچە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ ھويلىسى ياكى بېغىدا مەخسۇس گۈل ئېتىزلىرى بولىدۇ. بۇنداق گۈل ئېتىزلىرى ناھايىتى تەڭشى بولۇپ، ھەر بىل گۈللەر ئۆز رېتى بويىچە تېرىلىدۇ. ئېتىز گۈللىرى باھار بىلەن تەڭ ھۆپپىدە ئېچىلىپ، كىشىلەرنىڭ زوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ئېتىزدا ئۆستۈرىدىغان گۈللەر ئىچىدە قىزىلگۈل (گۈلسۈرۈخ) ھەر خىل رەڭدە ئېچىلىدىغان ئەتىرگۈللەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار قىزىلگۈلنى ھەقىقەتەن ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن«قىزىلگۈل دېگەن نەرسە، بېھىشتىن چىققان نەرسە»دېگەن ناخشا ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ئۇلار قىزىلگۈل ۋە ئەتىرگۈلنى ياۋا جىغانغا ئۇلاش ئارقىلىق يېتىشتۈرىدۇ. قىش كۈنلىرى بۇنداق گۈللەرنى پاخال بىلەن چۈمكەپ يەڭگىل كۆمۈپ قويىدۇ. يەرنىڭ توڭى كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە ئېچۋېتىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى چېكىسىگە ياكى«مەيدىسىگە گۈل تاقاش»نى ياخشى كۆرىدۇ. ياش ئاياللار ۋە قىزلار گۈل ئېچىلغان پەسىللەردە قۇلىقىغا ياكى چېچىنىڭ ئارىسىغا، يىگىتلەر ۋە بالىلار مەيدىسىگە ياكى قۇلىقىغا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەرنى قىستۇرۇپ، بەخت ۋە خۇشاللىق ئىستىكىنى ئىزھار قىلىشىدۇ. ئۇششاق تىجارەتچىلەر دۇكىنىغا ياكى ئوقەت غالتىكىنىڭ ئۈستىگە ھۆپپىدە ئېچىلغان دەستە گۈللەرنى قاداپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ھازىرمۇ شەھەرلەردە تىجارەت قىلىۋاتقان كاۋاپچىلار، لەڭپۇڭچىلار، دوغاپچىلار ۋە ھۆل يېمىش، قۇرۇق

يېمىش ساتقۇچىلارنىڭ غالتەكلىرىدە، ئاشپۇزۇللارنىڭ پەشخۇنلىرىدا كۆرۈنەرلىك ھالدا قاداپ قويغان گۈل دەستىلىرىنى ئۇچرىتىسىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىسىدە مەخسۇس گۈل ئۆستۈرۈشنى كەسىپ قىلغان«گۈلچى»لار بولغان. قەدىمكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا مۇشۇنداق«گۈلچى»لار تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇلار گۈل ئۆستەۈرۈش ۋە گۈل دەستە تىزىشقا مەسئۇل بولغان. قەشقەر شەھىرىدە گۈلچىلىك كەسپى بىلەن داڭقى كۆتۈرگەن ھەزرەتلىك مەرھۇم پايامەت سوپىنىڭ نەچچە ئەۋلادى گۈلچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان.

گۈل ¨ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ھەمراھى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بىر ¨بىرىگە گۈل سوۋغا قىلىش ئۆز ئارا كۆڭۈل ئىزھار قىلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى قىلىنغان.«غېرىپ ¨سەنەم»داستانىدا غېرىپنىڭ ئىشقى ¨پىراقىدا دەردكە مۇپتىلا بولۇپ، ساماندەك سارغىيىپ كۈل بولغان سەنەمجان، گۈلچى موماي ئارقىلىق غېرىپ يوللىغان بىر دەستە گۈلنى پۇراپ قايتىدىن ھۇشىغا كەلگەنلىكى ۋە يار ۋىسلىغا ئېرىشمەككە ئىشەنچ باغلىنغانلىقى دەك مىساللار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە گۈلنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر يىگىتلىرى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزىغا گۈل سوۋغا قىلىش ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشتەك ئادەتلەرمۇ يېزا ¨قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلار ئۆستۈرىدىغان گۈلنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ گۈل تۈرلىرى قىزىلگۈل، ئەتىرگۈل، چىمەنگۈل، سەبدەگۈل، تاجىگۈل، ئانارگۈل، خىنەگۈل، رەيھانگۈل، كېپەزگۈل، تۇخۇمگۈل، تىللاگۈل، سۆگەتگۈل، قاراگۈل، لەيلىقازاقگۈل، مودەنگۈل، قوناقگۈل، لالەگۈل، نامازشامگۈل، سېرىق زەپەر، سېرنگۈل، تاۋاگۈل، تالگۈل، گۈلسۇرۇخ قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ گۈلخۇمار خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ياكى بېشىغا«گۈل»نامىنى قوشۇپ ئادەم ئىسىملىرى قاتارىدا قوللىنىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىگەن. بۇ ھال كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسمىدا گەۋدىلەنگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاجىگۈل، رەيھانگۈل، چىمەنگۈل، ئايىمگۈل، گۈلنىسا، گۈلدۆلەت، گۈلئايىم، مىرزىگۈل، گۈلناز، مېھرىگۈل، ھاۋاگۈل، ھەمراگۈل، ئايشەمگۈل قاتارلىق ئىسىملار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا ئاتمىش پىرسەنتتىن كۆپرەك ئاياللارنىڭ

ئىسملىرىغا«گۈل»قوشۇپ ئاتىلىدۇ. ھەتتا بەزى ئەرلەرنىڭ ئىسملىرىغىمۇ«گۈل»قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، سەيدىگۈل، ئابدۇگۈل دېگەنگە ئوخشاش.

گۈلگە بولغان ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كەشتىچىلىك قول ھۈنەر سەنئىتىدىمۇ تولۇق نامايەن بولغان، ئۇيغۇر كەشتىچىلىك سەنئىتىدە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى نەقىس قىلىش ئويۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار قول ۋە باش ياغلىقىنىڭ بۇرجەكلىرىگە پۈرەكلەپ ئىچىلىۋاتقان رەڭدار گۈل چېچەكلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى كەشتىلەشتىن باشقا، يەنە ئۆي ئىمارەتنىڭ تاملىرى ۋە تۈۋرۈكلىرىگە ، جاۋەن، ساندۇق قاتارلىق ئۆي جاھازلىرىغا كۆركەم گۈل نۇسخىلىرىنى سىزىدۇ. ئۇلار، گۈل ھەم گۈزەل نەرسە، ئۇ بىزگە بەخت ۋە شاد خوراملىق ئەكېلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار

شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ قۇش تۆرىدىكى ئۇچار قانات ھايۋانلارنىڭ ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان ئانا ماكانلىرىدىن بىرى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا شىنجاڭدا قۇش تۆرىدىكى ئۇچار قاناتلار ئۈچ يۈز ئەللىك خىلدىن ئاشىدۇ، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇش تۆرىنىڭ ئوتتۇز پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. شىنجاڭ ئەنە شۇنداق قۇشلارغا باي رايون بولغاچقا، ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن باشلاپ قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراشتەك ياخشى ئادەت شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ ئەدىبىيۋى ئېتىقادىدا قۇشلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە خارلاش ئېغىر گۇناھ دەپ قارالغان. قۇشلارغا دەخلى تەرۈز يەتكۈزمەسلىك بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئىسلام دىنىدا«سەۋەبسىز بىرەر جانلىقنىڭ جېنىغا زامىن بولساڭ، ئاخىرەتكە بارغاندا ئۇ سەندىن جان تەلەپ قىلىدۇ. خۇدا سېنى سوراققا تارتىدۇ»دەپ قارىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئاساسەن قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراش روھىدا تەربىيىلەيدۇ. بالىلار قۇشقا ئامراق بولغاچقا ، ئۇۋىسىدىن قۇشلارنىڭ باللىرىنى تۇتۇپ كەلسە، ئۇنى ناھايىتى ئاۋايلاپ بېقىپ چوڭ قىلىشقا، ھەرگىز ئۆلتۈرۈپ قويماسلىققا دالالەت قىلىدۇ. قولدا بېقىپ چوڭ قىلىنغان قۇش باللىرى ئۇچۇرما بولغان مەزگىلدە ئۇنى قەپەستىن بوشىتىپ ئەركىنلىك ئالىمگە قويۇۋېتىدۇ. بۇنى بىر ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كەپتەر، قارلىغاچ، بۆلبۇل، تومۇرچۇق، كاككۇك، شاتۇتى، قارا قۇشقاچ (قارىغۇجا)، پاختەك قاتارلىق قۇشلارنى ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. بۇ قۇشلارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ قەپەستە ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. بۇ قۇشلارنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق بولغاچقا ئۇنىڭدىن روھى قۇۋۋەت ئالىدۇ. بەزى قۇشلارنىڭ ئەركىن كۆپىيىشى ئۈچۈن ئۆيگە ياكى ھويلا ئاراملارغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ

بېرىدۇ. بولۇپمۇ قارلىغاچ بىلەن كەپتەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە«ئىمتىيازغا»غا ئىگە. كۆپچىلىك ئائىلىلەردە قارلىغاچ ئۇچۇن ئۆيىنىڭ تۈرۈسىغا ياكى هويلا پىشايۋانلىرىغا مەخسۇس ئۇۋۋا ياساپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادەملەر ئارىسىدا ئۇۋۇلىشىغا دەخلى -تەرۇز يەتكۈزۈش قەتئىي مەنئى قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىدە«قارلىغاچ ئۇۋۇلىغان ئۆيدە بالا -قازا بولمايدۇ. قارلىغاچ بەخت، خۇشاللىقنىڭ ئەلچىسى، ئىنسانىيەتنىڭ ساداقەتمەن دوستى»دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئەقىدە نوھ ئەلەيهىسسالامنىڭ هاياتلىق كېمىسىدە قارلىغاچنىڭ ئادەمنى توپان بالاسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئېنىق. مۇشۇ ئەقىدە تۈپەيلىدىن ئائىلىلەرگە ئۆگەنگەن قارلىغاچلار تاساددىپىي سەۋەبلەر بىلەن ئىككىنچى باھاردا كەلمەي ئۇۋىسىدىن تېزىپ كەتسە، قارلىغاچقا ئاتاپ ئىسرىق سېلىپ دۇئا -تىلاۋەت قىلىدۇ، ئۇۋىسىنى هەرگىز بۇزمايدۇ. ئۆيگە ئۆگىنىلگەن كەپتەرلەرگىمۇ شۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ. قارا قۇشقاچ ئۇچۇن ئىشىك ئالدىدىكى قېرى دەرەخلەرنىڭ ئۇچىغا بوران -چاپقۇن ۋە باشقا خەۋپ -خەتەردىن دالدا بولىدىغان قاپاقلارنى ئېسىپ بىخەتەر ئۇۋۇا ياساپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلار هەققىدە ناهايىتى نۇرغۇن قىزىقارلىق ئەپسانە -رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ هەممىسىدە قۇشلارغا سېغىنىش ۋە ئۇلارنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن. خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلاردا«بۇلبۇل ياخشى روھلارنىڭ سىمۋولى»،«كاككۇك بىلەن زەينەپ مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق -مەشۇقلارنىڭ سىمووۋلى»،«قارلىغاچ -خۇدانىڭ ئىنسانلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى، دوستلۇقنىڭ، مېهرىبانلىقنىڭ سىمۋولى»دېيىلگەن. شۇ سەۋەبتىن«قارلىغاچنى تۇتسا قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ»دەيدىغان ئەقىدە بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇرلار يەنە بەزى قۇشلارغا ئادەتتىن تاشقىرى سىرلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. مەسىلەن سېغىزخان سايرىسا ئۆيگە مېهمان كېلىدىكەن، دەپ ئىشىنىدۇ، هوقۇش هۇۋۇلىسا، بىرەر شۇملۇقنىڭ بېشارىتى، دەپ بىلىپ هۇقۇشنى دەرهال قوغلىۋېتىدۇ هەتتا هوقۇش قونغان دەرەخنى كېسىۋېتىدۇ. هۆپۈپنىڭ بېشىدىكى تاجىسىنى سۇلايمان ئەلەيهىسسالامنىڭ تەۋەررۈكى دەپ بىلىپ، هۆپۈپنىڭ ئۇۋىسىغا هەرگىز تەگمەيدۇ، هۆپۈپ كۆپىنچە قارىياغاچ (سىدە)نىڭ كاۋىكىدا ئۇۋۇلىغاچقا، قارىياغاچ دەرىخىنى سىرلىق ئېرەملىك دەرەخ هېسابلايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئوۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بەزى يىرتقۇچ گۆشخور قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن كەسىي قۇشچىلار يېتىشىپ چىقىپ، قۇش بېقىش ۋە كۆندۈرۈشنىڭ بىر يۈرۈش ئادەتلىرى

شەكىللەنگەن قۇشچىلار كۆپرەك باقىدىغان قۇشلار بۈركۈت، قارچىغا، لاچىن قاتارلىق يىرتقۇچ قۇشلاردىن ئىبارەت. بۇ قۇشلار ئارقار، كىيىك، قىرغاۋۇل، توشقان قاتارلىق ئاسانلىقچە تۇتقىلى بولمايدىغان ھايۋانلارنى ئۇۋلاش مەقسىتىدە مەخسۇس ئۆگىتىلىدۇ. ئۆتمەشكە ئائىت خاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇرۇنقى خان "پادىشاھلارنىڭ ئوردىسىدا مەخسۇس قۇشچىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش ۋە ئوۋغا سېلىش ئىدى. خانلار ۋە شاھزادىلەر ئوردا قۇشچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا چەت جايلارغا بېرىپ قۇش سېلىشنى ئەڭ كۆڭۈللۈك سەيلە " ساياھەت ھېسابلايتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قۇش بېقىش ۋە قۇشلاش ئادىتى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ《تۈركىي تىللار دىۋانى》ناملىق ئەسىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ《قۇتادغۇبىلىك》داستانىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلارنى مەدھىيىلەيدىغان ناخشا "قوشاقلارنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ ئۇلارنىڭ قۇشلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

كەپتەر بېقىش

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى ۋاپادار قۇش دەپ بىلىدۇ. جۈملىدىن بېقىپ ئۆگىتىپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى يىراق ئۆتمۈش زامانلاردىن باشلاپ، كەپتەردىن خەۋەرچى سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا ئادەتلەنگەن. ئۇلار يىراق، خەتەرلىك جايلارغا سەپەر قىلغاندا كەپتەر ئېلىۋالىدۇ. ئائىلىسىگە ۋە يۇرتىغا خەۋەر بېرىشكە توغرا كەلسە، ئۆگىتىلگەن كەپتىرىنى قارار جايىدىن قويۇپ بېرىدۇ،. كەپتەرنىڭ ئۆز ئائىلىسىگە قايتىپ كېلىشى، ئۇنىڭ سالامەت باغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا، ئەجدادلىرىمىز كەپتەرنى ھەربىي ئىشلىرىدا يوشۇرۇن خەۋەرچى قىلىپ ئىشلەتكەن. مەسىلەن، ھوجۇمغا ئۆتۈشتە كەپتەرگە قوش ئۇۋازلىق غول قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرسە، قىسىملارنى يىغىش ياكى چېكىنىشتە تاق ئاۋازلىق غول قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرگەن. قىسىملار غول قاپاق ئاۋازىغا قاراپ ھەرىكەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى چىرايلىق، ياۋاش، ئاۋازى يېقىملىق، ئىنسانلار بىلەن بىللە ياشىيالايدىغان ۋاپادار قوش دەپ ئائىلىدە بېقىپ ئۆگىتىدۇ. ئۇلار ئويۇنچى كەپتەرگە غول قاپاق ئېسىپ قويىدۇ. كەپتەرلەر غول قاپاق ئاۋازى بىلەن تويلىشىپ ئۇچىدۇ. كەپتەر باققۇچى قاپاقنى سالدىرلىتىپ《يەھ "يەھ》دەپ تۇۋلاپ كەپتەرنى ئالدىغا

چۈشۈرىدۇ. بەزى كەپتەرلەر كەپتەر ئىگىسىنىڭ باش، مۈرە، قوللىرىغا قونۇپ، دان ئىزلەپ بوقۇلداپ سايرايدۇ. كەپتەر باز بۇنىڭدىن پەخىرلىك ھوزۇرلىنىدۇ. كەپتەر باز ئۆي كۆپسە ياكى ئۆيلىرى ۋەيران بولسا كەپتەر ئەسلى ئۇۋىسىدىن زادى كەتمەيدۇ. غار. خارابىلەردە مىڭ يىلىپ ياشىغان نەچچە مىڭ ئەۋلاد كەپتەر بۇنىڭ دەلىلى.

ئۇيغۇر مۇيسىپىتلىرى كەپتەرنىڭ تاڭ سەھەردە بوقۇلداپ مىڭ ئاۋازدا سايرىشىنى ئاڭلاشقا ئاشىق، ئۇلار كەپتەرنىڭ ساھەردىكى سايرىشىنى ئىبادەت، ئۇ ئىنسانلارنىڭ بەخت “سائادىتى ئۈچۈن قىلىنغان تىلاۋەت دەپ بىلىپ، بۇنداق كەپتەرلەرگە پېشايۋان ئاستىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ.

كەپتەر “ئوزۇقلۇق قىممىتى ئۈستۈن، گۆشى ھالال، قۇۋۋەتلىك، دورىلىق، شىپالىق قۇش. ئۇيغۇرلار كەپتەر گۆشى بىلەن بەدەن ئاجىزلىق، ئاشقازان ئاغرىيقى قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالىسا، رېماتىزىم قاتارلىق يەللىك ئاغرىقلارغا بەدەننىڭ سىرتىدىن ئۇنىڭ قېنىنى ئېقىتىپ داۋالايدۇ. بەزى يىرىڭلىق كېسەللەرگە كەپتەرنىڭ قارنىنى يېرىپ تېگىپ، ئېغىز ئالدۇرۇپ داۋالايدۇ.

كەپتەرنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىمۇ ئۈستۈن بولۇپ، ياخشى كەپتەرلەرنى بىر قوينىڭ پۇلىغا سېتىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كەپتەر مايىقىنى شال ئېتىزىغا سالسا، بىر جىڭى ئادەتتىكى قىرىق جىڭ قىغنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. كەپتەر مايىقى يەنە، كۆنچىلىك كەسپىدە يەرلىك ئېچىتقۇ (كىسلاتا) رولىنىمۇ ئوينايدۇ. يەنە، يەرلىك ئېچىتقۇلۇق ئېچىملىك، مەسىلەن، مۇسەللەس قاتارلىقلارغا ئۇنىڭ باچكىسىنى سالسا ئېچىشىنى تېزلىتىدۇ، سۈپىتىنى ياخشىلايدۇ.

سۇمبۇل چاچلىق قىزلار

سۇمبۇل چاچ “ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىك سىمۋولىدۇر. دەرۋەقە، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمدىن باشلاپ ئۇزۇن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، چاچ قويۇشتا بىر تۈرلۈك ئادەتلەر شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى ئون بەش، ئون يەتتە، يىگىرمە بىر ھەتتا قىرىق بىر تال قىلىپ تاق ئۆرۈلىدۇ. ھەرگىز جۈپ ئۆرۈلمەيدۇ ھەمدە بۇنداق تويى قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كوكۇل چېچى بولىدۇ. ئۇنىڭ پاتتاڭ (شىللا) قىسمىدىكى سۇمبۇل چاچنىڭ ئاستى قىسمى ئۈستىرا بىلەن چۈشۈرۈپ تۇرۇلىدۇ. قىزنىڭ تويى بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ شىللا قىسمى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ.

توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىر قانچە كۈندىن كېيىن ياتلىق قىلىنغان بۇ قىزنىڭ كوكۇل چېچى ئىككى تەرىپكە قايرىلىدۇ. ئۇزۇن سۇمبۇل چېچى جۈپ ئۆرۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ياغاق سىپكىلەك چاچ قويۇلىدۇ. چاچنى جۈپ ئۆرۈش ياتلىق بولغانلىقنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. چاچنىڭ بەدىلىگە«چاچ قوشاق تويى»ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ياتلىق قىلىنغان ئايال بالىلىق بولغاندا، بالىچۇق چاچ (كىچىك ئۆرۈمە چاچ) قويۇلىدۇ، ياغاق چاچمۇ بولىدۇ.

ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار جۇۋان دېيىلىپ، ئۇلار ياغاق چاچ قويۇش بىلەن بىرگە چېچىنى بەش، يەتتە توققۇز تال قىلىپ تاق ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ تۇللۇق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

نەۋرىلىك بولغان ئاياللارنىڭ بالىچۇق، ياغاق چاچلىرى بولمايدۇ، ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ ئۇنى چاچتەڭگە بىلەن جۈپلىۋالىدۇ.

چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئاياللار باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزىگە ئەر تەلەپ قىلىپ يۈرگەن ئايال دەپ قارىلىدۇ ۋە ئۇنداق ئاياللارنى يامان كۆرىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ تۈرىگە ۋە سۇمبۇل چېچىنىڭ جۈپ ياكى تاق ئۆرۈلگەنلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ قىز، چوكان، جۇۋان، نەۋرىلىك بولغىنى ئايال، ياشانغان ئايال ۋە ئەخلاقسىز تۇل ئايال ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاياللارنىڭ چېچىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ.

ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى

ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ، گۈزەللىككە ئىنتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىگە خاس مىللىي گىرىم قىلىش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن، مەسىلەن:

ئوسما: ئوسما قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان گىرىم قىلىش ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن،كۆپ ئائىلىلەر ھويلا ئاراملىرىغا مەخسۇس وسما تېرىيدۇ، ھەتتا قىش كۈنلىرىمۇ گۈل تەشتەكلىرىدە ئوسما ئۆستۈرىدۇ، ئوسما قۇلاق بولغاندا ئۇنى سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ، پىلتەكۈچ بىلەن قېشىغا قويىدۇ. قىشلىق ئوسما ئۈچۈن ياز كۈنلىرى كۆپ ئوسمىنى سىقىپ، سۈيىنى ئۈچكە يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئوسما قاتمىسى (تاش

ئوسما دەپ ئاتىلىدۇ) تەييارلىۋالىدۇ. ئوسما قاشقا سىكىپ قۇرۇغاندىن كېيىن، سوغۇق سۇ بىلەن بىر قېتىم يەڭگىل يۇيۇۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاش تەبىئىي كۆرۈنىدۇ. بەزى جايلاردا كۆپرەك قىزلار ئىككى قېشىنىڭ ئوتتۇرىسى (قوشۇمسى)غا ئوسمىدا خال (مەڭ) چېكىۋالىدۇ. ئوسما قويۇشتا ھېچقانداق ياش چەكلىمىسى يوق. ھەتتا يېڭى تۇغۇلغان قىز بوۋاقلارنىڭ قېشىغىمۇ ئوسما قويۇش ئادىتى بار. ئوسمىنىڭ تەبىئىتىدىن قارىغاندا، ئۇ يالغۇز قاشنى قارايتىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن، يەنە تۈك بەزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ قاشنى قويۇقلاشتۇرۇش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قېشى ھەم قارا، ھەم قويۇق بولىدۇ.

سۈرمە: سۈرمە "پامىر تاغ تىزمىلىرىنىڭ قەشقەرگە تۇتاش بىر قىسىم جايلىرىدىن چىقىدىغان تەبىئىي كان بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىڭدىن گىرىم بۇيۇمى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن. ئۇلار كۆزلىرىنى يوغان، نۇرلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن كىرپىك ۋە قاپىقىغا سۈرمە تارتىشقا ئادەتلەنگەن. سۈرمە يالغۇز گۈزەللىك رولىنى ئويناپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى كۆزنىڭ روشەن ۋە نۇرلۇق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بەزى ئەرلەرمۇ كۆزىگە سۈرمە تارتىدۇ (ئەرلەر كېچىسى ئۇخلاش مەزگىلىدە ئىشلىتىدۇ). ھازىر ئۇيغۇر تىبابىتىدىمۇ سۈرمە كۆز ياشاڭغىراش، ئاغرىش، كۆز تورلىشىش، يىراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق كۆز كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

خېنە: قولغا خېنە قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن بىرى. خېنە بىر خىل ئالاھىدە گۈل بولۇپ، كۆپچىلىك ئائىلىلەر خېنىگۈلنى ئەتىۋارلاپ ئۆستۈرىدۇ. گۈل ئېچىلىشتىن بۇرۇن، خېنىنىڭ غولىنى ئۇششاق چاناپ ياكى سوقۇپ، زەمچە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، قولنىڭ ئالقىنىغا قويۇپ، ئۈستىدىن ياغلىق بىلەن مەھكەم چېگىپ قويۇلىدۇ. بۇ خېنە قويۇش دېيىلىدۇ. خېنە كۆپىنچە كېچىسى ئۇخلاشتىن بۇرۇن قويۇلىدۇ. بىر كېچە تۇرغاندىن كېيىن، ئەتىسى ئورنىدىن تۇرغاندا ياغلىقنى يېشىپ، قولنى سوغۇق سۇدا يۇيۇۋېتىدۇ. خېنە ئېچكەندىن كېيىن قول، تىرناقلارنىڭ رەڭگى قىزىل ياكى قىزغۇچ سېرىق ھالغا كىرىدۇ. خېنىنىڭ رەڭگى قولدا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىنىدۇ. خېنە قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئالاھىدە ياخشى كۆرۈش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. خېنە بىر تەرەپتىن قول ۋە تىرناقلارنى تەبىئىي قىزارتىپ گۈزەللەشتۈرۈش رولىنى ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن قول تەرلەش ۋە يېرىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. قولنى سىلىقلاشتۇرۇپ تىرناقنى پارقىرىتىدۇ.

ئۈپا ،ئەڭلىك: مەھمۇد قەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا«ئەڭلىك»(I تـوم ، 156 ـ بەت)كە«خوتۇنلارنىڭ مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق»،«ئۈپا ،يۈزگە سۈرتىلىدىغان ئۇنسىمان ئاق نەرسە»(«تۈركىي تىللار دىۋانى»اتوم ، 117 ـبەت) دەپ ئىزاھلايدۇ.«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بۇ مەلۇماتتىن قارىغاندا ، ئەڭلىك بىر خىل مەڭزىنى قىزارتىدىغان بوياق ، ئۈپا يۈزنى سىلىقلاشتۇرۇدىغان«گىرشەن»دەپ ئاتىلىدىغان ئۇنسىمان نەرسە بولۇپ، بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۈپا ،ئەڭلىك سۈرتۈش تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

چاچ پەردازلىرى: چاچ ،ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچەملىرىدىن بىرى. شۇڭا ئۇلار چاچلىرىنىڭ كۆپ ۋە ئۇزۇنلۇقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. چاچلىرىنى ئاسراشقا ھەممىدىن كۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار چاچنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر يۈرۈش يەرلىك ئادەتلەرنى ياراتقان. ئاياللار چاچنى كۆپەيتىش ۋە قارايتىش ئۈچۈن، بادام مېغىزى ۋە شاپتۇل مېغىزىنى چالا كۆيدۈرۈپ«ياغلىقار»ياساپ، ئۇنى چېچىغا سۈرىدۇ. ئادەتتە، قاشنى قارايتىش ۋە قويۇقلىتىش ئۈچۈنمۇ ئاشۇ«ياغلىقار»نى ئىشلىتىدۇ. چېچىنى تېز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن زەيتۇن يېغىنى سۈرىدۇ. چاچنى پارقىرىتىش، چاچنىڭ چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تومۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن، جىگدە يېلىمىنى سۇيۇق مەلھەم قىلىپ چاچقا چاپىدۇ. جىگدە يېلىمى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئىي«چاچ مېيى»دۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، چىچى شالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جالا چاچ (سۈنئىي چاچ) سالىدۇ.«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا سۈنئىي چاچ سېلىشنىڭ مۇنداق ئىكى تۈرى تونۇشتۇرۇلغان: بىرى،ئۇزۇن چاچ سېلىش، يەنە بىرى، ماڭلاش چاچ سېلىش مەھمۇد قەشقەرى ئاياللار سالىدىغان مۇنداق سۈنئىي چاچلارنىڭ چۈپۈردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

يۈزنى سىلىقلاش شەكلىدىكى پەردازمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشقان. بۇنداق پەرداز ئاساسەن يۈزدىكى سېرىق تۈكلەرنى يىپلاپ تېرىنى ۋە تەكشى ئۆسمىگەن قاشلارنى تېرىپ تەكشىلەشنى كۆرستىدۇ.«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بۇنداق پەرداز ئادىتىنى تونۇشتۇرۇش مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: مەگدەشتى ،يىپ سىلىشتى. ئىككى خوتۇن يىپ سىلىشتى، يەنى يىپ بىلەن بىر ،بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلىرىنى ئېلىشتى. بۇ ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، بەزى جايلاردا ھەتتا«يىپلاش تويى»ئۆتكۈزۈلۈپ، بەلگىلىك دەرىجىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان.

ئۇيغۇر ئاياللىرى يۈزىدىكى تۈگۈتتىن قېپقالغان داغنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن، كاۋاش سىمۇق (زەمچە)قا ئۇخشاش نەرسىلەرنى ئېزىپ يۈزىگە سۈرتىدۇ. ئۇ ئارقىلىق داغنى يوقىتىپ يۈزنى پارقىرىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى خۇش پۇراقلىق نەرسىلەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ. ئىپار، دەندەك، ئەمبەرلەرنى يېنىدا ساقلايدۇ. بۇ دورىلار مەززىلىك پۇراپ، ئادەم بەدىنىدىكى سېسىق پۇراقلارنى يوقىتىدۇ، شۇنداقلا نەسلىنى ياخشىلايدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك بىر يۈرۈش تەبىئىي پەرداز بويۇملىرى نوقۇل ھالدا گۈزەللىك ئۈچۈنلا ئەمەس، شۇنداقلا يەنە ساغلاملىق ۋە سالامەتلىك ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان.

تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى

خوتۇن -قىزلارنىڭ سەھەردىكى ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادەتلىرى :

تازىلىق -ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزۈكى، ئىنسانلارنىڭ ئۆز -ئۆزىنى بىلىش دەرىجىسىنىڭ ئىپادىسى، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى، ساغلاملىق ۋە روھلۇق بولۇشنىڭ كاپالىتى. تازىلىق -ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى -تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان تۈپ ئامىللارنىڭ بىرى.

«ساغلام تەندە ساغلام ئەقىل»دېگەن ماقال ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ تازىلىققا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مىللىي پسىخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان شەكىللەندۈرگەن ئەنئەنىۋى ئىش تەقسىماتى نەتىجىسىدە خوتۇن -قىزلار بالا بېقىش، تاماق ئېتىش، كىر يۇيۇش، ئائىلە تازىلىقى ۋە مۇھىت تازىلىقى قاتارلىق ئۆي ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ھەممىسىدە تازىلىق مەركىزىي نۇقتا قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كۈندىلىك ئائىلە ئىشلىرىنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى سەھەردىكى ئاممىۋى تازىلىق پائالىيىتىدىن باشلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا«بۇ ئايالنىڭ قېشىغا قاراڭ، قاچىسىنىڭ تېشىغا (قاراڭ)»،«ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ چېچىنى تارايدۇ، ھورۇن خوتۇن ئۇخلاپ تۇرۇپ كۆلۈڭ كولايدۇ»دېگەن تەمسىلنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ سەۋەبسىز

ئەمەس. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا تازىلىقنى ئايالالارنى باھالايدىغان ئاساسىي ئۆلچەم قىلغان. كۆندىلىك تۇرمۇشتىمۇ ئەرنىڭ ياقىسىنىڭ كىر ياكى پاكىزلىقىغا قاراپ، ئايالىنىڭ قانداق تەبىئەتلىك كىشى ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىزنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئائىلە ئىشلىرىغا بولۇپمۇ تازىلىق قىلىشقا ئۆگىتىدۇ. ھەمىشە ئۆز پەرزەنتلىرىگە«سەھەر تۇرۇپ تازىلىق قىلساڭ ساۋاب بولىدۇ، ھويلا ¨ئارام ۋە يوللارنى سۈپۈرسەڭ بەختىڭ ئېچىلىدۇ»دەپ تەربىيە بېرىدۇ. مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى تەلىم ¨تەربىيە نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا ¨قىشلاق، شەھەر ¨بازارلاردا ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەن تەڭلا ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر ئايال ¨قىزللىرى ئورنىدىن تۇرۇپ يۈز ¨كۆزنى يۇيۇشتىن ئىلگىرى ئۆيئىچى، ھويلا ¨ئاراملىرىنى ۋە ئۆي ئەتراپىدىكى چوڭ ¨كىچىك كوچىلارنى پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ سېپىدۇ، تەرەتخانىلارنى پاكىز تازىلايدۇ، ھويلا ¨ئ.ارامدىكى گۈللۈكلەرگە ۋە گۈل تەشتەكلىرىگە سۇ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئائىلىلەر ۋە يۇ ¨ مەھەللىلەر ئادەمگە بىر خىل جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلايدۇ، بىر كۈنلۈك ھاياتنىڭ مۇقەددىمىسى ئەنە شۇنداق پاكىز مۇھىت ۋە ساپ ھاۋا بىلەن ئېچىلىدۇ.

شەھەرلەردىكى ھازىرقى زامان قەۋەتلىك ئۆيلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر خوتۇن ¨قىزلىرىمۇ ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادىتى بويىچە ئۆزى ئولتۇرغان قەۋەتلىك بىنانىڭ پەلەمپەيلىرىدىن تارتىپ شۇ قەۋەتنىڭ ئالدى ھەتتا كەينىگىچە پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ، ئاممىۋى دېرىزىلەرنى پىداكارلىق بىلەن سۈرتىدۇ، بۇنداق ئادەت بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغاچقا، بۇ خىزمەتكە ھېچقانداق ئائىلە مەجبۇرلانمايدۇ، بەلكى قوشنىلار ئارا ئىختىيارىي ۋە تەبىئىي ھالدا ھەممىدىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاممىۋى تازىلىق قىلىشنى شەرەپ ھېس قىلىشىدۇ. بۇنداق تازىلىق ئادىتى قانداقتۇر بىر كوللېكتىپ ياكى مەلۇم تەشكىل ئورۇنلاشتۇرغان مەجبۇرىي پائالىيەت بولماستىن، بەلكى ئۇزۇن يىللار داۋاملىشىش نەتىجىسىدە پىسخىك ئەنئەنىگە ئايلانغان مەنىۋى گۈزەللىك پائالىيىتىدۇر. بۇنىڭ خاسىيىتىدىن بارلىققا كەلگەن ئائىلە ۋە مۇھىت گۈزەللىك ھەر كۈنى سەھەردە ئىشقا ئاتلانغان ئەمگەكچىلەرنى كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا ھاياتلىققا مۇھەببەت ئويغىتىدۇ، ئۆز ئارا ئىناقلىقنى كۈچەيتىپ، كوللېكتىۋىزىملىق روھنى مۇستەھكەملەيدۇ. شۇنداق قىلىپ سەھەردە باشلىنىدىغان ئاممىۋى تازىلىق ئارقىلىق بەرىكەت ۋە نۇسرەتكە يول ئېچىدۇ، ئائىلىسىنىڭ روناق تېپىشىنى تىلەيدۇ، كېسەللىكنىڭ مەنبەسىنى يوقىتىشقا تىرىشىدۇ.

سىمۋوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى

رەڭ – ماددىي دۇنيانىڭ قۇياش نۇرىنى قوبۇل قىلىشتىكى ئاكتىپچانلىقى ياكى پاسسىپلىقى بىلەن ئىنسان سەزگۈسىدە ئىپادىلەنگەن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ماددىي دۇنيادا ئوبيېكتىپلىقتا، سەزگۈ دۇنياسىدا سۇبيېكتىپلىقتا ئىگە. بىز بۇ يەردە رەڭدىن ئىبارەت ئاشۇ كونكرېت نەرسىگە ئىنسان ئۆز سەزگۈسى ئارقىلىق مەلۇم سىمۋوللۇق مەنە بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت ئادەت خاراكتېرىنى شەرھلەيمىز.

ئۇيغۇرلار ھەر خىل رەڭدىن ئۆزگىچە ئېستېتىك لەززەت ئېلىپلا قالماستىن، رەڭدىكى كىشىگە بېرىدىغان ئوخشاشمىغان تۇيغۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىكى تۈرلۈك پائالىيەت ۋە چۈشەنچىلىرىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ، تۇرمۇشىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە قوللىنىپ ئىشلەتكەن. ھەر خىل رەڭلەرنىڭ ئىچىدە ئاق، كۆك، قىزىل، سېرىق رەڭلەر ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىل پائالىيىتى ۋە دىنىي ئەقىدىسىگە زىچ ماسلاشقان ھالدا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ – ئادىتىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇ قەدىمىيلىكى ۋە ئىزچىللىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ – ئادەتىدە مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئاق رەڭ: ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭىدا بەخت – ئامەت، ياخشىلىق، پاكلىق، ئالىيجانابلىق چۈشەنچىسىنى بەرگەن. بۇ خىل چۈشەنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرلىرىدىن تارتىپ، تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، سەپەرگە چىققانلارنى ئۇزىتىشقا«ئاقيول بولسۇن!»دەپ ياخشى تىلەكتە بولۇش، سۈتنى ئۇلۇغلاش، قارنى بەخت – ئامەتنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش، قىزلار تويى بولغان كۈنى ئاق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىش، ھازىدار ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاش، ئاياللار ئاق ياغلىق سېلىش، ئۆي – ئىمارەتلەرنى ئاقارتىش قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاق رەڭ ئۇلۇغلانغان.

بۇنىڭدىن باشقا ئاق رەڭگە ئائىت چۈشەنچىلەر ناھايىتى نۇرغۇن بولۇپ،ئۇنى بىر قەدەر قەدىمىيرەك بولغان نەمۇنىلەردىن ئىزدىگەندە مەشھۇر داستان«ئوغۇزنامە»گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. داستانغ\دا، ئوغۇز خاقاننىڭ ھەربىي يۈرۈشتە قولغا كەلتۈرگەن بۈيۈك غەلىبىسىنى تەبرىكلەش ئاپالىتىدە، قىرىق غۇلاچلىق ئاق خادا ئاستىغا ئاق قوينى باغلىشى بەخت ۋە ئامەتنىڭ مەڭگۈلۈك نىسىپ بولۇشىغا قارىتا ئىشەنچىنىڭ سىمۋۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم ئېتىقادى دەۋرىدىمۇ ئاق رەڭ ئوخشاشلا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»دىكى ئاق نىيەت تېكىننىڭ ياخشىلىق قىلغۇچى ۋە خەير ساخاۋەت ئۈچۈن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتمايدىغان ئېسىل روھى ئاق سۆزى بىلەن سۈپەتلەنگەن. «ئېرىق پۈتۈك»تىمۇ ئاق رەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق ۋە بەخت ــ ئامەتنىڭ بېشارىتى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ، دوختۇر، سېستىرالارنىڭ ئاق خالاتت كىيىشى، بىمارلارنىڭ نىجاتكارىغا سىمۋول قىلىنغان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئاق رەڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچە سىمۋوللۇق مەنە بىلەن ئىپادىلەنگەن.

كۆك رەڭ: كۆك رەڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادىي بىلەن باغلانغان ھالدا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ شۇنداقلا ئىلاھىي تۇسىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن.

كۆك سۆزىنىڭ بىر نەچچە تۈرلۈك مەنىسى بار: مەسىلەن، كۆك ــ تەڭرى، ئاسمان، كۆپ رەڭ، ئەسلى (كۆكۈك قايىسى)، كۆكلە (ياشا، ياشارماق)، كۆك (كۆكتات، ئوت ــ چۆپ) قاتارلىقلار. بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمىز، كۆك سۆزىنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بولۇپ، بىرى، تەڭرى، يەنى خۇدا مەنىسى؛ يەنە بىرى، رەڭ پەرقىدىكى كۆك مەنىسى. تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، كۆپ رەڭنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىدا مۇقەددەس رەڭ چۈشەنچىسىگە كۆتۈرۈلۈشى، ئۇنىڭ خەلق ئېڭىدىكى تەسىرى قاتارلىقلار.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە كۆك رەڭنىڭ بۈيۈكلۈك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ سۈپىتى ياكى ئىسمى ئورنىدا قوللىنىلىشىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسى بار. ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئۈچۈن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغانىدى. چارۋىچىلىق ھايات ئاساسەن يېشىللىقنى مەركەز قىلغان، يايلاقنى ماكان قىلاتتى. يايلاق مەدەنىيىتىدە يېشىللىق ھاياتنىڭ ئاساسي، دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ئىجلاسمەنلىك كۈچەيگەنىدى. بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى «تېلى قوشىقى»نى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاتا ــ بوۋىلىرىمىزنىڭ يېشىللىققا

باغلانغان ھاياتلىق پائالىيىتى ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا«ئوغۇزنامە»داستانىدا كۆپ رەڭگە ئائىت بايانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئوغۇزخاننىڭ ئۆڭ چىرايىنىڭ كۆك بولۇشى، ئۇنىڭ تەڭرىگە سىغىنىۋاقتاندا ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇرنىڭ چۈشۈشى، ئۇنىڭ ئىچىدىن كۆزلىرى كۆك، گۈزەل بىر قىزنىڭ پەيدا بولۇش كۆپ تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلىشى قاتارلىق بايانلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كۆپ رەڭنىڭ ئېتىقاد ئاساسى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

شامانىزم ئېتىقادى ۋەھىردە تەبىئەت ئىلاھچىلىقنى مەركەز قىلغان ئاسمان، قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، شامال، يامغۇر، چاقماق قاتارلىق ھادىساتلارنىڭ يۇز بېرىشىدە كۆپ سۆزى تەڭرىگە تەققاسلىنىپ بۈيۈكلۈك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن كۆك (ئىلاھ) چۈشەنچىسىدىن ئالەمنى بىنا قىلغۇچى«ئاللاھ»ئۇقۇمى پەيدا بولۇپ، ئۇ، كۆپ تەڭرى چۈشەنچىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىدى، لېكىن كۆكنىڭ خەلق ئېڭىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسى (ئېستېتىك مەنىسى) ئۆزگەرمىدى، بەلكى ئادەت سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قايغۇ ھەسرەتكە دۇچار بولغاندا كۆككە قاراپ ئىلتىجا قىلىش، يېشىلىقنى قەدىرلەش، تەبىئەتنىڭ تۈنجى مېۋىسى (كۆكى)گە بولغان ھېرىسمەنلىك، بىدە كۆكىدە كۆك چۈچۈرىسى ئېتىپ، ئۇرۇق توغقان ياكى قولۇم قوشنىلارغا يېگىلىق تۇتۇش ئۇدۇمى، كۆك مەشرىپى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

قىزىل رەڭ ۋە سېرىق رەڭ چۈشەنچىسى

ئۇيغۇرلار قىزىل رەڭنى ياخشىلىقنىڭ، خۇشاللىقنىڭ، بەخت سائادەتنىڭ، گۈزەللىكنىڭ، جەڭگىۋارلىقنىڭ، غەلبىنىڭ سىمۋوللۇق بىشارىتى، دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قىزىل رەڭنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنىلەرگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تەدرىجىي ھالدا، نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆرپ ئادەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە

توي ``تۆكۈن بولسا«ئاشسۈيى»ھېساببدا قىز تەرەپكە ئاپىرىدىغان قوينىڭ بېشىغا قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ. توي كۆچۈرۈش ھارۋىسىغا قوشۇلغان ئاتلارغا ياكى ھازىرقى زاماندىكى توي كۆچۈرۈش ماشىنىلىرىنىڭ ئالدىدا قىزىل رەخت باغلىنىدۇ. ھەتتا توينىڭ ناغرا ``سۇنايلىرىغىمۇ قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ. سۈننەت توي مۇراسىمىدا سۈننىتى قىلىنغان بالىنىڭ بېلىگە گۈل چىقىرىلغان قىزىل پوتا باغلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە قىزىل رەخت ئېسىپ قويۇلىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسەۋۋۇرى ۋاستىلىرىدە قىزلارنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىدۇ. قىزلار ياش چوكانلار قىزىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. قىزىل رەڭنى `` ياشلىقنىڭ بەلگىسى، دەپ قارايدۇ.

قىزىل رەڭگە بولغان مۇشۇنداق ھېرىسمەنلىك تۆپەيلىدىن شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىزىل رەڭگە تېخىمۇ ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ، قەدىمكى زەردۇشت دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتقا چوقۇنغان تۇرپان ئۇيغۇرلىرى يېىراقتىن قارىسا لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان، ئوتقا ئوخشىشىدىغان قىزىل تولىق يالغۇنتاغنى«قۇتتاي»(بەخت بەرگۈچى تاغ) دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئۇلۇغلىغان ۋە چوقۇنغان ھەمدە«قۇتتاغ»نىڭ قىزىل رەڭ ھالىتىنى قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى ئارقىلىق نامايەن قىلغان.

سېرىق رەڭ : سېرىق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئادىتىدە قۇياشقا، مول ھوسۇلغا، ئالىيجانابلىققا سىمۋۇل قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار سېرىق رەڭنى ئالتۇن رەڭ دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرىدا قۇياشنىڭ نۇرلانغان مەزگىلى«ئالتۇندەك پارلىغان قۇياش»دەپ تەرىپلىسە مول ھوسۇللۇق بۇغدايلارنى«ئالتۇن باشاقلىق بۇغدايلار»دەپ سۈرەتلەيدۇ. يەنە ئەدەب ``ئەخلاقلىق ياخشى باللارنى«ئالتۇندەك بالا ``دە»ياكى«ئالتۇندەك قىز»دەپ ئالتۇنغا ئوخشىتىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان«ئالتۇن»ماددا ھالىتىدىكى مېتال ئۇقۇمى بولماستىن، بەلكى ئالتۇن رەڭ `` سېرىق رەڭ چۈشەنچىسىنى بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگىمۇ ئالتۇن رەڭنى ئاساس قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى نەققاشچىلىق سەنئىتىدە ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ گىرۋەك نەقىشلىرىگە ئالتۇن رەڭدە ھەل بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىسىدە سېرىق رەڭنى ياخشى كۆرۈش ئادىتى ئۇلارنىڭ قەدىمكى قۇياش تەڭرىسىگە سېغىنىشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

لېكىن بەزىدە سېرىق رەڭ چۈشكۈنلۈككە، روھسىزلىققا، پەرىشانلىققا سىمۋول قىلىنغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنداق زىددىيەتلىك مەنە كۆپرەك ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى تەسۋىرى ۋەستىلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

دېھقانچىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە يۈزلەنگەن ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە خاس ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بەرپا قىلىپ، بۇغداي، قوناق، ئارپا، گۈرۈچ، تېرىق، ماش قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان ۋە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان.

دېھقانچىلىق سايمانلىرى: قوش، بوقۇسا، يالغۇز ئوغۇل، سۆرەتمە تاختاي، تارماق، تۇلۇق، كەتمەن، ئورغاق، ئوتىغۇچ، ئارا، كۈرەك، غەلۋىر، ئۆتكەمە، موماياغاچ، شامالدۇرغۇچ، سوقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى: ئۇيغۇرلار يەرلىك ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ، كۈزگى بۇغداينى قوناق يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن يەرنى تاختىلاپ (تۈزلەپ) ئوغۇتلاپ، ئوسا قىلىپ ئاغدۇرۇپ ئاپتاپقا سالىدۇ. نەملىك تەڭشەلگەندە قايتا ئاغدۇرۇپ، ئۇرۇق سالىدۇ. ئۇرۇق ئۈستىنى دەسسەپ ياكى سۆرەم سېلىپ چېڭدايدۇ (ئۇرۇقنى باسۇرىدۇ). بۇغداي ئۈنگەندە بەزىلەر مالغا يېگۈزۈلىدۇ، بەزىلەر مايسا ئۈستىدىن تۇلۇق سۆرەپ مايسىنىڭ قەرەلسىز ئۆسۈشىنى چەكلەيدۇ. ئەتىيازدا، يەرگە تارماق سېلىپ بوشىتىدۇ. ئەخلەت "چاۋارلارنى تازىلايدۇ. مايسا بىخ سۈرۈپ ئون "ئون بەش سانتىمېتىر ئۆسكەندە، سېپىل ياكى كونا تام توپىسى بىلەن توپىلايدۇ. ياۋا ئوت "چۆپلەر ئوتىغۇچ بىلەن ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

يازغى بۇغداي 2 " ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تېرىلىدۇ. كۈزگى بۇغداي ئالدىدا، يازغى بۇغداي ئارقىدىن پىشىدۇ.

ئاشلىق يىغىش: دەل ۋاقتىدا ئورغاق بىلەن ئوروپ باغ قىلىپ باغلايدۇ. مەخسۇس خامان راسلايدۇ. خامان ئورنى تۈزلىنىپ چىڭدىلىدۇ. ئوتتۇرىغا موما ياغاچ قاداپ يەرگە ئەنجۇ (باغلانغان بوغداي)نى چۆۋۈپ سېلىپ، ئۆلاغقا تۇلۇق سۆرىتىپ مومىنى ئايلاندۇرۇپ، بوغداينى باشاقتىن ئاجرىتىدۇ. بىر ئادەم ئۆلاغ ھەيدەشكە، يەنە بىر ئادەم ئەنجۈنى ئۆرۈپ ئۆلاغ ۋە تۇلۇق ئاستىغا تاشلاپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. باشاقتىن ئايرىلغان بوغداي ئاستىدا قالىدۇ. سامانلىنى ئېلىپ تاشلاپ ياغاچ گۈرجەك بىلەن شامالغا قاراپ سورۇيدۇ، شامال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاك ئېتىپ شامال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاك ئېتىپ شامال چىقىرىدۇ.

قوناق: بوغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تېرىلىدۇ. تېرىش جىددىي بولىدۇكى، ئەتىگەندە سالغان ئۆرۈق بىلەن چۈشتىن كېيىن سالغان ئۆرۈقنىڭ پىششىدا پەرق بولىدۇ. ئوتاش، سۇغىرىش ۋاقتىقا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. قوناق پىشقاندا ئۈزۈۋېلىپ، پالىكىنى سويۇپ تاشلاپ، كالتەك بىلەن سوقۇپ مەدەكتىن ئاجرىتىدۇ.

قائىدە -يوسۇنلار: خامان ئېلىنغاندا شۇ مەيداندا بولغان، قارىشىپ بەرگەن كىشىلەرگە ھوسۇل خۇشاللىقى بىلەن كەپسەن بېرىلىدۇ. ئومۇمىي مەھسۇلات سادىغىسى ئۈچۈن مەدرىس، مەسچىت، ئىمام، مەزىن، خاتىپلارنىڭ راسخوتىنى مەقسەت قىلىپ، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرنى ئۆشرە بېرىدۇ. بوغداي، قوناقلار ئورۇلۇپ، خامانغا توشۇپ بولغاندىن كېيىن، ئېگىزلىقتا يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ. جان -جانىۋارلار ھەققى دەپ توپانالاغا ئېتىزغا چېچىپ قويىدۇ.

دېھقانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، يىغىم -تېرىم مەزگىلىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز ئارا ھەمكارلىق لاپقۇتلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان.

تېرىم ۋە يىغىم ئادەتلىرى

ئۇيغۇر دېھقانلىرى دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ يېتىپ كېلىش ۋاقتى، قايىسى خىل ئۇرۇقنى قايىسى ۋاقىتتا سالسا (تېرىسا) ياخشى بولىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ تۇرىدۇ ۋە شۇ يىلقى قىشلىق قار، جۇملىدىن ئەتىياز ۋە يازدا بولىدىغان يامغۇرلارنى مۆلچەرلەپ تۇرىدۇ. مۇبادا، ھۆل -يېغىن ئاز بولۇپ قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش شەپىسى بولىدىغان بولسا، كونا قائىدىسى بويىچە، پۈتۈن يۇرت خەلقى ئۇلۇغ مازارلار ياكى قەدىمكى جايلارغا يىغىلىپ

كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ ھەربىر ئادەم خالىغان نەرسە ئېلىپ چىقىدۇ، قان قىلىپ، ياغ پۈرتىپ سۇ تەلەپ قىلىپ دۇئا -تەكبىر قىلىپ تەڭرىگە سىغىنىدۇ، بۇ مۇراسىمنى《زارا خەتمە》دەپ ئاتايدۇ.

زارا خەتمىدىن كېيىن، ھەبىر دېھقان ئۆز ئېتىزلىرىنى تۈزەپ سۇ كېلىشنى كۈتىدۇ ۋە ئۆزىگە تۇشلۇق ئېتىز بېشىدا قوي، كالا دېگەندەك جانلىقلارنى سويۇپ《قان قىلىپ》نەزىر قىلىدۇ. جامائەت يىغىلىدۇ. بۇ يىغىلىشتا دېھقانچىلىق رىسالىسى ئوقۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئېتىز -ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ، رىسالىدىكى بەدەننى پاكىز، پاك تۇتۇش، تېرىقچىلىق ۋاقتىدا، پىرلارغا سېغىنىش، شەرئەت ئەمرىنى بەجا قىلىش، ئېتىقادىنى پاك قىلىش، ئاللارنى ياد ئېتىش، ئۆرۈقنى ئوڭ قول بىلەن سېلىش، خاپىلىق -ئاچچىقلىنىشتىن خالىي بولۇش، كەڭ قورساق بولۇش، ئالىملارنى دوست تۇتۇش، قوش قېتىش، تاپ بېشىدىن يېنىش ئۇسۇلى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش ۋە قەدىرلەش، ئۆشرە، كەپسەن بېرىش، يالغۇز بۇغداي، قوناق تېرىماي، قوغۇن -تاۋۇز، ماش، پۇرچاق، كۆكتات قاتارلىق ھەرخىل زىرائەتلەرنى تېرىش، باغ بىنا قىلىش ۋە ئاسراش قاتارلىق قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ. يىغىن ۋاقتىدا، خامان بېشىدا بەرىكەت تىلەپ يەنە بىر قېتىم قان قىلىپ دۇئا -تەكبىر ئوقۇلىدۇ. خامان چەشلىنىپ بولغاندا، ئالدى بىلەن《چەش بۆرنى》دەپ بىر غەلۋىر ئاشلىقنى ئايرىم قويىدۇ، ئاندىن ھەر ئون غەلۋىردىن بىرىنى ئۆشرە دەپ ئايرىپ قويۇپ، مەسچىت، مەدرىسلەرگە بېرىدۇ.

ئائىلە باشلىقى كەپسەن دەپ ئائىلە ئەزالىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق -تۇغقانلىرىغا، خامان ئۈستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا مۇۋاپىق ئۆلچەمدە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىدۇ. جان -جانىۋارلار ھەققى دەپ خاماندا قالغان چار بۇغداينى ئەتراپقا چېچىپ قويىدۇ. يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ. بۇلارنى سەدىقە، ئەلگە نەپ دەپ بىلىدۇ.

قوغۇن تېرىغان دېھقانلار ئۇرۇق سېلىش ۋاقتىدا نەزىر (قان) قىلىپ ئۇرۇق سالىدۇ.

باغۋەنلەرمۇ مېۋىلەر بىخ ئۇرۇش ۋاقتىدا، دۇئا -تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ. مېۋە پىشقاندا ھەرقانداق كىشى باغقا كىرسە خالىغانچە يېيىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. بىغى يوق قولۇم -قوشنا ۋە ئۇرۇق -تۇغقانلىرىنىڭ ئائىلىسىگە داۋاملىق مېۋە كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ.

خامان ناخشىسى

خامان تېپىش ¨دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئەڭ جىددىي ۋە ئەڭ ئۈمىدلىك مەزگىلى بولغاچقا، دېھقانلار خامانىنىڭ مول ھوسۇللۇق بولۇشىنى تىلەپ ھەرخىل ئىرىملىك ئادەتلەرگە ئەمەل قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق ئىرىملىك ئادەتلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ خامان قاتقاندا ئېيتىدىغان«خامان ناخشىسى»دىن ئىبارەت.«خامان ناخشىسى»نى ھەممە دېھقان ئېيتمايدۇ ۋە ئېيتالمايدۇ. يۇرت ۋە مەھەللە ئىچىدە«خامان ناخشىسى»نى ئېيتىدىغان بىر نەچچە تەجرىبىلىك پىشقەدەم دېھقانلار بولۇپ ئۇلار تەكلىپ بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن يۇرت ¨مەھەللىدىكى خامانلىقلارنىڭ ئارىلاپ قەرەللىك ھالدا ?خامان ناخشىسى?نى ئېيتىش بىرخىل ئەنئەنىگە ئايلانغان.

?خامان ناخشىسى? ئۇيغۇرلار ئارىسىدا«لاي ¨لاي»دېگەن مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغان.«لاي ¨لايچىلار»ئادەتتە ئۇلۇغ دولىسىغا ئارىنى ئېلىپ، قولى بىلەن سول قۇلىقىنى تۇتۇپ، خامانغا قاتقان ئات ¨ئۇلاغلارنىڭ مومنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەھەللە ¨كويغا ئاڭلانغۇدەك يۇقىرى ئاۋاز بىلەن«لاي ¨لاي»سالىدۇ.«لاي ¨لاي»ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشى قىلىۋاتقان ئىشىنى توختىتىپ، دىققەت بىلەن تىڭشايدۇ. دېھقانلار ئارىسىدا«لاي ¨لايچىلار»يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە. دېھقانلارنىڭ قارىشىچە،«لاي ¨لاي»سېلىنمىغان خاماندا بەرىكەت بولمايدۇ.«لاي ¨لاي»جىن ¨شەيتانلارنى قوغلاپ، ئەرۋاھلارنى خامانغا چاقىرىش ئۈچۈنمىش.«خامان ناخشىسى»نىڭ رىتىمى خامانغا قاتقان ئات ¨ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئاھاڭى ناھايىتى سىرلىق ۋە جۇشقۇنلۇق بو،ۇپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى تىترىتىدۇ. ناخشىدا دېھقاننىڭ ھوسۇلنى تېزرەك يىغىۋېلىش ئارزۇسى ۋە مول ھوسۇل ئېلىش ئۈمىدى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ دېھقانلارنىڭ بۇ ھايۋانلارغا بولغان مۇھەببىتى قاتارلىق مەزمۇنلار كۈيلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار خامان تېپىش ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجىغا بىۋاستە ماسلاشقان بولۇپ، ھارغىنلىقنى ئازايتىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ ئەمگەك مەيدانىغا جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

لاي ¨لاي

دەسسەڭلار، يانجىڭلار، جانىۋارلىرىم

مەيدە بولسۇن.

داننى ئايرىپ چەشلەڭلەر، جانىۋارلىرىم

خامان تولسۇن

لاي ¨لاي ¨لاي . . .

نەقرات:

دەسسەڭلارەي ¨يانجىغلار، جانىۋارلىرىم

خام تولسۇن.

لاي ¨لاي ¨لاي . . .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى«لاي ¨لاي»دەپ ئاتالغان«خامان ناخشىسى»نىڭ تېكىستى ھەممە رايونلاردا بىردەك، مۇقىم بولىۋەرمەيدۇ. ئەمما ئاھاڭ، رىتىملىرى بىرقەدەر ئوخشاشلىققا ئىگە.

كۆكتاتچىلىق

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتنىڭ تۈرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن. ئۇلار كەسپىي كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە كۆكتاتچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۆكتاتچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارغان. كەسپىي كۆكتاتچىلار مەخسۇس كۆكتات تېرىش، كۆكتاتلارنى پارچە، توپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. قوشۇمچە كۆكتاتچىلار ئاساسەن ئۆزلىرىگە لازىملىق يازلىق كۆكتاتلارنى تېرىشتىن باشقا، كۈزلۈك كۆكتات تېرىپ بازارنى قىشلىق كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنى بازار كۈنلىرى دېھقانلارنىڭ سەۋزە، پىياز، چامغۇر، تۇرۇپ، يېسىۋىلەكلىرى بازارغا كىرىدۇ.

كەسپىي كۆكتاتچىلار ئاساسەن بازارغا يۈزلەنگەن بولغاچقا، 2 ¨ئايدىلا قىزىل مۇچ، كۆك مۇچ، شوخلا، يېسىۋىلەك، پېدىگەن، كاللەكبەسەي قاتارلىق كۆكتاتلارنى ساندۇقلارغا تېرىپ ئائىلىسىدە ئۆستۈرۈپ، 4 ¨ئايغا كەلگەندە كۆچۈرۈپ پەرۋىش قىلىدۇ. ئۇلار يېڭى سەي ¨كۆكتات بىلەن بازارنى بۇرۇنراق ئىگىلەش جەھەتتە ئۆزئارا بەسلىشىدۇ. كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كەڭ دېھقانلار، ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئورنىغا سەۋزە، پىياز، كۆك تۇرۇپ، چامغۇر، يېسىۋىلەك، كاللەكبەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ. بۇ خىل كۆكتات تېرىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇر دېھقانلىرى 10 ~ 11 ئايدىن باشلاپ ئايغىچە كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، سەۋزە، چامغۇر، تۇرۇپلىرىنى تېرىغان ئېتىزىغا كۆمۈپ، باشقا كۆكتاتلارنى گەمدە ساقلايدۇ.

دېھقانلار كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازغىچە ھەربىر بازارغا ئۆزلىرى تېرىغان كۆكتاتلىرىنى ئەكىلىپ توپ ۋە پارچە ساتىدۇ. بازار كۈنلىرى ھەممە بازاردا قىشلىق كۆكتات سېتىلىدۇ. مۇشۇ قوشۇمچە كىرىم بىلەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ.

ئادەتتە شەھەرلەردە ھەربىر كوچا ياكى مەخسۇس ئورۇنلاردا كۆكتات دۇكانلىرى بولىدۇ. بۇ دۇكانلار يىل بويى كۆكتاتلارنى توپ ئېلىپ پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇلى يەرلىك ئۆرپ ~ ئادەتكە ماسلاشقان. ئۇلار خېرىدارلارنىڭ پۇلىنىڭ ئاز ~ كۆپلىكىگە قارىماي، بار كۆكتاتلارنىڭ ھەممە تۈرىدىن ئاز ~ ئازدىن بېرىپ، خېرىدارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ. توپ ئېلىپ پارچە ساتىدىغان مۇنداق كەسپىي كۆكتاتچىلار كۆكتاتنىڭ پاكىزلىكى ۋە كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ.

باغۇەنچىلىك

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ?بېغى يوقنىڭ جېنى يوق? دېگەن تەمسىل بار. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كۆكەرتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا، بىرەر تۈپ دەرەخ تىكىپ پەرۋىش قىلىش ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش، دەپ قارىلىدۇ. بوستانلىق ئۇيغۇر تەبىئىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقانداق يېزا ~ مەھەللىدە بۇك ~ باراقسانلىق باغ بولىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا باغۇەنچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىگىلىك شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، شىنجاڭ مېۋە ~ چېۋىنىڭ ماكانى دەپ قارىلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ باغۇەنچىلىك ئىگىلىكى ئاساسەن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، مېۋە تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، سۈپىتىنى ياخشىلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. شىنجاڭنىڭ باغۇەنچىلىك ئىگىلىكىگە دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مېۋىلەرنىڭ تۈرلىرى يۈز خىلدىن ئاشىدۇ. بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقانلىرى ئۆرۈك (سورتلىرى خۇۋەينى ئۆرۈك، ئەنجان ئۆرۈك، مايسەن ئۆرۈك، ياغلىق ئۆرۈك، خەششەك ئۆرۈك، سەمەت ئۆرۈك، كىشمىش ئۆرۈك، كۆك پىشار، گۈل ئۆرۈك قاتارلىقلار)، شاپتۇل، توغاچ، ئۈزۈم، ئانار، ئەنجۈر، ئالما، ئامۇت، چىلان، جىگدە، ئۈجمە، بېھى، ئەينۇلا، پىستە، بادام، ياڭاق، ئالىگرات،

جىنەستە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ھەربىر مېۋە تۈرلىرىنىڭ يەنە خىلمۇ خىل سورتلىرى بار. خوتەن شاپتۇلى، قاغىلىق ياڭىقى، پەيزىۋات قوغۇنى، قەشقەر ئانارى، ئاتۇش ئەنجۈرى، كۇچا ئۆرۈكى، كورلا ئامۇتى، تۇرپان ئۈزۈمى، قۇمۇل چىلىنى، ئىلى ئالمىسى قاتارلىق داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار خەلقئارا مېۋە بازىرىدا ئالاھىدە نام چىقارغان. 6 ¨ ئايدا ئۈجمە پىشقان مەزگىلدىن تارتىپ تاكى 10 ئايغىچە بولغان ئۈچ ¨تۆت ئاي شىنجاڭدا ھەرخىل مېۋىلەر بىر ¨بىرىگە ئۇلىشىپ مەي باغلىغان ?ئالتۇن پەسىل?. بۇ ئايلاردا ئۇيغۇرلار ئۆيىگە كىرگەن مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن مۇرادىغا يېتىپ پىشقان ھەرخىل مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى بېغىغا باشلاپ ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە باغقا كىرىپ يېگەن مېۋە ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ. ئادەتتە شەھەر ئىچىدە باغ بىنا قىلىش شارائىتى بولمىغاچقا، شەھەر ئاھالىلىرى مېۋە ¨چېۋە راسا مەي باغلىغان مەزگىلنى تاللاپ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا چىقىپ ?باغ سەيلىسى? ئۆتكۈزىدۇ. بۇرۇن قەشقەردە كەڭ قانات يايغان ?ھەزرەت سەيلىسى?، ?ئاتۇش سەيلىسى?، ?بەشكېرەم سەيلىسى? قاتارلىقلار ماھىيەتتە مېۋە سەيلىسى بولۇپ، بۇ ۋاقىتلاردا باغ ¨ۋارانلار يىراق ¨يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىھگاھىغا ئايلىنىدۇ.

مۇشۇ خىل مېۋە ¨چېۋە قاتارىدا يەنە شىنجاڭنىڭ قوغۇن ¨تاۋۇزىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. بولۇپمۇ قوغۇن شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇيغۇرلار قوغۇن تېرىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. قوغۇننىڭ تۈرى ۋە تەمى جەھەتتە مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. قوغۇننىڭ سورتلىرى ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنى، قارا كۆسەي، كۆكچى، بىشەكشىرىن، شېكەر سۈيى، سەۋزىنازۇك، قارىقاش، خامانچى، چىلگە قاتارلىق مەشھۇر بولۇپ، يازلىق قوغۇن ۋە قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ. يېزىلاردا ھەربىر ئائىلە دېگۈدەك ئۆزىگە يەتكۈدەك بىرەر ئېتىز قوغۇن ¨تاۋۇز تېرىشقا ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلار قوغۇن ¨تاۋۇز تېرىشتا ئۇرۇق تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. قوغۇنچىلار ئۇرۇقى بۇزۇلمىغان سورتلۇق ۋە تەملىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ، ئاپتاپتا، قۇرۇتۇپ مەخسۇس ساقلايدۇ. شۇ ئارقىلىق قوغۇنلارنىڭ يەرلىك سورتلىرىنى ئەۋلادتىن ¨ئەۋلاتقا ساقلاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ۋايىغا يەتمىگەن (پىشمىغان) قوغۇنلارنى ھەرگىز ئۈزمەيدۇ.

شىنجاڭدا مېۋە ¨چېۋىلەرنىڭ ھەم كۆپ، ھەم تەملىك بولۇشى بۇ رايوننىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شىنجاڭ، بولۇپمۇ مېۋە ¨چېۋە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ ئىقلىم جەھەتتىن قۇرغاق رايون بولۇپ، بۇ جايلارغا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، تۇپرىقى مېۋە ¨چېۋە

ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ. لېكىن ئەڭ مۇھىمى، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېۋە ¨چېۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىرلىقى ھەمدە يېتىشتۈرۈلگەن مېۋىلەرنى ساقلاش تەجرىبىلىرىمۇ مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ تەبىئىي گۈزەللىك تەبىئىتى ئاساسىي تەرەپ.

ئۇيغۇرلار ھۆل مېۋىلەردىن قۇرۇق يېمىش ياكى مېۋە قېقى تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە، شۇڭا ھەرقاندىق ئائىلىدە يىلنىڭ ھەممە پەسىللىرىدە دېگۈدەك ھەرخىل قۇرۇق يېمىشلەر بولىدۇ. قۇرۇق يېمىشتىن باشقا، مېۋىلەرنىڭ ھەممە تۈرىدىن دېگۈدەك يەرلىك ئۇسۇلدا مۇراببا تەييارلىنىدۇ. بولۇپمۇ خوتەن خەلقى مۇراببا تەييارلاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، ئۇنى ھەم ئوزۇقلۇق، ھەم مىللىي دورا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. ھەرقانداق ئائىلىدە مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قەنت ¨گېزەك ئورنىدا ئۆزى تەييارلىغان مۇشۇ خىل مۇراببالارنى تىزىدۇ. مېۋىلەردىن ھەرخىل پايدىلىق ئىچىملىكلەرنى تەييارلاشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئادەتلىرىدىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ?تۈركىي تىللار دىۋانى? بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ?قۇتادغۇ بىلىگ? داستانى قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مېۋە ¨چېۋىدىن تەييارلىغان ھەر خىل ئىچىملىكلىرى ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ?بېغى يوقنىڭ جېنى يوق? دېگەن تەمسىلنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۈزۈمچىلىك

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا، تۇرپان ?ئۈزۈم ماكانى? دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. دەرۋەقە ئۈزۈم ھەققەتەن بۇ ۋادىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتى. تۇرپان ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئۆزگىچە ھاۋا ئىقلىمى ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى باب كېلىدۇ.

ئۈزۈم ھەققىدە گەپ بولغاندا ئىدىقۇت خەلقى ئۇنى تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن. ?يەتتە قىز رىۋايىتى? بىلەن باغلايدۇ. بۇ رىۋايەتتە :?يەتتە قىز تاشقا ئايلىنىش ۋاقتىدا بويۇنلىرىدىكى ئۈنچە ¨مارجانلىرىنى چېچىپ بۇ ۋادىدا ئۈزۈمنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن قىزىل سايۋا قىزىل ياقۇتتەك يالتىراق، كىشمىشلىرى ئۈنچە ¨مارجانلاردەك كۆركەم. ئۈزۈمنىڭ ھەر ساپىقى يەتتە قىزنىڭ بويىنىغا ئېسىلغان ئۈنچىلەردەك غۇژمەك? دەپ ھېكايە قىلىدۇ. يۇقىرىقىلار ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ئۇقۇملار بولسىمۇ، بۇ ۋادىدا زامان ¨زامانلاردىن بۇيان ئۈزۈم ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان.

تۇرپاندا ?ئۈزۈمى يوق كىشىنىڭ جېنى يوق? دېگەن نەقىل بار. دېمىسىمۇ، تارىختىن بۇيان بۇ مۇنبەت تۇپراقتا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ئۈزۈمچىلىك بولۇپ كەلگەن.

تۇرپان ئۈزۈمى تەمىنىڭ شىرىنلىكى (قەنت تەركىبى يىگىرمە بەش پىرسەنتكە يېتىدۇ)، سورتىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە مەھسۇلاتدارلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرپان كىشمىش ئۈزۈمى شىنجاڭ بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن پىشىپ، بازارنى ئىگىلەيدۇ.

بۇ ماكاندا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئۈزۈم سورتلىرى كىشمىش، ئۈزۈن كىشمىش، يوغان كىشمىش، ئۇرۇقلۇق كىشمىش، قىزىل سايىۋا، سايىۋا ئۈزۈم، ئاق ئۈزۈم، قارا ئۈزۈم، غۇنچە ئۈزۈم، بىجاقىي ئۈزۈم، قىزىل بىلىقى ئۈزۈم، ئاق بىلىقى ئۈزۈم، قاشقىر ئۈزۈم، بوغۇم سايىۋا، ھىمىرىك سايىۋا، يۇمىلاق سايىۋا، قاپاق سايىۋا، كەنجى ئۈزۈم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تۇرپاننىڭ ياز پەسلى ئۇزۇن، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، ھۆل يېغىن مىقدارى ئاز بولغاچقا، بۇ رايون قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم ئىشلەپچىقىرىشقا ناھايىتى باب كېلىدۇ. شۇڭا تۇرپان ۋادىسىدىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئۆگزىسىدە، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئوچۇقچىلىقتا قەد كۆتۈرگەن ئۈزۈم قۇرۇتۇش چۇنچىلىرى بولىدۇ. ئەمگەكچان تۇرپان خەلقى ئۈزۈم قۇرۇتۇش تېخنىكىسىغا ماھىر. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرپاننىڭ قۇرۇتۇلغان كىشمىش ئۈزۈمى يېشىل مەرۋايىتتەك كۆركەم بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە خەلقئارا بازاردا سېتىلىدۇ.

ھوڭ قوغۇنى

ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوغۇنلىرى ھازىر خەلقئارا بازارلاردا ?خامىگۇا? (مەنىسى قۇمۇل قوغۇنى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەمەلىيەتتە، ?خامىگۇا? دەپ ئاتالغان بۇ قوغۇن ئەدىقۇت باغرىدىكى پىچان ناھىيىسىنىڭ گۈزەل مەھەللىرىدىن بىرى بولغان ھوڭ دېگەن جايدىن چىققىدىغان ئالاھىدە سورتلۇق ?ھوڭ قوغۇنى?نىڭ تارىخى نامىدىن كەلگەن.

دەرۋەقە، ھوڭ قەدىمدىن تارتىپ قوغۇن ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن جاي، ھوڭنىڭ توپىسى قارا چىلان تۇپراق بولۇپ، بىر قىسىم جايلىرى نەم تارتىپ تۇرىدىغان شورلۇقتىن ئىبارەت. ھوڭ خەلقى قەدىمدىن باشلاپ مۇشۇ ئەۋزەل تۇپراق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، نەم يەرنىڭ ئۈستىگە ئۆرلەپ قالغان شورنى قىزىپ تاشلاپ قوغۇن تېرىپ كەلگەن. بۇ جايدا باشقا رايونلارغا ئوخشاشمىغان ھالدا، قوغۇن چۆنەك تارتىلماي تېرىلىدۇ ھەمدە سۇغىرىلمايدۇ. چۈنكى يەرنىڭ ئەسلىدىكى نەمى قوغۇن پەلەكلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە يېتەرلىك شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. قوغۇن پەلەك تارتىشقا باشلىغاندا، ھەربىر توپ قوغۇننىڭ تۈۋىگە ياۋا بۇيا، بىدە، يانتاق ياكى مۇۋاپىق مىقداردا يەرلىك ئوغۇت

(ئاساسەن قوي ۋە قۇش مايلىقلىرى) كۆمۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھوڭنىڭ قوغۇنى بەكمۇ شىرىن، تاشقى كۆرۈنۈشىمۇ كىشى زوقلانغۇدەك چىرايلىق، تورلىنىشى تەكشى، گۆشى قېلىن، شاپىقى نېپىز، يېپىشلىك، چوڭ -كىچىكلىكى بىر خىل، تۈرى كۆپ، ساقلاشقا چىدامليق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

قوغۇننىڭ سورتى ئاسان بۇزۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ۋادىدىكى قوغۇنچىلار قوغۇن سورتىنى ساقلاپ قېلىشتا ئۇرۇق ئېلىشقا ۋە ئۇنى ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇلار قوغۇن ئۇرۇقى ئېلىشنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى ياراتقان. مەسىلەن، قوغۇنچىلارنىڭ تەجرىبىسىدىن قارىغاندا، ئەگەر قوغۇننىڭ ئۇرۇقى تۇمشۇق تەرەپتىن ئېلىنسا، قوغۇننىڭ ئەسلى سورتى بۇزۇلۇپ شالغۇتلىشىپ كېتىدىكەن؛ ئەگەر ئۇرۇق ساپاق تۇۋىدىن ئېلىنسا، قوغۇن ئۇششاق چۈشىدىكەن؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇق تاللاشتا قوغۇننىڭ تۇمشۇقى ۋە ساقى تەرەپتىكى ئۇرۇقلار چۈشۈرۈۋېتىلىپ، ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇق ئېلىنىدىكەن، ئېلىنغان بۇ ئۇرۇق يۇيۇلماستىن تىلپىي بىلەن قوشۇپ شاپاققا ئىلىنىپ ئۆز پېتى قۇرۇتۇلىدىكەن. قۇرۇغان ئۇرۇقنى ئۆز تۈرى بويىچە تېمپېراتۇرىسى مۇۋاپىق تەڭشەلگەن ئۆيدە يۇز يىلغىچە ساقلىسىمۇ بۇرۇلمايدىكەن. مۇشۇ ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ھوڭ خەلقى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان قوغۇنچىلىق كەسپىنى ئەتىۋار بىلىپ، ?ھوڭ قوغۇنى?نىڭ ئەسلى سورتلىرىنى ساقلاپ قالغان.

ھوڭدا ئۇزۇندىن بۇيان تېرىپ كەلگەن يەرلىك قوغۇن تۈرلىرىنىڭ نامى تۆۋەندىكىچە:

كۆكچى قوغۇن (بۇنىڭ قارا كۆكچى، ئاق كۆكچى، ھۆر كۆكچى، ئايسخان كۆكچى، سىرىق كۆكچى دېگەن تۈرلىرى بار)؛ بىشەكشىرىن (ئەسلى بىشەكشىرىن، بۇنىڭ ئۇزۇن بىشەكشىرىن، قارا بىشەكشىرىن، سىرىق بىشەكشىرىن دېگەن تۈرلىرى بار) مجگەن (بۇنىڭ مجگەن، قاراقاش مجگەن، سىرىق مجگەن دېگەن تۈرلىرى بار)؛ ئالا قوغۇن (بۇنىڭ سىرىق ئالا، كۆك ئالا، ئاق ئالا دېگەن تۈرلىرى بار)؛ بەگزادە، پوستپىياز، ناشپكەر، ئاقناۋات، شېكەر سۈيى، خامانچى، ئوينغۇچ (چىلگە) قاتارلىقلار.

ھوڭ قوغۇنلىرى ئىچىدە مجگەن، قارا مجگەن ۋە ھۆر كۆكچى دۇنيا بازارلىرىدا ھەممىدىن ئەتىۋارلىق قوغۇن سورتلىرى ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، ھوڭ -ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئەسىرلەردىن بۇيان ئېسىل قوغۇن تۈرلىرىنى يارىتىپ دۇنياغا تونۇتقان ئىدىقۇت باغرىدىكى مەشھۇر جايلارنىڭ بىرى.

چۈنچە

تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۈزۈمى ئۆزىنىڭ شىرىن تەمى، پوستىنىڭ نېپىزلىكى، مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرىلىقى، ھەممىدىن بۇرۇن پىشقانلىقى، قۇرۇتۇلۇپ ئۈزۈن مۇددەت ساقلاشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر.

تۇرپاندا شەھەر سىرتىدىكى ئېگىز يەرلەرگە، ئۆگزىلەرگە سېلىنغان تۆت تېمى كۆنگۈرىلىك ئۆيلەر كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ئۆيلەر ئۈزۈم قۇرۇتۇش ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ ?چۈنچە? دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنچە ئومۇمەن شامال ئۆرۈپ تۇرىدىغان يەرلەرگە سېلىنىدۇ. چۈنچىنىڭ تۆت تېمى مەلۇم ئۆلچەمدە تۆشۈك بولۇپ، تېمىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ ¨تۆت مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۈستى ياپما بولىدۇ، چۈنچىنىڭ ئىچىگە كۈن نۇرى چۈشمەيدۇ، چۈنچىنىڭ ئىچىگە بويىدىن بويىغا بادرا ئورنىتىلىدۇ. بادىرىلارغا تۆشۈك تېشىلىپ قوزۇق قېقىلىدۇ. بۇ قوزۇق ?تىكەن? دەپ ئاتىلىدۇ (تۇرپاننىڭ بەزى يەرلىرىدە بولسا ?چاققا? دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئۈزۈم پىشقاندا 8 ¨ئاينىڭ 15 ¨كۈنلىرىدىن باشلاپ) مەخسۇس ئۇستىلار تەرىپىدىن ئۈزۈم ساپىقى بىلەن ئاشۇ تىكەنگە ئېسىلىدۇ. ئۈزۈم قىرىق ¨ئەللىك كۈندە قۇرۇيدۇ. ئۈزۈم قۇرۇغاندا تىكەننى سىلكىگەندە ئۈزۈم يەرگە تۆكۈلىدۇ. ئۈزۈم سايە يەردە، شامالدا قۇرۇيدىغانلىقى ئۈچۈن رەڭگى يېشىل، سۈسۈن بولىدۇ. بۇ خىل ئۈزۈمنى ئۇزاق ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ. بۇ بىر چۈنچىدىن قانچىلىك ھوسۇل ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. دېمەك، ?چۈنچە? تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۈزۈن ئەسىرلىك ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى.

تۈگمەن

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تارىم بوستانلىقى ئەتراپلىرى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانا ماكانلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھەممىگە ئايانكى، تارىم بوستانلىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئولتۇراق دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرى كۆپەيگەن. بۇ ھال دان ئايرىش ۋە يانجىش قوراللىرىنى تەقەززا قىلغان. بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى يانجىپ ئۇن قىلىپ، نان، ئۇنلۇق تاماق قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىش خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان. مۇشۇ ئېھتىياج

ئاساسدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ سۇ تۈگمىننى كەشىپ قىلغان. تۈگمەن ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ، ماددىي تۇرمۇشنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە كۆپ خىللىششىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئۇيغۇرلار ئارىسدا تۈگمەننىڭ قاچان، قەيەردە ۋە كىم تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە قولىمىزدا مۇكەممەل تارىخىي ماتېرىيال بولمىسمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نامى خېلى بۇرۇنقى تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنىدۇ. كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن ئىككى يۈز ئوتتۇز كىلومېتىر جەنۇبىدىكى كېرىيە دەرياسى بويىچە جايلاشقان مارجانلىق خارابىسى (بۇ شەھەر مىلادى IV ¨VI ئەسىرلەردە خارابىلىككە ئايلانغان) دىن تۆت پاي تۈگمەن تېشى تېپىلغان. تۇرپان ئاستانە ۋە قارا غوجىدىكى IV ¨IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بۇغداي، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان، چۆچۈرە قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەر تېپىلغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ?تۈركىي تىللار دىۋانى? ناملىق ئەسرىدە ?ئۇگىتچى? (ئۇن تارتقۇچى، تۈگمەنچى)، ?ئىتەگو? (تۈگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان ياغاچ قولاق)، ?قوغۇش? (قوش، نور)، ?تەگىرمەن قوغۇشى? (تۈگمەن نورى)، ?سىبەك? (سۆۋەك)، ?سۈكەن?، ?چىغرى? (تۈگمەن چاقى)، ?تۇشۇرگۇ? (چۆشۈرگە)، ?يارماش ئۇن? (يۇمشاق تارتىلغان ئۇن)، ?تەگىرمەن تىشەدى? (تۈگمەن تېشىنى چەكتى) (مەھمۇت قەشقىرى: ?تۈركىي تىللار دىۋانى? ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 72 ¨، 184 ¨، 478 ¨، 505 ¨، 549 ¨، 637 ¨ بەتلەر ۋە III توم، 54 ¨، 364 ¨ بەتلەرگە قاراڭ) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بۇ ھال بىزگە قاراخانىلار دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدا تۈگمەننىڭ كەڭ دەرىجىدە ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئوزۇقلۇق ئادىتىدە ئۇندىن ياسالغان تاماقلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇ ئەھۋالمۇ سۇ تۈگمىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسدا تۈگمەنچىلىك مەخسۇسلاشقان ھۈنەر ¨كەسىپ بولۇپ، سۇ تۈگمىنى ئەمەلىيەتتە، سۇ ئىلمى، مېخانىكا ئىلمى، بىناكارلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئىقتىساد قاتارلىق ئىلىم ¨پەنگە ئالاقىدار بولغان مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئېرىق ¨ئۆستەڭ شارقىراتمىلىرىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ. سۇنىڭ كۆپ ئازلىقىغا قاراپ بىر تاشلىق تۈگمەن، ئىككى تاشلىق تۈگمەن... دەپ ئايرىلىدۇ. بىر تاشلىق تۈگمەن ئېھتىياجلىق

بولغان سۈنىڭ مىقدارى بەلگىلىك بولغاچقا، ئەگەر ئۆستەڭدە ئارتۇق سۇ بولسا تۈگمەن نورنىڭ يېنىدىكى چۈشۈرگە ئارقىلىق تەڭشەيدۇ. ئادەتتىكى تۈگمەن تۈگمەنخانا (ئۆگۈت تازىلاپ تەييارلانغان دان قويۇش ئۆيى، ئۇن تارتىشقا كەلگەنلەر ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۇن تارتىش ئۆيى قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ)، نور، تاقاق، چاق، تاش، سۈكەن، چاناق، چېقىلدۇرۇق، خامپا، ئەلگەك، قوپارغۇ. . . قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. تۈگمەنچى بەلگىلىك ھۈنەر تېخنىكىغا ئىگە بولغان كىشى بولۇپ، ئۇ بەلگىلىك قەرەلدە تاشنى چۈشۈرۈپ چېكىپ تۇرىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا "كەنتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە سۇ تۈگمىنى بولۇپ، زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرى قۇتۇرۇلۇشتىن بۇرۇن خەلقىمىز ئاساسەن تۈگمەنگە تايىنىپ ئوزۇقلىنىش مەسىلىسىنى ھەل قىلغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا ?تۈگمەنبېشى?، ?تۈگمەنلىك?، ?ياقتۈگمەن?، ?تۈگمەنئېرىق?، ?قوشتۈگمەن?، ?جاڭگالتۈگمەن?، ?قىرىقتۈگمەن? قاتارلىق تۈگمەنگە ئالاقىدار نام بىلەن ئاتىلىدىغان يېزا "كەنتلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مادىي ئادەتلىرى ئىچىدە تۈگمەنچىلىكنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يەرلىك تۈگمەنلەرنىڭ سانى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئاممىسى زاۋۇت ئۇنىغا قارىغاندا تۈگمەن ئۇننى ئەتىۋارلىق بىلىدۇ.

ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار

ئىدىقۇت "قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى ?بەخت (قۇت) بەرگۈچى تەڭرى?دېمەكتۇر. بۇ جاي ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقى دېڭىز يۈزىدىن بىر يۈز ئەللىك تۆت مېتىر چوڭقۇر بولۇپ، قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە.

ئىدىقۇت "ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ جاينىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پارلاق مەدەنىيەت تارىخى بار. ھازىرغىچە ئىزى ئۆچمىگەن يارغول قەدىمكى شەھىرى، ئىدىقۇت خارابىلىكى، بېزەكلىك مىڭ ئۆيى قاتارلىق ئاسار ئەتىقە ئورۇنلىرى ئىدىقۇت مەدەنىيىتىگە گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قەيسەر ۋە ئەمگەكچان خەلق بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بۇ مۇنبەت زېمىننى گۈللەندۈرۈش يولىدا نۇرغۇن كەشپىياتلارنى ياراتقان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغان. مەسىلەن:

كارىز

كارىز "ئىدىقۇت خەلقلىرىنىڭ پەم "پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئۆزىگە خاس كەشپىياتى. ئىدىقۇت تېغى باغرىدىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان مۇشۇ كارىزغا تايىنىپ بۇ ۋادىنى بوگۈنكىدەك مۇنبەت بوستانلىققا، دۇنياغا مەشھۇر ?ئۈزۈم شەھىرى? گە ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىقۇت خەلقى كارىزنى ?ھاياتلىق مەنبەسى? دەپ تەرىپلەيدۇ.

تېخى يېقىنقى يىللارغىچە تۇرپان ۋادىسىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى كارىز ئىدى. كارىز خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قان تومۇرلاردەك تۇرپان، پىچان، توقسۇن رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن.

كارىز، ئۇنلىغان، يۈزلىگەن يەر ئاستى سۇ قۇدۇقلىرىنىڭ ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇلۇشىدىن ياسالغان يەر ئاستى سۈيىنى يەر ئۈستىگە باشلايدىغان ئاجايىپ مۆجىزىلىك بىر خىل ئېرىق بولۇپ، ئۇ پەقەت ئىدىقۇت باغرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىگە ماسلاشقان.

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت تاغ باغرىدا سۈلۈق بۇلاق بولغان، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاق سۈيى يەر ئۈستىگە ئېتىلىپ چىقالماي، سۇ قاتلىمى پەسلەپ كەتكەن، كىشىلەر سۇنى چىقىرىش مەقسىتىدە يەرنى چوڭقۇر كولاپ، بۇلاق سۈيىنىڭ راۋان ئېقىشىغا كاپالەتلىك قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى بىر قۇدۇقلۇق كارىز بارلىققا كەلگەن. كېيىن سۇنى كۆپەيتىش ئۈچۈن قۇدۇق بىلەن قۇدۇقنى بىر "بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى ئېرىق چېپىپ، ئېرىق ئىچىدىكى توپىلارنى سىرتقا يۆتكەش ئۈچۈن ?تۆڭلۈك? ئاچقان. مۇشۇ تۆڭلۈك ئارقىلىق قۇدۇقنى تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى قانالنىڭ توپىلىرىنى ياغاچ چىغرىق ياكى قول كۈچى بىلەن يەر ئۈستىگە تارتىپ چىقارغان. ھازىرغىچە ?يەتتە قىز?نىڭ تاش ھەيكىلى بار تاغ باغرىدىكى قۇرۇپ كەتكەن بىر قۇدۇقلۇق، ئىككى قۇدۇقلۇق كارىز ئىزلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. كارىزلار يەر تەكشىلىكىگە ئاساسەن، ئېگىزلىكتىن پەسلىككىچە قاراپ كولىنىدۇ. باغ تەرىپى چوڭقۇر بولۇپ، بارغانسېرى تېيىزلىشىپ ئاخىر يەر ئۈستىگە ئۇلىنىدۇ. ھازىرغىچە بۇ

يۇرتتا قېزىلغان كارىزلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى ئون كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى يۈزگە يېقىن قۇدۇقى بار. پىچان ناھىيىسىنىڭ چىقتىم يېزىدىسىدىكى كىچىك كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە يېرىم كىلومېتىر بولۇپ، بىر يۈز ئاتمىش بەش قۇدۇقى بار. پىچان لەمجىندىكى ?سەپتە گور? كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.75 كىلومېتىر بولۇپ، بىر يۈز سەكسەن قۇدۇق بار. پىچان دالانكارىزدىكى ?ھۇلۇڭ? كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتىر بولۇپ، بىر يۈز توقسان بەش قۇدۇق بار. مۇشۇنداق كارىزلاردىن تۇرپان ۋادىسىدا نەچچىسى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ كىلومېتىردىن ئاشىدۇ.

كارىز سۈيى ھەم سوغۇق، ھەم سۈزۈك بولغاچقا، تۇرپاننىڭ قىرىق گرادۇستىن ئاشىدىغان يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە كارىز ئىچىگە كىرىپ ئولتۇرۇش ۋە سۇ ئىچىش، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ.

گەرچە ھازىر سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ، تۇرپان ۋادىسىنىڭ سۇ مەسلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولغان بولسىمۇ، كارىز ئىدىقۇت باغرىدا يەنىلا ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

قىسقىسى، خۇددى روسىيە ئالىمى گرۇم گرژىمايلوپ ئېيتقاندەك: ?ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجايىپ پاراسەتلىك بىلەن تۇرپاندا ئىجاد قىلىپ چىققان ھەيۋەتلىك قەدىمىي كارىز سۇ ئىنشائاتى ¨ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردىلا يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كارىز مىسرىلىقلارنىڭ پىرامىداسىدىن قېلىشمايدىغان، قايىل قىلارلىق كۆچكە ئىگە سۇ ئىنشائاتىدۇر?.

قاتناش ¨ترانسپورت ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش ¨ترانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات ¨ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇردۇ. ئەينى مەزگىللەردىكى ?يىپەك يولى? سودىسىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۆگە كارۋانلىرى ئايىغى ئۈزۈلمەستىن نەچچە ئايلاپ يۈرۈپ، خەلقئارالىق قۇرۇقلۇق قاتنىشىدا ئۆلگە ياراتقانلىقى ھەققىدە ھەممىگە مەلۇم بولغان قىزىقارلىق خاتىرىلەر بار.

تۆگە ئۇسسۇزلۇق ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ياۋاش ئەمما كۆچتۆگۈر ھايۋان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ناھايىتى ماسلاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمەشتە شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئاساسلىق رول ئوينىغان. ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) بولغان. بولۇپمۇ كەلپىن ناھىيىسى، قەشقەر كوناشەھەرنىڭ ئوپال، تاشمىلىق رايونلىرى تۆگە قاتنىشىدا مەشھۇر بولۇپ، بۇ جايلاردا تۆگە بېقىش ۋە ئۆستۈرۈشنىڭ ئۆزگە خاس بىر يۈرۈش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ئادىتى ئۈستىدە سۆز ئاچقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخي ئېپوسى ?ئوغۇزنامە? ئىچىدىكى تۆۋەندىكى ئابزاسلار بىزنىڭ دىققەت ¨ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ؛ ئوغۇزخاننىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە بارماقلىق يوسۇن بىللىگ دېگەن چېۋەر بىر ئادەم بولۇپ، ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان، ھارۋىغا جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ، ھارۋىنى جانلىق غەنىيەتلەرگە تارتقۇزغان، نۆكەرلەر ۋە ئەل ¨جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشقان، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىغان، ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا، ?قانغا، قانغا? دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ?قانغا? دەپ نام قويۇشقان، ئوغۇزقان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۈلىدۇ، ئېيتتىكى؛ ?قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتنى جانلىق غەنىيمەت سۆرەپ ماڭىدىكەن، ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ?قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن? يۇقىرىقى پارچە ئارقىلىق ئوغۇز خاقان دەۋرىدىلا ئېگىز چاقلىق ھارۋا قاتناش ئىشلىرىدا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مۇشۇ خىل ھارۋىنىڭ كەشىپ قىلىنىشىمۇ مۇقەررەركى، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ?يار ¨يار ھارۋا? شەكىل جەھەتتىن ?قانغا? بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

?يار ¨يار هارۋا? بەزىدە ?پەيزىۋات هارۋىسى? دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق هارۋىغا ئات ياكى ئۆكۈز قېتىلىدۇ. چاقىنىڭ دىئامېتىرى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چەمبىرى سېرىق سۆگەتنىڭ ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. هارۋا ئوقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، هارۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۈستىگە ئورنىتىلىدۇ. بۇنداق هارۋا توپىلىق يوللارغا ماس كەلگەچكە، يېزا قاتنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا هارۋىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، شەهەر قاتنىشىدا مەپە هارۋا كەڭ ئومۇملاشقان. مەپە ?يار ¨يار هارۋا?نىڭ ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن يېڭى نۇسخىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئادەم توشۇيدۇ. مەپە هارۋىمۇ ئىككى چاقلىق بولۇپ، چاقىنىڭ ?دىئامېتىرى بىر مېتىر ئەتراپىدا. ئۈستى كىمىر ئۆي شەكلىدە ياسىلىپ، يان تەرىپىگە ئىككى كۆزنەك قويۇلغان. ئالدى تەرىپىگە رەختتىن پەردە تارتىلغان بولۇپ، ئادەتتە تۆت ئادەم ئولتۇرۇشقا بولىدۇ. مەپە هارۋا هۈنەر ¨سەنئەت جەهەتتە كۆركەم ۋە نەپىس ياسىلىدۇ. مەپىگە قاتىدىغان ئاتمۇ ئالاهىدە خىللىنىدۇ. ئاتنىڭ بېشىدىن تارتىپ قۇيرۇقىغىچە رەتلىك هالدا ياخاقتەك مىس كولدۇرمىلار ئېسىلىدۇ.

مەپىدىن باشقا يەنە ?خادىك هارۋا? مۇ كەڭ ئومۇملاشقان. خادىك هارۋا ئىلى، ئۈرۈمچى، ئالتاي چۆچەك قاتارلىق شەهەرلەرگە كەڭ تارقالغان. خادىك هارۋىنىڭ چاقى تۆت بولۇپ، ئالدى بىلەن چاقى كىچىك، كەينى چاقى چوڭراق بولىدۇ. جازىسى پەسرەك بولۇپ، ئىشلىتىشكە قولاي، ئۇنىڭغا ئادەتتە بىر ياكى ئىككى ئات قېتىلىدۇ. ئون كىشى ئولتۇرۇشقا بولىدۇ. ئۇ شەهەر قاتنىشىدىغان ?ئاپتوبۇس?نىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن. هازىرمۇ تۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەهەرلەردە خادىك هارۋىنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلى ¨ئىككى چاقلىق يەڭگىل هارۋا قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، تۇرمۇشتا قوللىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ. بۈگۈنكى كۈندە بۇ يەرلىك هارۋىلار ?تويوتا?، ?خۋاڭگۈەن?، ?سانتانا? قاتارلىق زامانىۋىلاشقان قاتناش ۋاستىلىرى بىلەن بەس ¨ بەستە كۆپلىگەن چەتئەل ساياهەتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

ئەر قانىتى ¨ئات

ئات ¨ئىنسانلارنىڭ تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۈگىتىلگەن هايۋانلارنىڭ بىرى. ئاتنىڭ كۈندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇهىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، هازىر دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ

ئوتتۇرا قىسمىدىن تارقالغان. ئاتنى كۆندۈرۈشمۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندىن باشلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ رايوندا تارىختىكى ?ئاتلىقلار مەدەنىيىتى? دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەن.

ئات يالغۇز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىمۇ ئەڭ مۇھىم ئاساسلىق قورالدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. ?ئوغۇزنامە? ئېپوسىدا ئاتمۇ خۇددى ?كۆك يايلىلىق بۆرە?گە ئوخشاش مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى ?ئىرق پۈتۈك?تە ئات ئومۇمەن ياخشىلىق، بەختنىڭ بەلگىسى قىلىنغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنگىچە ?دۇلدۇل? ھەققىدە ناھايىتى كۆپ قىزىقارلىق ئەپسانە -رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر ئېقىپ يۈرمەكتە. دۇلدۇل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى ماھىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. ئات ھەققەتەن ھەممە ھايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىك. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ ھېسابلىغان. قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن تەڭرىقۇت ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبرىستانلىقلىرىدا ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى مەڭگۈ تاش ئورنىدا بېكىتىپ قويۇش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. قەدىمكى دەۋرلەردە يەنە خەلقىمىز ئاتنى مۇقىم پۇل بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن.

ئۇيغۇرلار ئاتنى ھەققەتەن قەدىرلەيدۇ. ئاتنى ئۇرۇش ياكى خارلاشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئاتنى مەخسۇس ئېغىلدا ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. ئات ئېغىلغا پات -پات ئىسرىق سېلىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ مىنىدىغان ئاتنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇنداق ئاتلارنى داۋاملىق ئۆستەڭلەرگە ئاپىرىپ يۇيۇپ -تاراپ تۇرىدۇ. يۈگەن، ئېگەر جابدۇقلىرىنىمۇ خىللاپ، ئاتقا تېخىمۇ سالاپەت كىرگۈزىدۇ. ھارۋىغا قاتىدىغان ئاتلارنى ئالاھىدە بېزەيدۇ. ئات گۆشى يېيىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىدا گەرچە مەنئى قىلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېيىش ئومۇملاشمىغان. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ.

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۇگۈنكى كۈندە قاتناش ئىشلىرى ئاساسەن ماشىنىلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئات ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقىنى يوق. بەلكى يېزا "قىشلاقلاردا ھەتتا شەھەرلەردە ئات ھارۋىلىرى ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا. خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە كىرا ماشىنىلىرى بىلەن بەس "بەستە قاتناۋاتقان كۆركەم ئات ھارۋىلىرى ئۆزگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن چەت ئەللىك ساياھەتچى دوستلارنىمۇ ئۆزىگە جەلب قىلماقتا.

چار بازار

چار بازار "ھەپتىنىڭ ھەرقايسى كۈنلىرىدە باشقا "باشقا يەرلەردە بولۇپ تۇرىدىغان سودا "سېتىق بازىرىنىڭ نامى. بىر يۇرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق بازارلاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ تىجارەت قىلغۇچى ?چار بازارچى? دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئۇلاغ ياكى باشقا قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمىدە، ھەرقايسى بازارلاردا سەييارە تىجارەت قىلىدۇ.

بازار كۈنى ئايرىم "ئايرىم بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا چارۋا مال بازىرى، جۇۋا (ئاشلىق بازىرى)، گەز مال بازىرى، چەرچەن مال بازىرى، كۆكتات بازىرى، ئاياغ كىيىم بازىرى، باش كىيىم بازىرى، ئوتۇن بازىرى، سامان بازىرى، ياغ بازىرى قاتارلىقلار بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئاشخانا، ناۋايخانا، قاسساپ دۇكانلىرى بولىدۇ. ئەتراپتىكى دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان نەسلەرنى بازار كۈنى ساتىدۇ ۋە ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ. بەزىلەر سودا "سېتىق ئۈچۈن بازارغا كېلىدۇ. بەزىلەر سودا "سېتىق ئۈچۈن بازارغا كېلىدۇ. بەزىلەر بولسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان سامسا، گۆش گىردە، كاۋاپ قاتارلىقلارنى يېيىش ئۈچۈن كېلىدۇ.

چار بازاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بولىدۇ. شۇڭا بەزىلەر چار بازار كۈنى يەنە بىر بازار كۈنى بولغۇچە يەتكۈدەك نەرسە "كېرەكلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ.

چار بازار ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ، مەدداھلار ئالاھىدە سورۇن تۈزۈپ داستان ۋە جەڭنامىلەرنى سۆزلەپ كىشىلەرنى تۈزۈپ قوشاق سوقۇشتۇرىدۇ، توخۇ سوقۇشتۇرىدۇ، يەنە بەزىلەر تېكە ئوينىتىدۇ، دارۋازلار دارغا چىقىدۇ، ۋە ھاكازالار.

ئائىلە باقمىچىلىق

ئۇيغۇرلاردا ئائىلە باقمىچىلىقى ۋە مال بورداش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ¨سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن تارتىپ، ئائىلىۋى باقمىچىلىقنى يولغا قويۇپ ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش، ئۇزۇقلىنىش ۋە سودا ¨تىجارەت ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن كالا، قوتاز، قوي، توخۇ، ئۆردەك قاتارلىقلارنى مەخسۇس بورداپدۇ. كالا، قوي بورداش ۋاقتى 11 ¨ ئايدىن 4 ¨ئايغىچە بولىدۇ، مال بورداش ئۈچۈن پاكىز، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۆي تەييارلىنىدۇ. مال ئوقۇرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. مال تۇرىدىغان جاينىڭ ئالدى ئېگىز، ئارقىسى پەس بولىدۇ. مال بوردىغۇچىلار بوردىلىدىغان مالنىڭ بويى، ئۇستىخان چوڭلۇقى، يېشى قاتارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. بوردىلىدىغان مالغا ياۋا ئوت ¨چۆپ، سېسىغان، قاقشال بولۇپ قالغان يەم ¨خەشەك بەرمەيدۇ. قۇرۇق ئوت، بېدە، سامان بېرىلگەندە ئۇلارنى يۇيۇپ قاتمال بولسا ئىسسىق سۇغا بېسىپ يۇمشىتىپ بېرىدۇ. بوردالغان قوي، كالىغا ھەلەپ ئەتكەندە كېپەك بىلەن قۇناق ئۇننى ئارىلاشتۇرىدۇ. چۈنكى، يالغۇز كېپەكلا بەرسە ئۇنىڭ كۈچى بولمىغاچقا مال ئەت ئالمايدۇ. ئەكسىچە يالغۇز ئۇن بەرسە مالنىڭ ئىچىنى سۈرۈۋېتىدۇ. قويغا قوناق بېرىشكە توغرا كەلگەندە يارما قىلىپ ياكى قايىنتىپ بېرىدۇ، ئادەتتە ھۆل شاپاق شالتاقنى بەرمەيدۇ. بېرىشكە توغرا كەلسە ئالدى بىلەن شاپاقنى سايىدە قۇرۇتۇپ سۇ تەركىبى تۆگەپ شىرشىم بولغاندا بېرىدۇ.

قوي سەمرىشكە باشلىغاندىن كېيىن ئالدىدىن يەم ئۈزمەيدۇ. يەم ¨خەشەكنىڭ كۆپ خىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەسىلەن، ھازىر بېدە بېرىلسە ئارقىدىن ئاداپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەلەپ بېرىپ ئارقىدىن سۇغىرىدۇ. يەم بېرىش جەريانىدا يەملەرگە تۇز سالىدۇ ياكى يالاش ئۈچۈن شور تۇز قويۇپ قويىدۇ. قوي سەمرىپ يېتىلىشكە باشلىغاندا ئۇخلاتمايدۇ. بەلكى ئىككى تەرىپىگىچە تاختا قويۇپ، قويىنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆتۈرەلمەي يىقىلىپ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مالنىڭ ئاستىنى دۋاملىق قۇرۇتۇپ تۇرۇشتىن تاشقىرى، بۇرۇن، قۇلاق، تۇياقلىرىنى تەكشۈرۈپ مالدا پەيدا بولىدىغان ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مالنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلسا، بۇرنىغا سۇ مېيى سۈركەپ ياكى پىياز يېگۈزۈپ ئىشتىھاسىنى ئاچىدۇ. كالا بورداشمۇ ئاشۇ خىلدا بولۇپ، يەم ¨خەشەكلىرىگە قوناق شېخى، مېۋىلىك دەرەخ يوپۇرماقلىرى قوشۇپ بېرىلىدۇ. بوردىلىدىغان قوي كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش يۈز گرامدىن سەككىز يۈز گرامغىچە، كالا بىر يېرىم كىلوگرامدىن ئىككى كىلوگرامغىچە يەم يېيىشى لازىم. مۇشۇ خىلدا باققان قويلارنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى بىر يۈز ئوندىن بىر يۈز يىگىرمە كىلوگرام، گۆش ئېغىرلىقى

يەتمىشتىن سەكسەن كىلوگرامغىچە، كالىنىڭ گۆش ئېغىرلىقى ئىككى يۈز ئەللىك كىلوگرامدىن ئۈچ يۈز كىلوگرامغىچە بولۇپ يېتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئادەتتە، توخۇ، ئۆردەكنى مەخسۇس كاتەك ياساپ، ھەربىرىنى بىر كاتەككە سولاپ ئايلانمايدىغان قىلىپ تۇغۇزۇپ قوناق خېرىمنى ئېچىتىپ بېرىپ بوقىدۇ. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بىرەر ھەپتە ئىچىدە توخۇغا سەككىز يۈز گىرامدىن بىر كىلوگرامغىچە، بىر ئۆردەككە بىر كىلوگرامدىن بىر يېرىم كىلوگرامغىچە ئەت قوندۇرىدۇ. بۇ خىل بورداش قىش كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەرقايسى جايلاردا مال بورداشنى كەسىپ قىلغان مەخسۇس كىشىلەر بولۇپ، ئۇ سودا تىجارەتنىڭ بىر خىل شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ مۇھىم ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن. بۇ جەرياندا ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى يارىتىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئاشلىق ساقلاشنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسۇلى ۋە چارە تەدبىرلىرىنى ئىختىرا قىلغان.

زىرائەت پەرۋىشى «شىنجاڭ چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ رايوندا ئىچكى قۇرۇقلۇققا خاس تىپىك قۇرغاق ئىقلىم شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆت پەسىلنىڭ پەرقى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، تارىم بوستانلىقى، ئىلى ۋادىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرى ئېلىمىزدىكى مەشھۇر ئاشلىق ماكانلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقلىم شارائىتىغا ئاساسەن، زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنى زىيانداش ھاشاراتلاردىن ساقلاشنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسۇللىرىنى تاپقان.

دېھقانلار زىرائەتلەر يۇمران مايسا مەزگىلىدە ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرى ۋە غولىدا زىيانداش ھاشارەت ئاسان پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، زىرائەتلەرگە مۇۋاپىق مىقداردا كۈل چاچىدۇ ياكى ئېتىز بېشىغا كۈلنى دۆۋىلەپ، ئۇنى شامالنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ سورۇيدۇ. نەتىجىدە كۈل زىرائەتكە تەكشى قونۇپ، ئۇنىڭدىكى

ھاشاراتلارنى ئۆلتۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا زىرائەتتىكى ?دات? چۇشۇش كېسەللىكىمۇ كۆل چېچىش ئۇسۇلى بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ.

يەنە ھاۋانىڭ تاسادىپىي تىنچىق بولۇشى بىلەن زىرائەتلەر ئۈستىدە قاناتلىق ھاشارەتلەر پەيدا بولغاندا، شامال يۆنىلىشىدە تۇرۇپ ئادراسمان چاكاندىسىنى كۆيدۈرۈپ شامال كۈچى بىلەن ئىتتىرلىقنى ئىسلاپ قۇرتنى يوقىتىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا ياز ئايلىرى كۆپ چىقىدىغان ئىسسىق شامال دەستىدىن زىرائەتلەردە ئاسانلا ?ھال كېسىلى? پەيدا بولىدۇ. بۇنداق پەيتتە تېرەك شاخلىرىنى كېسىپ ئېتىزلىقنىڭ شامال كېلىش يولىغا قاداپ قويىدۇ. بۇ ئىسسىق شامالنىڭ ھال كېلىش يولىنى توسىدۇ ھەمدە شاخلار ئىسسىق شامالنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالىدۇ. دېھقانلار ئارىسىدا يەنە ئوخشىغان زىرائەتلەرگە ?كۆز تەگمىسۇن? (ماھىيەت ھال چۈشمەسلىك ئۈچۈن) تېرەك شاخلىرىنىڭ ئۇچىغا قۇراق لاتىلاردىن تىكىلگەن قورچاق ئېسىپ قويۇش ئۇدۇمىمۇ بار.

چېكەتكە زىرائەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى بولغاچقا، دېھقانلار چېكەتكە يوقىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، چېكەتكىنىڭ پەيدا بولۇش، كۆپىيىش ۋاقىتلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. دېھقانلار چېكەتكىنىڭ كۆپىيىش ۋاقتىنى 9 ~ 10 ئايلار دەپ بىكىتىدۇ. ئۇنىڭ تۇغۇش ئورنى ئوتلاق ياكى يۇمشاق توپا ئارىلىرى بولغاچقا، چېكەتكە تۇغۇش مەزگىلىدىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئۇۋىسىنى قېزىپ يوقىتىدۇ. يوقالمىغان چېكەتكىلەر 4 ~، 5 ~ ئايلاردا ئۇۋىسىدىن چىقىپ زىرائەتكە ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇنداق چېكەتكىلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر يۈز قەدەمگە بىر غۇلاچ كەڭلىكتە، بىر مېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولاپ، كىشىلەر ھەرتەرەپتىن چېكەتكىلەرنى قوغلاپ ئورىغا قامايدۇ. ئاندىن ئورىغا ئوت قويۇپ، چېكەتكىلەرنى ئوتتا ئۆرتەپ يوقىتىدۇ.

ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئاشلىقنى تاغار، خانىپا (ياغاچ ساندۇق)، باداڭ (چۇۋىق توقۇلما سېۋەت) قاتارلىقلاردا ساقلايدۇ. يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولمىغان كۆپرەك يېرىك ئاشلىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا توغرا كەلگەندە مەخسۇس ئورا ياساپ ساقلايدۇ. ئاشلىق ئورىسى ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ. ئاشلىق ئورىسى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئۈستى ئوچۇق تۈز كولانغان ئورا، يەنە بىرى، ئىچ گۈر قازغانغا ئوخشاش ياسالغان گەمە، ھەر

ئىككىسىنىڭ ئىچى تەرپى ھاك، تۈز ئارىلاشتۇرۇلغان سامانلىق لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ. بۇنداق سۇۋاقتىن چاشقان، ئاغمىخان قاتارلىق ئاشلىق ?ئوغرى?لىرى ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئاشلىق بۇزۇلمايدۇ. ئورنىنىڭ ئاغزى توپا چۈشمەيدىغان ۋە ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ مەھكەم ئېتىلىدۇ. تارىم ئەتراپىدىكى قۇملۇق كەنتلەردە دېھقانلار ئارتۇق ئېشىنچا ئاشلىقلىرىنى تال ياكى توغراق چىۋىقلىرىدىن ياسالغان چوڭ باداڭ (گۈمبەز شەكىلدە توقۇلغان سېۋەت)غا قاچىلاپ ئاغزىنى مەھكەم بېكىتىپ، ئۇنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ. بۇنداق ساقلانغان ئاشلىق نەچچە يىللار تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدۇ.

بېدىك

ھەرقايسى رايونلاردىكى قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي تۈسكە ئىگە چار بازار سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگۈچى بېدىك (دەللال دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لەر پەيدا بولدى. بېدىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى بىۋاستە شەكلى (سودىلاشقۇچى A ۋە B تەرەپ) ۋاستىلىك شەكىلگە ئۆزگەردى. يەنى بېدىكلەر چاربازار سودىسىنىڭ مەخسۇس باشقۇرغۇچىسى ۋە تەشكىللىگۈچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ساتقۇچىلار قولىدىكى تاۋارلارنى كېلىشىم باھادا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئىستېمالچىلارغا پۇتۇشكەن باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق، دەسمايە سالماي ئارىلىقتىن ?تاپان ھەققى? تاپىتى. بۇنداق سودا شەكلى بارغانسېرى ئادەتكە ئايلىنىپ، بازار سودىسىغا كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ساتماقچى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ بېدىكلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بولغان تاۋارلارنى ئاشۇ بېدىكلەرنىڭ قولىدىن ئالىدىغان بولدى. ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى سودا بازارلىرى تاۋارلارنىڭ تۈرى بويىچە (مەسىلەن، ئوتۇن ¨ ياغاچ بازىرى، ساندۇق بازىرى، كەتمەن بازىرى، پاختا بازىرى، ئاشلىق بازىرى، قوي بازىرى، ئېشەك بازىرى، ئات ¨كالا بازىرى، يىپ بازىرى، خام (ماتا) بازىرى، قۇرۇق مېۋە بازىرى، سەي ¨كۆكتات بازىرى... دېگەنلەردەك) مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ، ھەرقايسى بازارلارنىڭ ئۆزىگە خاس بېدىكلىرى بولغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپرەك چارۋا بازىرىدىكى سودىنى كېلىشتۈرگۈچىلەرنى ?بېدىك? دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان. بۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىسمىمۇ ?پالانى بېدىك?، ?پوستانى بېدىك? دېيىلىپ، بۇ ئاتالغۇ شۇ خىل كىشىلەرنىڭ سۈپىتىگە ئايلىنىپ قالغان. ئۇلار ناھايىتى تىمەل، سودىدا چېۋەر ھەم سۆزمەن بولۇپ، بازارغا كىرگەن ھەرقانداق چوڭ ¨كىچىك چارۋا شەرتسىز ھالدا ?بېدىك?نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان.

بىدىكلەرنىڭ سودىنى باشقۇرۇش ئادىتى ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولاتتى: بىرى، مال ئىگىسى (ساتقۇچى) بىلەن ?بىدىك? ئۇ مالغا ئېھتىياجلىق ئىستېمال قىلغۇچى (ئالغۇچى)نى ئىزدەپ، كۆڭلىگە پۈككەن باھاغا كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن، مال ئىگىسى بىلەن تۈزگەن باھا كېلىشىمى بويىچە نەقلەشتۈرۈپ، قالغان پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ. ئەگەر كېلىشكەن باھادا ساتالمىسا، ساتقۇچى بىلەن يەنە بىر قېتىم كېلىشىپ، باھانى مۇۋاپىق تۆۋەنلىتىدۇ ياكى كېلەر قېتىملىق بازارغىچە سېتىپ قويۇشقا بورۇن (كاپالەت) بولۇپ، مالنى ئۆزى ئېلىپ قالىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكىل، مال ئىگىسى بىلەن ?بىدىك? باھا كېلىشىمى تۈزمەستىنلا، ? بىدىك? ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. مال ئالغۇچىنى تاپقاندىن كېيىن، ساتقۇچى بەن ئالغۇچىنى تەنەرخ جەھەتتە نەق مەيداندا ئۆز ئارا كېلىشتۈرىدۇ. كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپىنچە ?يەڭ سودىسى? ئارقىلىق بولىدۇ. ?بىدىك? بىردەم ساتقۇچى بىلەن يەڭ ئىچىدە مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ، يەنە بىر دەم ئالغۇچى بىلەن يەنە شۇ ئۇسۇلدا تىلسىز كېلىشىدۇ. ئىشقىلىپ بىر ئامال بىلەن ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرىدۇ. خەلق ئىچىدە ھەربىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىممىتى بولۇپ، چوڭ ¨كىچىك بارماقلارغا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. شۇنداق قىلىپ ?يەڭ سودىسى? ئارقىلىق ?بىدىك? ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن، ئادەت بويىچە ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ، ?ياپىرىم، ھەر ئىككىڭلارغا قوتاتسۇن!? دەپ ، ئۇلارنىڭ ئالىقانلىرىنى يەر (تۇپراق)گە سۈرىدۇ. سودىغا تۇپراقنى گۇۋاھچى قىلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ ¨ئادەتتىكى ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شۇ بىر قېتىملىق سودا ئاياغلىشىدۇ. ?بىدىك?نىڭ ئەجرى ئۇچۇن ھەرئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە ?شىرىنكانە? بېرىدۇ. بەزى رايونلاردا ?بىدىك?نىڭ ?سالاچلىق ھەققى? شۇ مالنىڭ بېكىتىلگەن باھاسىغا قاراپ مەلۇم نىسبەتكە مۇقىملاشقان. چار بازار سودىسىدىكى بۇ ئەنئەنىۋى ئادەت ھازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ¨كەسىپ ئادەتلىرى

بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق باللار ئۈچۈن مەخسۇس لايىھلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر«كارۋات»بولۇپ، ئۇ«بۆشۈك»دەپ ئاتىلىدۇ. بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تۈرك قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جەھەتتىكى پۇختىلىقى، ھۈنەر ¨سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى ئاتمىش نەچچە سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بۆشۈك قۇرۇلمىسىغا ھەتتا بىر تال تۆمۈر مىخمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. بۆشۈكنىڭ لايىھىلىنىشى جەھەتتىن، ئۇ ئىشلىتىش ئوبيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ مۇۋاپىق بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ھۈنەر ¨سەنئەت جەھەتتىكى كۆركەم ۋە نەپىسلىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، ئۇنى يەنە بىر خىل گۈزەل ¨سەنئەت بۇيۇمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۆشۈككە بىرخىل مۇقەددەس ئېرىملىق نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىشتىن ئىلگىرى«بۆشۈك تويى مۇراسىمى»ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ قىرىقى توشقىچە ئارىلىقتا بولىدۇ. يەنى بوۋاق ھاياتقا كۆز ئاچقاندىن كېيىنلا«كىندىكئانىسى»بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ.«كىندىكئانىسى»نىڭ قولى يەڭگىل بولسا بەش كۈندىن يەتتە كۈنگىچە كىندىك يارىسى ساقىيىپ كېتىدۇ. بۇ«كىندىكى چۈشتى»دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بالىنى بۆشۈككە سالىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا بالىنى بۆشۈككە سېلىش بىر خىل ئېرىملىق ئادەت تۇسىنى ئالغاچقا، بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ. بوۋاقنى تۇنجى بۆشۈككە سېلىشتا، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن پېشقەدەم«بۆشۈكئانىسى»تەكلىپ قىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن مەقسەت، بالىنىڭ«بۆشۈكئانىسى»نىڭ ئۇدۇمىنى ئېلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. خەلق ئارىسىدا«بۆشۈكئانىسى»،«ئېرىمچى»دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەقىدە

قىلىنىدۇ.«بۆشۈكئانىسى»بالىغا تەييارلىغان بۆشۈكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ، دۇئا تەكبىر قىلغاندىن كېيىن، بۆشۈكنى رەت تەرتىپى بويىچە راسلاشقا باشلايدۇ. ئالدى بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا جاك (كۈلتۈك)نى ئورنىتىدۇ. جاكنىڭ تۆشۈككە تۇتاشقان يۈزىگە جاك تۇمىقىنى كىيدۈرىدۇ. ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە ئون بەش سانتىمېتىر كۋادرات چوڭلۇقتا تۆت دانە تىز ياستۇق قويۇلىدۇ. ئۈستىگە بۆشۈكنىڭ چوڭلۇقىغا«ئودا»(جاكقا ئۇدۇل قىلىپ تۆشۈككە قويۇپ تىكىلگەن پاختىلىق كۆرپە) قويۇلىدۇ. ئودىنىڭ ئۈستىگە يۇمشاق پاختىلىق كۆرپە (بۇ ئادەتتە ئىككى پارچە بولىدۇ) سېلىنىدۇ ۋە زاكا (كىرلىك) بىلەن ئورىلىدۇ. باش تەرىپىگە بوۋاققا ماس كېلىدىغان كىچىك ياستۇق قويۇلىدۇ. ئاستى تەرەپ تەكشى بولغاندىن كېيىن،«بۆشۈك ئانىسى»بوۋاقنى يالىڭاچلاپ، بەدەنلىرىنى يۇمشاق سىيلاپ ئېرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۈككە سالىدۇ. ئاندىن جاكقا توغرىلاپ شۈمەك (ياغاچتىن نەيچە قىلىپ ياسالغان سۈيدۈك يولى ئېغىزى) سالغاندىن كېيىن، ئىككى پۇتىنى تۈزلەيدۇ ۋە يۆگەك بىلەن مەھكەم ئورايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىككى تىزىغا«تىزلىق»كۆرپە قويۇپ، پۇت تارتقۇ (بىر سويام كەڭلىكتە ئەستەرلىك قىلىپ تىكىلگەن رەخت كاشا) بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىن ئايلاندۇرۇپ چىگىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، بالىنىڭ قورساق ۋە كۆكرەك تەرىپىمۇ يۆگەك بىەن چۈمكىلىدۇ. ئىككى جەينىكىگىچە جەينەكلىك قويۇپ«قولتارتقۇ»(پۇتتارتقۇغا ئوخششىدۇ) بىلەن تېڭىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنى بۆشۈككە بۆلەش ئاخىرلىشىدۇ. بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاققا دائىم ھەمراھ بولسۇن دەپ، بۆرە ئوشۇقى ياكى بىر پارچە نان ئېسىپ قويىدۇ. قاپارتما نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىكى گورىزونتال ياغاچ (بۆشۈك تۈرملى)قا بالىنى يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېرىملىق تۇمار ئېسىلىدۇ ۋە بەزىدە كۆز مۇنچاق مارجان بېكىتىلىدۇ. بۆشۈكنىڭ ئۈستىگە رەڭلىك ئېسىل رەختلەردىن ياسالغان«بۆشۈك ياپقۇ»يېپىلىدۇ. بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە ئوغۇل بالا بولسا تىغ (پىچاق)، ئەگەر قىز بالا بولسا ئەينەك قىستۇرۇپ قويۇلىدۇ. تۇنجى قېتىم بالىنى بۆشۈككە بۆلەپ بولغاندىن كېيىن،«بۆشۈكئانىسى»ئادراسمان ياكى ئالما قېقى (بىر چىمدىم يىرىك تۇز قوشۇلىدۇ) بىلەن ئىسرىق سېلىپ، بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشۋالغان«يامان روھ»لارنى قوغلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئاياغلىشىدۇ.

بۆشۈكنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە:

بىرىنچىدىن، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ. چۈنكى، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سىلىشتىن بۇرۇن، بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ. بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ. بالىنىڭ چوڭ ¨كىچىك تەرىتى خۇددى يەر ئاستى پاسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئى ھالدا جاكقا قۇيۇلىدۇ. ئىككىنچىدىن، بالا ئېچىلىپ قىلىپ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ. ئۈچىنچىدىن، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىلىدۇ. تۆتىنچىدىن، بالىنىڭ فىزىئونومىيە جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق، چۈنكى، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشىشىدۇ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ، قول، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ قائىدىلىك تېڭىلغاچقا، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، بۆشۈك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئائىلارنى تېپىش تەس. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان«ئەللەي ناخشىسى»(بۆشۈك ناخشىسى) ئەمەلىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسىدىسىدۇر.

خوتەن قاشتېشى

قاشتېشى شىنجاڭنىڭ دۇنياغا داڭلىق كان مەھسۇلاتى بولۇپ، خوتەن ھەممە ئېتىراپ قىلغان قاشتېشى ماكانى ھېسابلىنىدۇ. خوتەن قاشتېشى كوئىنلۇن (قۇرۇم) تاغلىرىدىن ئالتۇن تاغقىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەگرى ¨بوگرى تاغ جىلغىلىرى ۋە ئىككى دەريا (يۇرۇڭقاش، قارىقاش دەريالىرى) ۋادىلىرىغا تارقالغان بولۇپ، يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مىرداي تېغى، يۇرۇڭقاش ۋە قارىقاش دەريا ۋادىلىرى، چىرا رايونى قاتارلىق ئۈچ ئورۇنغا مەركەزلەشكەن. قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خوتەندىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى خوتەننىڭ سىمۋولى بولغان ئىككى دەريا ۋادىسىدىن قاشتېشى سۈزۈپ، ئۇنىڭدىن نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان ھەمدە خەلقئارالىق قاشتېشى سودا بازىرىنى شەكىللەندۈرگەن، قاشتېشى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان دوستلۇق، ھەمكارلىق ئالاقىلىرىنى كۈچەيتكەن. دۇنياغا مەشھۇر«يىپەك يولى»بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا«قاشتېشى يولى»نى ئېچىپ، خەلقئارالىق«قاشتېشى سودىسى»نى قانات يايدۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، خوتەن«ئېسىل تاشلار ماكانى»،«قاشتېشى ماكانى»دېگەن نام بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاشتېشىدىن پايدىلىنىش تارىخى يېگى تاش قورال دەۋرىدىن بۇرۇن

باشلانغانلىقى مەلۇم. بۇنى ئىلمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان بويۇملارنىڭ تارىخىي دەۋرى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە يېزىق بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى قاشتېشى ھۈنەر -سەنئىتى ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر ئۇچرايدۇ. شاڭ سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى X VI ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى XI ئەسىرگىچە) گە كەلگەندە، خوتەننىڭ قاشتېشى ھۈنەر -سەنئىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇ دەۋردە قۇلدارلار، مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقايتتى. بىر -بىرىگە قاشتېشىدىن ياسالغان ھەرخىل بۇيۇملارنى سوۋغات قىلىشاتتى. ئۇ دەۋردە مەستىن ياسالغان بۇيۇملارغا سوۋغات قاشتېشىدىن كۆز قويۇلاتتى («شىنجاڭنىڭ ئېسىل تاشلىرى ۋە قاشتاشلىرى»دېگەن خەنزۇچە كىتابنىڭ 16 -بېتىگە قارالسۇن). خوتەننىڭ قاشتېشى سودىسى چىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 -227 -يىللار)، خەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 220 -يىلىدىن مىلادىدىن 206 -يىلىغىچە) سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن تېخىمۇ ئەۋج ئالغان. شۇڭا مۇشۇ دەۋرلەردە ئىچكى ئۆلكىلەرەە قاشتېشى توشۇلىدىغان ئېغىزلار«قاشتوسمىسى»،«قاشقوۋۇق»،«قاشتېشى ئۆتكىلى»دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. قاشتېشى ھەققىدىكى بۇنداق تارىخىي خاتىرىلەر ناھايىتى كۆپ.

خوتەن قاشتېشىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، رەڭدار ۋە جۇلالىق، سۈپىتى ئېسىل، پارقىراق ۋە پۇختا بولغانلىقى ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ«ئېسىل گۆھەر»دەپ قارىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ، خوتەن خەلقى ئارىسىدا قاشتېشىنى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەس بىلىش ئەقىدىسى بارلىققا كەلگەن. ئىككى دەريانىڭ نامىنىمۇ قاشتېشى شەرىپى بىلەن ئاتىغان.

دەريا ۋادىلىرىدىن سۈزۈۋېلىنىدىغان قاشتېشى كىچىك، ئەمما ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ، ئۇنى خالىغان كىشى دەريادىن سۈزۈۋالىدۇ. دەريادىن قېزىۋالىدىغان قاشتېشى چوڭ ھەم ئۇيۇل بولۇپ، ئېلاستىكلىقى ياخشى، ئاسانلىقچە چېقىلمايدۇ. خوتەن قاشتېشىنىڭ رەڭگى ئاق، سېرىق، كۆك، قارا ۋە كۆكۈچ بولۇپ، ئاق قاشتېشى بىلەن سېرىق قاشتېشى ئەڭ ئەتىۋار ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىۋايەتلەردە خوتەن قاشتېشى ئارخاتىنىڭ تاش قاتمىسىدىن پەيدا بولغان، دەپ قارىلىدۇ.

ئومۇمەن، قاشتېشى خوتەن خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى بولۇپ، قاشتېشىدىن نەپىس بۇيۇملارنى ياساش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر-كەسىپ ئادەتلىرىدىن بىرى. ھازىرمۇ يۇرۇڭقاش دەرياسى بويىغا بارسىڭىز، مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ دەريادىن قاشتېشىدى سۈزۈۋاتقانلىقىنى ئۇچرىتىسىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاشتېشى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، تۈركلەردە، كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ، دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۈزۈك بولۇپ، كىشلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۈزۈكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ، ئۇسسۇغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالسا، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ، دەپ خاتىرلەنگەن. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلاردا قاشتېشى سەنئىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىلا راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئەتلەس

ئەتلەس-ئۇيغۇر يىپەكچىلىكىدىكى داڭدار مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى ۋە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يىپەك رەختلىرىدىن بىرى، شۇڭا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە بىر يۈرۈشتىن ئەتلەس كۆڭلەك بولىدۇ. مەلۇم نۇقتىدا ئەتلەس كۆڭلەكنى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مىللىي بەلگىسى دېيىش مۇمكىن.

ئەتلەس-ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېستېتىك تەپەككۇرىدا ئۆز يېرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى، گۈزەل باغۇ بوستانلىرىنى، يېشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى نەپىس ۋە رەڭدار يىپەك بىلەن تەقلىدىي ئىپادە قىلغان سەنئەت خەزىنىسىدۇر.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەتلەس كۆڭلەكنى نېمە ئۈچۈن ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ؟«قۇرئان»دا«جەننەتكە كىرگەنلەر يىپەكتىن كېيىم كىيىدۇ»دەپ خاتىرىلەنگەن. چۈنكى، ئۇ يىپەكتىن توقۇلغاچقا، سۈپىتى يۇقىرى، يۇمشاق ھەم نەپىس بولغاچقا، بەدەنگە ھوزۇر-ھالاۋەت بېغىشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئەتلەس ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، رەڭگى خىلمۇ خىل.

شىنجاڭ قەدىمدىن باشلاپ يىپەكچىلىك بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان رايونلارنىڭ بىرى. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا يىپەكچىلىك بىر قەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ بۇرۇن«يىپەك يولى»دەپ نام قويغۇچى گېرمانىيىلىك مەشھۇر گېئوگراف ۋە ئارخېئولوگ رىچفوفېن (1833 -

1905)دۇر، ئۇ، قەدىمكى چاڭئەن ۋە ئۇدۇن (خوتەن)نىڭ نەپىس ئىشلەنگەن جۇلالىق يىپەك رەختلىرى«يىپەك يولى»سودىسى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە زور داغدۇغا قوزغىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

ئەتلەس ¨ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك قول ھۈنەر مەھسۇلاتى. خوتەن شەھرى، لوپ، گۇما، يەكەن، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئەتلەس توقۇشنى ھۈنەر ¨كەسىپ قىلغان نۇرغۇن كاسىپلار بولۇپ، يىپەك سانائىتى زامانىۋىلاشقان بۈگۈنكى زاماندىمۇ ئۇلار قولغا تايىنىپ ئەتلەس توقۇشتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى مىللىي ئادىتىنى يوقاتقىنى يوق.

ئەتلەس توقۇمچىلىقى مۇنداق بىر قانچە باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ ¨پىلىدىن يىپ ئېگىرىش؛ يەرلىك ئۇسۇلدا پىلە غوزىسى قازانغا سېلىپ قاينىتىلىدۇ. غوزا يۇمشىغاندىن كېيىن يىپەك تالاسىنى ئايرىپ، داۋزچاپ دەپ ئاتىلىدىغان يىپ تورۇش ئەسۋابىغا ئىلىندۇرۇپ، تورۇم چاق ئارقىلىق يىككە تورۇلىدۇ. سەيناق دەپ ئاتىلىدىغان كېرەكسىز غوزەكلەرنى تاللىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئادەتتە بىر تال غوزەكتىن يىگىرمە بەش مېتىر ئەتراپىدا يىپ ئالىدۇ. قول بىلەن بىر ئادەم ھەر كۈنلۈكى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت كىلوگرام پىلە غوزىسىدىن يىپ ئايرىپ چىقالايدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچ ¨يىپنى بوياش، يىپ توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن خىلمۇ خىل رەڭدە بويىلىدۇ. ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ رەڭگى كۆپرەك قىزىل، كۆك (ھاۋا رەڭ)، سېرىق، ماش رەڭ، قارا، زەيتۇن رەڭلىردە بولۇپ، بىرخىل ئەتلەس ئادەتتە ئۈچ ¨تۆت خىل رەڭنىڭ مۇۋاپىق بىرىكىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. يىپ بوياشتىن ئاساسەن يەرلىك تەبىئىي رەڭ ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇنداق رەڭلەر مەڭگۈ ئۆڭمەيدۇ.

ئۈچىنچى باسقۇچ ¨توقۇش: بوياپ قۇرۇتۇلغان يىپ ئىنچىكە تالاسى بويىچە ئەتلەس توقۇش دەستىگاھىغا تارتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تاراق (يەرلىك مەلۇم بىر خىل چۆپنىڭ يىلتىزىدىن كىيىم چوتكىسىغا ئوخشاش ياسالغان) بىلەن يىپنى تەكشىلەپ يىپەك موييلىرىنى تازىلايدۇ. ئارقىدىن قوناق ئۇنىدىن سۈيۈق قىلىپ ياسالغان ئاھا بىلەن يىپنى پاتلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن مەشۇت يىپ تارالغان چاچتەك تال ¨ تالا ھالەتكە كېلىدۇ. ئاندىن ئۆرۈش يىپنى موكا بىلەن ئارقاش يىپ ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەتلەسنى توقۇشقا باشلايدۇ. توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭ تۈرى ۋە نۇسخىسى ئۇستىكارنىڭ مېڭىسىگە«سىزىلغان»بولۇپ، ئۇلار ھېچقانداق سىخېما تەلەپ قىلمايدۇ.

ئادەتتە قولدا توقۇلغان يەرلىك ئەتلەسنىڭ ئۆزۈنلۈقى ئالتە مېتر قىرىق سانتىمېتر، ئېنى قىرىق بەش سانتىمېتر بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ياش قۇرامىغا قاراپ ئەتلەسنىڭ رەڭگىنى تاللاپ كىيىشكە ئادەتلەنگەن. قارا ئەتلەس (دارايى ئەتلەس دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى كۆپرەك يېشى چوڭراق ئاياللار، خان ئەتلەس (ئوچۇق رەڭلىك ئەتلەس)نى قىزلار ۋە چوكانلار، خوجەنە نۇسخا دەپ ئاتالغان كۆك ياكى زەيتۇن ئەتلەسنى ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ.

دېمەك، ئەتلەس، شايى، بەقەسەملەر روشەن يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان يېپەك رەختلىرىدۇر.

خوتەن گىلىمى

گىلەم ئۇيغۇر قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ئىچىدە ھەممىدىن ئەتىۋارلىق ۋە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى. خوتەن گىلەمچىلىكنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بىرى. خوتەن گىلەمچىلىكنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ گىلىمگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ھەقىقەتەن گىلەم خوتەن خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. مۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنلا خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ قانات يايغانلىقى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەر بار. خەلق ئارىسىدا گىلەم ئەسلىدە يۇرۇڭقاش گۆلەمخان ئىسىملىك بىر قىزنىڭ ئىجادىيىتى ئىكەنلىكى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇ قىزنىڭ نامىغا گۆلەم (ئاستا ئاستا«گىلەم»گە ئۆزگەرگەن) دەپ ئاتالغانلىق ھەققىدىكى ھەرخىل رىۋايەتلەر بار. 1959 يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق نىيە بازىرىدىن بىر يۈز ئەللىك كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قەدىمكى مۆرەن دۆلىتىنىڭ قەبرىستانلىقىدىكى ھەرخىل ماددىي بۇيۇملار بىلەن بىرلىكتە بىر پارچە گۈللۈك گىلەممۇ قېزىۋېلىنغان. ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ گىلەمنىڭ شەرقىي خەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 يىللاردىن مىلادى 206 يىللار) دەۋرىگە تەۋە ئىكەنلىكى دەلىللەنگەن بولۇپ، ھازىرغىچە ئېلىمىزنىڭ تارىخىدا مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى گىلەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قازۇشتى يېزىقىدا«گىلەم

خوتەن گىلىمى»دەپ پۈتۈلگەن تارىشا پۈتۈكلەر تېپىلدى. بۇ خىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار خوتەن گىلىمىنىڭ تارىخىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇزۇنلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

دەرۋەقە، خوتەندە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى گىلەم توقۇشقا ئادەتلەنگەن، دېيىلسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ. ھازىرمۇ زامانىۋىلاشقان گىلەمچىلىك كارخانىلىرىدىن تاشقىرى كۆپچىلىك ئائىلىلەردە گىلەم توقۇش دەستگاھى ئورنىتىلغان. خوتەن گىلىمى خوتەن قويىنىڭ يۇڭىدىن توقۇلىدۇ. خوتەن قويىنىڭ يۇڭى ئەۋرىشىمچانلىق ۋە ئۇزۇن تالالىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا خوتەندە يۇڭ يىپ بوياشقا ئىشلىتىدىغان تەبىئىي بوياق ماتېرىياللىرى (ياڭاق پوستى، ئانار پوستى، توغرۇغۇ، زەمچە، شاخار... قاتارلىقلار) ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ. بۇنداق ئەۋزەل شارائىتلار خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس بولغان. خوتەن گىلىمى روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە. ئۇ نۇسخا جەھەتتىن«شەرق ئۇسلۇبى»غا تەۋە بولۇپ، شەكلى خىلمۇ خىل ۋە رەڭدار، ئىشلىتىشكە قولايلىق، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئېستېتىك تەلىپى ئەكس ئەتكەن.

خوتەن گىلىمى نۇسخا جەھەتتىن ئاچچىق ئانار نۇسخا (ئانارگۈل دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئىران نۇسخا، كەشمىر نۇسخا، چېچەك نۇسخا، لوڭقا نۇسخا، كەلكۈن نۇسخا، شام نۇسخا، ئەدىيال نۇسخا، يۇلتۇز نۇسخا قاتارلىق ئون نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ خىل نۇسخىلىق گىلەملەرنىڭ ھەممىسىدە بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك بار، يەنى بۇ گىلەملەرنىڭ چۆرىسىگە ھەرە چىشلىق ئۈچ بولۇڭ شەكىل نەقىشلەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئۆي¨ ئىمارەت نەقىشلىرىدە مۇشۇ ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەن. خوتەن گىلەملىرى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەر گىلىمى (يەرگە سالىدىغان گىلەم)، تام گىلىمى (ئاسما گىلەم)، كارىۋات گىلىمى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇ خىل گىلەملەرنىڭ چوڭ ¨كىچىكلىكى ۋە رەڭ تۈرلىرى بىرى ¨بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

گىلەم توقۇش يۈكسەك ئەقىل ¨پاراسەت ۋە گۈزەللىك تۇيغۇر تەلەپ قىلىدىغان مۇشەققەتلىك ئەمگەك بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ ۋە پەخىرلىنىدۇ. گىلەم ناھايىتى چىدامىلىق بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا«كەمبەغەل بولساڭ گىلەم ئال»دەيدىغان نەقىل بار. دەرۋەقە، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ شەھەردىن يېزىلارغىچە بىرەر پارچە گىلىمى يوق ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنى ئۇچرىتىش تەس. خوتەن گىلىمى بۈگۈنكى

كۆندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ خەلقئارا بازاردا رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولغان بىر مىللىي قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ قالماقتا.

يېڭىسار پىچىقى

يېڭىسار پىچىقى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي قول ھۈنەر سەنئىتى بۇيۇملىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان داڭلىق مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى. ئۇ ئەسلىدە يېڭىسارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجادىيىتى بولغاچقا، شۇ جاينىڭ نامىغا ماس ھالدا«يېڭىسار پىچىقى»دەپ ئاتالغان. دەرۋەقە، تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىغا جايلاشقان يېڭىسار ناھىيىسىدە پىچاق ياساش ھۈنەر كەسپى ناھايىتى تەرەققىي تاپقان. بۇ يەردە ئىشلەنگەن يېڭىسار پىچىقىنىڭ تۈرلىرى يىگىرمە خىلدىن ئاشىدۇ. 1987 يىلى مەملىكەت بويىچە ھۈنەر سەنئەت بۇيۇملىرىنى باھالاشتا، يېڭىسار پىچىقى مۇنىڭدىن ئۈچ يۈز يىللار ئىلگىرى يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا باش يېزىسىلىق داڭلىق ئۇستا مۇھەممەد قۇلاخۇن نامى بىلەن ھەممە ئەترايقا داڭقى يېيىلغان.

يېڭىسار پىچىقى ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن نەپىس ۋە كۆركەم بولۇپ، ئىشلىتىشكە ناھايىتى قولاي، يېڭىسار پىچىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، يېڭىسار پىچىقىنىڭ تىغى ئۆچۈن سۇپەتلىك پولات تاللىنىدۇ. تاللانغان پولات ماتېرىيالىنى پىچاقچى ئۇستام يۇكسەك ماھارەت بىلەن قايتا قايتا سوغىرىپ ھەم داتلاشمايدىغان، ھەم تېغى گاللاشمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرىدۇ.

ئىككىنچى، ئىشلىتىش ئورنىغا قاراپ، پىچاقنىڭ بىسى ۋە سىپى ھەرخىل شەكىللىك ياسىلىدۇ. ھەربىر تۈرنىڭ خاس نامى بولىدۇ، مەسىلەن، قوش بىسلىق پىچاق، خەنجەر نۇسخىلىق پىچاق، قاسساپ پىچىقى، تۆشۈك پىچىقى (ئائىلە پىچىقى)، يان پىچىقى (يانغا ئاسىدىغان پىچاق)، كۆرگەزمە پىچىقى (سەنئەت بۇيۇمى)قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك تەلىپىگە ماس ھالدا ياسىلىدىغان پىچاقلارمۇ بار.

ئۈچىنچى، يېڭىسار پىچىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تىغ قىسمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، سىپىغا يېڭىسار پىچىنىڭ سىپى ئۈچۈن ئاساسلىقى ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ مۈڭگۈزى ۋە سۆڭەكلىرى، مىس، كۈمۈش، قاشتېشى،

مەرۋايىت قاتارلىق ئەتىۋارلىق ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خام ئەشيالار ئىنچىكە ھۈنەر ئارقىلىق بىر ¨بىرىگە كىرىشتۈرۈلۈپ، كىشىنىڭ كۆزىنى چاقنىتىدىغان گۈزەل ¨سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. ھەتتا تىغ قىسمىغىمۇ مىس ياكى ئالتۇن ھەللىك مېتالدىن بىر نەچچە تال خال قويۇلۇپ، تىغ بىلەن ساپىنىڭ تۇتاشقان يېرىگە ئۆيغۇرچە ۋە خەنزۇچە«يېڭسار»دېگەن خەت ئۇيۇلىدۇ. بۇ يېڭسار پىچىقىنىڭ ماركىسى ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى، يېڭسار پىچىقىنىڭ ھەممىسىگە ئۆزگىچە ماس كېلىدىغان غىلاپ ياسىلىدۇ. غىلاپسىز يېڭسار پىچىقى بولمايدۇ. بۇ غىلاپلارنىڭ كۆپچىلىكى ھەرخىل رەڭلىك كالا خۇرۇمىدىن قاتۇرما قىلىپ ياسىلىدۇ. يەنە بەزى غىلاپلار مىس ياكى ئالىيۇمىندىن ئىشلىنىپ، يۈزىگە ھەرخىل نەقىش ئويۇلىدۇ. خۇرۇم ياكى كۆندىن ياسالغان غىلاپلارنىڭ ھەممىسىگە بويىتاسما بېكىتىلىدۇ.

پىچاق قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە ئەر ¨يىگىتلەرنىڭ كېچە ¨كۈندۈز يېنىدىن ئايرىمايدىغان«قورالى»بولۇپ كەلگەن. ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىنى بەلباغ بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ پىچاقنى يانغا ئېسىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان. قىسقىسى، پىچاقنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى يانغا ئېسىپ يۈرۈش، پىچاقنى ئەرلىك جاسارىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى دەپ بىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بالىنى تۇنجى قېتىم بۆشۈككە سالغاندا، ئوغۇل بالا بولسا، ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا پىچاق قويۇپ قويىدىغان ئادەتلەر، قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەندە، پىچاقنى يەرگە سانجىپ قويۇپ، ئۇنى«گۇۋاھچى»قىلىش قاتارلىق ئەقىدىلەر پەيدا بولغان، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىراقتىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرىغا ئېسىل سوۋغا سۈپىتىدە«يېڭسار پىچىقى»نى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار، دېمەك، يېڭسار پىچىقى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاھىدە شۆھرەت قازىنىپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا، ئۇ يالغۇز تۇرمۇش قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى سۈپىتىدە مىللىي قول سانائەت تەرەققىياتىمىزنى نامايان قىلماقتا.

خوتەن قەغىزى

خوتەن قەغىزى ¨ئېلىمىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى تۆت چوڭ كەشپىياتىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئۇزاق تارىختىن بۇيان مىللىي قول سانائىتىمىزدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. دەرۋەقە، بۈگۈنكى زاماننىڭ يېڭىچە

سانائىتى گەرچە ئۇنى بازار ئىگىلىكى ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش سىقىپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخى قىممىتى ھامان سىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇنلىغان تارىخي ۋەسىقىلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، ھەرخىل ئىلىم-پەن ھۆججەتلىرى ئەنە شۇ خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن بولۇپ، قىممەتلىك مەدەنىي مىراس سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. قەدىمكى«يىپەك يولى»سودىسىدا يۇقىرى تاۋار قىممىتىگە ئىگە بولۇپ،«خوتەن قەغىزى»نامى بىلەن ئەتراپقا داڭقى يېيىلغان. چۈنكى،«خوتەن قەغىزى»ئاسانلىقچە يىرتىلمايدىغان ۋە چىرىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇ ئەۋرىشىمچان بولغاچقا، خەت يېزىشتىن باشقا يەنە دورا-دەرمانلارنى ئوراش، كىيىم-كېچەكلەرگە قاتۇرما قىلىش، ھەرخىل گۈزەل-سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياساش قاتارلىق ساھەلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

خوتەن قەغىزى ئىشلەش خوتەننى مەركەز قىلغان ھالدا، يەكەن ۋە قەشقەرلەرگىچە كەڭ ئومۇملاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن شەھرى (ئىلچى)دىكى بىرقانچە مەھەللىلەر ھازىرغىچە«قەغەز مەھەللىسى»دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ياسىلىش ئۇسۇلى: خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى«سامان قەغىزى»نىڭ خام ماتېرىيالىغا ئوخشاشمىغان ھالدا، توغراق ۋە ئۈجمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن ئىبارەت. دەسلەپ توغراق ياكى ئۈجمە قوۋزىقىنى يىغىپ ئۇنى سۇغا چىلاپ قويىدۇ. قوۋزاق بىرئاز سويۇپ ئىلىۋېتىپ، ئىچىدىكى بىر قەۋەت نېپىز ئاپئاق قەۋىتى ئايرىۋېلىنىدۇ. مانا شۇ خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسىي خام ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەۋەتنى قازاندا ئىككى سائەتچە قاينىتىپ بوتقا (لاتقا) قىلىنىدۇ. بۇ قوۋزاق بوتقىسىنى ياغاچ توقماق بىلەن سوقۇپ ئەزگەندىن كېيىن، مەخسۇس ياغاچ تۇڭغا سېلىپ، ئۈستىگە مەلۇم مىقداردا سۇ قۇيىدۇ ۋە ئۇنى توختىماي قوچۇپ ئۇماچقا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچتا: بۇ قوۋزاق ئۇمىچىنى مەخسۇس ياسالغان چۆمۈچ (پېچكوك دېيىلىدۇ) ئارقىلىق ئۆلچەملىك ياغاچ قېلىپقا تەكشى قۇيۇپ، سۇ كۆلچىكىدە سۈزۈلىدۇ. قېلىپنىڭ يۈزى تەكشىلەنگەندىن كېيىن، شۇ پېتى كۈن نۇرىغا قاقلاپ قويۇلىدۇ. قەغەز بوتقىسى قۇرۇغاندىن كېيىن، قەغەزنى قېلىپتىن سويۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەغەز تاختىسى پۈتىدۇ. بۇنداق قەغەزنىڭ بىر تاختىسى ياسىلىپ چىقىشى ئۈچۈن، تەخمىنەن

سەككىز ¨ئون چېلەك سۇ سەرپ قىلىنىدۇ. ئەگەر ماتېرىيال تەييار بولسا، بىر قەغەزچى ئۇستا بىر كۈندە بۇنداق قەغەزنى قېلىپتىن ئالغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ئەگەر ئۇنى تېخىمۇ سىپتا ۋە پارقىراق قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەشكە ھاجەت تۇغۇلسا، گۆرۈچنى ئېزىلگۈچە قاينىتىپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، ھېلىقى قەغەز يۈزىنى تەكشى پاتلاپ، قاشتېشى بىلەن سۈركەپ سىلىقلايدۇ. قەدىمكى مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلەر پۈتۈلگەن قەغەزلەر مانا شۇ سىلىقلانغان خوتەن قەغىزىدۇر.

قولغا تايىنىپ خوتەن قەغىزىنى ياساش بۈگۈنكى كۈندە بارغانسېرى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىرخىل ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ¨سەنئىتى سۈپىتىدە تارىختىن ئۆچكىنى يوق. ھازىرمۇ دوپپىچىلار ۋە دورىپۈرۈشلار بۇ قەغەزنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە.

ئىلمىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا ئىلمىچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىككە بولغان قارىشىدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈلگە بولغان خۇمارى ئۆزلىرىنىڭ كىيىم ¨كېچەكلىرىدە، ئۆي بىساتلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن، ئېيتايلى، ئۇيغۇر خوتۇن ¨قىزلىرىنىڭ گۈل قىسىشى، گۈللۈك دوپپا كىيىشى، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم ¨ كىيىشى، ئۆيلىرىگە گۈللۈك رەختتىن قىلىنغان زەدىۋال تارتىشى، كاڭ، سۇپىلارغا تەڭلىمات، گۈللۈك كىگىز سېلىشى، تام ¨تورۇسلارغا نەقىش چىقىرىشى... بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ياستۇقلىرىغا ، لىمتاق ياپقۇچلىرىغا، قىز ¨جۇۋانلارنىڭ ئۇزۇن ئىشتانلىرىنىڭ پۇچقىقىغا ئىلمە ئېلىنىغان. بوۋاقلارنىڭ ئىشتان ¨پايپاقلىرىغا، ھەتتا چاي خالتىسى، تاماكا خالتىسى، ئۇزۇن لۆڭگىلەر چاي خالتىسى، تاماكا خالتىسى، ئۇزۇن لۆڭگىلەرگىمۇ ئىلمە ئىلىنغان، بۇرۇن ئۆتۈك ياكى مەسە ئىچىگە كىيىدىغان ئۇزۇن پايپاقلارغا ، ئەرلەر بېلىگە باغلايدىغان تۆت چاسا ياغلىقلارغا ئىلمە ئېلىناتتى.

ئومۇمەن، ئىلمىچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ¨كەسىپ سەنئىتى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان. ئىلمىچىلىك ئاياللارغا خاس ھۈنەر بولغاچقا، ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ قىز بالىلىرىنى يەتتە ياشتىن باشلاپ قولغا يىڭنە تۇتقۇزۇپ ئىلمىچىلىككە ئۆگىتىدۇ. ناۋادا ئىلمىچىلىكنى بىلمەيدىغان قىزلار چىقىلسا، جامائەت تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئانىسى ئەيىپلىنىدۇ. شۇڭا يىڭنە بىلەن ئويماق ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئايرىلماس ھەمراھى.

چاق ۋە چاق ئېگىرىش

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئائىلە ئېشىدىن بوشىغاندا چاق ئېگىرىپ يىپ تولاپ ئائىلىنىڭ يىپ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ، يەنە بىر قىسىم ئاياللار يىپ ئېگىرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار بازار كۈنلىرى ھال ¨ئوقىتىگە يارىشا پاختا سېتىۋېلىپ ئۇنى ئېگىرىپ، يەنە بىر بازار كۈنى سېتىپ دەسمايىسىگە پاختا ئالسا، پايدىسىغا گۆش، ياغ، چاي، تۇز، سەي ¨كۆكتات ئېلىپ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ بىر قىسمىنى مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىدۇ.

بەزى يۇرت ¨مەھەللىلەردە چاق ئېگىرىش كەسىپلەشكەن بولۇپ، توپلىشىپ چاق ئېگىرىدۇ. توپلىشىپ چاق ئېگىرىش قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇنىلىغان ھەتتا يۈزلىگەن چاقنىڭ ئاۋازى بىلەن ئاياللارنىڭ توپ بولۇپ ئوقۇغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

ھەرقانداق بازاردا مەخسۇس يىپ بازىرى بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ بازارغا توپلىشىپ يىپ ساتىدۇ، پاختا ئالىدۇ.

چاق ¨چاق ياسىغۇچىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن ياسىلىدۇ. سەكسەن سانتىمېترلىق تاختاينىڭ بىر بېشىغا ئەللىك سانتىمېترلىق ئىككى ياغاچنى ئون سانتىمېتر ئارىلىق قويۇپ تۇرغۇزىدۇ. يەنە بىر بېشىغا يىگىرمە سانتىمېترلىق ئىككى ياغاچنى ئارىلىقىدا يىلىك تۇرغۇدەك قىلىپ تۇرغۇزىدۇ. سەككىزدىن ئون ئالتە چىشلىق قىلىپ ياسالغان يۇملاق ئىككى چاقنى پۈزا شەكىللىك ئوقنىڭ ئىككى تەرىپىگە بېكىتىپ چاقنىڭ قارمۇ قارشى چىشنى يىپ بىلەن ئۆدۈل چېتىپ قويىدۇ ۋە چاق بىلەن يىلىك ئارىلىقىغا ئۆلچەپ تاناپ بېكىتىدۇ، بۇ تاناپ چاق بىلەن يىكنى ئايلاندۇرىدىغان تاسمىلىق رولىنى ئوينايدۇ.

ئېگىرىش: ئۆچ قىلىنغان پاختىنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر غېرىچ يىپ ئېشىلىپ، يىك ئۇچىغا ئىلىپ قويۇپ ئوڭ قول بىلەن چاقنىڭ ئوقىنى ئايلاندۇرۇپ، سول قولىدا پىلتە پاختىنى سوزىدۇ. يىپ ئېشىپ غولاچ بولغاندا، ئوقنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ئېشىلگەن يىپنى يىككە يۆگەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى تېز بولۇپ، بىردەمدىلا يىك توشىدۇ، ئاندىن يىكتىكى يىپنى قومۇشقا چاق بىلەن ئوراپ كاللەك قىلىدۇ، قومۇش توشقاندا بازارغا ئەكېلىدۇ.

يېزىلاردا چاق ئېگىرىش بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان قوشۇمچە ھۈنەر ¨كەسىپ بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس«چاق ئېگىرىش ناخشىسى»بولۇپ، ئۇنىڭدا چاقچىلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە بۇ ئەمگەك تۇرمۇشنىڭ جەريانلىرى ئوبرازلىق ئەكس ئېتىلگەن.

كەندىر توقۇمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردىكى كەندىر توقۇمىچىلىقى ئەڭ ئىپتىدائىي توقۇمىچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشىدىن باشلاپ ياۋا كەندىر تالالىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم ¨كېچەك توقۇپ كىيگەن.《لوپنۇر كەندىرى》دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ياۋا كەندىرى قەدىمدىن باشلاپ ناھايىتى داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ، تارىم دەرياسى بويلىرىدىن ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قول توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلغان مەزگىلدە، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ياۋا كەندىرلەرنى بىر مەزگىل كۆمۈپ قويۇش ئارقىلىق تالالىرىنى غولىدىن ئاجرىتىپ (بوندىراق قىلغاندا، تالالىرى پۈتۈن چىقىدىكەن)، ئۇنى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ تالالىرىنى ئاجرىتىپ، ئۇنىڭدا ئەڭ داڭلىق شايى ¨ئەتلەس، كىمخاب، زەرباپ، تەيتىللا ۋە ھەرىر داستىخان (كاناپ داستىخان كەندىر تالاسىدا توقۇلغان)، چۈمپەردە (پەرەنجە)، ئەغۋانە قاتارلىق كەندىر رەختلىرىنى توقۇغان.

ئادەتتىكى مالچىلار كەندىردىن زەمبىل، قوتان ئىشىكى، قاشا تام ياساشتىن باشقا يەنە، يەرلىك ئۇسۇلدا تالالىرىنى ئاجرىتىپ، پالاس كەندىر ئارغامچا قاتارلىقلارنى توقۇۋالىدۇ.

بۈگۈنكى كۈندە، كەندىر يىپ توقۇلمىلىرى شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارغا يۈزلەنمەكتە.

پۇل ۋە پۇلچىلىق

شىنجاڭنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يەرلىك پۇللىرى ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قۇيۇلغان يەرلىك پۇل مىلادى I ئەسىردىن II ئەسىرگىچە ئۇدۇن دۆلىتى (ھازىرقى خوتەن) قۇيغان ئات سۈرەتلىك خوتەن پۇلىدۇر.

مىلادى IV ¨ III ئەسىردىن VII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كۇچا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا قۇيۇلغان كۆسەن پۇلى، مىلادى VII ¨ VI ئەسىرلەردە ئىشلىتىلگەن ئىدىقۇت پۇلى، مىلادى X ئەسىردە يەنى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن قۇرۇلغان قاراخانىلار دۆلەت پۇلى (1056 ¨1057 ¨يىللىرى قۇيۇلغان)، مىلادى X¨ III IV X ئەسىردە ئالمىلىقتا قۇيۇلغان چاغاتاي خانىنىڭ كۈمۈش پۇلى (بۇ پۇلنىڭ بىر يۈزىگە ھىجرىيە 727 ¨يىل،

مىلادى 1327-يىل دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن)، مىلادى XVII ئەسىردە ياركەنت (ھازىرقى يەكەن)دە قۇيۇلغان مىس پۇل، 1760-يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەكەندە قۇيۇلغان. بىر يۈزىگە «چيەنلۇڭ تۇڭچاۋ»، يەنە بىر يۈزىگە ئۇيغۇرچە «يەركىم، يەر كەنت» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل، XIX ئەسىرنىڭ 70-يىلى كۇچا پادىشاھى راشىدىن خان غوجا ئۇيغۇر يېزىقىدا «سەيىدى غازى راشىدىن خان»، «پايتەخت كۇچادا قۇيۇلدى» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل ۋە ئالتۇن پۇل، مىلادى 1917-يىلى ياڭ زېڭشىن تارقاتقان ئۆلكە ۋە قەشقەر پۇلى (قەغەز پۇل)، تاشئاخۇنۇم قۇيدۇرغان «زەربە كاشغەر» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگە، 1925-يىلدىن 1940-يىلغىچە مۇسا بايوۋلار غۇلجىدا قۇيدۇرغان «مۇسا بايوۋ» ناملىق ئەللىك سەرلىك كۈمۈش يامبۇ، 1935-يىلى شېڭ شىسەي تارقاتقان ئەللىك سەرلىك قەغەز پۇل (ئۆلكە پۇلى)، 1939-يىلى ماۋزېمىن تارقاتقان ئۆلكە (قەغەز) پۇل، 1943-يىلدىن 1949-يىلى كۈزگىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ پۇل ئىدارىسى تارقاتقان ھەرخىل قەغەز پۇل ۋە بىر يۈەنلىك تەڭگە، 1947-يىلى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تارقاتقان قەغەز پۇل قاتارلىق يەرلىك پۇللار بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ پۇلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق

ھۈنەر-سەنئەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى يىپەك يولىدىكى سودا-ئالاقىسىنىڭ مۇھىم نىشانىغا جايلاشقان. ئۇلار بۇ مۇنبەت زېمىندا سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىككە تايىنىپ، تاۋار، دۇردۇن، كىمخاب، شايى-ئەتلەس، بەقەسەم، ماتا-چەكمەنلەرنى توقۇپ، يىپەك يولى سودىسىنى جانلاندۇرغان.

بۇنىڭدىن يەتمىش-سەكسەن يىللار ئىلگىرى يەكەن، خوتەن، قەشقەر ئۇستىلىرى توقۇغان تەتىللا، كىمخاب، ئاق كاۋۇتۇن، سېرىق كالۋۇتۇنلۇق زەرباب رەختلەر چەتئەللەرگە ئېكسپورت قىلىنغان، كېيىنكى ۋاقىتتا ھاكىمىيەت زوراۋانلىقى، شاگىرت تەربىيىلىمەسلىك نەتىجىسىدە ئۇستىلارنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، بۇ كەسىپ ئۈزۈلۈپ قالغان بولسىمۇ، ئەينى

ۋاقتىنىڭ كىمخاب، تەيتىللالىرى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئۇيغۇرلار بىر قەدەر تولۇپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق رايونلار يىپەكچىلىكنىڭ ئانا يۇرتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان يىپەكتىن سېرىق، ئات باغرى، قىزىل ئالا، سېرىق ئالا، ئالا قاغا، قارا قاتارلىق كۆپ خىللىق ئەتلەس، تۆمۈررەڭ، يېشىل، يېشىل ئالاقاغا، مۇجەت قاتارلىق يىگىرمە نەچچە خىل بەقەسەم، ئاق، سېرىق، ئەت رەڭ، قارا، پورەڭ شايى، قوش يىپلىق چەكمەن شايى قاتارلىق رەختلەر، يىپەك گىلەم، جايناماز، مېھراب ياپقۇ، بەلباغ، ئاياللار ياغلىقى، چۈمپەردە، پەرىجە، ھەتتا ئەگلەك شايىلارنى توقۇغان.

پاختىدىن ھەرخىل كاتەكچە، ھەيرانى ۋە ئانارگۈلى، ئالما گۈلى، يۇلغۇن چېچىكى، توز قۇيرۇقى، يېشىل، نىل رەڭ تولىما، شاتاۋا، ئاق قىرغاق سىماۋى تېرىكە، قوش يىپلىق رەڭمۇرەڭ تېرىكە قاتارلىق يەتمىش ¨سەكسەن خىل گۈللۈك رەخت، كۆپ خىللىق ماتا ¨چەكمەن (ماتا ¨چەكمەن ئاق توقۇلۇپ بويىلىدۇ). ھەر خىل گۈللۈك پالاش، گۈللۈك تاغار، گۈللۈك خۇرجۇن، گۈللۈك ئىشتانباغ قاتارلىق يۈز نەچچە خىل پاختا توقۇلمىلارنى توقۇيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تولانغان يىپتىن تىۋىتلىك توقۇپ، قىزىل، قارا كۆك ياكى نىل رەڭ بىلەن بويىغان چەكمەنلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار يۇڭ توقۇمىچىلىقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇلار ساپ تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن ۋە تىۋىت ئارىلاشتۇرۇلغان تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن (قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا يۇڭ چەكمەننىڭ تۈرى كۆپ)، تىۋىت رومال، يۇڭ پالاس، كاشا، ئات ئۇلاغلار ياپقۇسى قاتارلىق كۆپ خىللىق توقۇلمىلار ۋە يۇڭ تاغار، يۇڭ خۇرجۇن قاتارلىق ئىپتىدائيي يۇڭ توقۇلمىلارنى توقۇغان.

ئۇيغۇرلار بوياقچىلىققا ماھىر، ئۇلار قىزىل، نىل، قارا، قارا كۆك، زەيتۇنە، چەيزە رەڭ، شاپتۇل چېچىكى، ئانار گۈلى، خورما رەڭ، توپا رەڭ، ئەت رەڭ، توق سېرىق، تۇخۇم سېرىقى، پوررەڭ، كاۋا چېچىكى قاتارلىق كۆپ خىل رەڭ ئىشلىتىدۇ ۋە ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق تۈرىنى كۆپەيتىدۇ، رەڭلەرنى تەڭشەيدۇ.

تەڭشەلگەن رەڭلەردە يىپەك، پاختا، يۇڭ رەختلەرنى بويايدۇ، مەشۇت بويايدۇ. ئۇيغۇر قىز ¨يىگىتلىرى قىزىل چەكمەن چاپان كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ يىگىتلىك غۇرۇرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ نىل بۇيىقى دۇنياغا مەشھۇر. ئۇيغۇر بوياقچىلىقى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلار بوياق ئۈچۈن تۇخۇمەك، زاك، زەمچى، ئانار پوستى، يۇلغۇن چېچىكى، ئۆرۈك قوۋزىقى، ياڭاق پوستى، تۆمۈر دېتى، داشقال قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىدۇ. بۇ خىل بوياق ئەسىرلەر بويى

تورۇمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا توقۇغان«كونا رەڭلىك گىلەم»نىڭ خەلقئارا بازاردا ئەتىۋارلىق بولۇشى، ئۇنىڭ رەڭ بوياقلىرىنىڭ ئۆڭمەس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش

ئۇيغۇرلاردا گۈزەل سەنئەت ئويمىچىلىقى، بىناكارلىقتىلا بولۇپ قالماستىن، رەختلەرگە ھەرخىل گۈل بېسىشتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. سەرگەز، ھەمزەك، زەدىۋاللار بۇنىڭ دەلىلى.

سەرگەزنىڭ رەختى ئاق ماتا بولۇپ، گۈلى ياغاچ ئويما نەقىشلىرىنىڭ نۇسخىسى شاخچا گۈل، چارچە گۈلدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاساسىي خۇرۇچى يەرلىك ئۇسۇلدا تەييارلىنىدىغان كاتاپ قارا بولۇپ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ئوتتۇز جىڭ سۇغا بىر جىڭ ئۇن سېلىپ قاينىتىلىدۇ. تۆمۈر دېتى، داشقال، سوققان يىلمىنى خالتىغا سېلىپ ئۇنىڭغا قوشىدۇ. ئۇ، يازدا سەككىز-ئون كۈن، كۈزدە ئون-يىگىرمە كۈن تۇرغاندا جىگەر رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. ئۇنىڭغا زەمچىنى ئېرىتىپ قاينىتىلغان تۇخۇمەكنى قوشقاندىن كېيىن داسقا ئېلىپ، ئۈستىگە دۇغ ئۆتمەسلىك ئۈچۈن كىگىز، ماتا قويۇپ نەم ئۈستىگە چىققاندا رەڭ چوتكىسى بىلەن ئۆرۈپ قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مازغاپلىشىدۇ. ئەنە شۇ مازغاپلىق بىرىكمە«كاتاپ قارا»دېيىلىدۇ. كاتاپ قارا بىلەن گۈل بېسىشتىن بۇرۇن ئاق ماتانى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىۋالغاندىن كېيىن بۇرەك شەكلىدە ياسالغان كۆتەكنىڭ ئۈستىگە قويۇپ« دوككاڭ-دوك»(ياغاچ بولقا) بىلەن سوقۇپ ئۇنى يۇمشىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، تەخمىنەن ئون ماتاغا يۈز گىرام ھېلىلىنى ئېرىتىپ سۈيىگە ماتانى چىلاپ ھېلىلە سۈيىنى ماتاغا سىڭدۈرىدۇ. ماتانى قۇرۇتۇپ، گۈل بېسىش تاختىسىغا يايىدۇ.

تەييارلانغان كاتاپ قارىغا قېلىپنى تەگكۈزۈپ ماتا ئۈستىگە باسىدۇ. كاتاپ قارىغا قايسى رەڭنى سالسا، سەرگەز رەڭگى شۇ رەڭدە بولىدۇ. سەرگەزنى يەنە سۈزۈك سۇدا چايقاپ دۇغلارنى چىقىرىپ يەنە سوقىدۇ، سەرگەز يۇمشاپ ئەسلىگە كېلىدۇ. بىر قانچە قېتىملىق سۇدا چايقالغان بۇ سەرگەزنىڭ رەڭگى نەچچە ئەسىر تۇرسىمۇ تورۇمايدۇ.

ھەمزەك-ئۇنىڭ رەختى ئاق ماتا، ماتا شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشىتىلىدۇ. ئاندىن ئۆلچەملىك ھاك، سوپۇن، يىلمنى بىرلەشتۈرۈپ ئېرىتىپ تەشتەككە سېلىنىدۇ. ھەمزەك قېلىپى تۆمۈر تۇنكىدىن ياسالغان بولۇپ، گۈل ئورنى ئويۇق بولىدۇ. تەشتەككە تەييارلانغان ھاك، سوپۇن ئېرىتمىسىنى چوتكا بىلەن سۈرگەندە، ماتادا ئاق گۈل ئىزى قالىدۇ. ئاندىن ماتا نىل رەڭگە سېلىنىدۇ. رەڭدىن چىققاندا، ئاق گۈل تۇزۇندىلىرى چۇشۇپ ئاق ئىزى

قالدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەمزىكى مىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان بولۇپ، بۇ خىل ھەمزەك ئىچكىرىدە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدىكى زەدىۋالمۇ ئەسلىدە ئاق رەخت بولۇپ، ئاپتۇۋا ¨ چىلاپچا نۇسخىسى چۇشۇرۇلگەن تۆمۈر قېلىپى بىلەن ھەمزەك ئىشلىگەن ئۇسۇلدا ئىشلەيدۇ. ھەمزەك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە يوتقانغا ئىشلىتىلسە، زەدىۋال ھەربىر ئۆينىڭ تېمىغا تارتىلىدۇ.

جاينىماز، مەرەپ ياپقۇلارنىڭ گۈل نۇسخىسى قۇببە، مېھراب شەكلىدە بولۇپ مەسچىت دەرۋازىسى ياكى مېھرابلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بەزى ئۇستىلار بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ. بۇلارنىڭ خام ئەشياسى يەنىلا ئاق ماتا بولۇپ، ماتانى شاخار سۈيىدە قاينىتىپ، سوقۇپ يۇمشىتىپ، داۋا، يۇلغۇن چېچىكى، ئانار پوستىنى زاك بىلەن قاينىتىپ كاتاپقا ئارىلاشتۇرۇپ گۈل باسىدۇ. گۈلدىن چىققان جاينىماز، مېھراب ياپقۇلارنى سۆزۈك سۇدا يۇيۇپ دۇغلارنى چىقىرىپ قايتا سوقۇپ ماتانى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا دوپپا، ياغلىق، كەشتىلەرگە گۈل ئىزنى چىقىرىش ئۇيغۇر گۈل بېسىش سەنئىتىدە ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

پىلىچىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۈجمە ئۆستۈرۈپ، پىلىچىلىك، يىپەكچىلىك، مەشۇتچىلىك ۋە يىپەك توقۇلمىچىلىقتىن ئىبارەت كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىچكى ¨تاشقى بازارنى تەمىن ئېتىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پىلىچىلىك ئۆزگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بىر يۈرۈش جەريانلاردىن ئۆتىدۇ.

ئۇرۇق ساقلاش: يىغىۋېلىنغان ئۇرۇق پاكىز داكا خالتىغا ئېلىنىپ، ئىسسىق ۋە نەملىكى مۆتىدىل بولغان جايدا، كېلەر يىلى 4 ¨ئاينىڭ باشلىرىغىچە، يەنى ئۈجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتقۇچە ساقلىنىدۇ. پىلە ئۇرۇقىنى ساقلىغان ئۆينىڭ ھاۋاسى مۇۋاپىق تېمپېراتۇرىدا تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ. 2 ¨، 3 ¨ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4 ¨ئاينىڭ باشلىرىغىچە پىلە قۇرتى تىرىلىشقا باشلايدۇ. بەزى ئۇرۇقلار يېرىلىپ قۇرت چىقىشقا باشلايدۇ. بۇنى پىلىچىلار«خەۋەرچى قۇرت»دەپ ئاتايدۇ. 4 ¨ئاي كىرىش بىلەن ئۈجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتىپ تەڭگىدەك بولىدۇ. دەل مۇشۇ چاغ پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئاساسەن تىرىلىشكە باشلىغان مەزگىلى بولىدۇ. پىلىچىلار ئۈجمىنىڭ يۇمران يوپۇرماقلىرىنى توغراپ چوڭ داسقا سېلىپ، ئۈستىگە پىلە ئۇرۇقىنى تەكشى سالىدۇ ۋە ئۇرۇقنىڭ ئۈستىنى يەنە غازاڭ بىلەن ياپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرىنچىدىن، پىلە ئۇرۇقنىڭ

يېرىلىپ قۇرت چىقىشتا تەلەپ قىلىدىغان قاراڭغۇلۇق ھەل قىلىنسا، ئىككىنچىدىن، چىققان قۇرتلارنى غازاڭ بىلەن (قۇرت تۇخۇمىدىن چىقىپ ئىككى-ئۈچ سائەت ئۆپچۆرىسىدە غازاڭ يېپىشكە كىرىشىدۇ) تەمىن ئېتىدۇ. تۇخۇمىدىن چىققان قۇرتلار غازاڭ يېپىشكە كىرىشىپ تېزلا چوڭىيىشقا باشلاپ، چۇمۇلىسىمان بولۇپ ئۇستىگە ئۆرلەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يېتىلىپ، ئۆرلەشكە باشلىغان قۇرۇتلارغا خوتەن قەغىزى قويۇپ بېرىدۇ. قۇرتلار قەغەز ئۇستىگە چىقىدۇ. بۇ چاغدا تۇيدۇرماي قەغەزدىكى قۇرتنى ئىككىنچى داستىكى ئۇجمە غازىڭى ئۇستىگە قويىدۇ. دېمەك، يېتىلگەن قۇرتلار شۇ ئۇسۇلدا بىر قانچە قېتىم يۆتكىلىش ئارقىلىق بىرقانچە داسقا ئېلىنىدۇ. بۇ چاغدا بېرىلىدىغان غازاڭ قۇرتلارنىڭ چوڭىيىش دەرىجىسىگە قاراپ بولىدۇ. كىچىكلىرىگە يۇمران ياكى توغرالغان غازاڭ، چوڭلىرىغا ئادەتتىكى غازاڭ بېرىلىدۇ. پىلە قۇرتى ئۇرۇقتىن چىقىپ تەڭشەلگەندىن كېيىن سۇجەك ياساپ (قەۋەتلىك پىلە بېقىش چەللىسى) ھەربىر قەۋىتىگە بورا سېلىپ داسلاردىكى يېتىلگەن قۇرتلار سۇجەككە يۆتكىلىدۇ. غازاڭ يەنىلا دەرىجىسىگە قاراپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار پىلە باقىدىغان ئۆينىڭ ۋە پىلە باققۇچىلارنىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. خەلق ئارىسىدا پىلە بېقىشتا رىئايە قىلىدىغان مۇنداق تۈزۈملەر يولغا قويۇلغان:

(1) ئۇيغۇرلار پىلە خانىغا ناپاك كىشىلەر، ئاغرىغان ئايالالارنى كىرگۈزمەيدۇ. پىلەخانىدا ناشايان ئىش، ھەتتا تاماكا چېكىش، ئىس-تۈتەك تارقىلىشقا يول قويمايدۇ. (2) چاڭ-توزانلىق يوپۇرماق ۋە قىغ، ئەخلەت ئالغان سېۋەتكە ئالغان يوپۇرماقنى پىلىگە بەرمەيدۇ. (3) كېچە-كۈندۈز پىلە يېنىدىن ئايرىلماي پىلە قۇرتلىرىنى ئوزۇقلىنىش ۋە ھاۋا ئۆزگىرىشىنى كۆزىتىدۇ. (4) پىلە باقىدىغان ئۆيگە مۇناسىۋەتسىز غەيرىي كىشىلەرنىڭ كىرىپ-چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ. (5) پىلەخانىغا پات-پات ئىسرىق سېلىنىدۇ.

پىلە قۇرتى يېتىلگەندە، ھەرىكەت دائىرىسى ئاشىدۇ. بۇ چاغدا پىلە قۇرتىغا قامغاق سېلىپ بېرىدۇ. قۇرتلار قامغاققا يامىشىپ يېپەك-غوزا يۆگەيدۇ. غوزا يۆگەپ بولغان قۇرت تېپىرلايدۇ ۋە غوزىنى تېشىپ چىقىپ ئۇرۇقلايدۇ، پىلىچىلار غوزىنى ئېلىپ قۇرۇتىدۇ. پىلە قۇرتىنى پاكىز خالىغا دەرىجىسى بويىچە سېلىپ كېلەر يىلغا ساقلايدۇ. شۇنداق قىلىپ پىلە ئۇرۇقى يىپەككە ئايلانغۇچە بىر يۈرۈش مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ.

جۇۋىچىلىق

ئۇيغۇرلاردا جۇۋىچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن، بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇنلا كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا، چارۋا مال بېقىلغان، ئىپتىدائىي كۆن ¨خورۇم ئىشلەنگەن. . . ئاشلانغان تېرىدىن كىيىم تىكىلگەن. ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشلاپ جۇۋىچىلىق مەخسۇس كەسىپلەشكەن.

ئۇيغۇر جۇۋىچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ. رەختى، رەڭگى خىلمۇ ¨خىل، ئۇيغۇرلار قوي، ئۇيغۇرلار قوي، بۆرە، تۈلكە، سۈلەيسىن، تىيىن، قاما، سۇغۇر، سۆسەر، كەمچەت، ئەلتېرە قاتارلىق سەكسەن نەچچە خىل ھايۋان تېرىسىدىن جۇۋا تىكىدۇ. ئۇيغۇر جۇۋىلىرى تاشلىق، تاشسىز ئىككى خىل بولىدۇ. تاشلىق جۇۋىلارغا مەخمەل، دۇخاۋا، مويىت، سارجا، باستون، كىبىركوت، ھەرخىل تېرىكە، چىپەرقۇت، چەكمەن قاتارلىقلارنى تاش قىلىدۇ.

تاشسىز جۇۋىلارنى تېرە بويىي ئاق قالدۇرىدۇ ياكى قارا، سېرىق، پوررەڭ، ياكى جىگەررەڭ بىلەن بويايدۇ.

جۇۋىچىلىق سايمانلىرى:

قايچا (رەخت كېسىشكە ئىشلىتىدۇ)، تېرە كېسىدىغان پىچاق، ئەندىزە، يىپ، يىڭنە، ئويماق، مېتىر، شىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تېرە پىششىقلاش ئۇسۇلى: جۇۋا تىكىدىغان ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ تېرىدىكى ماي، گۆش، شۇللۇق ئەتلەر قىرىۋېلىنىدۇ. ئاندىن ئۇن بىلەن ئاشلايدۇ، تېرە ئاشتىن چىققاندىن كېيىن ئەيلەيدۇ ۋە ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ. تېرە سىقىمغا سىغقۇدەك يۇمشىغاندا، تېرىنىڭ يۈزىگە سۇ پۈركۈپ تېخىمۇ يۇمشىتىپ تېرىنى تارتىشتۇرۇپ، قۇرۇق، قىيپاچ ئورۇنلىرىنى تۈزەپ تامغا تارتىپ مىخلاپ كېرىيدۇ. بۇنىڭ بىلەن تېرىدىكى ئۆلچەمسىز ئورۇنلار تۈزلىنىدۇ.

كېسىش ئۇسۇلى: تېرىنىڭ يۈزى تەرىپىدىن ئەندىزە قويۇپ، تېرە كېسىش پىچىقى بىلەن كېسىدۇ. رەخت كىيىم كەسكەندەك پارچە بولىدۇ، ئاندىن تىكىدۇ. تىككەندە تېرىنىڭ يۇڭىنى ئىچىگە قىلىپ يۈزى تەرەپنى جۈپلەشتۈرۈپ يىپ بىلەن يۆمەيدۇ. پەش، ياقا، يەڭ ئۇلتۇرغۇزۇشلار چاپان تىكىشكە ئوخشىشىدۇ، جۇۋىنىڭ تېشىنى قايچە بىلەن كېسىپ ئىلگىرى قول بىلەن ھازىر ماشىنا بىلەن تىكىپ پۈتتۈرۈپ، جۇۋىنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرگەندىن كېيىن، ياقا، ئېتەكلىرىنى يۆمەيدۇ. ئەگەر چوڭ ياقلىق ياكى كەمچەت، قاما، تۈلكە، ياكى كۆرپە ياقا بولسا بۇنى ئايرىم ئۇلتۇرغۇزىدۇ.

تاشسىز جوۋىلارنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ ئالدى پەش ۋە ئاستى تەرەپ پۆچقاقلىرىغا، شۇنداقلا يەڭ ئۇچلىرىغا ئىككى سانتىمېتىر كەڭلىكتە بىرخىل رەڭلىك ئەلتىبىردىن زىغزىق تۇتىدۇ. زىغزىقنىڭ لېۋىگە تىبىردىن تىرناق چوڭلۇقىدا ئۈچ بولۇڭ شەكىللىك نەقىش ئويۇلىدۇ. تاشسىز جوۋا ئاساسەن تون شەكلىدە تىكىلىدۇ.

تۇماقچىلىق

ئۇيغۇر تۇماقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يەرلىك تۇماقلىرىنى كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ غورۇرى، سەلتەنىتى دەپ بىلىدۇ.

ئۇيغۇر تۇماقلىرى يارىشىملىق، ئىسسىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، گۈل قىسىپ كىيىشكە، ئالدى ئارقىنى ئايلاندۇرۇپ كىيىشكىمۇ ئەپلىك.

تۇماق رەختى: قولى چېۋەر ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇماق رەختى ئۈچۈن كەمچەت، قاما، سۆسەر، تىيىن، تۈلكە، سۈلەيسىن، سۇغۇر، ئەلتىرە، قوي، ئۆچكە، ئات تېرىسى قاتارلىق بىر يۈز سەكسەن ئۈچ خىل ھايۋانات تېرىسىنى، تاش ئۈچۈن، دۇخاۋا، مەخمەل، مويىت قاتارلىق ھەرخىل ئېسىل رەخت ۋە ئەستەر ئۈچۈن ھەر خىل رەختلەر ئىشلىتىلىدۇ.

تۈرى: ئۇيغۇر تۇماقلىرى ئەر ئايال دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنۈش بىلەن بىرگە، ياشلار، ئوتتۇرا ياش، قېرىلار، دىنىي زاتلار سەللە تۇمىقى ۋە خىلمۇ خىل يەرلىك تۇماقلار، مەسلەن، ئاتۇش تۇمىقى، پەيزىۋات تۇمىقى، قەشقەر، خوتەن، كېرىيە تۇمىقى، قاغىلىق تۇمىقى، مەكىت تۇمىقى، يېڭىسار ساغان تۇمىقى، كۇچا تۇمىقى، قومۇل تۇمىقى دېگەنگە ئوخشاش يەرلىك تۈر، نۇسخىلارغا بۆلۈنىدۇ.

تۇماقچىلىق سايمانلىرى: تېرە كېسىدىغان پىچاق، ئەستەر، تاشلىق رەخت كېسىدىغان قايچا، يىپ، يىڭنە، پاختا، قېلىپ، ناۋات، چۆۋىق، قارا گۈل، رەڭ ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملىرى.

تىكىلىشى: ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن ئۇندا ئاشلىنىپ، قۇرۇتۇلۇپ، ئۇۋۇۋلاپ يۇمشىتىلىدۇ. كېسىشتە تېرىنىڭ يۇڭىدىن ئەندىزە قويۇپ تۆت تالالىق، ئالتە تالالىق قىلىپ ئۆلچەملىك كەسكەندىن كېيىن ئۇلارنى بىر بىرىگە چېتىپ، تۇماقنىڭ تۆپىسىنى پۈتتۈرىدۇ. ئەگەر تۇماق ياكى قۇلاقچىلارغا ئەستەر ئالماق بولسا، رەختكە پاختا سېلىپ سىرىپ، تۆپە تالاسىدەك كېسىپ چىقىپ، تۆپىنى ئەستەرگە كىيدۈرىدۇ. ئەتراپىنى يۆمەپ تىكىپ

بولۇپ، قېلىپقا سېلىپ قايچا بىلەن مويلىرىنى قىرقىپ تەكشەيدۇ ۋە سۇ پۈركۈپ موينى چىۋىقلاپ، سۇنئىي بۇدۇر قىلىدۇ، بۇدۇرنىڭ ئاسان بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن ناۋات شىرنىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ مويغا پۈركۈيدۇ. ئاندىن قېلىپتىن چىقىرىپ بازارغا سالىدۇ.

ئەگەر ئىشلەتكەن تېرىنىڭ مويى ئالىپاساق بولۇپ قالسا ئۆز رەڭگىگە ئوخشىتىپ بويايدۇ.

تۇماق، قۇلاقچا قاتارلىقلارنىڭ تۆپىسى خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بولسا، ئۆز رەڭگىدە قارا گۈل ياكى ئۆتۈك مېيى بىلەن پەردازلايدۇ.

ئاق تېرە تۇماقلارغا ئاق سىزىقچىلىق گۈل چىقىرىدۇ ۋە گەج بىلەن ئاق پەرداز بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تۇماقچىلىرى يالغۇزلا ئۇيغۇر تۇمىقى تىكىپ قالماستىن، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەر - ئايال تۇمىقىنى تىكىپ جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

كۆنچىلىك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسىپلىرىنىڭ بىرى - ھايۋانات تېرىسىدىن پىششىقلاپ ئىشلەش (كۆنچىلىك)تىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلاردىكى كۆنچىلىك ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇرلار كۆن - خۇرۇمنى يەرلىك ئۇسۇل، يەرلىك خۇرۇچ بىلەن ئىشلەيدۇ.

خۇرۇچلار: ھاك، شور، تۇز، كاتاپ قاتارلىقلارنى تېرىنى ئاشلاش، كۆپتۈرۈشكە ئىشلىتىدۇ.

كەمەك، ھېلىلە، زاك، رەڭ، ئۆرۈك قوۋزىقى، ئانار پوستى قاتارلىقلارنى رەڭ ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. قومۇش، زىغىر پاخلىنى ئىسلاش، پىشۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ. چىغ ۋە تېرىقنى چىگرىن، مەسكابقا گۈل چىقىرىشقا، سۇ مېيى، قېيىن مېيىنى پەردازغا ئىشلىتىدۇ.

كۆنچىلىك سايمانلىرى: ئاش تۇڭى، سىيىق سۇ قۇدۇقى، داس، ئورغاق، شور قازىنى، قاشتېشى، سىمتىراچ، چاك كەكە، پەشگەھ، ئىتتىك ۋە گال كەكە، بادرا.

ئىشلەيدىغان رەختلەر: خاماپ كۆن، شورلۇق كۆن، چىگرىن، مەسكاپ، بۇلغارى، بىشۇ (ئەستەر)، لايكا، چەم، ئات ئىگەر ¨جابدۇرقى، هارۋا جابدۇقى رەختلەر.

ئىشلەش ئۇسۇلى: هەرقانداق تېرىنى دەسلەپ سۇغا چىلاپ يۇمشىتىدۇ. ئاندىن بەز، گۆش، مايلارنى قىرىۋېتىپ هاك سۇيىگە چىلاپ ئاشلايدۇ. يۇڭنى قىرقىپ ئېلىۋېتىپ، سىسىق سۇ قۇدۇقىغا سالىدۇ (ئۇزۇن يىل تېرە سالغان بۇ سۇ ئېچىپ تەبىئىي ئېچىتقۇ بولغان). بۇنىڭ بىلەن تېرىدىن هاك چىقىپ تېرە يۇمشايدۇ. ئاندىن ئۇلاقتىكى شور سۇيىگە كەپتەر مايىقى سېلىپ، كەپتەر مايىقىنى تېرىگە يېگۈزىدۇ. شۇردىن چىققان تېرىنىڭ يۈزىنى يەنە بىر قېتىم قىرىپ سىرىپىق سۇ، ياۋا تۆكلەرنى چىقىرىۋېتىپ، قازانغا شور سېلىپ، تېرىنى بېسىپ قاينىتىپ شورلايدۇ. ئاندىن شوردىن چىققان تېرىنى قومۇش بىلەن زىغىر پاخلىنى ئارىلاشتۇرۇپ قالاپ بىر قانچە قېتىم ئىسلايدۇ. تېرىنى هەر قېتىم ئىسلىغاندا كەمەك سۇيىگە چىلاپ قويىدۇ. ئىس ۋە كەمەك سۇيى بىلەن تېرە ساغرىدۇ. تېرىنى قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ. ئاندىن سۇ ماي پۈركۈپ ئۈستىدىن قاشتېشى سۈرۈپ پەردازلايدۇ، قارا كۆننى قارا گۈل، ئانار پوستى، كاتاب بىلەن قارىغا بويايدۇ. چەمنۇ يۇقىرىقىدەك ئىشلىنىدۇ. رەڭ بېرىشتە پەرق قىلىدۇ. لايكىنى ئۇندا ئاشلايدۇ. باشقا رەسمىيىتى ئوخشاش.

بۇلغار ¨چىگرىن ئىشلەشمۇ يۇقىرىقىدەك بولۇپ، ئوخشاشمايدىغان يېرى، تېرە ئىستىن چىققاندا، تېرە يۈزىگە چىغ يېيىپ، ئۈستىدىن تېرىق تۆكۈپ چىڭدايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تېرە يۈزى دانلايدۇ.

مەسكاپنى ئۆرۈك قوۋزىقى بىلەن ئىسلايدۇ، يۈزىگە قېيىن مېيى بىرىپ پەردازلايدۇ.

ئىگەر ¨جابدۇق، هارۋا جابدۇق رەختلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىشلەيدۇ: تېرىنى ئالدى بىلەن سۇدا پىشۇرىدۇ. قوۋزاقتا باسماي قېيش ئىشلەيدۇ، هاكتىن چىققان تېرىنى يۇڭنى ئېلىۋېتىپ، ئىسلاپ، هاكنى چىقىرىۋېتىپ، بۇ تېرىگە ئون جىڭ هېسابىدا ئۇن سېلىپ ئاشلاپ، بۇنىڭدىن يۈگەن، ئۈزەڭگە، باغ، نوختىغا لايىق رەخت ئىشلەيدۇ.

توقۇمچىلىق

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان، پاختا، يىپەك، يۇڭ قاتارلىق يەرلىك خام ئەشيالاردىن هەرخىل توقۇلمىلارنى توقۇپ ئۆز ئېهتىياجىدىن چىققان ۋە ئېكسپورت قىلغان.

ئۆيغۇر توقۇمىچىلىق دەستگاھلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بىر دەستگاھ ئۈچۈن ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتىر، كەڭلىكى بىر يېرىم مېتىر مەيدان بولسا كۇپايە قىلىدۇ. بۇ«دۇكان»دەپ ئاتىلىدۇ.

1) دۇكاننىڭ ئالدىغا ئىككى ياغاچ ئورنىتىلىپ، ئوتتىگە توغرا ياغاچ قويۇلىدۇ. ئارقا تەرەپكە ئۇستا ئولتۇرىدىغان بىر تاختاي، تاختاي ئالدىغا ئورۇش (ماتا) يۆگەش ئۈچۈن بىر چىغرىق ئورنىتىلىدۇ. ئاستى تەرەپكە ئۇستىنىڭ ئىككى پۇتىغا ئۇدۇل قىلىپ ئىككى تەپكە (تاختاي) قويۇپ، تەپكىنىڭ ئۈچىغا شانىغا چىگىش ئۈچۈن بىردىن شوينا بېكىتىپ قويۇلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقانداق دۇكاننىڭ توقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان ئىككى شانا، موكا، ناچا قاتارلىق سايمانلىرى بولىدۇ.

2) خام ئەشيا تەييارلاش: چىگىتنى چىغرىق بىلەن كېۋەزدىن ئايرىيدۇ. چىغرىقتا ئىككى ئوق بولۇپ، چوڭ ئوق پۇت بىلەن چىغرىق تەپكىسىنى تېپىش ئارقىلىق كىچىك ئوق چىغرىقچىنىڭ ئوڭ قولى بىلەن قارىمۇ قارشى ئايلاندۇرۇلىدۇ. چىغرىقچى سول قولى بىلەن كېۋەزنى ئىككى ئوق ئارىسىغا يېگۈزۈپ چىگىتنى ئايرىيدۇ. پاختىنى زەي تارتىلغان دۇكان بىلەن ئېتىپ تالالىرنى يېشىلدۇرۇپ پىلتە قىلىدۇ. قول چاقىدا ئېگىرىپ قومۇشقا يۆگەيدۇ.

3) ئورۇش تارتىش ۋە ئارقاق: ئورۇش توقۇلىدىغان رەختنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ تارتىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى چەكلەنمەيدۇ. ئورۇش يىپىنىڭ بىر ئۇچى ئىككى شانا رىشاتكىسىدىن ئۇدۇل ئۆتكۈزۈپ، ئۇستا ئالدىدىكى چىغرىققا يۆگىلىدۇ. يەنە بىر ئۇچى دۇكاننىڭ ئالدى تەرىپىدىكى دارغا ئارتىلىپ ئاستىغا مۇۋاپىق ئېغىرلىقتا تاش ئېسىپ ئورۇشنى تەكشىلەيدۇ، ئىككى شانىغا ئىككى تەپكىدىكى شويننى باغلايدۇ. ئارقاق ئۈچۈن ناچا، موكا تەييارلايدۇ.

4) توقۇش ئۇسۇلى : ئۇستا ئورنىدا ئولتۇرۇپ، قولىغا موكا ئالىدۇ ۋە ئىككى بارمىقى بىلەن شانىنى ئالدىغا ئىتتىرىپ بىر پۇتى بىلەن بىر تەپكىنى تېپىدۇ. شانىنىڭ بىرى كۆتۈرۈلۈپ يىپ ئېكىس (X) ھاسىل قىلىدۇ. موكا ئېكىس ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ۋستا موكىنى تۇتۇۋېلىپ بارماق قولىنى شانىدىن ئالىدۇ. شانا ئارقىغا يېنىپ توقۇلغان يىپقا تېگىپ ئۇنى چىڭدايدۇ. شۇنداق قىلىپ موكا تىنىم تاپماي ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ يۈرۈپ

ئارقاق بىلەن ئۆرۈشنى بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تىنىم تاپماي يۇگۈرۈپ يۈرىدىغان كىشىلەرنى«باپكانىڭ موكىسى»غا ئوخشىتىش ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

مەشۇتچىلىك

مەشۇت ـ پىششىقلاپ تەييارلىنىدىغان نەپىس يىپەك توقۇلما ماتېرىيالى.

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان، بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھەرخىل كەشتە، ياستۇق قېپى، يوتقان تېشى، كۆڭلەك ياقىسى، كۆڭلەك ئېتىكى، يەڭ ئۇچى، چاچ پۆپۈكى، ئۆتۈك، چورۇق پۆپۈكى، قول ياغلىق، پايپاق گۈلى، چاي خالتىسى، تاماكا خالتىسى، يوتقان گۈلى، مېھراپ ياپقۇ، ئورۇن ياپقۇ، سائەت بېغى، بۆشۈك پۆپۈكى ھەتتا ئىشتانباغ پۆپۈكىگىچە ھەمدە يۈز خىلدىن ئارتۇق دوپپا گۈللىرىگىچە مەشۇت ئىشلىتىپ كەلدى.

مەشۇت ئىشلەش ئۇسۇلى: پىلە غوزىسىنى قۇرۇتۇپ، قازانغا غوزا چۆككۈدەك سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. غوزا پىشقاندا، پىلىنى ئەسلىگە قايتۇرۇش ئۈچۈن سوغۇق سۇ قۇيىدۇ ۋە ئوتنى توختىتىپ، قازاندىكى سۇ قول كۆيمىگۈدەك بولغاندا، پىلە غوزىسىنى چىلە ـ چۇپ بىلەن (پىلىنى سۈزىدىغان ياغاچ) كۆتۈرۈپ پىلىنىڭ ئۇچىنى تاپىدۇ ۋە پىلە ئۇچىنىڭ توم، ئىنچىكىلىكىنى تەڭشەپ، ئۇچىنى تارتىپ چاقﻗا يۆگەپ تارتىلغان يىپەكنى كالاڭ قىلىدۇ، بۇ يىپەكنىڭ تارتىشى. تارتىلغان يىپەكنى چوڭ چاقﻗا يۆگەپ كالاۋا قىلىپ، ئۈچ كىلوگرام يىپەككە بىر كىلوگرام شاخار سېلىپ ئۈچ سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ. يىپەك قانچە ئۇزۇن قاينىتىلسا شۇنچە ئاقىرىدۇ ۋە يېشىلىدۇ.

يىپەك شاخاردىن چىققاندىن كېيىن سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ شاخارنى چىقىرىۋېتىپ، قوغۇن ئۇرۇقىنى سوقۇپ خالتىغا ئېلىپ يىلمان سۇغا سېلىپ يىپەكنى ئاشۇ سۇ بىلەن چايقايدۇ. شاخاردا قاينىتىلىپ ئاقارغان، تالالىرى يېشىلگەن يىپەك قوغۇن سۈيىدە چايقالغاندا تېخىمۇ ئاقىرىدۇ ۋە پارقىرايدۇ. يىپەكنى قوغۇن سۈيىدىن ئېلىپ سۈزۈك سۇدا چايقايدۇ (ئېقىنى ئاق بويىچە ئىشلىتىدۇ، كېرەكلىرىنى بويايدۇ). بۇ چاغدا يىپەك رەسمىي مەشۇت بولىدۇ.

مەشۇتنىڭ بوياقچىلىقى ۋە تەڭشەش ئۇسۇلى: مەشۇت بوياقچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، بوياش، تەڭشەش ئۇسۇلى ناھايىتى زىل بولىدۇ.

مەشۇت بوياقچىلىقىدا ھازىر يىگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرى بار (ئىلگىرى قىرىقتىن ئاشاتتى). بۇ يىگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرىنىڭ ئاساسىي رەڭگى سەككىز خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئالتە خىلدىن يىگىرمە بەش خىل رەڭ تەڭشىلىدۇ.

1) گۈگۈت پوقى رەڭگە شاپتۇل چىچەكى رەڭدىن ئازراق قوشۇلسا، ئانارگۈلى، تىخمۇ ئازراق قوشۇلسا، قىمىزرەڭ، كۆپ قوشۇلسا قارا قىزىل بولىدۇ.

2) شاپتۇل چىچەكى رەڭنى سۈس تەڭشىسە، سۈت رەڭ، ئازراق سىرىق قوشسا، ناۋات رەڭ، جىقراق قوشسا، توق سىرىق، تىخمۇ كۆپ قوشسا، كاۋا چىچەكى بولىدۇ.

3) گۆش رەڭگە سۆسۈن رەڭ قوشسا، چەيزە رەڭ، گۈگۈت پوقىغا سىرىق قوشسا، توق ئانار گۈلى، توق سىرىق قوشسا، نەش رەڭ بولىدۇ.

رەڭ قول كۆيمەيدىغان سۈغا سېلىنىپ تەكشى ئىلەشتۈرۈلىدۇ. مەشۈت رەڭگە سېلىنغاندا، بىر باشتىن سېلىپ رەڭنى تەكشى ئۆچۈرۈۋېلىپ سالقىن جايدا قۇرۇتىدۇ. قۇرۇغان مەشۈتنى رەڭ تۈرى بويىچە كاللەكلەپ، ئاندىن بازارغا سالىدۇ.

دوپپىچىلىق

ئەمگەكچان، ئەقىل ¨پاراسەتلىك ئۇيغۇر قىز ¨چوكانلىرىنىڭ ئۇن قولى ئۇن گۈل، ئۇلار يىڭنە بىلەن يىپنى قولغا ئالغاندا، ھەقىقەتەن ھەربىر قولىنىڭ كىرەشمىلىرىدىن خىلمۇ خىل گۈل ئۈنۈپ، دوپپا ئۈستىدە چېچەكلەپ ئېچىلىپ، كىشلەرنىڭ زوق ¨شوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، رەڭگى خىلمۇ خىل، گۈل نۇسخىلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ تولىمۇ ئازادە، ئۇيغۇر دوپپىلىرى، ئەر ¨ئايال، قېرى، ياش دېگەندەك پەرقلەرگە قاراپ نۇسخا، گۈل چەكمە ۋە رەڭلەردە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. دوپپىلارنىڭ گۈل نۇسخىلىرىدا تەبىئەت گۈزەللىكى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر بادام دوپپىسىنىڭ يۇملاقلىقى يەر شارى ¨شەھەر، قەلئەلەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسا، ئۇنىڭغا ئاق مەشۈتتىن چېكىلگەن بادام گۈلى ئايغا، كېزەك گۈللىرى يۇلتۇزلارغا تەقلىد قىلىنغان. يەنە چېكەن دوپپىغا چېكىلگەن چىمەن گۈللەر تەبىئەت ھۆسنىگە تەقلىد قىلىنغان. ئۇنىڭدىكى ئاق، يېشىل، توغرا ¨ئۇزۇن سىزىقلار قىيپاش بەلگىلەر ۋە تەنىنىڭ تاغ، دەريا، گۈزەل ئورمان، گۈل ¨گىياھلىرىغا تەقلىد قىلىنغان. يەنە، بەزى دوپپىلارغا ئېچىلىۋاتقان گۈل شەكلى چۈشۈرۈلسە، بەزى دوپپىلارغا غازان بولۇۋاتقان گۈل ¨گىياھ زېمىستان شەكلى چۈشۈرۈلگەن. بۇنىڭ ئالدىنقىسى شاد ¨خۇرام، باياشات تۇرمۇش سىمۋولى قىلىنسا، كېيىنكىسى ئۆز تەقدىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى ئىزھار قىلغان، يەنى ئۇيغۇر دوپپىسىغا شادلىقمۇ، قايغۇمۇ مۇجەسسەملەشكەن.

دوپپىنىڭ ماتېرىيالى ھەرخىل رەڭدىكى دۇخاۋا، مەخمەل، تاۋار ¨دۇردۇن، ئەستەر ئۈچۈن شايى ئەتلەس ياكى ئاددىي يىپ رەخت، مەشۇت يىپ (يىگىرمە تۆتتىن ئوتتۇز ئىككى خىلغىچە)، ئاق خەسە، قەغەز، شىلىم، ناۋات، جىيەك، قېلىپ، پىلتىكۈچ، گۈل نۇسخا تامغىسى (ئويما) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تىكىش ئۇسۇلى: رەخت تاللاش، نۇسخا تاللاش، يىپ تاللاش، تىكىش، ئەستەرلەپ سىزىق ¨سىزىق ئارىلىقىدىن پىلتىكۈچ بىلەن قەغەزدە پىلتە بېرىش، قوندۇرۇش، قېلىپقا سېلىش، ئىچگاھ ناۋات شىرنىسى پۈركۈپ يات بېرىش.

ئۇيغۇر دوپپىچىلىقىدا، دوپپا تىكىش بىر ئىش، ئۇنى قوندۇرۇش ھەممىدىن مۇھىم ئىش. دوپپا ياخشى قوندۇرۇلمىسا ئىسكەتسىز بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر دوپپىچىلىرى دوپپا قوندۇرۇشنى مۇھىم بىلىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ھەممە كىشىگە ماس كېلىش ۋە يارىشىملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر.

كىگىزچىلىك

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە كىگىزچىلىك ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر كىگىزچىلىكى تۈرىنىڭ كۆپلۈكى، رەڭدارلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇر يۇڭىنىڭ ئەسلى رەڭگىنى ئاساس، گۈل بېشىنى قوشۇمچە قىلىپ خىلمۇ خىل كىگىز ئىشىتىدۇ. ئاق يۇڭدا جايناماز ۋە گۈللۈك چۈچىلىق ئاق كىگىز، قارا يۇڭدا قارا كىگىز ۋە ھەرخىل گۈللۈك كىگىز، ناماتمان، شىرداق قاتارلىقلارنى ياسايدۇ.

كىگىزنىڭ ماتېرىيالى: قوي يۇڭى، ئۆچكە يۇڭى، سۇ، كۈنجۈرە ۋە ھەرخىل بوياقلاردىن ئىبارەت.

سايمانلىرى: چىغ، ساۋاق، يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان، سالغۇ، پالاس، ئارقان، سۈپۈرگە، كاسىپىنىڭ بىلەك ۋە پۇت كۈچى.

كىگىز ئىتىش ئۇسۇلى: يۇڭ رەڭگى بويىچە تاللىنىدۇ. تاللانغان يۇڭ يۇيۇپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغان يۇڭنى ساۋاق بىلەن ساۋاپ يېتىلدۈرۈپ يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان بىلەن ئاتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەييارلانغان چىغنى يەرگە يېيىپ چىغ ئۈستىگە ئىتىلغان يۇڭنى سالغۇ بىلەن تەكشى سېلىپ، ئۈستىگە كۈنجۈرە چىلانغان ئىسسىق سۇ سېپىدۇ، چۆرىسىگە چۈچا قويىدۇ. ئۈستىگە ئىككىنچى قەۋەت يۇڭنى سالغاندىن كېيىن، يۇڭنى چىغ ئارىسىغا ئېلىپ

تۇتەكلەپ يۆگەيدۇ. ئۈستىدىن پالاس يۆگەپ ئاغامچا بىلەن تېڭىپ ئىككى كىشى پۇتى بىلەن تەكشى تېپىپ يۇملىتىدۇ. يۇڭ كىرىشكەندىن كېيىن يۆگىنى تەتۈر ئۆرۈپ، تېڭىپ يەنە دۇملىتىدۇ. بۇنداق دۇملىتىش ئۈچ ~تۆت قېتىم تەكرارلانغاندا يۇڭ پىشىدۇ. ئاندىن، ئىككى كىشى بىلىكى بىلەن دۇملىتىپ سىلىغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. كىگىز تەييار بولغاندا يېشىپ قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن، سۈپۈرۈپ ياۋا قىللارنى تازىلاپ، كىگىزنىڭ يۈزىنى تەكشىلەيدۇ.

گۈل بېسىش: گۈل ئۈچۈن قايسى رەڭ لازىم بولسا، شۇ رەڭدە بويالغان يۇڭنى كىگىز قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ. لازىم بولغان نۇسخىنى ئويۇپ، كىگىز يۇڭى سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن نۇسخا ئورنىغا قويۇپ كىگىز بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىدۇ.

شىرداق كىگىزنى ئالدى بىلەن پىشۇرۇۋالىدۇ. قويۇلىدىغان گۈل نۇسخىلىرى تەييار بولغاندىن كېيىن كىگىز ئۈستىگە تىزىپ، قول بىلەن تەكشى تىكىلىدۇ. شىرداق ئادەتتىكى كىگىزلەرگە قارىغاندا ھەم قېلىن، ھەم چىدامىلىق بولىدۇ.

شامچىلىق

ئۇيغۇرلاردا شامچىلىق ئۇزۇن تارىختا ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر شامچىلىق رىسالىسىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار:«ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام كېيىك گۆشىنى يۇلغۇن ياغىچىغا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىدى، كەچ كىرىپ، تۈن قارا رومالىنى ئارتتى، غار قاراڭغۇلۇققا چۆمدى. شامال زەربىسىدىن قوقاس يالتىرىدى، مايغا مىلەنگەن زىخ لاپپىدە ياندى، يورۇقلۇق پەيدا بولدى. ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام خۇشال بولۇپ زىخقا ياغ سۇۋاپ ياقتى. شۇندىن بۇيان ياغاچ نۆكچە ~شام چىراغ پەيدا بولۇپ، شامچىلىق كەسپكە ئايلاندى. بۇ كەسپتە دۇنيادا ئون پىرى كامىل (ئۇستا كاسىپ) بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ توققۇزىنچىسى شەمسىدىن قەشقەرىدۇر. ئۇلارنىڭ تەلىمگە ئەمەل قىلىپ، ئەۋلادتىن ~ئەۋلادقا پاك، ساپ دىل، راستچىللىق بىلەن كەسپنى داۋام ئەتكەن مەرىپەتچى كاسىپلارنىڭ بىرى شەيخ ھەسەن قەشقەرى ئىدى»دېيىلگەن. بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ، ئۇنىڭدا شامچىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كەسىپ ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شامچىلىق كەسپىدە، ئۇيغۇرلار كالا، ئۆچكە يېغى ۋە باشقا ھالال ماللارنىڭ تاشلاندۇق مايلىرى بىلەن شاخار ۋە يىپنى خۇرۇچ قىلىپ ياسايدۇ.

ماي تەييارلاش ئۇسۇلى: شامچىلار كۆيۈك دېگەن دالا ئۆسۈملۈكىنى ھۆل ۋاقتىدا كۆيدۈرۈپ، ئۇنىڭدىن شاخار ياسايدۇ. شاخارنى تالقانداپ، سۇ قوشۇپ كالا، ئۆچكە ۋە باشقا تاشلاندۇق مايلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىدۇ. شاخار مايىنىڭ ئېرىشىنى تېزلىتىدۇ ۋە دۇغلىرىنى تارتىپ قازان تېگىگىچە ئولتۇرىدۇ، ئېرىگەن ماي لەيلەپ چىقىدۇ. مايىنى سۈزۈۋېلىپ قازاندىكى شاخار دۇغىنى تازىلايدۇ. مۇشۇ ئۇسۇلدا بىر قانچە قېتىم مايىنى شاخار بىلەن قايناتقاندا، ماي ئۇۋۇلسا قولغا يېپىشمايدىغان بولىدۇ. ئاندىن مايىنى سۈزۈك سۇ بىلەن بىر قېتىم قاينىتىپ، چايقاپ، شاخار دۇغلىرىنى تامامەن چىقىرىۋېتىپ، ساپ مايىنى سۈزۈۋالىدۇ.

شام تۈرى ۋە قېلىپ ياساش: شام ئاق، قىزىل ئىككى خىل بولىدۇ. شامنىڭ ئەڭ چوڭلىرى قىرىق سانتىمېتىر ئۇزۇن، كەتكەن سېپى چوڭلۇقتا بولىدۇ، بۇ خىل شام ئوردا، شەھەر دەرۋازىسى، خانىغا، مەسچىتلەرگە يېقىلىدۇ. پاتۇس، پوۋىسكا (پوچتا) شاملىرى ئوتتۇر سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئۇزۇن بولىدۇ. يۇقىرىقى شاملار تاۋار سۆپىتى بىلەن قىزىل ياسىلىدۇ. ئادەتتىكى شاملار يىگىرمە "يىگىرمە بەش سانتىمېتىر بولىدۇ. رەڭ تاللىمايدۇ. ياسىلىدىغان قېلىپ يۇقىرىقى ئۆلچەمگە لايىق بولۇپ، بىر ئۇچى ئۇچلۇق، بىر ئۇچى دۈگىلەك تۇرۇبا شەكلىدە بولىدۇ.

شام قۇيۇش ئۇسۇلى: قېلىپقا ئۆلچەپ تۆشۈك تېشىلگەن تاختايغا قېلىپنىڭ ئۇچلۇق ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قېلىپ ئوتتۇرىسىغا پىلىك يىپى تارتىلىپ، تەييارلانغان ساپ مايىنى ئېرىتىپ قۇيىدۇ، قۇيۇلغان ماي قىشتا ئون مىنۇتتا، يازدا يىگىرمە مىنۇتتا قاتىدۇ. شامنى قېلىپتىن ئېلىپ بازارغا سالىدۇ. بۇنداق ماي شامنىڭ كۆيۈشى ئاستا، يورۇقى كۈچلۈك بولىدۇ.

سوپۇنچىلىق

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سوپۇنچىلىق كەسپى كەڭ تارقالغان ھەم تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇ ئەنئەنىۋى سودا تاۋارلىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ خام ئەشياسى ئاساسەن چىگىردەك چىقمايدىغان كالا، ئۆچكە يېغىدىن ئىبارەت. ھۆنەرۋەنلەر كەسپىنىڭ پاكلىقى ئۈچۈن غەيرىي مايلارنى ئىشلەتمەيدۇ. سوپۇنىنىڭ خۇرۇچى شاخار (كۆيۈك دېگەن ياۋا ئوتنى كۆيدۈرۈپ تەييارلىغان داشقال) ۋە ھاكتىن ئىبارەت.

سوپۇنچىلىق سايمانلىرى: قازان، چۆمۈچ ۋە قېلىپ.

ياساش ئۇسۇلى: قازان ئۇستىگە سىغىمچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدىش قويۇپ ئەتراپىنى لاي بىلەن چاپلايدۇ. يۇز جىڭ مايدا سوپۇن ياساش ئۈچۈن ئەللىك جىڭ شاخار، تۆت جىڭ ھاك تەييارلايدۇ. ماينى قازانغا سېلىپ ئوت يېقىپ ئېرىتكەندىن كېيىن، تەييارلانغان شاخار بىلەن ھاكنى سوقۇپ بىر قىسمىنى ئېرىگەن ماي ئۇستىگە سالىدۇ ۋە مۇۋاپىق سۇ قۇيۇپ قايىنىتىدۇ. شاخار ماينى تېخىمۇ ئېرىتىپ ماي مولېكۇلىلىرىنى پارچىلايدۇ. ھاك شاخارنى ئېرىتىش، ماينى ئاقارتىش ھەم ماي دانچىلىرىنى يىغىش رولىنى ئوينايدۇ. شاخار ئېرىپ قازان ئىچى بىرخىل پاتقاققا ئايلىنىدۇ. قازاندىكى دۇغلار، ماي بەزلىرى ئاستىغا ئولتۇرۇپ، ماي لەيلەيدۇ. بۇ چاغدا ماينى سۈزۈۋېلىپ، قازاندىكى غەلدە¨ غەشتىلەرنى تازىلاپ، شاخار، ھاك سۈيىنى يەڭگۈشلەپ، ماينى سېلىپ يەنە قايىنىتىدۇ. مۇشۇنداق قايىنىتىش توققۇز قېتىم داۋا قىلغاندا، ماي قول بىلەن يىمىرىلگەندە، قولغا چاپلاشمايدىغان بولىدۇ. بۇ ماينىڭ پىشقان، يەنى ئۆزىدىكى بارلىق رېئاكسىيىلىك ماددىلارنى چىقىرىپ تاشلىغان ۋاقتى بولىدۇ. شۇ چاغدا قازاننى تازىلاپ، سۈزۈك سۇ قۇيۇپ يەنە بىر قېتىم قايىنىتىپ، شاخار دۇغلىرىنى تازىلايدۇ. مۇبادا شاخار چايقاپ چىقىرىلمىسا، سوپۇن ئىشلىتىلگەندە رېئاكسىيە بېرىدۇ. ماي تازىلانغاندىن كېيىن قايتا ئېرىتىپ چۆمۈچ بىلەن ئۆلچەملىك قېلىپقا قۇيىدۇ. قاتقاندا ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار قولدا ياسىغان بۇنداق سوپۇننى ئەزەلدىن خاسىيەتلىك ۋە شىپالىق دەپ بىلىدۇ.

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ كىر يۇيۇشتىكى ئالاھىدىلىكتىن باشقا، يەنە دورىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تەمرەتكە، داغ، بەدەن قېتىشىپ قاسىراق باغلاش، پۇت ¨قول يېرىلىش، ھەمەل قىلىش ¨ئىچكى ئەزالارنى يۇيۇش قاتارلىق كېسەللەرگە بۇ سوپۇننى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، قانچە كىر يۇسىڭىزمۇ قول يېرىلمايدۇ، ئەكس تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى يۈز، قول، بەدەننى يۇمران قىلىدۇ، تېرىنى پارقىرىتىدۇ. كىرنى ئاقارتىش نىسبىتى توقسان سەككىز پىرسەنت ئەتراپىدا بولىدۇ. كىرنى ئاقارتىش نىسبىتى

توقسان سەككىز پىرسەنت ئەتراپىدا بولىدۇ. مېيىتنى يۇيۇشقا ھەم بوۋاقنى تۇنجى قېتىم سۇغا سالغاندا مۇشۇ خىل يەرلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بىر خىل ئېتىقاد ۋە ئادەت تۇسىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

قاسساپلىق

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ¨ئادىتى بويىچە گۆشى ھالال دەپ قارالغان قوي، ئۆچكە، كالا، قوتاز، تۆگە، ئات قاتارلىق كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلارنى، شۇنداقلا ئارقار، كېيىك، بۇغا ¨مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسى بويىچە سويۇپ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن. مۇشۇنداق مالالارنى سويۇپ سېتىشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «قاسساپ»دەپ ئاتالغان. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە، قاسساپلارنىڭ پىرى جەبرائىل سادىق دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ نامىدا تارقالغان قاسساپلىق رىسالىسىدە: قاسساپلارنىڭ پاكىز، پاك، راستچىل بولۇشى، ھەپتىدە بىر قېتىم رىسالە نىزاملىرىنى ئوقۇپ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىشى، مال سويغاندا تىغنى بىلەپ ئىتتىك تۇتۇشى، مالنىڭ ئايىغىنى باغلاپ، بېشىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ، دۇئا ¨تەكبىر بىلەن پىچاق سۈرۈشى، مالنىڭ قېنى چىقىپ بولغۇچە كۈتۈشى، پايدىنىڭ ئوندىن بىرىنى خەير ¨ساخاۋەت قىلىشى، ئېغىر ¨بېسىقلىق بىلەن شاگىرت تەربىيىلىشى، گۆشنى كانارىغا ئېسىپ قائىدە بويىچە، ئۆز تەرتىپى بىلەن پارچىلىشى ۋە ھارام دېيىلگەن بەزلىرىنى ئېلىپ تاشلىشى، بوغۇزلانمىغان، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مال گۆشىنى يېمەسلىكى ۋە ساتماسلىقى، قان، يىرىڭ، يۇلۇن، ئۆت ۋە ئۆت قېپى، يۈرەكنىڭ ئىككى قۇلىقى، بەز، مېڭە قېپى، كۆز قارىسى، مالنىڭ جىنسىي ئەزالىرى قاتارلىقلارنى كېسىپ تاشلىۋېتىش... قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇر قاسساپلىرى بۇ نىزاملارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، بوغاز مال ۋە ھەرخىل كېسەل ماللارنى سويمايدۇ. مال سويغاندا مالنىڭ ئىككى قول ۋە سول پۇتى (ئۈچ ئايىغى)نى باغلاپ، بېشىنى قىبلىگە قىلىپ سول يانچە ياتقۇزۇپ تەكبىر بىلەن پىچاق ئۇرىدۇ. قېنى چىقىپ بولغاندا، ئوڭ پۇتىنىڭ تىزى ئۈستىدىن تېرىدىن تۆشۈك ئېچىپ پۈۋدەپ، مالنىڭ تېرىسىنى قورسىقىدىن كانىيىغا ئۇدۇللاپ يېرىپ، تېرىنى ئىككى تەرەپكە قايرىپ ئاجرىتىدۇ. ئاندىن مالنىڭ بېشىنى ۋە ئىككى قول پاقالچىقىنى كېسىۋېتىپ، ئاقا پۇتىدىن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ كانارىغا ئېسىپ تېرىسىنى ئاجراتقاندىن كېيىن مالنىڭ مالنىڭ قارنىنى يارىدۇ. قىزىلئۆڭگەچنى چىگىپ قويۇپ ئاچچىق ئۈچەينى ئۈزمەي سىيرىۋالىدۇ، ئاندىن پىچاق تەگكۈزمەي، قېرىن ۋە ئۆپكە ¨زاسۈيلىرىنى ئالىدۇ. ئۆپكىگە تۇتاش

چىققان يۇرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىچاق ئۇرۇپ يۇرەك قىنىنى چىقىرىۋېتىدۇ. ئاخىرىدا مالنىڭ قارنىدىكى شۇللۇق ئەت، سىرىق سۇ ۋە گۆشكە چاپلاشقان قىللارنى تازىلاپ قائىدە بويىچە پارچىلايدۇ ياكى پەشلەيدۇ. قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پۈتۈن كېسىۋالىدۇ. ئىچ مېيىنى بۆرەك بىلەن قوشۇپ تەككى شەكلىدە يۆگەپ قويىدۇ.

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇشقا ئېپى بار ۋە قولى چاققان بولۇپ، ئۇستا قاسساپلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون ~ئون بەش مىنۇتقىچە بىر قوينى سويۇپ بولالايدۇ.

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇش ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار ھەربىر مالنىڭ چوڭ ~كىچىك ئۇستىخان قۇرۇلمىسى، بېغىش ۋە ئومۇرتقىلىرى بىلەن بەش قولدەك تونۇش. شۇڭا ئۇلار مالنىڭ ئۇستىخان، ئۇگىلىرىنى سۇندۇرماي، ئەپچىللىك بىلەن ئاجرىتىۋېتەلەيدۇ.

ساتىراشلىق

ئەزەلدىن ئۇيغۇرلاردا بىر ~بىرىنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ قويىدىغان ئادەت بار. بۇنى:

‹‹ھەر كىشىگە لازىمدۇر بەش نەرسە ئاسماق،

ئۇسترا، تاغاق، مىسۋاك، پىچاق ھەم چاقماق››دېگەن شېئىر ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قول ئۈزۈپ شەھەرلەشكەندىن كېيىنكى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە بايان قىلىنىشىچە، سالمانپاك دېگەن كىشى مىللىي ساتىراشلارغا پىر ~ئۇستاز بولغان، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بۇ كەسپىنى داۋام قىلىپ زامانىمىزغا ئەكەلگەن.

ئۇيغۇرچە مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە، مۇلازىمەت ئەخلاقى، كەسپ قائىدىسى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان:

1) خېرىدار شاھ مەيلى گاداي بولسۇن ئوخشاش ھۆرمەت قىلىش، ھەرىكەتتە سىپايە، مۇئامىلىدە ئىللىق بولۇپ، چوڭلارنى ئورۇندۇققا يۆلەپ، بالىلارنى كۆتۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇش.

2) ئىشنى‹‹بىسمىللا››بىلەن باشلاپ، پەرتۇقنى ئوڭدىن سول تەرەپكە تارتىش.

3) چاچنى ئالدى بىلەن قۇرۇق ئۇۋۇلاپ، باش نېرۋىلىرىنى ئويغىتىش، ئاندىن چاچنى ھۆل قىلىپ ئۇۋۇلاش.

4) ئۇستىرا، پەرتۇقلارنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش، تاز ۋە يارا چىققان باشلانىڭ ئۇستىرىسىنى ئايرىم قىلىش، چاچ ئېلىپ بولۇش بىلەن ئۇستىرىنى كۆكتاش زەمچە سۈيىدە دېزىنفېكسىيە قىلىش، لۆڭگە، پەرتۇقنى قايناق سۇغا بېسىش، كاسىپ ئۆز قولىنى سوپۇن ۋە كۆكتاش سۈيى بىلەن يۇيۇش.

5) ئۇستىرىنى باشنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن تۆۋەن (چاچنىڭ ياتقان تەرىپى)گە قارىتىپ سىيلىش، چاچ، ساقال بۇرۇتلارنى قائىدە بويىچە ئېلىش، قۇلاق، بۇرۇن، مەڭزىدىكى مويلارنى قالدۇرماسلىق.

6) چاچ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، باشنى سىلىق ئۇۋۇلاپ، باش بويۇننى سىلكىپ قاس چىقىرىپ، چېكە ۋە قوشۇمىنى چىمدىپ، ئانا تومۇرلانى ئويغىتىش.

7) ئىككى قول، تاغاق دۈمبىلەرنى ئۇۋۇلاش، ئۇششاق قوللاردىن قاس چىقىرىش ئارقىلىق بەدەننى يەڭگىللىتىپ قويۇش ھەم چاچ ئالغۇچىغا ئەينەك كۆرسىتىپ، رازى بولغاندىن كېيىن پەرتۇقنى سول تەرەپتىن سىلىق ئېلىپ، خېرىدارنىڭ باش كىيىمنى كيدۈرۈپ، ياقىلىرىنى تۈزەپ، ياشانغانلارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، باللارنى ئورۇندۇقتىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈپ ئۇزىتىش ۋە قايتا كېلىشكە دەۋەت قىلىش.

8) كاسىپ دۇكاننى ساتىراشخانىلا ئەمەس بەلكى مەرىپەتخانا ياكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قىلىش (ئۇيغۇر ساتىراشخانىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىدا بىر يۇرۇش ساز بولىدۇ، يېڭى ناخشا "سازلار ئورۇندىلىدۇ)، كاسىپ خېرىدارغا جەمئىيەتتىكى ياخشى ئىشلارنىڭ ئۈلگىسى، ناچار ئىشلارنىڭ زىيانلىرىنى تەشۋىق قىلىش، تەربىيىلىك ھېكايە "چۆچەكلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىدۇ.

رىسالىدە جەمئىي قىرىق بىر ماددىدا كەسىپ قائىدىسى سۆزلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى بۇنىڭغا سەممىي ئەمەل قىلىدۇ.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى نوقۇل ساتىراش بولۇپلا قالماستىن، ئۇلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بەزى كېسەللەرنى داۋالايدىغان خەلق ئىچىدىكى تېۋىپلاردۇر. ئۇلار تومۇر تۇتۇش، ئۇۋۇلاش، چىمدىش، قان ئېلىش، ئۆسمىلەرنى خاراكتېرىگە قاراپ كېسىش (ئوپېراتسىيە قىلىش)، سۆگەل قاتارلىقلارنى ئات قىلى بىلەن بوغۇپ ياكى ئىسرىقدان كۆلى بىلەن كۆيدۈرۈپ چۈشۈرۈش، كۆيدۈرگىنى داغلاپ (كۆيدۈرۈپ) داۋالاش، ئەسۋە (ئىلغا) كېسىلنى پىياز

بىلەن سىركىنى سۈرتۈپ ياكى يىڭنە بىلەن ئىلىش ياكى تۆچ ياماق سۈرتۈپ قايتۇرۇش، چىش ئاغرىقىنى كۆيدۈرۈلگەن نۆشۈدۈر بىلەن جىگەر كاۋپىنى چىشلىتىپ ئاغرىق پەسەيتىش، چىش تارتىش، ھەرخىل چاتما، تەمرەتكە، تاز كېسەللىرى، باللاردا بولىدىغان سۆلۈق چاقىلارنى داۋالاش ھەمدە سۈننەت (خەتنە) قىلىش، چېچەك چېكىش قاتارلىق ئۇنىۋېرسال داۋالاش ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ ساتىراشلىق كەسپىگە قوشۇپ ئىشلىگەن.

ساتىراشلىق دۇكانلىرى يەنە خەلق ئارىسىدىكى داستان، قىسسە، ھېكايە ¨چۆچەكلەر ۋە قىزىقارلىق لەتىپە¨ چاقچاقلارنى ئېيتىدىغان، ھەرخىل يېڭى ئۇچۇرلارنى ئالماشتۇرىدىغان مەيدان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن چاچ ئالدۇرمايدىغانلارمۇ ساتىراشخانىنىڭ دائىملىق چۆپقەتلىرى سۈپىتىدە دۇكانغا كېلىپ ئولتۇرۇش ئادىتى بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان.

موزدۇزلۇق

ئاسىيانىڭ قۇرغاق ھاۋا شارائىتىدا ياشىغان. ئەجدادلىرىمىز ئىنتايىن جاپالىق بولغان ئۇۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئات، كالا، تۆگە، قوتاز، قوي قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن. يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى يېشۈرۈپ يەپ، تېرىسىدىن ئاياغ كىيىمى ئىشلەشنى ئىجاد قىلغان. لېكىن بىز ئۇيغۇر خەلقىدە موزدۇزلۇق كەسپىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقىنى بىلمەيمىز. بىراق، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئېپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئۆتۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر مۇزدۇزچىلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى مەلۇم. دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن موزدوزلۇق كەسپى ئەنە شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەجرىبىنىڭ بېيىتمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سەپەر (كارۋانچە) ئۆتۈك، ھالقا ئۆتۈك، پەس پاشنا، ئارا پاشنا، ئېگىز پاشنا ئۆتۈك، تۈز مەسە، توغرا تۈمشۇق مەسە، بۆغداي تۇمشۇق مەسە، ئىسگىلاچ مەسە، ئەرەنچە مەسە، ھالقا كەش، سەندەل ۋە يېڭى پاسۇندىكى ھەرخىل بەتنىكە قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمنى ئات ¨كالا تېرىسىدىن تىكىدۇ. ئۆچكە، قوي تېرىسىنى ئەستەرلىككە ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇلار ئاياغ رەختىنى كۆن، خۇرۇم، چەم، ئۇلتاڭ، بېشۇ، مەسكاپ، چىگىرىن دەپ بىر ¨بىرىدىن

پەرقلەندۈرىدۇ. كۆن، خۇرۇملار قارا، قىزىل رەڭدە، ئەستەرلىكلەر ئاق، سېرىق رەڭدە بولىدۇ. بۇ خىل رەختلەرنى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزلىرى ئىشلەيدۇ.

موزدۇلۇق ئەسۋابلار: كۆن، خۇرۇم ۋە چەم كېسىش پىچىقى، چوڭ -كىچىك دەرەش (بىگىز)، يىپ -يىڭنە، كوۋا (رەخت تۈزەش سايمىنى)، پەرداز كالتىكى، ئاق -قارا مۇم، سىرەج، قارا گۈل، ئەندىزە ۋە قېلىپلاردىن ئىبارەت.

راسلاش ۋە تىكىش ئۇسۇلى: موزدۇزلۇق كەسپىدە ئەندىزە ۋە قېلىپ ئاساسي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاياغنىڭ باشلىق قونجى ئەندىزە بىلەن كېسىلىدۇ. باشلىق، بىلەن قونچى ئەستەرلىنىدۇ. باشلىقنىڭ باشمالداققا ئوخشاش تىلى قونچىنىڭ ئويۇلغان يېرىگە كىرگۈزۈلۈپ بىخ سالىدۇ (ماشىنا سالىدۇ)، ئاندىن قېلىپقا تارتىلىپ ئىستەلكە -ئىچ چەم تىكىلىدۇ. ئاندىن چەمدىن تاسما تىكىپ تاش چەمنى شۇ تاسما بىلەن قوشۇپ تىكىدۇ ياكى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلايدۇ. پاشنا قويۇپ قېلىپقا تارتىپ پەردازلايدۇ. قېلىپتىن ئېلىپ لازىم قىلىدۇ.

مەسە، كارۋانچە (بۇ ئۆتۈك قىزىل كۆندىن تىكىلىدۇ) ئۆتۈك قېلىپقا سېلىنماي تەتۈر ئۆرۈپ تىكىلىپ ئاندىن ئۆرۈيدۇ، باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەردەك قاتۇرما قىلىنمايدۇ. بۇ ئاياغلارنىڭ ھەممىسى ئەرەنچە ۋە ئايالچە دەپ ئايرىلىپ، نۇسخا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

موزدۇزلۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان ئەنەنىۋى ھۈنەر -كەسىپ بولۇپ، ھەربىر يۇرتتا بۇ ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار بار. ئۇيغۇر يەر جاي ناملىرى ئىچىدە«موزدۇز مەھەللىسى»دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت -مەھەللەر بولۇشمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ھەيكەلتىراشلىق

ھەيكەلتىراشلىق ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان. بۇنى كېرىيەدىكى فارا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان v ئەسىرگە ئائىت تاتاگاتا بۇددا دىنىنىڭ ھەيكىلى، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان لاي قورچاق، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى، قاراشەھەردىن

قىزىۋىلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پاۋان ھەيكىلى، يەنە لايدىن ياسالغان ئەر كىشىنىڭ بېشى ۋە بودساتۋابېشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار x ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەلتىراشلىق ھەرخىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ، نەققاشلىققا ئۆزگەرگەن. ھەيكالتىراشلار ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ، تام ¨تورۇس، دېرىزە ¨ئىشىك گىرۋەكلىرىگە، مېھراپلارغا، مۇنار، گۈمبەزلەرگە ھەرخىل گەج ئويما نەقىشلەر بىلەن گۈل سىياقى، غۇنچە پورەكلىرى، مېۋە ¨چېچەكلەر، بوغا ¨مارالار، چالغۇ ئەسۋابلار، ئۆي بىساتلار، ھۆسن خەتلەر چۈشۈرۈش بىلەن نامايەن قىلغان.

دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەلتىراشلىق تارىخىدىن قارىغاندا ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىرى گەج، پولات چۆيۈن، ماتا ياكى پاخال ۋە تۇخمىنىڭ ئېقىنى ماتېرىيال قىلىدۇ، گەج ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار گەجنى بىلىق گەج، توم گەج دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. بىلىق گەج ئۇزۇنچاق بولۇپ چىداملىق بولىدۇ. توم گەج ئۇيۇل، يوغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار بىلىق گەج ئىشلىتىدۇ.

گەج تەييارلاش، بىلىق گەجنى ئۆزلىرى تونۇردا پىشۇرۇپ سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ مەلۇم مىقداردىكى گەجنى سۇغا سېلىپ دوغاپ تەييارلاپ قويۇپ قويىدۇ. بىر قانچە مىنۇتتا گەج لەختپۈكدەك قاتىدۇ، ئاندىن ئىشلىتىشكە باشلايدۇ.

ھەيكەلتىراشلىق ئەسۋابلىرى: گۆستە گەردە (ئەنرىۋە شەكلىدە بولىدۇ)، بۇ رەندە گەردە (موزدۇر بۇرەندىسىگە ئوخشاش)، نوكەش گەردە، زىقچى گەردە، ئىسكىنە گەردە قاتارلىق پولات تىغلاردىن ئىبارەت.

ھەيكەل ياساش ئۇسۇلى: ئادەم ياكى ھايۋانات ھەيكىلىنى ياسىماق بولسا، ئالدى بىلەن پولات چۆيۈنتا ئۇنىڭ جازىسىنى قۇرىدۇ. جازىنى سىرلاپ ئۈستىگە مانا ياكى پاخال يۆگەپ، ھەيكەلنىڭ ئەزا كۆرۈنۈشلىرىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. ئاندىن گەجنى ھۆل ۋاقتىدا ماتا ئۈستىگە سۈركەيدۇ. گەج مەلۇم قېلىنلىققا يەتكەندە كېرەكلىك سايمان بىلەن قىرىپ، ھەيكەلنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى پۈتتۈرىدۇ. چاپلىما ھەيكەللەر، مەسلەن، تامغا چاپلىنىپ

بىر يۈزى كۆرستىلىپ ياسىلىدىغان ئادەم بېشى ياكى پۈتۈن تۇرقى بولىسۇن، بىۇ خىلىدىكى ھەيكەللەرگە قىلىپ ئىشلىتىدۇ. بىرنى ئەينەن ياساپ ئۇنىڭدىن قىلىپ ئېلىپ قالغانلارنى گەج بىلەن قۇيۇپ قۇرۇتۇۋالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھەيكەل پۈتكەندىن كېيىن تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتا بىلەن ھەيكەل ئۈستىگە سۇۋاپ پەرداز بېرىدۇ. بۇنىڭدا ھەيكەل پارقىراق، سىلىق بولۇش بىلە بىرگە يېرىلمايدۇ. يامغۇر، نەملىكنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇزۇن مۇددەت تۇپراق ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلى ھالىتى ئۆزگەرمەيدۇ.

سىرچىلىق

ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان بۇددا دىنىنىڭ بىرمۇنچە ئىزلىرىدىن قارىغاندا، مەسىلەن، بايدىكى قىزىل غارلىرى، كۇچادىكى قۇمتورا، سىم ~سىم، قىزقالغان (قىزقاغا)، مازار باغ غارلىرى، قارا شەھەر شكشىن مىڭئۆي ۋە غارلىرى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك، سىڭگىم ئېغىزىدىكى ئىبادەتخانا، تۇيۇق غارلىرى، دۇنخۇاڭ ئىبادەتخانىسى قاتارلىق جايلاردىكى رەڭلىك ھەيكەل (بۇت)، ھەرخىل رەڭلىك سۈرەتلەر، سىرلانغان تام تورۇس، تۈۋرۈك، لىملار ۋە باشقىلاردىن قارىغاندا ئۇيغۇر سىرچىلىق تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە ئۆز زامانىسىدا كامالەتكە يەتكەن. تۇرپاندىكى قېزىۋېلىنغان ساماۋىي خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ قورچاق بۇنىڭ كۈچلۈك دەلىلى ۋە ئۇيغۇر بىنكارلىقىنىڭ بىباھا سەنئىتى.

ئۇيغۇر بىنكارلىقىدىكى ھەرخىل كاھىشلار، ئويمىلار، ياغاچ تۈۋرۈكلەر، رېشاتكىلار، ۋاساجۇپ، لىم ~جەگە، ھاراق پەرمانلىرىغا ئويۇلغان نەقىشلەر، مېۋە ~چېۋە شەكلى چۇشۇرۇلگەن قاپارتما ئويمىلارنىڭ ھەممىسى ۋە باشقا جاھازلىرى ئۇيغۇر سىرچىلىرىنىڭ كارامىتى بىلەن گۈزەل تۈس ئالغان. سىز ھەرقايسى مەسچىت، مەدرىس، مازار، قەدىمكى ئىمارەتلەر ۋە ئائىلە بىنالىرىنىڭ تام ~تورۇس، لىم ~جەگەلىرىگە قارىسىڭىز، سىر بىلەن بېزەلگەن بېزەكلەرنى كۆرىسىز. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ كارامىتى.

ئۇيغۇرلار سىرنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۇنىڭ خام ماتېرىيالى: سىر تېشى، بۇ خىل تاش قاراڭغۇ تاغ ئېتىكىدىكى لاداق سايلىرىدا بولۇپ، ئاتچىلار ھەر قېتىم چەتئەلدىن قايتقاندا ئالغاچ كېلىپ ساتىدۇ، يەنە زىغىر مېيى، گۈڭگۈرت، باش پىياز، داشاڭ ۋە ھەرخىل رەڭلەر. زۇرۇر تېپىلغاندا، چەتنىڭ تاش رەڭ دېگەن ماتېرىيالنى ئىشلىتىدۇ.

سىر ئىشلەش ئۇسۇلى: سىر تېشىنى سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ زىغىر مېيى، گۈڭگۈرت، باش پىياز، داشاگلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، پەس ئوتتا ئۇزۇن قايىنىتىپ خۇرۇچ تەييارلايدۇ. ئاندىن قايسى خىل سىر لازىم بولسا، تەييارلانغان خۇرۇچقا شۇ خىلدىكى رەڭنى ئارىلاشتۇرۇپ سىر ياسايدۇ. سىر بىلەن سىرنى ئارىلاشتۇرۇپ يېڭى تۈرلەر (رەڭلەر)پەيدا قىلىدۇ. شىنجاڭ يەرلىك مەھسۇلاتى بولغان گىل (تاغدىن قېزىلىدىغان جىگەررەڭ سېغىز تاش)دىن قىزىل، ئات باغرى رەڭ ياسايدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى سىرچىلىق ئوتتۇزىنچى يىللارغا كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى زامان سەنئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئۇيغۇر سىرچىلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، سىر تەييارلاش ئۇسۇلىدىن تارتىپ، سىرلاش، نەقىش ۋە كاھىشلارنى ئويۇشقىچە بولغان بارلىق جەريانلار يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان.

ئالتۇن ھەل تەييارلاش ۋە ھەل بېرىش سەنئىتىمۇ ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

باقاللىق

شىنجاڭ مېۋە-چىۋە ماكانى بولۇپ، ئۇيغۇرلار مېۋە-چىۋە كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى«باقال»دەپ ئاتايدۇ. باقاللىق كەسپى ھۆل مېۋىچىلىك، قۇرۇق مېۋىچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

ھۆل مېۋە باقاللىرى، ئۆرۈك، شاپتۇل، توغاچ، ئەنجۈر، ئالما، ئانار، ئامۇت، نەشپۈت، بېھى، ئالگىرات، ئالۇچا، ئەينۇلا، ئۈزۈم، ئۈجمە، گىلاس قاتارلىق كۆپ خىللىق مېۋە، قوغۇن تاۋۇز قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدۇ. بۇ خىل مېۋىلەر بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ 5-ئايدىن 12-ئايغىچە، بەزىلىرى يىل بويى سېتىلىدۇ.

باقاللار كۆندىلىك توپ سېتىۋېلىش ياكى باغ كۆتۈرە ئېلىشتەك ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن توپ ئېلىپ پارچە ساتىدۇ.

باقاللارنىڭ ھۆل مېۋە-چىۋىلەرنى سېتىشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ھەرقانداق باقال مېۋە ساتقاندا، توۋلاپ خېرىدار چاقىرىپ مېۋىنى سۈپەتلەيدىغان ئىدىئوملۇق سۆزلەر بىلەن ساتىدۇ، شۇنداقلا مېۋە دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەن كىشىلەرگە«پۇل ئالمايمەن، بىر تال يەپ باقسىلا»دەپ يېگۈزۈپ تەمىنى تېتىتىپ ساتىدۇ.

قۇرۇق مېۋە باققاللىرى قۇرۇتۇلغان مېۋىلەرنى توپ ئېلىپ پارچە ياكى توپ ساتىدۇ. بۇ مېۋىلەر قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم، گۈلە، جىگدە، ياڭاق، پىستە، بادام، قاق، چىلان، قارىئۆرۈك خىلمۇ خىل بولۇپ، ئۇلار يەنە قوشۇمچە قەنت، ناۋات، پاتاسا، پەشمەكلەرنىمۇ ساتىدۇ.

قۇرۇق يېمىشچىلەر مېۋىنىڭ سۈپىتىگە ۋە تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. خېرىدارلارنى جەلپ قىلىش باققاللارنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى، باققاللار كەڭ قورساق بولۇپ خېرىدارلار بىلەن بېھۇدە باھا تالاشمايدۇ. ھۆل مېۋە ساتىدىغان باققاللاردا جىڭلاپ سېتىش ئادىتى بولمىغان، بازار ئىقتىسادىي ئىگىلىكىگە يۈزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مېۋە سودىسىدا جىڭ ئىشلىتىشتەك ئۆلچەملىك سودا ئادىتى ئومۇملاشقان.

تۆنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق

تۆمۈرچىلىك تەركىبىدىكى تۆنىكسازلىق ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلار تۆنىكە (قاڭالتىر)دىن ئائىلە سايمانلىرى، ئۆي ئىمارەت لازىملىقى، بوتكا (دۇكان) قاتارلىق ھەرخىل سايمانلارنى ياسايدۇ. مەسىلەن، سۇ تۇڭى، چېلەك، ياغ تۇڭى، قول يۇيىدىغان ھەرخىل چەينەك، ئۈزۈن تۇمشۇق چۆگۈن، مەش، كاناي، ساماۋار، لىس، پىچىنە ئىپرەنىك قىلىپى، چوڭ ئىكچىك داس قاتارلىقلار.

قاڭالتىرچىلىق سايمانلىرى، گۈل قېلىپى، ئەندىزە، سۇنبە، لوم، تۆمۈر، بولقا، ياغاچ بولقا، تۈز قايچا، ئەگرى قايچا، پەركۈچ (سىركۈل) كەپشە، دانىكا، ئوچاق، كۆيەك، كۆمۈر، داغمال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئىشلەش ئۇسۇلى: تۆنىكسازلىق ئەندىزە (قېلىپ)گە تايىنىلىدۇ. ئۇلانمىلار گىرەچە شەكلىدە بىر ئىبىرىگە چېتىلىپ ئۇستىدىن ياغاچ بولقا بىلەن ئۇرۇپ جىپسىلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، ساماۋار، چۆگۈن، ياغ تۇڭى، سۇ تۇڭى قاتارلىق ئوتتا قويىدىغان، سۇيۇق نەرسە ئالىدىغانلارنى ئۇلىغان يېرىدىن داغماللاپ دانىكا بىلەن قەلەيدە تۇتتۇرىدۇ.

جەمئىيەت ئېھتىياجىغا جىددىي لازىملىق بولغان بۇ كەسىپنىڭ ئوت بىلەن قىلىدىغان ئىشى ئاز، كىرىشتۇرۇپ جىپسىلاش قاتارلىق يەڭگىل ئىشى كۆپ.

قۇلۇپسازلىقمۇ تۆمۈرچىلىك دەستۇرىدا نازۇك ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ.

قۇلۇپسازلىق كەسپىدە ئىشلىنىدىغان ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ خىل ئىقتىدارلىق قۇلۇپ تۈرلىرى بار. مەسىلەن، شەددە قۇلۇپ "بۇنىڭ ئاچقۇ سېلىنىغاندىلا ئېچىلىدۇ. تورۇتمە قۇلۇپ ئىككى تىللىق بولىدۇ. ئاچقۇچنى سېلىپ ئىتتىرىپ ئاچىدۇ. تارتما قۇلۇپ "ئاچقۇچنى سېلىپ ئالدىغا تارتىش ئارقىلىق ئېچىلىدۇ، تولغىما قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ۋە ئىچكى تىلى ئېكىس "پىلىسلىق بۇرما بولۇپ ئۇلار ئۆز ئورنىغا ماس كەلگەندە ئېچىلىدۇ. خەنجەر قۇلۇپ، ئىشكەك قۇلۇپ، قوش ئاچقۇچلۇق (چوڭ ئاچقۇچتىن كېيىن كىچىك ئاچقۇچ سالمىسا ئېچىلمايدىغان) قۇلۇپ قاتارلىق قىرىق نەچچە خىل قۇلۇپ بار. يەنە بىر قىزىقارلىق قۇلۇپ، ئىپتىدائىي ياغاچ قۇلۇپ، يەنى لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قۇلۇپنى ياغاچچىلار ياسايدۇ. لوكنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ياسىلىشى مۇنداق: كەڭلىكى ئون سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز سانتىمېتىر چوڭلۇقتا بىر ياغاچ ساندۇقچە بولۇپ ئوتتۇرىسىغا جىپسا كېلىدىغان چاسا ياغاچ ئورنىتىلىدۇ. بۇ ياغاچنى تىلى دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ. تۆشۈككە سالىدىغان ياغاچ مىخ بولىدۇ. بۇ مىخنىڭمۇ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر تۆشۈك بولىدۇ. لوك ئىشىكنىڭ يېنىدىكى تامغا ئورنىتىلىدۇ. ئىشىكنى يېپىپ لوك تىلىنى ئالدىغا ئىتتەرگەندە ئىشىك تاقىلىدۇ. يانماسلىق ئۈچۈن لوكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ مىخنى سېلىپ قويىدۇ. باشقا كىشىلەر بىلىۋالماسلىقى ئۈچۈن ياغاچ مىخ تۆشۈككە ئاچقۇمىخنى سېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ، بۇ مەخپىيەتلىكنى ئۆي ئىگىسىدىن باشقا كىشى بىلمەسلىكى شەرت. قۇلۇپنى ئاچىدىغان چاغدا يان تامدىكى تۆشۈكتىن قولنى سېلىپ ئالدى بىلەن ئاچقۇمىخنى، ئاندىن چوڭ ئېلىپ لوك تىلىنى ئارقىغا ياندۇرغاندىلا ئىشىك ئېچىلىدۇ. لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل قۇلۇپ ئاددىي ئەمما مەخپىيەتلىكى كۈچلۈك بولۇپ، ئۆتمۈشتە يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان.

مىسكەرلىك

ئۇيغۇر مىسكەرلىك سەنئىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، مىس، تۆچ، ئاليۇمىن، قوغۇشۇن، سىنىك قاتارلىق يۇمشاق جىسىم تىپىدىكى ئېرىشچانلىقى كۈچلۈك مېتاللاردىن ئائىلە سايمانلىرى، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپ مەملىكەت ئىچى سىرتىدا داڭق چىقىرىپ كەلگەن.

مىسكەرلىك سايمانلىرى: بولقا سەندەل، ئوچاق، كۆرۈك، كۆمۈر، ئوت پۈدىگۈچ، چاسا بولقا، كەكە بولقا، بازغان، قىسماق قاچا، تۆز قاچا، سەركۈل، چاق (سىلىغايتىش چاقى)، ھەرخىل ئېكەك، ئاق قوم، قىزىل قوم، نۆشۈدۈر، كەپشەر، دانىكا، داغمال ۋە بۆتا (مىس، ئاليۇمىن ئېرىتىدىغان سايمان) قاتارلىقلار.

ئىشلەيدىغان بۇيۇملار: ئاپتۇۋا، چىلاپچا، چۆگۈن، مانتا قازىنى، مىس قازان، مىس داش قازان، جۇنبۇل، لېگەن، كەپكۈر، چەينەك، مىس چىنە پىيالە، جام قاتارلىق نەچچە خىل ئائىلە سايمانلىرى، كولدۇرما، زەنجىر، ئات ئېگەرى، ھارۋا جابدۇقلىرى، ئىشىك دەرۋازا زىننەت بۇيۇملىرى، چاچ ئاسقۇ، ئۈزۈك، بىلەزۈك، چازا، تاج، قاداق، سوقا، قۇيما ھەيكەل، باسما ھەرپلىرى، تامغا، داچەن پۇل ۋە باشقا قۇيما بۇيۇملار بولۇپ تۆت يۈز سەكسەن خىلدىن ئارتۇق بۇيۇم ئىشلەپ چىقىرىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: مېتالنى خام، پىششىق دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. مىسكەرلىك ئەنئەنىسىدە ئېرىتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. ئېرىتىش مۇۋاپىق، ئۆلچەملىك بولمىسا، سوققاندا قاسراق كۆپ چىقىپ كېتىپ قالىدۇ ياكى بولقا تەگكەندە يېرىلىپ، ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ.

مېتال ياخشى ئېرىگەندىن كېيىن ياسماقچى بولغان سايماننىڭ ھەربىر بۆلەكلىرىگە كېتىدىغان ماتېرىيالنى پارچىلاپ ئايرىم سوقىدۇ. مەسىلەن، ئاپتۇۋا، چۆگۈنلەرنىڭ چەپچىكى، قورساق، جوغا، تۇتقا، كانايى، قاپقاق، تاج قاتارلىق بۆلەكلىرى ئۆلچەملىك ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن، كەپشەرلىنىپ بىر بىرىگە كىرىشتۈرۈلىدۇ. كەپشەرلىنىپ پۈتكەن سايمان چاققا تۇتۇپ سىلىغايتىلىدۇ. ئاندىن قىزىل بولسا قىزىل قوم، ئاق بولسا ئاق قوم سۈرۈپ پەرداز بېرىدۇ.

تۆچ سايمانلارغا بولسا قىزىل قومغا زەنجىۋىل ئارىلاشتۇرۇپ سۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۆچ سىرىق ۋە قىزىل رەڭ ئالىدۇ. ئاندىن كىگىز سۈرۈپ سىلىغايتىدۇ. نەتىجىدە تۆچ ئالتۇن رەڭگە كىرىدۇ.

مىسكەرلىكتە، چاق ۋە ئىككەكتە ئۆۋۈالغان قىرىندىلارمۇ ئىسراپ قىلىنمايدۇ. ئۇنى يىغىپ، ئېرىتىپ يەنە ئىشلىتىدۇ. مىسكەرچىلىك قەشقەر شەھىرىدە ناھايىتى تەرەققىي تاپقان.

تاقىچىلىق

تاقىچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئاتنى قولغا كۆندۈرۈش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى«ئات يۈك كۆتۈرىدۇ، تاقا ئاتنى كۆتۈرىدۇ»دېگەن ماقال بۇنىڭ دەلىلى. بولۇپمۇ قاتناش -سودا ترانسپورتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى. شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كەسىپكە ئايلىنىپ تۆمۈرچىلىكتىن ئايرىلىپ چىقتى.

تاقىچىقنىڭ سايمىنى ئاساسەن، ئوچاق، كۆيىك، قىسقاچ، بولقا، بازغان، سەندەل، قەلەم، سۈنبە -سومتىراچ، ئاتنىڭ تاقىسىنى شىلىدىغان ئۇستىرا، دار، ئارغامچا قاتارلىقلار. ئۇلار مۇشۇ سايمانلار بىلەن تاقا ياسايدۇ ۋە ئات - ئۇلاغ تاقلايدۇ.

ھايۋانات تۈرىگە، چوڭ -كىچىكلىكى ۋە يولغا قاراپ تاقىنىڭ تۈرى بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئات، قېچىر، ئېشەك، بۇغا تاقىسى قاتارلىقلار. تاقا يەنە تاشلىق يول، توپىلىق يول، مۇز يولغا قاراپ ئايرىم سوقۇلىدۇ.

تاشلىق يول (ئۇزۇن يول) تاقىسىنىڭ ھەر بىرى ئۇچۇن ئۈچ يۈز گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ قېلىن سوقۇلسا، توپىلىق يول ئۇچۇن ئىككى گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ سىپتە سوقۇلىدۇ. مۇزلۇق يول ياقىسى مىخلىق بولىدۇ.

ياسىلىشى: تۆمۈر ئۆلچەملىك كېسىلىپ، قىزىتىلىپ ئىككى بېشىغا زەي (مىخ ئورنى) تارتىلىپ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۇچتىن تۆشۈك ئېچىپ تاقىنى ئېگىدۇ. تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇچىنى ئۇچلۇق قىلىپ سوزۇپ كېسىپ، قېلىپقا سېلىپ، بىر تەرىپىگە باش چىقىرىپ تاقا مىخىنى ياسايدۇ.

تاقا قېقىش: ئۈچ تال ياغاچتىن ياسالغان دار ئىچىگە ئاتنى ئۇزۇنىغا تۇرغۇزۇپ، ئارقان بىلەن قولتۇق ۋە تېقىم ئارىلىقىدىن دارغا باغلاپ، ئارقان ئۇچىنى دار قوزۇقىغا باغلاپ قويىدۇ. ئاندىن تاقلايدىغان پۇتنىڭ تۇياق ئۈستىدىن ئارقان بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، سوتىراچ بىلەن تۇياقنى ياساپ تاقىنى قويۇپ مىخلاپ، تۇۋاق چۆرىسىنى تاقا يۈزىگە جىپسىلاپ ياسايدۇ.

ئۇيغۇر تاقچىلىرى يالغۇزلا تاقا ياساش، تاقىلاش بىلەن بولماي، بەلكى ھايۋانات دوختۇرلۇقىنى بىللە ئېلىپ باردۇ. مەسىلەن، ئۇلاغلاردا بولىدىغان چاشقان يارىسى، ئالىقاراق، تۇياق يېرىلىش، يىرىڭداش، ھەر خىل سۇلۇق يېغىر، جۆجەي ۋە باشقا جاراھەتلەر، ئۆسمىلەرنى ئۇيغۇر تاقچىلىرى يەرلىك ئۇسۇل، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ ۋە ئوپېراتسىيە قىلىدۇ.

تەجرىبىلىك تاقچىلار ھايۋانلارنىڭ يۈرۈش، تىنىش ئەھۋالىغا قاراپ كېسەللىكى ۋە بولغۇسى كېسەللىكلىرىنى مۆلچەرلىيەلەيدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئېشەكمۇ ئاتقا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش قورالى. شۇڭا تاقچىلىقنىڭ ئەڭ ئاۋات بازىرى ئېشەك تاقىلاش بولۇپ، ئۇنىڭ جەريانلىرى ئاتنى تاقىلاشقا ئوخشىشىدۇ.

قۇيمىچىلىق

ئۇيغۇلاردا مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا، تۆمۈر، مىس، ئالتۇن، كۈمۈش تاۋلاپ ئۇنىڭدىن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەپ چىققان ۋە قۇيمىچىلىق كەسپىنى باشلىۋەتكەن.

ئۇيغۇرلاردا قۇيمىچىلىقنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلىرى ئۆلچەملىك ۋە سۈپەتلىك. ئۇيغۇر ئۇستىلار قازان، داڭقان، تاۋا، ساپان، مەش، ھارۋا قازنىقى، ھارۋازىخچا ۋە ھەرخىل قوڭغۇراق قاتارلىق تۇرمۇش ۋە دېھقانچىلىق، قاتناش ۋە باشقا ساھەلەردىكى سايمانلارنى قويۇپ چىقىرىدۇ.

قۇيمىچىلىقنىڭ ماتېرىيالى چۆيۈندىن ئىبارەت. قۇيمىچىلىق سايمانلىرى ئوچاق، كۆمۈر، كۆيەك، قىسقاچ، بولقا، بازغان، چويۈن پىرتىدىغان بوتا ۋە قۇمدىن ئىبارەت.

ئىشلەش ئۇسۇلى:

ئۇيغۇر قۇيمىچىلىرى ئالدى بىلەن ماتېرىيال تاللايدۇ. چويۈنغا تۆمۈر، مىس، قەلەي قاتارلىق ھەرقانداق غەيرىي مېتال ئارىلاشماسلىقى شەرت. تۆمۈر ئارىلىشىپ قالسا قۇيۇلغان سايمان يېرىلىپ كېتىدۇ ياكى قۇيغۇچقا تېرىلىپ كېتىدۇ. يەنە ئۇيغۇر ئۇستىلار رودىدىن ئېلىنغان پىتى ئىشلىتىلمىگەن چويۈننى خام چويۈن دەپ ھېسابلايدۇ. ئىشلىتىلگەن (سايمان ياسالغان) چويۈننى پىششىق چويۈن ھېسابلايدۇ. ئۇلار خام چويۈن ئالغاندا ئېرىتىشتە ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىگەندە ئاندىن ئىشلىتىدۇ.

قۆيمچىلىق كەسپى ئاساسەن ئېرىتىش، قۇيۇش، قېلىپ قىلىپ ياساشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئېرىتىش ياخشى بولسا قۇيۇش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. قېلىپ پىرلىمايدۇ. قۇيۇلغان ماتېرىيالنىڭ سۈپىتى، تەكشىلىكگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

قېلىپ ياساش: قۆيمچىلىق قېلىپى قۇمدىن ياسىلىدۇ. قۇيماقچى بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىچ ۋە تاش قېلىپى بولىدۇ. مەسىلەن، قازان قۇيغاندا، قۇيماقچى بولغان قازان ئۆلچىمىدە گۇمبەز ياساپ ئىچ قېلىپنى پۈتتۈرىدۇ. ئاندىن تاش قېلىپ ياسايدۇ، تاش قېلىپنىڭ چوققىسى داچەندەك تۆشۈك بولىدۇ. ئېرىتىلگەن چويۈن ئاشۇ تۆشۈكتىن قۇيۇلىدۇ. چويۈن قۇيۇلۇپ مىنۇت ئۆتمەي قاتىدۇ، بۇ چاغدا، قۇيۇش ئاغزىدا پەيدابولغان ئەمچەكنى ئۈزۈپ چۈشۈرۈپتىپ قىزىق ۋاقتىدا سىلغايتىدۇ. قازان قۇلىقى، داڭقان پۇتى بار جايلارغا قېلىپ ياسىغاندا پۇت، قۇلاق ئورنى قۇيۇپ قويىدۇ.

قۆيمچىلىق كەسپىدە بۇزۇلغان چويۈن ماتېرىيالى قايتا ئېرىتىلىپ قۇيۇلىدۇ.

ئۇيغۇر قۆيمچىلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ساپ چويۈن بولۇشى بىلەن قازان قۇسمايدۇ، ئاشقا ئىس كەتمەيدۇ، تاماق تەملىك بولىدۇ. دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭمۇ سۈپىتى ياخشى، ئۆزى چىداملىق بولىدۇ. بۇ خىل يەرلىك ئۇسۇلدىكى ئەنئەنىۋى قۇيملچىق ھۈنەر ¨كەسىپ تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

سەرراچلىق

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئىچىدە سەرراچلىق كەسپى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. سەرراچلار ئېگەر جابدۇق، ھارۋا جابدۇقى، ئات، تۆگە، قېچىر، ئېشەكلەرنىڭ توقام ¨مۆلۈسى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق جابدۇقلارنى ياسايدۇ.

سەرراچلىقنىڭ مەھسۇلات تۈرى كۆپ ۋە خىلمۇ خىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر سەرراچلىرى ئۇيغۇرچە قوش باشلىق قەدىمكى ئېگە، مۇڭغۇلچە ئېگەر، قازاقچە، قىرغىزچە ئېگەر، روسچە ئېگەر، ھەربىيچە ئېگەر، خەنزۇچە ئېگەر قاتارلىق ئېگەرلەرنى ۋە تۆت ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى، قوش ئاتلىق ھارۋا جابدۇق، يارىيار، خادىك، كالا ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسى جابدۇقلىرىنى ياسايدۇ. ئۇيغۇر سەرراچلىرى ھۈنەرگەكامىل، قولى چېۋەر بولىدۇ. ئۇلار، ئۇيغۇر قوش باشلىق ئېگەرنى ياساشتا، ئېگەرنىڭ قاپىيى (ئىككى يېنى)، سوڭ (ئاقىسى)، ئۈستى كىرەشمىسى

(ئىككى قاپپىشنى چېتىپ تۇرىدىغا) ۋە قۇشنىڭ بېشىنى ئايرىم ياسايدۇ. بۇلارنى ياسىغاندا قۇش بېشىنى ئۆرۈپ ¨ يانجىپ قاپپا ¨سوڭغا يارا يېلىم سۈركەپ، ئۈستىگە يانچىلغان پەينى چاپلاپ ئۈستىدىن يەنەيارىيېلىم بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قاپاققاۋەسوڭنىڭ چىدامىلىقلىقى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ. قۇش بېشى بىلەن كىرەشمىمۇشۇخىلداچىڭتىلىپ، بېرىلگەن يېلىم بىرىلىدۇ. ئورالغان ماتابىلەن ئېگەر تەكشىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىنى گۈللۈك رەخت ياكى گىلەم بىلەن زىننەتلەيدۇ . بەزى ئېگەرلەرگەتۇچ، كۈمۈش ، مىستىن نەقىش قويىدۇ.

ئۇيغۇر سەرراچلىدىنىڭ نوختاتوگۇش، يۈگەن ياسا ش، يۈگەن نەقىشلەش، قامچائۆرۈش ، رەڭدار پۆپۈك ياساش ، قامۇت، جونبۇ ¨جاۋەن قاتارلىقلارنى ياساش ماھارىتىمۇئۈستۈن. بۇخىلجابدۇقلارھازىرقى زامان ئۇچۇن ئەنئەنىۋى زىننەت بۇيۇملىرى قاتارىدائەتىۋارلىنىدۇ.

كۇلالچىلىق

كۇلاكچىلىق ¨ئۇيغۇرلاردائەۋلادتىن ¨ئەۋلادقائۇزۇلمەي داۋام قىلىپ كىلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ھۈنەركەسپلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۇلالچىلىقىدا مۇنداق تۆت ئالاھىدىلىك بار :

1) ئۇسلۇبى قەدىمىي ۋەئاددىي ¨ساددا ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرئۇستىلار ياسىغان ساپال بۇيۇملارغا سىزىلغان رەسىملەردە قەدىمكى خەلق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭغا نەقىش قىلىنغان بىر ¨ئىككىتال ئوت ¨چۆپلەر ۋە گۈللەرنەپىس ۋەن روشان كۆرۈنۈشى بىلەن دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ. يەنى بەزى ئېدىشلارنىڭ يىگىرمە سانتىمېتىر يېرىگە توپارەڭ بېرىلسە، ئۇنىڭ ئۈستى تەرىپىگە بىر ¨بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەرخىل رەڭدىكى بىرقانچە سىزىق سىزىپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن قەدىمىي تۇس چىقىپ تۇرىدۇ.

2) ئۇيغۇر رەڭلىك ساپال بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگى خىلمۇ خىل بولىدۇ. مەسىلەن، جىگەررەڭ، سېرىق رەڭ، توپا رەڭ، يېشىل رەڭ ۋە توق يېشىل رەڭلەردىن ئىبارەت. بۇ خىل رەڭلەر پەقەت قوغۇشۇن، مىس، قىزىل توپا، ئاق تاش ۋە قارا تۆمۈر ئۇۋۇۋۇندىسى قاتارلىق مىنېرال ماددىلاردىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلىنىدۇ. كۇلالچىلار مىستىن سۇس يېشىل، توق يېشىل رەڭ ئىشلەيدۇ. ئۇلارنىڭ رەڭ ئىشلەش چېۋەرلىكى شۇ يەردىكى ئارىلاشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنىڭ نىسبىتى

ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. ئۇستىلار رەڭ بېرىپ بولغان سايمانلارنى خۇمدانغا سېلىپ ئۈچ ¨تۆت سائەت تۇرغۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇيۇملارنىڭ جۇلاسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ.

3) ئۇيغۇر كۇلالچىلار بارلىق ساپال بۇيۇملارنى قول بىلەن ئىشلەيدۇ. شۇنداقتىمۇ شەكلى تۈز، ياسىلىشى چىرايلىق، چوڭ ¨كىچىكلىكى ئۆلچىمى ئوخشاش، دىئامېتىرى پەرقسىز بولىدۇ.

4) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى ئىستېتىكىلىك قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن ھۈنەر ¨سەنئەتتە كەم ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر كۇلالچىلىقىنىڭ خۇرۇچى لايدىن ئىبارەت بولۇپ، ھەرخىل نەپىس بۇيۇملار لايدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئاپتۇۋا، چىلاپچا قاتارلىقلار بىر قانچىگە بۆلۈنۈپ ياسىلىدۇ. ئاپتۇۋىنىڭ چەيچىكى، قورساق، بويۇن، بوغۇز، ئېغىز، قاپقاق دېگەندەكلەر بىر ¨بىرلەپ ئىشلىنىپ ئاندىن بىر ¨بىرىگە كىرىشتۈرۈلىدۇ.

كۇلالچىلار لايدىن رەڭلىك تەخسە، چىنە، تاۋاق، پىيالە، كوزا، ئاپقۇرا، ئاپتۇۋا، چىلاپچا، ئۇۋرىق، ھەرخىل قورچاق، تەشتەك قاتارلىق كۆپ خىللىق بۇيۇملارنى ياسايدۇ. ياسالغان ھەرقانداق بۇيۇم روشەن مىللىي تۇس ئالىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە رواج تېپىۋاتقان ئۇيغۇر كۇلالچىلىق بۇيۇملىرى دېڭىز ¨ئوكيانلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولۇۋاتىدۇ.

زەگەرلىك

ئۇيغۇرلاردا ئالتۇن كۈمۈشتىن تاج ¨قاداق تاقاش، بىلەزۈك، ئۈزۈك ¨زىرە، سىرغا سېلىش، چاچ ئاسقۇ ¨چېتىق ئېسىش ئەنئەنىۋى ئادەت. بۇنداق ئىنچىكە، نەپىس زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى كەسىپ قىلغۇچىلار«زەگەر»دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا زەگەرلىك ھۈنەر ¨كەسىپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەندە زەگەرلىك كەسىپ بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئىش تۈرىنىڭ كۆپلۈكى، ھۈنىرىنىڭ نەپىس ۋە كۆركەملىكى بىلەن مەشھۇر.

زەگەرلىك سايمانلىرى ئوچاق، كۆيەك، ئارچا كۆمۈرى، دەمەران (ئوت پۈۋدەش نەيچىسى)، بوتا (ئالتۇن ئېرىتىش قاچىسى)، جۇپتەك، كىلىك (سىم تارتىدىغان ئەسۋاب)، بولقا، سەندەل، مانكال (يۇمىلاق زىننەت بۇيۇم قېلىپى)، ئامبۇر، دانىكا، شورا، زەمچى، ئاق قۇم، چوتكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر زەگەرلىرى ئىشلەيدىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، شاھ تاجى، خان تاجى، (خېنىملار)، گۈل نۇسخا، تاج، بۆرە، يولۋاس، بۈغا سۈتى چۆشۈرۈلگەن (باتۇرلار تاقايدىغان) ئۈيما تاج، تـوپە قـاداق، يـان قاداق، رەسىم قاداق، سـوقا قـاداق، ئانـارگۈلى قـاداق، ھوشـۇقچە قـاداق، يۇلتـۇز قـاداق (بەش شـوئار دەپمـۇ ئاتىلىدۇ). بودىلىك زىرە، كۆچارچە زىرە، مخۇالىق زىرە، مانتا زىرە، سائەت نۇسخا زىرە ۋە ھەرخىـل سـىرغىلار، ئون تۆت تاشلىق قوڭغۇراق ھالقا، نوغايچە ھالقا، ئاي ھالقا، چىچەك ھالقا، تولغۇما بىلەيـزۈك، گـاڭ بىـلەزۈك، گۈللۈك بىلەيزۈك، قۇيما ئۈزۈك، ئارچا بېغى ئۈزۈك، گۈلسىز ئۈزۈك، گۈللۈك ئۈزۈك، چـاچ ئاسـقۇ "چېتىـق، ئـالتۇن زەنجىر، مېدالىئون قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ئالتۇن ئېرىتىش قازىنى (بوتا) غا ئالتۇننى سېلىپ ئارچا كۆمـۈرى سـېلىنغان ئوچاققـا قويـۇپ كۆيەك بىلەن ئوت تۇتاشتۇرىدۇ. ئوت چـوغ بولغانـدا كـۆيەكنى توختىتـىپ، دەمەدان بـىلەن پـۇۋدەپ ئـالتۇننى ئېرىتىدۇ. قەلەيدىن ياسالغان نوكەشنى مايلاپ قويۇپ ئۆكچە قىلىپ سوقۇپ، ئۇزارتىدۇ. تـاج قاداققـا ئېـرىتىلگەن ئالتۇننى ياپىلاقلاپ، قېلىپقا بېسىپ ئىشلەيدۇ. بىلەزۈكنى نۇسخىغا قاراپ تولغاپ ياكى گۈللۈك قىلىپ ئىشلەيدۇ.

زىرە "كىلىك بىلەن تارتىپ سوزۇپ سىم قىلىپ، زىرە ھالقىسى (ئۇقى) ۋە ئىچكى ئەگمىلەرنى ئېگىـپ، ئەنجـۈر شەكلىدە گۈل ياساپ ئوتتۇرىسىغا تېرىقتەك كېسىلگەن ئالتۇننى قويۇپ كەپشەرلەپ تۇتتۇرىدۇ. قۇيما ئـۈزۈك ئـۈزۈك قېلىپىغا قۇيۇلىدۇ. گۈللۈك ئۈزۈك ئارچا بېغى، گۈلـسىز ئـۈزۈك قېلىپىغـا سـېلىنىپ ئىككـى بېـشىنى دانىكـا بـىلەن تۇتتۇرۇپ كۆز قويىدۇ. چاچ ئاسقۇلار قېلىپقا سېلىنىپ ياسىلىدۇ. ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى شورا، زەمچە بـىلەن چوتكىلاپ، پەرداز قىلىپ سىلىقلايتىدۇ. ئاندىن قۇم سۈرۈپ جۇلالاتتۇرىدۇ. زەگەرلەرمۇ شۇ ئۇسـۇل بـىلەن ئـالتۇننىلا ئەمەس، كۈمۈش، مىس، سېرىق تۇچ ماتېرىيال قىلىنغـان زىنـنەت بۇيۇملىرىنىمـۇ يۇقىرىقىغـا ئوخـشاش ياسـايدۇ. ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بەزىلىرىگە ياقۇت، گۆھەر ۋە ھەرخىل رەڭدىكى ئېسىل تاشلاردىن كۆز قويىدۇ.

ساندۇقچىلىق

ئۇيغۇر ھۈنەر "كەسپلىرى ئىچىدە ساندۇقچىلىق تارىخى ئۇزۇن، تۈرى كۆپ، سەنئىتى كۆركەم، بازىرى ئىتتىـك كەسىپ.

ئۇيغۇر ساندۇقى خىلمۇ خىل بولىدۇ. خاپان ساندۇقى، كات ساندۇق، ھەرخىل سىرلانغان، سىرلىنىپ خىلمۇ خىل گۈل نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن ساندۇقلار ۋە تۇنكە مىخلاپ بېزەلگەن پالاس ساندۇق (بۇ خىل ساندۇق ئورۇس ساندۇق، ئەشتەرخان ساندۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلار. بۇ خىل ساندۇقلار ھەرقايسى ئائىلىلەردىن ئۆززىگە مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرىنىڭ بېزەكلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ساندۇق مەخسۇس ساندۇقچىلار تەرىپىدىن ياسىلىدۇ. كاسىپلار ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى، يالغۇزلا ساندۇق ياسايدۇ، يەنە بىر خىلى، ھەم ياسايدۇ، ھەم سىرلاپ گۈل نەقىش قىلىدۇ، ساندۇققا تۇنكە مىخلايدۇ.

ساندۇقنىڭ ماتېرىيالى تېرەك ۋە قارىغاي ياغىچى يارا بىلەن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. سايمانلىرى: چوڭ ¨كىچىك چوت (كەكە)، ھەرە، ئىسكىنە، رەندە، سىزىق تارتىش تانىسى، مېتىر ۋە ئۈچ بۇلۇڭلۇق سانتىمېتىردىن ئىبارەت.

ياساش ئۇسۇلى: ياغاچنى تىلىپ تاختاي قىلىدۇ. ساندۇق ئۆلچىمى بويىچە كېسىپ تاختاينىڭ بىر تەرىپى سىلىقلىنىدۇ. ئاندىن ئىككى بېشىغا ئەركەك ¨چىشى ئويۇق ئاچىدۇ ۋە ھەربىر تەرەپنىڭ تاختايلىرىنى يارا يېلىم بىلەن چاپلاپ پۈتۈنلەشتۈرۈپ، ئەركەك ¨چىشى ئويۇقلىرىنى كىرىشتۈرۈپ يارا يېلىم بىلەن تۇتتۇرۇپ ساندۇق رامكىسىنى قۇراشتۇرىدۇ. ئاندىن ئاستىنى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلاپ چەپچەك قويۇپ، ئاغزىنى ئاستىنى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلاپ چەپچەك قويۇپ، ئاغزىنى گىرەچە بىلەن تۇتتۇرۇپ ئېچىلىپ ¨يېپىلىدىغان قىلىدۇ ۋە ئىككى يانغا تۇتقا، ئالدىغا قاغىتۇمشۇق بېكىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سىرلاش، سىر ئۈستىدىن نەقىشلەش ياكى تۇنكە مىخلاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرى ئىچىدە تۇنكە مىخلانغان ساندۇق ئالاھىدە ۋە كۆركەم بولىدۇ. ساندۇققا مىس تۇنكە، ئاق، سېرىق، يېشىل دېگەندەك خىلمۇ خىل دەڭدىكى تۇنكە قايچا بىلەن ئۆلچەملىك كېسىلىپ مىخلىنىدۇ.

مىخلاش ئۇسۇلى: تۇنكە ئۈچ مىللىمېتىرلىق قىلىپ تاسما تىلىنىدۇ. ئۇنى تۈزلەپ، بېلىق سىرتى قىلىپ، ساندۇققا چۈشۈرمەك بولغان نۇسخىلارغا كىرىشتۈرۈپ، تۇنكىنى كاتەك مەنچىر، كاتەك، توقۇلما، كەكلىك قېشى، جۈپ كاتەك، يالاڭ كاتەك قىلىپ مىخلايدۇ. ئۇلارنىڭ چېۋەر قولىدىن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشلەر ھاسىل بولۇپ،

ساندۇق يۈزىگە تاغ-دەريالار، قۇياش، ئاي-يۇلتۇز شەكىللىرى، گۈل-گىياھ، مېۋە-چېۋە، ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار شەكلى چۈشۈرۈلىدۇ.

بۇنىڭدىن يۈز يىللار ئىلگىرىكى ئاتاقلىق ئۇستىلار ساندۇققا چەككەن ھەربىر نۇسخىلار، ئاق، قىزىل، يېشىل ياقۇت، ئوغلاردىن كۆز قويۇپ، نەقىشلەرگە جان كىرگۈزگەن. بۇ خىل بېزەلگەن ساندۇقلار ناھايىتى جۇلالىق بولۇپ كۆزنى قاماشتۇرىدۇ.

ساندۇق مىخلىغۇچى ئۇستىلار سەندەل، ياغاچ بولقا، تۆنكە كېسىدىغان تۈز قايچا، جادۇ قايچا، سۇنبە، مىخ، ياپىلاق تۇمشۇقلۇق بولقىلارنى سايمان قىلىدۇ.

ساندۇقنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ۋە شەكلى بىر-بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئاشلىق ساقلاش ۋە نان قويۇش ئۈچۈنمۇ ساندۇق (كات) ئىشلىتىدۇ. ئاشلىق كاتلىرى ناھايىتى چوڭ ۋە كۆركەم ياسىلىپ، ئالدىغا قاپارتما شەكىلدە تىلىنغان ياغاچ بىلەن ھەرخىل كۆنگۈرىلىك نەقىشلەر چاپلىنىدۇ. بەزى چوڭ كاتلارغا بىر ھەر تونىنا ئاشلىق سىغىدۇ. كاتتا ساقلانغان ئاشلىق ئاسان بۇزۇلمايدۇ.

تۆمۈرچىلىك

ئۇيغۇر خەلقىدىكى تۆمۈرچىلىك تۈرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن.

ئۇيغۇرلار تۆمۈرچىلىكنى ئاق ئىش، قارا ئىش دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. پىچاقچىلىق، ئۇستىرا، قىلىچ، قايچا، قىڭراق، رەندە تىغى، ھەرە تىغى، ئىسكىنە، ئۈشكە، كەكە، پالتا، ئىكەك، دەرەش، قۇلۇپ، قاغىتۇمشۇق، ئىشىك زەنجىرى، ئوۋ مىلتىقى، تۆنكىسازلىق، مىسكەرلىك، زەرگەرلىك ئەسۋابلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئون ئۈچ خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر تۆمۈرچىلىكتىكى ئاق ئىش تۈرىگە كىرىدۇ.

كەتمەن، كۈرەك، ئوغاق، بولقا، بازغان، لوم، ئات تاقىسى، نال، مىخ، قاماق (ماخاڭ)، كويزا-كىشەن، قاپقان، چوڭ دەرۋازا زەنجىرى، ھالقا، ھارۋا-مەپە، ئات ئېگەر-جابدۇق، ھارۋا جابدۇق، تۆگمەن، جوۋاز، سوقا، توسما، قۇرۇلۇش سايمانلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر قارا ئىش تۈرىگە كىرىدۇ. يەنە ئۇيغۇرلاردا مەزكۇر ئىشلارنىڭ كەسىپ ئايرىمىسى بولىدۇ. پىچاقچىلىق، كەتمەنچىلىك، قۇلۇپسازلىق،

تۈنكسازلىق، مسكەرلىك، تاقچىلىق قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۈنەر -كەسپ بولۇپ، ئۇلار يەنە ئۆز سەنئىتىنى جارى قىلدۇرۇش يولىدا باشقا كەسپلەرنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ.

يۇقىرىقى كەسپلەرنىڭ ئايرىمىسى بولسىمۇ، ئىشلىتىش سايمانلىرى ئوخشاش بولىدۇ، مەسىلەن، ئوچاق، كۆمۈر، كۆيەك، بولقا، بازغان، سەندەل، قايچا، قىسقۇچ، ئېكەك، داغمال، تۆمۈر ئۇشكە، كەپشەر، دانكا، سەركول قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار تۆمۈر بىلەن ئىشلىنىدىغان ھەرقايسى ھۈنەرلەرگە ماھىر بولۇپلا قالماستىن، تۆمۈرنى تۆمۈرگە، پولاتنى تۆمۈرگە قوشۇپ كەپشەرلەشكە ماھىر، ئۇلار تىغ تىپىدىكى پىچاق، قىلىچ، قىڭراق، كەتمەن، ئورغاق قاتارلىقلارنىڭ دەستىسىنى تۆمۈردىن، تىغىنى پولاتتىن گاڭ باغلايدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلار ئىشلەتكەن دانكا بىلەن كەپشەرلەش ئۆزىگە خاس يېڭى مىللىي كەشپىيات.

ئۇيغۇر تۆمۈرچىلىرى ھەرقانداق ئەسۋاب ياسىغاندا كۆز چىنى -مۆلچەر بىلەن ياسايدۇ. قېلىپ، ئەندىزە ئىشلەتمەيدۇ.

ئۇيغۇر ئۇستىلار تۆمۈرچىلىكتىن ئىبارەت بۇ كەسپكە ئەزەلدىن توغراق، قارىغاي كۆمۈرلىرى ئىشلىتىدۇ (ھازىر كوكس ئىشلىتىش رەسمىيلەشتى).

رىسالىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا رىسالىچىلىك بىر قەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇلار يېزىق پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھۈنەر -كەسىپ تارىخىنى، ئۆرنەكدىكى قائىدە -يوسۇن، نىزاملارنى، ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرىدىغان ھۈنەر -كەسپ رىسالىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان.

ساقلىنىۋاتقان ئۈچ يۈز نەچچە خىل ھۈنەر كەسپ رىسالىسىدە، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەدىمكى زامانلاردا ئەۋج ئالغان ھۈنەر -كەسپ تۈرلىرى، ئۇنىڭغا ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلار، ئىشلەش تەرتىپلىرى، ھەرقايسى كەسپنىڭ ئىختىراچىلىرى رىۋايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان. بۇ خىل رىسالىلەر ئۇيغۇر ھۈنەر سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. رىسالە -خەلق ئارىسىدىكى ئاممىۋى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. شۇڭلاشقا ھەرقايسى ھۈنەر -كەسپ رىسالىلىرىنىڭ مەزمۇنى بەزى ئەپسانىۋى، دىنىي قاراشلاردىن خالىي ئەمەس،

شۇنداق بولسىمۇ، رىسالىچىلىك خەلقىمىزنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئادىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر -سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

دوغاپ ۋە جۇلاپ

ئۇيغۇرلار ياز ۋە تومۇز كۈنلىرى (بەزىلەر قىش، ياز) سوغۇق ئىچىملىك ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ خىل ئىچىملىكلەرنىڭ تۈرى كۆپ، تەييارلىنىشى خىلمۇ خىل بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ناشتىدا يېڭى سىقىلغان ساپ ئانار شەربىتى ئىچىش، ئادەتتە گۈلە، چىلان، كۆك ئۈزۈم، چىلانقات ياكى قارىئۆرۈك، ئۈزۈم چىلانغان سۇ، ساپ مۇز سۈيى، قېتىق ۋە سۈزمە قوشۇلغان قۇدۇق ۋە بۇلاق سۈيى ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ كەسىپكە ئايلانغان. جۈملىدىن ئەتىيازدىن ئاخىرقى كۈزگىچە شەھەر، يېزا -بازارلىرى، ھەرقايسى دوقمۇشلاردا دوغاپ، جۇلاپ ۋە چولە قاتارلىق سوغۇق ئىچىملىك ساتقۇچىلارنى كۆرىسىز.

سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاش ئۇسۇلى:

جايلاردا مۇزچىلار ۋە مۇزخانىلار بولىدۇ. مۇزچىلار ھەريىلى 1 -ئايدا دەريا -كۆللەرنىڭ قېلىن مۇزلىغان پاكىز مۇزلىرىنى تۆت چاسا قىلىپ چاناپ ئېلىپ گەمە، مۇزخانىلاردا شامال ئۆتۈشمەيدىغان قىلىپ ساقلايدۇ.

ھەريىلى 4 -، 5 -ئايلاردا شەھەر، يېزا، كوچا دوقمۇشلىرىدا كۆپكۆك (نىل رەڭ) سايىۋەن تارتىلىپ، شىرە -ئورۇندۇقلار قويۇلۇپ ئەتراپى پاكىز سۈپۈرۈلۈپ، سۇ سېپىلىدۇ. دوغاپ، جۇلاپ، مارۇژنى ساتقۇچىلار، مۇز، قېتىق، سۈت، سۈزمە، قىيام، شېكەر سېتىۋالىدۇ ۋە شىرە ئۈستىگە ئون -يىگىرمە لېگەن شىشىلەردە قىيامنى تىزىپ، بىر يانغا پىتىق، ئوتتۇرىغا مۇز، يەنە بىر يانغا سۇ تۈگىنى توختىتىپ تىجارەت باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ مۇز چوقۇش، مۇز چوقۇش، مۇزغا قېتىق، سۈزمىلەرنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇشى ئۆزگىچە بولۇپ،قېتىق بىلەن مۇز تاۋاقتىن ئون -ئون بەش سانتىمېتىر ئۆرلەپ كۆپۈك چىقىرىدۇ. ئاندىن ئازراق سوغۇق سۇ قويىدۇ. خالىغۇچىلارغا قىيام ئارىلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ خىل دوغاپ ئۆزگىچە تەمگە ئىگە بولۇپ، ئىچىشلىك بولىدۇ، جۇلاپنى چوقۇلغان مۇز ئۈستىگە قىيام قۇيۇپ ئازراق سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ بېرىدۇ. دوغاپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ،«ساراڭ دوغ»دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ

قېتىق (سۈزمە)قا بىر ¨ئىككى قوشۇق قىيام قوشۇپ، مۇز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. تەمى چۈچۈمەل بولۇپ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ.

چۆلە: چۆلە ساتقۇچىلار ھەربىلى كۆزدە خۇۋەينە ئۆرۈكنى (بۇ خىل ئۆرۈك يوغان، گۆشلۈك ۋە تاتلىق، شىرنىلىك بولىدۇ) تاللىۋالىدۇ. ئەتىياز كىرىش بىلەن گۈلنى سوغۇق سۇدا يۇيۇپ تازىلاپ، قايناق سۇغا چىلاپ ئىككى ¨ئۈچ سائەت قويۇپ قويىدۇ. گۈلە ئېسىلىپ توقچاق شاپتۇلدەك بولىدۇ. ئۇنىڭغا شاپتۇل قېقى، چىلانىدىن ئازراق سېلىۋېتىدۇ. بۇنىڭدا تەمى تېخىمۇ ياخشى بولۇش بىلەن تەبىئىتى مۆتىدىللىشىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن ئۇسسۇغاندا بىر قانچە تال گۈلە بىلەن بىر تاۋاق سۈيىنى ئىچىپ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ. يەنە ئۇيغۇرلار سۈتنى شېكەر بىلەن قايىنتىپ مۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇپ سوۋۇتۇپ ئىچىدۇ. بەزىلەر مۇز سۈيىنى ئىچىدۇ. بازار كوچىلىرىدە چېلەككە مۇز سۈيى ئېلىپ قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ يۈرۈپ، كوچىلاردا كەملەپ ساتىدىغانلارمۇ بار.

ئۇيغۇرلار مارۇژىنى ھەرخىل ئېتىدۇ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۇستىلار ياسىغان مارۇژىنى ياساش سايمىنى بار. مىستىن ياسالغان تۇڭ ئىچىگە شېكەر بىلەن پىشۇرۇلغان سۈتنى قويىدۇ. تۇڭنىڭ سىرتقى تەرىپىگە تۇز ئارىلاشتۇرۇلغان مۇز قاچىلاپ، تۇڭنىڭ ئايلاندۇرغۇچ رولىنى ئۇڭ قول بىلەن ئايلاندۇرىدۇ. سول قولدىكى پالاق سۈت ئىچىدە ھەرىكەت قىلىدۇ، تۇڭ ئايلىنىپ سىرتتىكى مۇزنىڭ سوغۇق تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ قىراۋ باغلايدۇ. ئۇيغۇرلار يەنە قايماق سالغان، تۇخۇم ئېقى، مەخسۇس تۇخۇم سېرىقى سالغان، ئاق ماي، سېرىق ماي ئارىلاشتۇرغان مارۇژىنلار ياسايدۇ.

قەندالەتچىلىك

ئۇيغۇرلاردا قەندالەتچىلىك تۈرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلار شېكەردىن ئاق نوقۇت رەڭ، سېرىق ناۋات، ئون نەچچە خىل مەنپەسى، كۆپ خىللىق كەمپۈت، پاتاسا، پەشمەت، ئەدىرەك، پىچەك، قىيام قاتارلىق تاتلىق مەھسۇلاتلارنى ھەمدە شېكەر قىيامىغا مېۋە ¨چېۋە ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ، ياغاق، ئەنجۈر مۇراببىاسى، ئۆرۈك مۇراببىاسى، ھەرخىل گىلاس مۇراببىالىرى، قارىئۆرۈك (ئەينۇلا) مۇراببىاسى، ئالما مۇراببىاسى، سەۋزە مۇراببىاسى، بېھى مۇراببىاسى، ئامۇت مۇراببىاسى، قوغۇن مۇراببىاسى، پىننە مۇراببىاسى، گۈلقەنت قاتارلىق يەتمىش ¨سەكسەن خىل تاتلىق ۋە شىپالىق يېمەكلىكلەر ياسايدۇ.

قەندالەتچىلىكنىڭ سايمانلىرى ئاددىي بولۇپ، قازان، يىپ، چېلەك، چۆمۈچ، مەنپەسى قېلىپى، كەپكۈر، بىر قانچە تال چوكا تاياق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ناۋات ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: ئادەتتە بىر يۈز يىگىرمە جىڭ شېكەرگە ئىككى چېلەك سۇ قۇيۇپ، ئىتتىك ئوتتا قاينىتىپ، شېكەر قىيام بولغاندا ئوتنى پەسەيتىپ، تۇخۇمدىن تۆتنى چېقىپ، ئاق ¨سېرىقنى ئاربلاشتۇرۇپ، قىيمغا تۆكۈپ قاينىتىدۇ. قىيام قۇيۇلۇپ تىرناقتا مارجاندەك توختىغاندا، ئېغىزغا سېلىپ باقىدۇ. ئېرىشى ئاستا بولغاندا، يىپ تارتىپ تەييارلىغان قازانغا تۆكۈپ ئۈچ كېچە ¨كۈندۈز قويغاندا پىشقان قىيام يىپقا نۆكچە باغلاپ ئاق ناۋات بولىدۇ، خام قىيام قازان تېگىدە قالىدۇ. خام قىيامغا شېكەر قوشۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن يەنەقاينىتىپ ئىشلىگەندە، نوقۇت رەڭ ناۋات، ئۇنىڭدىن قالغاننى ئىشلىگەندە سېرىق ناۋات، ئۇنىڭدىن قالغاننى ئىشلىگەندە مەنپەسى بولىدۇ. مەنپەسى قىيامغا بىر ئاز لىمون سېلىنىدۇ. قىيامى ئۇشتالغۇدەك قاتتىق ھالەتتە بولىدۇ. ئۇنى مايلانغان داسقا سېلىپ قېلىپتىن ئۆتكۈزۈپ ياسايدۇ. مەنپەسى قىيامىدىن قالغان خام قىيامنى قاينىتىپ، ئۇنى مايلانغان داسقا تۆكۈپ قوچۇغاندا قىيام قۇيۇلىدۇ. ئۇنى لېگەننى مايلاپ تۆككەندە، قېتىپ ئەدىرەك بولىدۇ. قىياملارنىڭ رەڭگى كۆپ قاينىغانلىقتىن ئۆزگىرىدۇ.

پاتاسا ¨ناۋاتتىن ئاشقان خام قىيامغا شېكەر سېلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا قاينىتىپ قىيام چىڭراق يۇغۇرۇلغان بۇغداي خېمىردەك بولغاندا قىيامنى سوۋۇتۇپ سۈزۈپ قوزۇققا ئاسىدۇ. قىيام سوزۇلۇپ ھاۋانى ئۆزىگە سۈمۈرۈپ ئاقىرىپ كۆپىدۇ. سوزۇلغان قىيامنى قايچىدا ئاق داستىخانغا ئۆلچەملىك كېسىدۇ، قىيام قېتىپ پاتاسا بولىدۇ.

پەشمەت ¨بىر كىلوگرام ئېرىتىلگەن قوي مېيىغا بەش كىلو ئۇن سېلىپ تالغان قىلىپ كۆيدۈرمەي، قورۇيدۇ. جىڭ ¨بوشلۇقى ئەدىرەك قىيامدەك بولغاندا مۇۋاپىق لىمون سېلىپ، سوۋۇغان قىيامنى قوزۇققا ئېسىپ سوزۇپ كۆپتۈرۈپ، ئىنچىكە سوزۇلغان قىيامنى جوزىغا تەكشى قويۇلغان تالغانغا تەگكۈزۈپ تالغان يىگۈزىدۇ. ئاندىن ئۆلچەملىك كېسىپ تىزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پەشمەت بولىدۇ.

نىشالا: تۇخۇم ئېقىنى مىس قازانغا تۆكۈپ باغلاق تاياق بىلەن بىرەر سائەت ئەتراپىدا ئۈزلۈكسىز ئىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن كۆپۈكلىنىپ نىشالا بولىدۇ. نىشالا كۆپۈكلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا بەرىكەتلىك

بولىدۇ. بۇ قەشقەر، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ شەھەر ئىچىدىكى توي ¨تۆكۈن، مۇراسىملاردا مېھمانغا نىشالا ئېتىش ئومۇملاشقان.

«سەكسەنخالتا»

«سەكسەنخالتا»دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر دورا - دەرمانچىلىقى، ئۇيغۇر خەلقىدە كەڭ ئومۇملاشقان كەسىپ بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكى دورىخانىسىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى دورىپۇرۇشلار ھەرخىل دورا ¨دەرمان سېتىشقا بىرلەشتۈرۈپ، تومۇر تۇتۇپ ھەر خىل كېسەللەرگە دىئاگنوز قويىدۇ ۋە ئالدىن تەييارلاپ قويغان شىپالىق دورىلارنى بېرىدۇ. بەزى كېسەللەرگە تەييار دورا بولمىغاندا، ھەرخىل دور ماتېرىياللىرىدىن نىسبىتى بويىچە تەڭشەپ ئۇنى تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرىنى تەپسىلىي ئۆگىتىپ قويىدۇ. مۇشۇنداق دورىپۇرۇشلۇق دۇكىنىدا سېتىلىدىغان دورا ¨دەرمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ھەربىر خىل دورا ئايرىم خالتىغا قاچىلىنىپ تىزىپ قويۇلىدىغان بولغاچقا، ئۇنى خەلق«سەكسەنخالتا»دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇر دورا ¨دەرمانچىلىرىنىڭ خالتا نامى سەكسەن دېيىلگەن بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر قانچە يۈز ياكى بىر قانچە مىڭغا يېتىدۇ.

ئەگەر ھەرقانداق دورا ¨دەرمانچىنىڭ ئالدىغا بارسىڭىز، ئۇنىڭ يايمىسىدىن ئاقمۇچ، قارىمۇچ، زىرە، ئارپىبەدىيان، پىننە، پىلپىل، قەلەمپۇر، قوۋزاقدارچىن، لاچىندانە، گۈلدارچىن، قاقىلە، كۆك لاچىندانە، قۇرۇتۇلغان يىلان، قاسىرىقى، موزا، كاۋاۋچىن، سېرىق ھېلىلە، قارا ھېلىلە، پەرگە دارچىن، خولىنجان، ئاقچاچكار، چامغۇر، زەنجىۋىل، سىرە، سورۇنجان، بوز يېغى، جويۇز، ئىتئۈزۈم، غۇنچە ئۈزۈم، سانا، ئەپيۇن غوزىكى، ئىسپەغول ¨قارا تۇغرىغا، قىزىلقولتۇق پاقا، كىلە ¨كەسلەنچۈك، زەمچە، نۆشۈدۈر، ئادراسمان ئۇرۇقى، رەۋەن، گۈڭگۈرت، قارىغاي يېلىمى، قارا ئەندىز، ئەقىل قارا، سەرستان، سىماب، سىر كەپىرىس، ئالماس، ھۆل ¨قۇرۇق بۆغا مۈڭگۈزى، بۆكەن مۈڭگۈزى، ئىپار، زەپەر، مېھرىگىياھ، زەيتۇن مېيى قاتارلىق نەچچە يۈز خىل دورا چىقىشتىن تاشقىرى، ھەرخىل سەي ئۇرۇقى، ماش، پۇرچاق، خىلمۇ خىل شىپالىق يوپۇرماق، پوتلا، خىلمۇخىل چېچەك قاتارلىق شىپالىق دورىلارنى كۆرىسىز.

ئۇيغۇرلار پەسىل خاراكتىرى ۋە مىجەزىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان چاي دورىسىنى تاللاپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەچكە، دورىپۇرۇشلارنىڭ ئاساسلىق تىجارەت شەكلى چاي دورىسىنى تەييارلاشتىن ئىبارەت.

چالغۇ ئەسۋابلار

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ناخشا ¨ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىغا ماھىر خەلق. ناخشا ¨ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرەر خىل مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچرايدۇ. خەلق ئارىسىدا ھەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆينىڭ تۆرىگە بىرەر چالغۇ ئەسۋابنى ئېسىپ قويۇش بىرخىل ئادەتكە ئايلانغان.

ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەن. بۇنداق تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىغا ۋە سەنئەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر مۇزىكا كۈيلىرىنىڭ كۆپ ئۇدارلىق، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. ئالايلۇق، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ¨«ئون ئىككى مۇقام»ئاھاڭ جەھەتتە بىر ¨بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئۈچ يۈز يىگىرمە نەغمىدىن تەركىب تاپقان. شەكلى خىلمۇ ¨خىل، قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراققا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا خەزىنىسى ئىچىدە قېلىپلاشقان ۋە يۇرۇشلەشكەن خەلق مۇقاملىرى. خەلق ناخشىلىرى، نەزمىسىز خەلق ئاھاڭلىرى، مەشرەپ ۋە سەنەم ئەلنەغمىلىرى، دىنىي ئاھاڭلار قاتارلىق نەچچە مىڭلىغان خەلق مۇزىكا ئاھاڭلىرى بار. بۇ ھال ئۇيغۇر چالغۇلىرىمىزنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ۋە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى تەخمىنەن يىگىرمە بىر خىلدىن ئاشىدۇ.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تۈزۈلۈش ۋە چېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن يەللىك چالغۇلار، قىللىق چالغۇلار، چەكمە چالغۇلار، سوقما چالغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ چالغۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

يەللىك چالغۇلار

يەللىك چالغۇلار: چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى، ئۇلارنىڭ يۇقىرى ¨تۆۋەنلىكى قاتارلىقلارنى خەرىكىمىزدىن چىقىۋاتقان ھاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىدىغان، ئېغىزبىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە قارىتىلغان.

1. نەي

نەي ¨ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. نەينىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەرخىل بولۇپ، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرى يىگىرمە سانتىمېتر، قومۇشتىن ياسالغانلىرى قىرىق ¨ئەللىك سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇ يانتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ ئۇستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ. تۆشۈكلەرنى بارماقلار بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل پەدىلەرنى ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقىرىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ، ئاۋاز تۇسى مۇڭلۇق بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ئورۇندىلىدۇ. ئوركېستىرنىڭ شوخ، تېتىك يۇقىرى ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئوينايدۇ. نەينىڭ سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ. ئاۋاز دائىرىسى d1 ژدىن d3 كىچە ئىككى ئوكتاۋا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى تۇسى d1 دىن b1 گىچە تومۇق، c2 دىن g گىچە ياڭراق، b2 دىن d3 كىچە ئىنچىكە سۈزۈك كېلىدۇ.

2. بالىمان

بالىمان ¨تۈز تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ . ئۇنىڭ پۈۋلەيدىغان ئۇچى ياپىلاق ، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان . ئۇستىدە سەككىز تۆشۈكى بولۇپ ، بارماقلار بىلەن بېسىپ چېلىنىدۇ . ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە سەككىز سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق بولۇپ، مۇنجاما قەغەزنىڭ تىترىشىدىن پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ يېقىملىق بىر خىل تۇسكە ئىگە. بالىمان خوتەن رايونىدا كەڭ تارقالغان. ئاۋاز دائىرىسى C1 دىن F2گىچە. بارماق بېسىش قائىدىسى نەي بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

3. بۇرغا

بۇرغا ¨ئەڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ بىرى. پۈۋدەپ چېلىنىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ئەڭ زور، ئەڭ ياڭراق. بۇرغىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە ¨ئوتتۇز سانتىمېتر ئەتراپىدا، ئۇچىدا بىر دانە پۈۋلەش تۆشۈكى بار. يوغان ئۇچى كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇپ ياسالغان. بارماق تۆشۈكلىرى يوق. پەقەت ئېغىز بوشلۇقى ۋە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان تېيىلما خاراكتېردىكى«نەرە»ئاۋازىنى چىقىرىشقا بولىدۇ. ئاۋاز دائىرىسى بەش گرادۇس ئەتراپىدا.

4. سۇناي

قەدىمكى ئۇيغۇر سۇنىيى چىلان ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش پىپىكى بولىدۇ (ئۇنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ). سۇرنايىنىڭ ئىچكى بوشلۇقى چوڭ ئىغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسىرى كېڭىيىپ بارىدۇ. ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بىسىپ پۇۋلەش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. سۇرناي ئاۋازى ياڭراق چالغۇ بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا ¨دۇمباقلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەربىي ئىشلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن. ھازىرغىچە تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە توي ¨تۆكۈنلەردە قوللىنىپ كەلمەكتە. سۇرنايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قىرىق ئۇچ سانتىمېتىر، كانايسىمان ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى سەككىز سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە. سۇرنايىدا ئۇسۇنكى تەرىپىدە يەتتە، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر، جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ. ئاستىنقى تۆشۈكى ئۇستۇنكى بىرىنچى تۆشۈكنىڭ ئاستىغراق توغرا كېلىدۇ. ماھارىتى ئۇستۇن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۇرلۇك تېپىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىنىنەت ئاھاڭلارنى ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ چالالايدۇ. سۇرنايىنىڭ ئاۋاز دائىرىسى e1 دىن g2گىچە بولىدۇ.

5. كاناي

بۇ بۇرغا ۋە سۇرنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان چالغۇ. ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملۇقى، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن«نەرە»دەپمۇ ئاتالغان. دەسلەپتە تۇرلۇك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان.

كانايىنىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخششىپراق كېتىدۇ. ئەمما ئۇنىڭدىن خېلىلا ئۇزۇن، ھەجىمىمۇ يوغان. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە بولۇپ، دەسلەپتە ياغاچتىن، كېيىن مىستىن ياسالغان. كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۇۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ، پەقەت بىر نەچچىلا تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقىلا بولىدۇ. كاناي ئاۋازىنىڭ يۇقىرى ¨تۆۋەن ياكى بوم، ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇن ¨قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك. ئۇ ئاساسەن قايناق ھېسسىياتلىق سورۇنلاردا داقا ¨دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىپ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۇۋلاش (نەرە تارتىش)لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكىلا ئىشلىتىلگەن. كېيىنچە ھەجىمىنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە ملودىيە ئورۇنداشقا بولماسلىقتەك كەمچىلىكى تۈپەيلىدىن كلاسسىك چالغۇلار ئارىسىدىن تەدرىجىي يوقلىلىشقا باشلىغان. ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە.

قىللىق چالغۇلار

قىللىق چالغۇلار ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچە بىلەن تارىغا سۈركەش ئارقىلىق چىقىرىدىغان چالغۇلار تۈرىدۇر.

6. ساتار

ساتار (بۇرۇنقى ئىسمى سەرتار، يەنى باشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدە) قەدىمكى قىللىق چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى دولان راۋابىنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. پېشقەدەم مۇزىكا ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاتىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئەينى زامانلاردا مۇقام، ئورۇندىغاندا ساتار قول بىلەن چېكىپ چېلىنىدىكەن. مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندىمۇ ئۇنىڭ راۋاب، تەمبۇر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ھەم قىللىق، ھەم چەكمىدىن ئىبارەت قوش ماكانلىق چالغۇ ئىكەنلىكىنى، كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىەن ئورۇندىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلىشقا بولىدۇ.

ساتارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۈز قىرىق سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. ئۇ كۆپىنچە ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بىر دانە ئاساسلىق چېلىنىدىغان پولات سىمى ۋە سەككىزدىن ئون ئىككىگىچە سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ. سېپىغا كىرىچتىن پەدە باغلىنىپ (ھازىر ئاساسەن سۆلياۋ قويۇلىدىغان بولدى)، سول قولدا پەدە بېسىپ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق، مۇلايىم، مۇڭلۇق بولۇپ، مۇقام ئورۇنداشتا ئاساسلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە بەزى مۇزىكىلارنىڭ چاچما (ئىختىيارى) ئۇدارلىق جايلىرىدا باشلامچىلىق رول ئوينايدۇ. ساتارنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. تۆۋەن ئاۋاز رايون c دىن b غىچە، ئوتتۇرا ئاۋاز رايونى c1 دىن b1 گىچە، يۇقىرى ئاۋاز رايونى c2 دىن g2 گىچە ياكى a2 گىچە، سادا قايتۇرغۇچى تارىلار بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز شەكلى رىتى بويىچە توققۇز خىل ساز قىلىنىدۇ. ئاساسلىق تار مەركىزى c1 ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ.

7. غىرجەك

غىرجەكنىڭ سېپى سۆگەت ياغىچىدىن، بېشى جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. سول قولدا تار بېسىپ، ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ. باش قىسمىنىڭ ئىچى كاۋاك بولىدۇ. ئىلگىرى غىرجەكنىڭ يۈزىگە ئات ياكى ئېشەك تېرىسى

كېرىلەتتى. ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى ياكى تۆت تار بېكىتىلەتتى. 1955 ¨يىلدىن بۇيان غىرجەك تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ بېشىنىڭ ئىچكى قىسمىغا يىلان تېرىسى كېرىلىدىغان، تۆت تار بېكىتىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلدى. يۇقىرى ئاۋازلىق غىرجەكلەرنىڭ ھەجمى چاققان بولىدۇ، تىزغا قويۇپ چېلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غىرجەكلەرنىڭ ھەجمى چاققان بولىدۇ، تىزغا قويۇپ چېلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غىرجەكلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇنداق غىرجەكلەر يۇقىرى ئاۋازلىق غىرجەكلەرگە قارىغاندا خېلىلا يوغان بولىدۇ.

يۇقىرى ئاۋازلىق غىرجەكنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g ئاھاڭدىن a4 ئاھاڭغىچە بولۇپ، بىرىنچى تارىسى e2، ئىككىنچى تارىسى a1 ئۈچىنچى تارىسى d1 تۆتىنچى g تارىسى ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدۇ.

8. قۇمۇل غىرجىكى

قۇمۇل غىرجىكى قۇمۇل رايونىدا ساقلاپ قېلىنغان ئەڭ قەدىمىي ئۆيغۇر غىرجەكلىنىڭ نۇسخىسى. ئۇنىڭ دەستىسى ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بېشى سىلىندىر شەكلىدە ياغاچتىن ئويۇپ ياكى مېتالدىن قۇيۇپ ياسىلىپ يۇزىگە تېرە قاپلىنىدۇ. دەستىسى ئاشۇ سىلىندىر شەكىللىك غىرجەك بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ بېكىتىلىدۇ. ئۇ ئىككى تارلىق بولۇپ، تار بىلەن دەستە ئارىلىقى كەڭ بولىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئەكس سادا بېرىدىغان بىر قانچە تارلىرىمۇ بولىدۇ. قۇمۇل غىرجىكى سول قولدا تار بېسىپ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ. بۇنداق غىرجەكنىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق، يېقىملىق. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر مېتر ئۆپچۆرىسىدە. ئىچ تار (بوم) d1 ئاھاڭغا، سىرتقى تارى (زىل) a1 ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ.

9. قۇشتار

1957- يىلى لوپ ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئوخشاشمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل قۇشتار تېپىلغان. بۇ خىل چالغۇ قەدىمكى غىرجەكنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاكى X XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئەمدىلا بىر ئەسىرچە ۋاقىت بولغان. ھازىر بۇ خىل چالغۇ قايتا تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلدى. ئۇنىڭ دەستە بېشىغا كىچىك قۇشنىڭ شەكلى چۆشۈرۈلگەچكە«قۇشتار»دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئاساسىي گەۋدىسى ياغاچ تاراشلىرىدىن چاپلىما شەكىلدە ياسالغاچقا، نەملىك

ۋە ئىسسىق ¨سوغۇققا چىداملىق، ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئەللىك سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە، تۆت تارلىق، دەستىسىدىكى تار تاختىسى ۋە تارلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ئاساسەن ھازىرقى زامان غىرجەكگە ئوخشىشىدۇ. ئۇرۇمچى شەھەرلىك چالغۇ ئەسۋابلار زاۋۇتى مەزكۇر ئەسۋاب ئۈستىدە قايتا ¨قايتا تەتقىق ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن نۇسخىسىنى ياساپ چىقتى،. قۇشتار ھازىر ئۆزىنىڭ كۆركەم شەكلى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مىللىي مۇزىكا ئوركېستىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل تاماشىبىنلىرىنى جەلپ قىلماقتا. خۇشتارنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق ۋە سۇزۇك بولۇپ، ئىسكرىپكىنىڭ ئاۋازى تۇسىگە يېقىنلىشىدۇ، ساز قىلىنىشى غېجەك بىلەن ئوخشاش.

چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار

ناخۇن، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تارنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار دېيىلىدۇ.

10. بەرباب

بەربابنىڭ يەنە بىر بارىبت، خەنزۇچە«پىپا»دەپ ئاتىلىدۇ.«جۇڭگو مۇزىكا تارىخى»دېگەن كىتابنىڭ تۆتىنچى بابىدا قەيت قىلىنىشىچە، X ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم، مۇزىكىشۇناس فارابىنىڭ كىتابىدا بەربابنىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ«ئۇد»دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بەش تارلىق كۇچا بەربابى مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىن پۈتكۈل ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا تارقىلىشقا باشلىغان. شەرقتە دېڭىز بويلىرىغىچە، غەربتە يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنى بويلاپ ئىران ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىگىچە يېتىپ بارغان. ھازىر ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغىنى تۆت تارلىق، ياپىلاق ياغاچ يۈزلۈك، بېشى سوزۇنچاق كەلگەن نۇسخىسى. ئۇنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق ۋە مۇڭلۇق، بويى يەتمىش ¨سەكسەن سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە، بەرباب تەخمىنەن ئون كىئىككى تۇرلۇك ساز قىلىنىدۇ. ھازىر ئىشلىتىۋاتقانلىرىنىڭ بىرىنچى تارى a، ئىككىنچى تارى e، ئۈچىنچى تارى d، تۆتىنچى تارى Aئاھاڭغا سازلىنىدۇ. بەرباب تۇرلۇك مۇڭلۇقتا بولۇپ،پەدە سانى ئوخشاش ئەمەس.

11. راۋاب

راۋاب ¨ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇدۇر. راۋاب ¨قۇلاق ئورنى، دەستىسى ۋە راۋاب بېشىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىدىن تەركىب تاپىدۇ. بېشىنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ

تۇرغان بىر جۈپ قوشقا مۈڭگۈزى شەكلى ئورنىتىلغان. راۋابنىڭ خەلق ئارىسىدا قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى ۋە ئەڭ قەدىمي بولغان قويچى راۋابى قاتارلىق خىلمۇ خىل نۇسخىلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان چاپلىما (تالالىق) راۋاب ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق باس راۋاب قاتارلىقلارمۇ بار.

(1) قەشقەر راۋابى

قەشقەر راۋابى ¨ئويما راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېشى ياغاچتىن ئويۇلۇپ، يۇزىگە تېرە كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە توقسان سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. قەشقەر راۋابى ئادەتتە ئالتە ¨يەتتە سىملىق بولۇپ، بىرلا سىم ئاساسىي ملودىيە ئۈچۈن، قالغانلىرى قوشۇمچە ياكى سادا قايتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. قەدىمكى راۋاب ئۈچ تارلىق بولۇپ بىرىنچى تارى d1 ئىككىنچى تارى a ياكى g، ئۈچىنچى تارى dئاھاڭغا تەڭشىلەتتى. ھازىرقى زامان قەشقەر راۋابى يەتتە سىملىق بولۇپ، بىرىنچى سىمى c1 گە (بۇ ئاساسلىق سىم)، ئىككىنچى gغا، ئۈچىنچىسى dغا، تۆتىنچىسى Aغا، بەشىنچىسى Fغا، ئالتىنچىسى Bغا، يەتتىنچىسى Fئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدىغان بولىدى. بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋاز دائىرىسى Eدىن g3 گىچە، ئاۋاز تۈسى جەھەتتە c1 دىن c2 گىچە بوم، d2 دىن c3 كىچە ياڭراق، d3 دىن g3 گىچە زىل كېلىدۇ.

(2) دولان راۋابى

دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ. شۇڭا ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھايىتى ئەپچىل، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى ياخشى گەۋدىلەندۇرگىلى بولىدۇ. دولان راۋابىنىڭ ئۈچ تال ئاساسىي سىمى ۋە كۆپلىگەن سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ. رۋابىنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقىرىراق ئورۇنغا ئالاھىدە نەقىش قويۇلغان قىسقا ئىككى مۈڭگۈز ئورنىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى قۇمۇل رايونىدا بىر خىل قۇمۇل راۋابى ساقلانغان. ئۇنىڭ شەكلىمۇ دولان راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

(3) چاپلىما راۋاب

چاپلىما راۋاب ¨تالالىق راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ راۋاب ئەنئەنىۋى ئويغۇر راۋابىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ، بېشى دۇتارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تالالىرىدىن چاپلاپ ياسىلىدۇ. دەستىسىگە مېتال ياكى سۆلياۋ پەدىلەر قويۇلىدۇ. چاپلىما راۋابنىڭ جەمئىي بەش سىمى بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى سىملىرى d1 ئاھاڭلىرىغا،

ئۈچىنچى، تۆتىنچى سىملىرى a ئاھاڭغا، بەشىنچى سىمى تومراق بولۇپ d ئاھاڭغا ساز قىلىدۇ. بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق، مۇڭلۇق، شەكلى قەشقەر راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

12. تەمبۇر

تەمبۇر ئۈزۈن دەستىلىك چالغۇ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۈز قىرىق سانتىمېتىر، بېشى ئۇزۇنچاقراق، يۈزلۈكى ئادەتتە ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. تەمبۇرگە سىم سېلىنىدۇ ۋە ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ. ئۇ ئىلى، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپرەك تارقالغان. تەمبۇر بەش سىملىق بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى سىملىرى ئاساسلىق مېلودىيە ئورۇندايدۇ. ئۇ g ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ. ئۈچىنچى سىمى d1 ئاھاڭغا، تۆتىنچى، بەشىنچى سىملىرى g ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ. fتەمبۇرنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۈچ گورۇپپىغا يېقىن. ئاۋاز تۆۋىنىدىن f1 گىچە يۇمشاق، g1 دىن f2 گە جاراڭلىق، g2 دىن e3 گىچە كۆچلۈك، g3 f3 گىچە كۆچسىز، زىل. يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان تەتقىقاتچىلىرىمىز تەمبۇر ئۈستىدە ئىسلاھ ئېلىپ بېرىپ، دەستىسى قىسقا، ئاۋازى ياڭراق بولغان يۇقىرى ئاۋازلىق تەمبۇرلەرنى ياساپ چىقتى. ئۇنىڭ پەدىسى راۋابقا ئوخشاش، يەنى ئون ئىككى تەكشى ئاھاڭ رېتى بويىچە تىزىلغان بولۇپ، ھازىرقى زامان مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداشقا قولايلىق.

13. دۇتار

دۇتار "پارسچە قوشتار (جۈپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تا ھازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ. دۇتار ئۇزۇن دەستىلىك، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۈز يىگىرمە بەش سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، بېشى يوغانراق بولۇپ، ئۈجمە ياغىچىنىڭ تاللىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ. دەستىسىگە كىرىچتىن ئېشىلگەن (بىرى زىل، بىر بوم) تار سېلىنىپ قول بارماقلىرى بىلەن سوقۇپ چېلىنىدۇ. ئاۋازى مۇڭلۇق. چالغۇچى ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئېيتىشقا قولايلىق. شۇڭلاشقا كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن بىللە ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g دىن g2 گىچە زىل تارى d1، بوم تارى g ئاھاڭغا ساز قىلىنىدۇ.

14. قالۇن

قالۇنمۇ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى، ئۇ ئادەتتە ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئاۋاز ساندۇقى پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ، ئالدى تار، كەينى كەڭرەك، سول تەرىپى ئەگمە، ئوڭ تەرىپى تۈز بولىدۇ. ئۇ ئاساسەن تۈز ياتقۇزۇلۇپ، ئوڭ

قولنىڭ باش، كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرانچى بارماقلىرى بىلەن سىمنى ئىلىش، سول قولداپەدە باسقۇچ ئارقىلىق سىمنى بېسىش ۋە سىيرىش ئۇسۇلى بىلەن چېلىنىدۇ. ئاۋازى يېقىملىق ۋە تېيىلما ئاھاڭلارغا باي بولۇپ، پەۋقۇلئاددە تەۋرىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ ئون ئالتە ياكى ئون سەككىز جۈپ سىمى بولىدۇ، ھەربىر جۈپ سىمى بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ.

15. چاڭ

چاڭ ¨قالۇننىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان قەدىمىي چەكمە چالغۇ. ئۇنىڭ ئاۋاز ساندۇقى قالۇنغا ئوخشاش كەڭ، ياپىلاق بولۇپ، ئالدى تار، كەينى كەڭرەك ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ قوش پازىلىق (چوڭراق)، يالغۇز پازىلىق (كىچىكرەك) ئىككى خىل نۇسخىسى بار. ئادەتتە ئۈچ ياكى تۆت پولات سىم بىر گۇرۇپپا بولۇپ، بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ. بۇرۇن سەككىز ¨ئون گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى بولغان، كېيىنچە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ئون ئۈچ ¨ئون سەككىز گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. چاڭ ئۇيغۇر ئوركېستىرىدا ئاساسلىق چالغۇ.

چاڭ ئىككى يېرىم گۇرۇپپا ئاۋاز دائىرىسىگە ئىگە، ئۇنىڭ سازلىنىشى يەتتە ئاۋازلىق باسقۇچلار تەرتىپى بويىچە ئۈچ قۇر تىزىلغان، ئوڭ تەرەپتىكى قۇر g دىن f1 ئاھاڭغىچە، ئوتتۇرىسىدىكى قۇر ئۇنىڭدىن سەككىز گرادۇس يۇقىرى بولۇپ، g1 دىن f2 ئاھاڭغىچە، سول تەرەپتىكى قۇر d2دىن c3 ئاھاڭغىچە، (ئارىلىقتا #f ئاۋازىمۇ بار.) چاڭ بامبۇكتىن ياسالغان بىر جۈپ چوكا بىلەن سىملارغا ئۇرۇپ چېلىنىدۇ. چوكىنىڭ ئۇچىغا رېزىنكە ياكى كىگىز قويۇلغان بولىدۇ. ئاۋازى جاراڭلىق كېلىدۇ.

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار دېگىنىمىز ¨قول ياكى چوكا تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان تارىسىز چالغۇ ئەسۋابلار. بۇنداق چالغۇ ئەسۋابلار مۇزىكىنىڭ رىتىمىنى بەلگىلەيدۇ، ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشىدۇ.

16. تەبلۋاز

بۇ دۇمباق تىپىدىكى ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋاب. دۇمباق بولسا خىلمۇ خىل چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ئاساسىدۇر. بەزىبىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، دۇمباق ئىككىمىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. كىشىلەر ئەڭ دەسلەپ سىلىندىرسىمان ئويما ياغاچلارغا تېرە كېرىپ، قول بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق گۈلدۈرلىگەن ئاۋازلارنى چىقىرىشنى

بىلگەن. كېيىنچە، دۇمباقنىڭ چوڭ ¨كىچىك، ئۇزۇن ¨قىسقىلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل شارائىتلارغا ماسلاشقان نەغمە تەبىلۋازى، جەڭ تەبىلۋازى قاتارلىقلارنى كەشىپ قىلغان. ەرچە تەبىلۋاز ياسىلىش جەھەتتە دۇمباقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ سىلىندىرىنى ئۇزۇن، ئۈستىنى كەڭ، ئاستىنى تار ياساشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئاۋازىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە ياڭراقلىقى ئاشۇرۇلغان.

17. ناغرا

بۇمۇ دۇمباق تىپىدىكى قەدىمىي سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى، ناغرا قەدىمىي زامانلاردا ھەشەمەتلىك مۇراسىملار ۋە جەڭلەردە داغدۇغا پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. ھازىر ھېيت ¨بايرام ۋە توي ¨تۆكۈنلەردە ئىشلىتىلمەكتە. ناغرا ¨دۇمباق، تەبىلۋاز قاتارلىقلاردىن كېيىنرەك قېپىنى مىس ۋە چويۇندىن ياساش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. ئۇ ئۈستى كەڭ، ئاستى تار قىلىپ مېتالدىن ياسالغان سىلىندىر قاپنىڭ يۈزىگە ئېشەك ياكى موزاي تېرىسى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەمدە چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك ناغرا دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ. چوڭ ¨كىچىك ناغرىلارنىڭ ئېگىزلىكى ئون توققۇز ¨ئوتتۇز بەش سانتىمېتىر، يىزىنىڭ دىئامېتىرى يىگىرمە بەش ¨ئوتتۇز سەككىز سانتىمېتىر بولىدۇ.

18. داپ

داپ ¨دۇمباق تىپىدىكى تەرەققىي قىلغان سوقا چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئاۋازى جۇشقۇن، ئۆزى يەڭگىل، ئىشلىتىشكە ئەپچىل قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇ قول بارماقلىرى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان، ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھېسابلىنىدۇ، بەزى كلاسسىك ئۇسسۇل ۋە مەشرەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئورۇنلىنىدۇ.

داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. يۈزلىكىگە ئات، ئۆچكە تېرىلىدى كېرىلىدۇ. گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق تۆمۈر ھالقىلار ئېسىلىدۇ، ئۇلار داپ چېلىنغاندا شىلدىرلىغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى چىقىرىپ بېرىدۇ. داپنىڭ تۈرلىرى چوڭ ¨كىچىك ھەرخىل بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىلشتىلىش ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ. بەزى ناخشا ¨ئۇسسۇللاردا ئىشلىتىدىغان كىچىك قوڭغۇراقلار بېكىتىلىدۇ. مۇزىكا ئورۇنداشتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ داپنىڭ دىئامېتىرى قىرىق سانتىمېتىر، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى بەش يېرىم سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

19. ساپايە

ساپايە دەسلەپتە ياۋا ئۆچكىنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياسالغانىكەن. ئادەتتە ئۇ ئىككى تال دۈگىلەك قىسقا ياغاچ كالتەكنى بىر – بىرىگە جۈپلەپ، ئوتتىگىرەك ئورنىغا ئىككى تال چوڭ تۆمۈر ھالقا بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ. ھەربىر تۆمۈر ھالقىغا ئۆتشاق تۆمۈر ھالقىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. ساپايىنى چالغاندا كىچىك تۆمۈر ھالقىلارنىڭ ياغاچ ساپقا تېگىشىدىغان ئورنىغا ئاۋازنى جاراڭلىق چىقىرىش ئۈچۈن قەلەي بېكىتىلىدۇ. ساپايە دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قىرىق ئالتە سانتىمېتر، چوڭ تۆمۈر ھالقىنىڭ دىئامېترى توققۇز سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

20. قوشۇق

قوشۇقمۇ ئۇيغۇر مەشرەپى ۋە مۇزىكىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇققا ئانچە ئوخشاشمىغان شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر خىل چالغۇ ئىكەن. كېيىنچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوشۇق ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن. شۇنىڭ بىلە بۇ چالغۇ«قوشۇق»دەپ ئاتالغان. ھازىر ئىشلىتىۋاتقان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەھەتتە تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى سەل يوغان بولۇپ، ئوستىگە خىلمۇ خىل نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدۇ. قوشۇق چېلىشتا، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چاڭ تۇتۇپ، قوشۇقلارنىڭ دۈمبىسىنى بىر –بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول قول ئالقىنى بىلەن بەدىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى (مۈرە، تىز ۋە باشقا جايلار)غا، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ، مۇزىكا رىتىمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىمىز.

21. تاش

تاش –چاقچۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېلىپسىمان تاشتىن ئىبارەت. بۇ خىل تاش ھەربىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر –بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا تاش ئىشلىتىشمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

ئېلىپسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتر، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدا تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، ئاپتونوم رايونىمىز دۇنيا مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى بولۇپ قالماقتا. ئىشىنىمىزكى،

تەتقىقاتچىلىرىمىز، چالغۇچىلىرىمىز ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملىرىمىزنىڭ تىرىشىپ ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۆپ مەنئۇى بايلىقلىرىمىز دۇنياغا نامايەن بولغۇسى.

سەندەل

سەندەل ¨ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرىدە ئاياغىنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى بىر چېتىگە ئۈستى يۈزى يېرىم كۋادرات مېتر، ئېگىزلىكى يېرىم مېتر كېلىدىغان تۆت پۇتلۇق بىر شىرە قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاستىغا چويۈن، تۆمۈر ياكى مىستىن ياسالغان چوغدان (سەندەل) قويۇلىدۇ. چوغدانغا كۆيدۈرۈلۈپ ئىسى قالمىغان ئوتۇن كۆمۈرنىڭ ياكى ئىسسىز كۆمۈرنىڭ چوغى ئېلىنىدۇ. شىرە پاختىلىق كۆرپە ياكى يوتقان بىلەن يۆركەپ قويۇلىدۇ. پۇت ¨قولنى ئىسسىتماقچى بولغان ئادەملەر پۇتىنى شىرە ئاستىغا تىقىپ ئولتۇرۇپ ئىسسىنىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا يارۇ بۇرادەرلەر يىغىلىپ سەندەل ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ، كىتابخانلىق قىلىشىدۇ. بەزىدە يەنە شىرە ئۈستىگە داستىخان سېلىپ چاي ئىچىشىدۇ. قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرى ئاياغ تەرەپىنى سەندەلنىڭ ئاغزىغا قارىتىپ ئورۇن تەييارلاپ ئۇخلاشقىمۇ بولىدۇ. سەندەلنىڭ ئۈستىگە بوۋاق باللارنىڭ بۆشۈك كۆرپىلىرى يېيىلىپ، ئىسسىغاندا كۆرپىنى بۆشۈككە سېلىپ بوۋاقنى بۆلىسە، بالا تولىمۇ راھەت ھېس قىلىدۇ. سەنبەدەلنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چوغدان قىسمى ئادەتتە چوڭقۇرراق بولۇپ، تۆت ئەتراپى يەر يۈزىدىن ئۈچ ¨تۆت سانتىمېتر ئېگىزرەك ياسىلىدۇ.

تونۇر

ھۆنەر ¨كەسپىنىڭ بىر تۈرى بولغان تونۇر ¨نان يېقىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما، تونۇر ئۇيغۇرلاردا ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى«ئۆي تونۇرى»دەپ ئاتالسا، يەنە بىرى«ناۋاي تونۇرى»دەپ ئاتىلىدۇ.

تونۇر مۇنداق ياسىلىدۇ: سېغىز توپىغا قوي يۇڭى ياكى كالا يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇز سۈيى بىلەن لاي قىلىنىدۇ. لاينى دەسسەپ، چەيلەپ ئوبدان پىشۇرۇلىدۇ. پىشقان لاي بىلەن وتنۇرنىڭ ئاستى بىلەن ئاغزىنىڭ دىئامېترى ئوخشىغان دەرىجىدە قورساقلىق قىلىپ، تونۇر ياسىلىدۇ. مۇشۇ شەكىلدە چوڭ ھەم كىچىك تونۇرلار ياسىلىدۇ. بۇ خىل تونۇر خەلق ئارىسىدا«ناۋاي تونۇرى»دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل تونۇرنىڭ كىچىكلىرىنى

ئائىلىلەردىمۇ ئىشلەتكىلى بولىدۇ، ئائىلىلەردە پىششىق خىش ياكى ئوتقا چىدامىلىق خىش بىلەن ياسالغان تونۇرلارمۇ بولىدۇ. بۇلار«ئۆي تونۇرى»دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرىقىدەك تونۇرلار ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇلار«يەر تونۇرى»نىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەر تونۇرىدا بىر قېتىمدا بەش –ئون نان پىشۇرغىلى بولىدۇ.

يەر تونۇرى مۇنداق ياسىلىدۇ: يەرگە تېيىز ئورەك كولىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ياپىلاق ياكى يۇمىلاق تاش گۈمبەز شەكلىدە تىزىلىدۇ. ئۇنىڭغا بىر ئېغىز، بىر مورا قويۇلىدۇ. تونۇرنىڭ تەكتىگە چوڭ ياپىلاق تاش ياتقۇزۇلىدۇ ياكى بولمىسا توپتۈز قىلىپ لايلىنىدۇ. تونۇرنىڭ سىرتى لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ. ئوت قالىنىپ (ئوتۇن قالىنىدۇ) تونۇر قىزىغاندا، چوغ ۋە كۈللەر تارتىپ چىقىرىۋېتىلىپ، راسلانغان نان تونۇر ئىچىگە تىزىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئاغزى بىلەن مورىغا تاش قويۇپ ئېتىپ، سىرتى لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ. شۇ تەرىقىدە ئىككى –ئۈچ سائەتتە نان پىشىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر خەلقى شەھەرلەشكەنگە قەدەر نانغا بولغان ئېھتىياجىنى يەر تونۇرى ئارقىلىق قامداپ كەلگەن.

جۇۋازچىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ جۇۋازچىلىقى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، شەكلى ئاددىي، تەننەرخى ئەرزان، مېيى سۈپەتلىك.

جۇۋازچىلىق سايمانلىرى: ئاددىيغىنا بىر ئېغىزلىق ئۆي، گۈندا، باچكا، قايچا، ئوق، لەنگەر، بوك، چۈلۈك، پوتلا بويۇنتۇرۇق، ياغ ئېلىش قاچىسى، تېگىق ئۈچۈن ئارقان، قايچا ياغاچ كۆتىكىگە ئىلىپ قويىدىغان تاش ياغ ساقلاش ئۈچۈن تولۇمچىلاپ سويۇلغان تېرە (تولۇم)، چاۋا (مايلىق كۈنجۈرە يۇك قېتىلمىسىدىن ياسالغان كوزا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، جۇۋازنىڭ ئاساسىي سايمانلىرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ.

جۇۋازنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى: بىر مېتىردىن ئېگىز قۇچاق يەتمەيدىغان كۆتەك ئۆي ئوتتۇرىسىغا بېكىتىلىدۇ. كۆتەكنىڭ ئۈستى كەڭ، ئاستى تەرەپ تار قىلىنىپ ئويۇق ئويۇلۇپ ئاستىغا ئامۇت ياكى ئالما ياغىچىدىن ئاغزى كىچىك، قورسىقى يوغان (تۆكۈرۈك قاچىسى شەكلىدە) ئويۇلغان باچكا قويۇلىدۇ. كۆتەكنىڭ ئاستىنقى بىر تەرىپى ئويۇلغان بولۇپ، بۇ ياغ تۆكۈلى قويۇش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان كۆتەك گۈندا دەپ ئاتىلىدۇ. ئاچا شەكلىدە ئۆسكەن قارىغاي ياغىچىدىن قايچا ياساپ گۈندىغا ئاچىنى تىرەپ قويىدۇ. ئاچىنىڭ

كۆتىكى تەرپەنى ياپىلاق قىلىپ ئۇتتۇرىسىغا بىر ئويۇق ئويۇپ، ئويۇققا قىلچاڭ دەپ ئاتايدىغان ياغاچنى تىك بىكىتىپ، ئۇنىڭ ئۇچىغا تۆشۈككە چولۇك ياغاچ ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ (ئۇنى پوتلا دەپ ئاتايدۇ). قىلچاڭ ئۇچىغا بۆك بدەپ ئاتىلىدىغان ياغاچ ئويمنى يىپ ئارقان بىلەن تېڭىپ تۇرغۇزىدۇ. ئاندىن ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى گۈندىدىكى باچكىغا، يۇقىرىقى ئۇچىنى چوتلا ياغاچقا تېگىپ قويۇلغان ياغاچ ئويما ¨بۆك ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قايچا (ئاچا) ياغاچنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. گۈندىنى ئارىغا ئېلىپ تۇرغان قايچا ئاچىسىنىڭ تاشقى تەرىپىگە بويۇنتۇرۇق بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇنىڭغا ئات ياكى كالا قوشۇلىدۇ (جۇۋازغا كۆپرەك كالا قوشۇلىدۇ).

ماي چىقىرىش ئۇسۇلى: ماي چىۋشىدىغان باچكا ئىچىگە مايلىق دان چىۋشۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھەيدەشتىن بۇرۇن قايچا ياغاچنىڭ كۆتەك تەرىپىگە تاش ئېلىپ قويىدۇ. تاش ئېغىرلىقى چوك تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قىرىق بەش گرادۇسلۇق يانتۇلۇق ھاسىل قىلىدۇ. كالا ھەيدەلگەندە جۇۋازچى چىگىتنى ئوق ئاستىغا ئىتتىرىدۇ. ئوق تاشنىڭ ئېغىرلىق بېسىمى بىلەن چىگىتنى يانجىيدۇ. چىگىت كۈنجۈرىگە ئايلانغاندا مايلىق دان سىلىنىدۇ. جۇۋاز ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ. ئوق ئاستىدا دان يانچىلىدۇ. دان يانجىلىپ بولغاندا، چىغ بېسىلىدۇ. چىغنىڭ يانجىلىش بېسىمى ئارقىلىق داندىن ماي تامىدۇ. دان ۋە چىغ يانجىلىپ بولغاندا گۈندا ئىچىدە بىر قاتماللىق پەيدا بولىدۇ، بۇنى جۇۋازچى بوشىتىۋېلىپ پارچىلاپ، ئايلانما ئوق ئاستىغا باسىدۇ. بۇ چاغدا دەسلەپ جۇۋازچى قولى مايلىشىدۇ. ماي پىشقاندا، قول قۇرۇقلىشىدۇ. جۇۋازچى بۇنىڭدىن مايىنىڭ ئېلىنىپ بولغانلىقىنى بىلىپ جۇۋازنى توختىتىدۇ.

ماي ئېلىپ ساقلاش ئۇسۇلى: بىر جۇۋاز كۈنىگە بىر قېتىم ئۇلاغ ئالماشتۇرۇش بىلەن ئون ¨ئون ئىككى كىلوگرام ماي ئالىدۇ. پىشقان مايىنى بەزىلەر ئوقنى چىقىرىۋېتىپ باچكىدىن سۈزۈۋالىدۇ. بەزىلەر گۈندا ئاستىدىكى ئويۇققا قويۇلغان ماي قاچىسىغا، باچكا ئاستىدىكى ماي چىۋشىش تۆشۈكىدىن چىۋشۇرۇپ ئالىدۇ. جۇۋازدىن ھەيدەلگەن ماي«پىششىق ماي»دېيىلىپ، ئاسانلىقچە بۇزۇلۇپ قالمايدۇ. جۇۋاز ھەم كىشىلەر ئېھتىياجلىق بولغان ياغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ ھەم ھايۋانلارنى بورداش ئۈچۈن قۇۋۋەتلىك يەم ¨خەشەك بولغان كۈنجۈرەب تەييارلايدۇ.

جۇۋاۋزغا قاتىدىغا چارپايلار كەچكىچە جۇۋاز ئۇقىنى مەركەز قىلىپ، بۇ يولدا ئايلىنىشىرىدىغان بولغاچقا، ئادەتتە ئۇنىڭ كۆزىنى لاتا بىلەن باغلاپ قويىدۇ.

مېۋە قۇرۇتۇش

يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغان شىنجاڭ مېۋە "چېۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنى قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم، گۈلە، قاق، جىگدە، ياڭاق، ھەرخىل بادام، چىلان، ئەينۇلا، قارىئۆرۈك، پىستە، ئەنجۈر، قوغۇن قېقى، مېغىز ۋە ھەرخىل خورمىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا مېۋە تۈرى كۆپ، ئۇلارنى قۇرۇتۇش ئۇسۇلىمۇ مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر باغۋەنلىرى ئادەتتىكى ئۆرۈك ۋە شاپتۇلنى كاۋاكشىغان مەزگىلدە ئۈزۈپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتىدۇ. ئۆرۈكتىن قاق (گۈلە) تەييارلاش ئۇسۇللىرى خىلمۇ خىل بولۇپ، سۈپەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىرىنچى دەرىجىلىك خۇۋەنى ئۆرۈكنى مەي باغلاشز ئالدىغا قېقىۋېلىپ ئۇنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان جايدا كۆلەڭگە كۆرسەتمەي، نەم تەگكۈزمەي قۇرۇتىدۇ. بۇ خىل گۈلە سۈزۈك، قارامتۇل گۆشلۈك قۇرۇيدۇ. قۇرۇش جەريانىدا شىرە باغلايدۇ. يەنە بەزىدە ئادەتتىكى خۇۋەينى ئۆرۈك ياكى باشقا سورتتىكى ئۆرۈكلەرنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقىۋېلىپ شور تۈزنى قايىنتىپ سوۋۇتۇپ چويلا بىلەن تۆزغا سېلىپ بورىغا يېيىپ قۇرۇتىدۇ. بۇ خىل گۈلىگە چۈۋىن قونمايدۇ، قۇرتلىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈزۈك قۇرۇيدۇ. قۇرت چۈشمەسلىك ئۈچۈن قۇرۇتۇلغان گۈلە قاچىسىغا شور تۈزنى چوقۇپ سېلىپ قويىدۇ.

گۈلىدىن باشقا ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاش ئۇيغۇر باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۆرۈك خورمىسىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ، ئاساسەن مېغىزلىق خورما، مېغىزسىز خورما، ئىسلانغان خورما، ئىسلانمىغان خورما دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئۆرۈك شىرنە يىغىشتىن ئىلگىرى قېقىۋېلىنىپ سېۋەت بىلەن يۇيۇپ سۈيى ساقىپ بولغاندىن كېيىن بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ. ئىككى " ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن، سولىشىپ مەي باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۈچكىسىنى ئاجرىتىۋېلىنىپ قول بىلەن قۇملاقلاپ يەنە بورا ئۈستىگە تىزىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىگە بىر تالدىن مېغىز سېلىپ

قۇرۇتۇلسا مېغىزلىق خورما بولىدۇ. بۇنداق خورما تـوق جىـگەررەڭ بولـۇپ، تەمـى شـېرىن، تەبىئىتـى ئىـسسىق بولىدۇ. مېغىزلىق خورمىنىڭ قىممىتى مېغىزسىز خورمىغا قارىغانـدا يـۇقىرى بولـدۇ. ئىـسلانغان خورمـا قۇرۇتـۇش مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن قۇرۇتۇش خۇمدانى ياسىلىدۇ. خۇمدان ئوتتۇرىسىغا قازان ئېسىپ قويۇلـدۇ. يۇيـۇپ قۇرۇتۇلغان ئۈرۈكنى سېۋەت بىلەن يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە تىزىلغان تاختاي ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىدۇ، بىر خۇمدانغا ئوتتۇز ¨قىرىق سېۋەت، ھەربىر سېۋەتتە قىرىق ¨ئەللىك كىلوگىرامغىچە ئۈرۈك بولىدۇ. سـېۋەت تىزىلـىپ بولغانـدىن كېيىن سەككىز يۈز گرام ئەتراپىـدا گۈڭگـۈرت پـوقىنى خۇمدانـدىكى قازانغا سـېلىپ، خۇمـدان ئـىشكىنى شـمال كىرمەيدىغان قىلىپ يىم ئېتىپ لاي بىلەن سۇۋاپ، خۇمدان ئاستىدىن ئوت يېقىلىدۇ. قازان قىزىپ گۈڭگۈرت پوقى ئىس چىقىرىدۇ. گۈڭگۈرت پوقى بىر سوتكىدا كۆيۈپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىسىدا ئـۈرۈكلەر ئـىشلىنىپ سـارغىيىدۇ. بىـر سوتكىدىن كېيىن خۇمداننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سېۋەتتىكى ئىسلانغان ئۈرۈكلەرنى كۈن چۈشۈپ تۇرىدىغان مەيدانغا سېلىنغان بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ. ئىككى ¨ئـۈچ كـۈن ئاپتاپتـا تۇرغانـدىن كـېيىن ئۈچكـىسىنى ئېلىۋېتـىپ تەڭگىسمان قىلىپ خورما ياسىلىدۇ. كۈن ياخشى بولسا بىر ھەپتىـدە خورمـا قـۇرۇپ سـارغىيىدۇ. بۇنـداق خورمـا رەڭدار ۋە سۈپەتلىك بولۇپ، تەمى چۈچۈمەل، تەبىئىتى مۆتىدىل بولىدۇ.

شاپتۇل قېقى تەييارلاشمۇ ئىسلانمىغان ئۈرۈك خورمىسى تەييارلاشـقا ئوخشـىشىدۇ. شـاپتۇل قېقىنىـڭ تەبىئىتـى سوغۇق بولۇپ، ئىسسىق تۇتۇپ قالغان كـىشلەر ئـۇنى يېـسە يـاكى قاينىتـىپ سـۈيىنى ئىچـسە داۋالاش رولىنـى ئوينايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار باشقا ئۇيغۇرلار قوغۇن، ئەنجۈر، قارىئۆرۈك، ئۈزۈم، ئەينۇلا، ئۈجمە قاتارلىق ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاشمىغان ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇتۇپ، ؛ئۇنىڭدىن قاق تەييارلايدۇ. قۇرۇق يېمىش شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن.

رەڭچىلىك

رەڭچىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن ھۈنەر ¨سەنئەتلەرنىڭ بىرى.

قۇمۇلدىكى بەشقەلئە خارابىسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1200 ¨يىللارغا تەئەللۇق رەڭلىك يـۇڭ توقـۇلمىلاردىن سەككىز خىل رەڭدار يىپتا توقۇلغان چەكمەن، توققۇز ساراي خارابىسىدىن قىزىل، كۆك، سـېرىق، ئـاق رەڭلەرنـى

تەڭشەش ئارقىلىق چوڭجە سۈرتى چۈشۈرۈلگەن، شاپتۇل چېچەكنىڭ بەرگىسى كەشتىلەنگەن يۇڭ پالاسلار، نىيە خارابىسىدىن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ سەككىز يۈز يىل ئىلگىرى دەپ بېكىتىلگەن رەڭدار پالاس، ئۈزۈم سۈرتى چۈشۈرۈلگەن چەكمەن، يەنە كەشتىلىك ئەينەك قېپى (كەشتىنىڭ تېگى يېشىل، قىرغىقىغا جىگەررەڭ شايىدىن جىيەك تۇتقۇلغان سېرىق، كۆك، سۆسۈن، قارا قوڭۇر رەڭلەردە يۇمىلاق گۈللەر شەكلى چۈشۈرۈلگەن) پەردار قۇتىسى ۋە خىلمۇ خىل رەڭدار يىپلار تېپىلدى. بۇلار ئۇيغۇرلاردا رەڭ ئىشلەش سەنئىتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر بوياقچىلىقى رىسالىسىدە:«خۇدا بىر يىلنى ئۈچ يۈز ئاتمىش بەش كۈن ياراتتى. پىرى كامىللار ھەركۈنى خۇدانىڭ مۆجىزىسىدىن بىرىنى تاللاپ ئۈچ يۈز ئاتمىش بەش مۆجىزىدىن يەتمىش ئىككى خىل رەڭ كەلتۈرۈپ بۇ كەسپىنى راۋاج ئەتتى...»دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار شاپتۇل چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى، ئانارگۈلى، ئانار پوستى، زاراڭزا چېچىكى، گىلسۇرۇخ، لەيلىگۈل، ياڭاق پوستى، ئوردان، جىگدە پوستى، تۇخۇمەك، ئۈجمە قوۋزىقى، ئۆرۈك قوۋزىقى، سېرىق سەبدە، كېۋەز غوزىسى، زاك، زەمچە، كاتاپ، ئىتئۈزۈمى، تاجىگۈل، ئازغان قاتارلىق گۈل "گىياھلار ھەرخىل مىۋە "چېچەكلىرى، سۈمۈق (كالىي ئالىيۇمىن سۇلفات)، كۆكتاش (مىس سۇلفات)، گىل (مانگان X II ئوكسىدى)، قىزىل تاش رەڭ (قىزىل تۆمۈر دوردىسى) دەرەخ پورلىرى، ئۆسۈملۈك يىلتىزى، رەڭلىك توپا، سېغىز قاتارلىق تەبىئىي خام ئەشيالارنى مەنبە قىلىپ، گۈڭگۈرت پوقى شاپتۇل چېچىكى، گۆش رەڭ، زانكا، زەيتۇنە، ئانارگۈلى، توق قىزىل، ئاچ سېرىق، قارا، سوسىيە، توق سېرىق، نەش رەڭ، كاۋا چېچىكى، يېشىل، ھارا رەڭ، سۆس ھاۋارەڭ، قارا قىزىل، قارا كۆك قاتارلىق نەچچە ئون خىل رەڭ ۋە خىلمۇ خىل سىر پەرداز بۇيۇملىرى ئىشلىگەن.

رەڭ ئىشلەش ئۇسۇلى: ئوخشاش تىپتىكى گۈل "چېچەكلەر دەرەخ قوۋزىقى، مىۋە پوستى قاتارلىقلارنىڭ قايناتما بىرىكمىسىدىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان. مەسلەن، تۇخۇمەك گۈلى، ئىنەكپىتى (ئابدىمىلىك)، قارىقات، ئالقات، ئاق يانتاق ئۇرۇقى بىرىكمىسىدىن قارا كۆك رەڭ، ئاق تېرەك پورىدىن پوررەڭ، قارىغاي يېلىمى، ھەشقىپىچەك، گۈلى، نۆشۈدۈردىن ئاق رەڭ، ئازغان ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ، پىياز پوستىدىن يېشىل كۆك رەڭ، توز تېشى ۋە باشقا. ھەرخىل رودىلاردىن كۆك، يېشىل، زەڭگەر رەڭ، زىرق ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ، قارائۈجمە قۇرۇم قاتارلىقلاردىن قارا

رەڭ، يۇلغۇن چېچىكى، ئانار پوستلىرىدىن ئۆز رەڭگىدە رەڭ، ئوردان بىلەن ياغاچ پوستى بىرىكمىسىدىن ئاچ قىزىل رەڭلەر ئىشلىگەن، ئىپىتشلارغا قارىغاندا، خوتەن قاراغۇ تاغ، ئالتۇنتاغ باغرىدا ئۆسىدىغان ھەرخىل گۈل گىياھلاردىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان.

ئۇيغۇرلار ھەرخىل پەرداز بويۇملىرىنى ئىشلەشكىمۇ ماھىر بولغان، ئۇلار لەۋسۇرۇخ، مەڭز سۇرۇخ، يىتقاق سۇرۇخ، قاشلىق، چاچ مېيى قاتارلىقلارنى خېلى بۇرۇنلا ئىشلىگەن. مەسىلەن، زاراڭزا چېچىكىنى مەلھەم قىلىپ نۆكچە ھالىتىدە لەۋسۇرۇخ، مەڭز سۇرۇخ (ئەڭلىك) ئىشلىسە، گۈلسۇرۇخ بەرگىسىنى سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تەبئىي ئۇپا ياسىغان. خېنىگە مەلۇم نىسبەتتە زەمچە ئارىلاشتۇرۇپ قول پۇت خېنىسى، ئوسما مەلھىمىدىن قاش قارىسى، شاپتۇل مېغىزى، تۇخۇم سېرىقى، سىيادان مېيى ئارىلاشمىسىدىن چاچ مېيى ياسىغان.

ئۇيغۇرلار قايسى خىل گۈل چېچەكتىن رەڭ ئالسا، رەڭنى شۇ گۈل چېچەك ئىسمى بىلەن ئاتىغان. مەسىلەن، ئانارگۈلى، شاپتۇل چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى، پوررەڭ، نىل رەڭ، كاۋاچېچىكى رەڭ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

سەرراپلىق

ئۇيغۇر سودىسى ئىچىدە ئاساسىي سالماق ئىگىلەيدىغان سەرراپلىقتىن ئىبارەت ئالتۇن، كۈمۈش، يامبۇ، تىللا ۋە چەت ئەل پۇلى، بىرىليانت، ئۈنچە مەرۋايىت، لەئلى جاۋاھىر، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھالىق مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىرخىل كەسىپ بار. بۇ كەسىپ كۆرۈنۈشتە، ئالتۇن، كۈمۈش، سېتىپ پايدا كۆرىدىغان تىجارەتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان، شۇنداقلا مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كېپىللىك قىلىدىغان يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بىر خىل كەسىپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر سەرراپلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى: ئازادلىققىچە سەرراپلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۇقىرى ئىناۋەتلىك بىر خىل كەسىپ بولۇپ، ئۇ ھېنى دەۋردە دۆلەت مالىيە كۆچىگە خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

سەرراپلارنىڭ تىجارەت ئۇسۇلى: ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە تىللا سارىيى، ئالتۇن سارىيى، سەرراپ بازىرى دېگەن مەخسۇس بازار، سارايلار بولىدۇ. چوڭ سەرراپلار ساراي ھۇجرىلاردا مەخسۇس دۇكان ئاچىدۇ. ئۇششاق تىجارەت قىلغۇچى (سەرراپلار بۇلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ سەرراپلارنىڭ سېتىۋالغۇچى، بازارنى كۆزىتىش ئادەملىرى)

هازىرقى پاي چېكى بازىرىغا ئوخشاش ئالتۇن، كۈمۈش، يامبۇ، ئالتۇن ئاسقىلارنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ باھا تالاشتۇرۇپ ساتىدۇ. ئۇلر يەنە چەت ئەل پۇلىنىڭ ئىناۋىتى (قىممىتى) نى ساقلايدۇ.

شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن كېيىن 1949 " يىلىغىچە چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلىمۇ كۈمۈش قىممىتىگە سۇندۇرۇلغان. مەسىلەن، بىر سەر تەڭگە تۆت يۈز داچەن ھېسابلىنىپ، تۆت يۈز داچەنگە تەڭ بىر سەرلىك قەغەز پۇل چىقىرىلغان. ھۆكۈمەت قەغەز پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن سەرراپلارغا مۇھتاج بولۇپ كەلگەن. مۇبادا كۈمۈش باھاسى ئۆسسە، قەغەز پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ ھۆكۈمەت زىيانغا ئۇچرىغان. شۇڭا سەرراپلار ئۆتمۈشتە دۆلەت مالىيە كۈچىنىڭ مۇھىم يۆلەنچۈكى بولغان.

ئۆتمۈشتە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مال باھاسى سەرراپ بازىرىدىن ئالتۇن "كۈمۈش باھاسىنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ ئارقىلىق پۇل پاخاللىقى ۋە مال باھاسىنىڭ تۇيۇقسىز ئۆرلەپ كېتىشىدەك ئىقتىسادىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئوينىغان.

ھاممام

ھاممام دېگەن سۆز ھازىرقى زامان تىلىدا پارلىق مۇنچا دېگەندىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن مەزگىللەردە كۆپرەك تاغلىق دالا، قارلىق ئورمانلاردا ماكانلاشقان، تاش تىزىپ ئوچاق ياساپ تاماق ئەتكەن، قازاندىن تاشقان سۇ، تاشقا چۈشۈپ ھور ھاسىل بولغان، بۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن، ئۇلار كېيىن شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن، ئائىلىۋى تاش ھاممام ياساپ تازىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتكەن. كېيىنكى سودا تەرەققىياتى نەتىجىسە پەيدا بولغان ئاۋات كوچا بازارلاردا بىر قەدەر مۇكەممەل ھامماملارنى سېلىپ، ئۇلۇغ كارۋان يولىنىڭ قوناقلىرى، سودا كارۋانلىرى، ساياھەتچىلەرگە يۇيۇنۇشقا ئىمكان ياراتقان ۋە ھاممامدىن ئىبارەت بۇ تازىلىق مۇئەككىلىنىڭ جاھانغا تارقىلىشىغا بەلگىلىك ئاساس ياراتقان.

ئۇيغۇر ھامماملىرى بىر كىشىلىك يۇيۇنۇش ئۆيى ۋە كۆپ كىشىلىك ھورلىنىش ئۆيىدىن ئىبارەت قۇرۇلمىغا ئىگە.

ئۇيغۇرلار ئىككىنچى بىر كىشى بار جايدا يالىڭاچ يۇيۇنۇشنى ئەدەبسىزلىك ھېسابلايدۇ. شۇڭا ئايرىم ئۆيدە يۇيۇنىدۇ. ئايرىم ئۆيلەر قاتار سېلىنغان بولۇپ، ھەممە ئۆينىڭ ئۈستىدىن سۇ ئىسسىتىدىغان قازانغا تۇتاشتۇرۇلغان

چاقچۇق (ساپال)نور ئۆتىدۇ. ھەربىر ئۆي ئۈستىدە نورنىڭ سۇ چۈشۈش تۆسۈكى بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر تال شۇمەك بېكىتىلگەن بولىدۇ. قازاندىن چىققان سۇ داۋاملىق نور ئىچىدە ئايلىنىپ تۇرىدۇ. قايسى ئۆي لازىم قىلماق بولسا جۇمەكنى ئۇڭغا بۇرايدۇ. نوردىكى سۇ جەمەك ئارقىلىق چۈشىدۇ. سولغا بۇرىغاندا جۇمەك ئاغزى نورغا تاقىلىپ سۇ توختايدۇ، سۇ بىلەن بەدەننى بىر قەدەر يۇيۇپ بولغانلار ئالدى "ئارقىسنى لۆڭگە بىلەن يۆگەپ ھورلىنىش ئۆيىگە چىقىدۇ. ھورلىنىش ئۆيى چوڭ سېلىنغان بولۇپ، ئورۇندۇق ۋە كارىۋاتلار قويۇلغان بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا تاش قىزىتىش سۇپىسى بولىدۇ. سۇپىنىڭ ئاستى ئوچاق بولۇپ، قالغان ئوت تاشنى ئىسسىتىدۇ. تۈتۈنى ئوچاق ئاستىدىن چىقىپ كېتىدۇ، تاش قىزىقى ئىچۈينى يۇقىرى ھارارەتتە قىزىتىپ كىشىلەر بەدىنىنى تەرلىتىپ كىر يۇمشىتىدۇ. كۆپ ھاللاردا تاشقا سۇ سېپىپ نەملىك ھور پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەرلەش يۇقىرى دەرىجىگە چىقىپ كىرلەر ئۆزلىكىدىن يۇمشايدۇ. ھورلىنىش ئۆيىدە بەش يۈز يەتمىش ئۈچ، خاتەمچىلار (بەدەننى سۈرتۈپ قويغۇچىلار) بولىدۇ. خالىغانلارنىڭ بەدەنلىرىنى سۈرتۈپ مۇلازىمەت قىلىدۇ. ھورلىنىپ بولغانلار قايتا يۇيۇنۇپ چىقىدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەر "ئايال ھاماملىرى ئايرىم تەسىس قىلىنغان. ئۇيغۇر ھاماملىرى تېز كىر چىقىرىش، بەدەن يەڭگىللىتىش، سوغۇقتىن ساقلاش، ئۇستىخان ئاغرىقلىرىغا داۋا بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. يەرلىك شەكىلدە ياسالغان مۇنداق ھاماملار ھازىر زامانىۋى مۇنچىلارغا ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى رولىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك.

ھاماملارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئائىت سەئىدىيە سۇلالىسىنىڭ (1533 "1559) ئابدۇرېشىتخان سۇلتانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان بىر يازما يادنامىدا:«بەش يۈز سەكسەن بەش مەھەللە مەسچىتى، تۆت يۈز ئوتتۇز يەتتە ھامام، بىر مىڭ ئالتە يۈز توقسان مەكتەپخانا، بەش يۈزيەتمىش ئۈچ مەدرىس (يۇقىرى بىلىم يۇرتى)، بىر مىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتە كارۋان سارىيى... (قىسقارتىلدى)»بارلىقى يېزىلغان.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن بۇخىل مەدەنىي ئەسلىھەلەر ۋەيران قىلىنىپ گۇلاخ (كۇل خانا)قا ئايلانغان. كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىر كىشىلىكتىن يۇيۇنۇش ئۆيى ياساپ سەرراپ دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭغا چېلەك تاپالمىغانلار كوزا، قاپاق بىلەن سۇ ئېسىپ يۇيۇنۇش ئۆيىنى بەرپا قىلغان. شۇ كۈنلەردە تورۇبىلاشقان سەرراپلار مۇنچا دېگەن نام بىلەن ئىشقا كىرىشتى. ئۇيغۇرلاردا يۇيۇنۇش ئادىتى، ئەر "ئايال بىرلىكتە يۇيۇنۇش مەنئى قىلىنغان ۋە مەيلى ئەرلەر ياكى ئاياللار بىرلىكتە يالىڭاچ يۇيۇنۇش نومۇس دەپ بىلىدۇ. ئادەتتە ئۇيغۇرلار تازلىق

ئۇچۇن ۋە ئەر ـ ئايال مۇناسىۋەتتىن كېيىن يۇيۇنىدۇ. ھەرقانداق ھامام، سەرراپلاردا جىنسىي ئەزا مويلىرىنى ئېلىش ئەسۋابى بولىدۇ. جىنسىي ئەزا مويلىرى تازىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى

پۇتبول

ئۇيغۇرلاردا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەر خىل تەنتەربىيە تۈرلىرى بار. بۇنىڭ ئىچىدە پۇتبول ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ قوزىنى تۇلۇمچىلاپ سويۇپ ئىچىگە يەل (ھاۋا) تولدۇرۇپ ئىشلەنگەن توپنى تېپىش ئۇسۇلى بىلەن قارىمۇ قارشى قەلئەلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزىدىغان«تەپۈك»تېپىش ناملىق بىر ئويۇنى بار ئىدى، دېيىلگەن («تۈرك قامۇسى»، 29 ـ توم، 384 ـ بەت) يەنە«تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»دېگەن كىتابنىڭ 276 ـ بېتىدە پۇتبول، چەۋگەن ئويۇنلىرى ھون دەۋرىدىن بۇيان«تۈركىي قەۋملەر ئارىسىدا ئوينالغان»دېگەن ئىبارىلەر بار.

تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، پۇتبول ياكى توپ تۈركىي قەۋملەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. دەرۋەقە، ئۇ چاغلاردىكى توپ ھازىرقى زاماندىكى توپقا ئوخشاشماستىن«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كۆرسىتىلگەندەك، تۇلۇمچە سويۇلغان قوزا تېرىسىگە يەل قاچىلاپ تېپىش، يىپ توپ تېپىش، يۇمشاق نەرسىلەردىن ياسالغان تېپىنى تېپىش شەكلىدە بولغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ پۇتبول ئويناش ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئادەت بولغان. ئۇيغۇر بالىلىرى ئورما ۋاقتىدا بۇغداي ئېڭىزى، كۆزدە قوناق ئېڭىزى ۋە خامانلاردا ئېشەك مىنىپ ئوغلاق (تۇلۇمچە سويۇلغان قوزا تېرىسىگە سامان تىقىپ ياكى يەل بېرىپ،)چەۋگەن، ۋاللىي ئويناشتىن تاشقىرى، يىپتىن ياسالغان ياكى ئىككى كونا تۇماق ئىچىگە يۇڭ ياكى پاختا تىقىپ توپ قىلىپ، چاپاندىن قاپقا (قەلئە) ياساپ پۇتبول ئوينايدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى مەشھۇر سودىگەر، مەرىپەتچى زات باۋۇدۇن مۇسابايوۋ شىنجاڭدىكى دىنىي مەكتەپلەردە پەننىي دەرس قوشۇپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويىدۇ. 1883 ـ يىلى ئاتۇش ئىكساقتا دەسلەپ ئۈچ سىنىپلىق مەخسۇس پەننى مەكتەپ، 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە زامانىۋى سەككىز سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ سېلىپ، ئالتە مو

يەردە تەنتەربىيە مەيدانى ياسايدۇ. ئوقۇغۇچىلار بۇ مەيداندا يۈگۈرۈش، سەكرەش، مېڭىش، تۇرۇش قاتارلىق ئاددىي تەنتەربىيە مەشغۇلاتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن سىرت، چامباش، پۇتبول، تارتىشماق (ئارقان ۋە كالتەك)، «ئەسىر ئېلىش»، «تاش كەلدى ـ تاش كەتتى» قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.

1902 ـ يىلى باۋۇدۇنبار ئۆز خىراجىتى بىلەن روسىيە، تۈركىيىگە ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتقاندىن كېيىن باشقا تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارىدا پۇتبولمۇ زامانىۋىلىشىدۇ، نەتىجىدە ئۇيغۇر تۇنجى زامانىۋى پۇتبول كوماندىسى قۇرۇلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي پۇتبول پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىدۇ.

1927 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئاتۇش ئىكساقتا قۇرۇلۇغان ئۇيغۇر پۇتبولچىلار كوماندىسى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ پۇتبول كوماندىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ، ئۇلارنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن، شىۋىتسارىيىنىڭ ئىشتىن سىرتقى پۇتبول كوماندىسىنى نۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەينى ۋاقىتتا ئىكساقتا قۇرۇلغان پۇتبول كوماندىسىنىڭ ئەزالىرى گەرچە يېشى يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ، يېڭى زامان پۇتبول مەيدانىدىن ئورۇن ئالىدۇ. كېيىن (1951 ـ يىلى) ياشانغان دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ ئۇيغۇر پۇتبول كوماندىسى غەربىي شىمال رايونى بويىچە چېمپىيون بولىدۇ.

بۇ ئەھۋاللار بىزگە پۇتبول ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دارۋازلىق

دارۋازلىق ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخي مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرلىرىگە تۇتىشىدۇ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كۆپ تەڭرىگە بولغان سېغىنىش ۋە يۈكسەك ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يەردىن مۇئەللەق تۇرىدىغان ئېگىز دارلارنى باغلاپ ئۆزلىرىنىڭ كۆككە ئىنتىلىش روھىنى ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي قارىشىدا دار ئۈستى (تەختىراۋان)گە چىقىش گوياكى تەڭرى ماكانىغا چىققانلىق ھېسابلىناتتى. شۇڭا خەلقىنىڭ ئارىسىدا دارغا چىقىدىغان دارۋاز ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ھەمدە دارغا چىقىش تەنتەنىلىك مۇراسىم شەكلىدە ئۆتكۈزۈلگەن.

مەيدان ۋە دارنىڭ تىكلىنىشى: دار ئۇزۇنلۇق يۈز مېتىر، كەڭلىكى ئاتمىش مېتىر كېلىدىغان جايغا تىكلىدۇ. دار تۆۋرىدىكى ئون مېتىردىكى ئۇزۇن ئۈچ ئوق ياغاچتىن ئۇلىنىش بىلەن ئوتتۇز مېتىردىن ئېگىز تەييارلىنىدۇ دار ئۇستىگە تاختا پەردە ئورنىتىپ ئۇسەبنى قىزىل شەلپە رەڭ بىلەن گۈمبەز شەكلىدە ياسايدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ بايرىقى بولىدۇ، تاختا پەردە ئاستىغا ئۈچ مېتىرلىق ياغاچ توغرىسىغا باغلىنىپ ئىككى بېشىا يالاڭ چىغرىق ئۇچما چىغرىق بېكىتىدۇ ئوڭ تەرپكە گۈلەڭگۈچ شەكلىدە ئارغامچا تېڭىپ ئىككى ئۇچىنى تاختاينىڭ ئىككى بېشدىن چىگىپ قويىدۇ. سول تەرەپكە يەنە ئارغامچا چېگىپ دىئامېترى ئوتتۇز سانتىمېتىر تۆمۈر ھالقا بېكىتىدۇ. دار ئارغامچىسى سەكسەن ئىككىمېتىر بولۇپ ئوق ئارغامچا دېيلىدۇ، ئۇنىڭ بىر ئۇچى تاختا پەردىنىڭ ئاستىغا، تۆۋەن ئۇچىنى ئوتتۇز ¨قىرىق بەش گرادۇسلۇق قىلىپ يەرگە قوزۇق قېقىپ باغلايدۇ. ئارقا تام ئارغامچىسىنى دار تۈۋرۈكىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان قىلىپ، ئۇنى تۈۋرۈكنىڭ قارشى تەرىپىگە باغلايدۇ. يەنە دار ئارغامچىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان توققۇز ¨ئون ئىككى مېتىرلىق ئىكى ئاچا ياغاچ بولىدۇ. ۋنى ھاۋاز ياغىچى دەپ ئاتايدۇ. ئارغامچىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلايدىغان، ئىكى تەرەپكە تارتىپ تۇرىدىغان پەردە ئارغامچا بولىدۇ.

لەنگەر چۇپ (تەڭشەك ياغاچ) ئالتە مېتىر ۋە توققۇز مېتىرلىق بولۇپ ياپلاق ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۇ ھاۋا قارشىلىقىنى پەسەيتىدۇ، دارۋازىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەيدۇ.

دارۋازىنىڭ خاس كىيىمى بولۇپ، پاپاق، سەللە، كەشتىلەنگەن گۈللۈك پۆچقاقلىق زەر تۇتقان شىم، بەلباغ، ئالما ئۈرۈكى دۇخاۋا كالتە چاپاندىن ئىبارەت دار ياسىغۇچىلار، مۇزىكانتلارمۇ مىللىي ئۇسلۇبتا كىيىنىدۇ. دارۋاز مەيدانغا كولدۇرما ئاسقان يۈپۈقلۇق ئات مىنىپ كىرىدۇ. قارشى ئېلىش مۇزىكىسى چېلىنىدۇ.

دار ئۇستى ماھارىتى، ئارقان ئۇسىدە يالىڭاياغ مېڭىش، ئولتۇرۇپ قوپۇش، ئارقانغا مىنىش، ئارقاندا موللاق ئېتىش، كۆزنى تېڭىپ مېڭىش، پۇتىغا تەخسە تېڭىپ مېڭىش، تاقلاپ مېڭىش، ياغاچ ئاياغ بىلەن مېڭىش، داردىن سىيرىلىپ چۈشۈش قاتارلىقلار.

چىغرىق ئويۇنى يالاڭ چىغرىقتا پىرقىراش، بەلنى چىغرىقتا قويۇپ ئۆزىنى تۆۋەنگە ئېتىش ئۆزىنى ئارقىغا ئېتىش، چىغرىق ياغىچىغا پۇتىنىڭ ئۇچىنى ئىلىپ تۇرۇش، بىر قولتۇقتا چىغرىقتا تۇرۇش، بوشلۇقتا شۇڭغۇش ھالىتىدە

تۇرۇش، چىغرىق ھالقىسىغا بىر پۇتنى بىر تەرىپىگە قويۇپ پىرقىراش، ئىككى ھالقىغا پۇتنى سىلىپ ئۆزنى تۆۋەنگە تاشلاش قاتارلىقلار.

دار تىپتىملىك ساز ـ مۇزىكا ساداسى بىلەن ئوينىلىدۇ. دارۋازلار يالغۇزلا ئويناپلا قالماستىن، جانبازلىق، چەۋەندازلىق، سېرىكچىلىكنى بىرگە ئوينايدۇ.

دارغا چىقىش بىر خىل ئالاھىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ، مىڭلىغان تاماشىبىنلار دارنى چۆرىدەپ، دار باشقۇرغۇچىغا ئەگىشىپ دارۋازنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى تىلەپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىشىدۇ. ئۇيغۇر دارۋازلىرى بېلىگە ھېچقانداق«بىخەتەرلىك تاسمىسى»باغلىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر دارۋازلىرىنىڭ چەبدەسلىكى ۋە ھېچنىمىدىن قورقماس باتۇرانە روھى ھەر قانداق تاماشىبىنلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

چېلىشىش

چېلىشىش ـ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىختا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى، قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھېيت ـ ئايەم، سەيلە، توي ـ تۆكۈن قاتارلىق ھەر خىل ئاممىۋى پائالىيەتلەردە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئارا چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئېلىپ بېرىپ، پالۋانلارنىڭ غەيرەت ـ شىجائەتتىنى سىناش ئادەتكە ئايلانغان.

چېلىشىشنىڭ ئالدى بىلەن قاچان، قەيەردە قايسى خەلقلەر تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئەمما، ئۇنىڭ ئۇۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجى ئاساسىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئاپتونوم رايونلۇق موزىيدا 1983 ـ يىلى بارچۇق (مارالبېشى)نىڭ چوك تىم خىرابىلىقىدىن تېپىلغان بىر قىزىل ساپال ھەيكەل ساقلانماقتا. بۇ ھەيكەلدە ئىككى چېلىشچى راسا گىرەلىشىپ كەتكەن. بىر چېلىشچى قارشى تەرەپنى سول يانپىشىغا ئالغان، ياپاشقا چىقىپ قالغان چېلىشچى بولسا، پەيتنى چىڭ تۇتۇپ، قارشى تەرەپنىڭ سول تىقىمى بىلەن ئۇڭ مۇرىسىگە گىرە سالغان بۇ كۆرۈنۈش بىزگە ئۇيغۇرچە چېلىشىش شەكلىنى ئەسلىتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا«قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېلىشما»(ئاتوم، 619 ـ بەت) دېگەن ماقال ئۇچرايدۇ. يۇقىرىقىدەك تارىخىي پاكىتلار چېلىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

دۇنيادىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ ئادىتىدە چېلىشىش ئاممىۋى تەنتەربىيىنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى شەكلى سۈپىتىدە مەۋجۇت. ئەمما چېلىشىش ئۇسلۇبى بىر –بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. جۈملىدىن ئۇيغۇرچە چېلىشىشمۇ باشقا خەلقلەرنىڭ چېلىشىش شەكلىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە.

قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا پەقەت بەل تۇتۇپ چېلىشىش شەكلى ئاساس قىلىنغان. بەلدىن باشقا ئەزالارنى تۇتۇشقا، چەمەك سېلىشقا، چاپۇتلاپ يىقىتىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

چېلىشىش مەيدانىغا چۈشكەن ئىككى پالۋان بېلىگە بەلباغ (پوتا) باغلايدۇ. A تەرەپ B تەرپىنىڭ، B تەرەپ A تەرەپنىڭ بەلبېغىدىن تۇتىدۇ. رېپىر (نازارەتچى) ئۆز ئارا بەل تۇتۇشۇش قائىدىگە ئۇيغۇن بولسا، چېلىشقىشقا كوماندا بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ، كىم يانپاشقا ئېلىپ قارشى تەرەپنى يەرگە يىقىتالىسا، شۇ كىشى غەلبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ. ئۇتقان كىشى مەيداندا قالىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن چېلىششنى خالايدىغان پالۋانلار ئارقا –ئارقىدىن مەيداندىغا چۈشىدۇ ئەڭ ئاخىردا ئۇنىڭ بىلەن بەل سىنىشىدىغان ئادەم چىقمىسا، ئۇ شۇ مەيداننىڭ چېلىشىش پالۋانى بولۇپ قالىدۇ. قومۇل ، تۇرپان قاتارلىق شەرقى شىنجاڭ رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىشىش شەكلى قەشقەرچە چېلىشىش شەكىدىن ئاز –تولا پەرق قىلىدۇ. بۇ رايونلاردىكى چېلىشىش شەكلى بىر قەدەر قەدىمىلىك ئۇسلۇبنى ساقلاپ قالغان.

ئومۇمەن، چېلىشىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى، يېزا –كەنتلەردە چېلىشىش ئويۇنى قىش –يازدىكىدەك ئېتىز –ئېرىق بېشىدا، ئەمگەك مەيدانلىرىدا خالىغان پەيتتە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرۇشتىن تاشقىرى، ھەر يىل ئاممىۋى مۇراسىملاردا كۆلىمى چوڭ بولغان چېلىشىش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. چېلىششنى باللىق دەۋرىدىن باشلاپ مەشىق قىلىدۇ. ئادەتتە ھەر بىر يۇرتنىڭ بىر قانچە نەپەر چېلىشىش پاۋالنلىرى بولۇپ، يۇرت جامائىتى ئۇلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدۇ ۋە مۇشۇ ماھىرلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. ئەگەر بىرەر جايدا چېلىشىش بولىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپسا، ھەر قايسى يۇرت جامائەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ چېلىشچىلىرىنى ئېلىپ، شۇ سورۇنغا ھازىر بولىدۇ.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرچە چېلىشىش شەكلى مىللىي تەنتەربىيىنىڭ مۇھىم تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، خەلقئارا مۇسابىقىلەردە ئۆز ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلماقتا.

ئوغلاق تارتىشىش

ئوغلاق تارتىشىش ¨ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئات ئۈستى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ«ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»دەۋرىنىڭ يالدامىسى. بۇ ئويۇن ئادەملەرنىڭ باتۇرلۇق ۋە جەڭگىۋارلىق خىسلىتىنى نامايان قىلىدىغان پات ئۈستى مەشىقى بولۇپ، ئاتنى ئەڭ بۇرۇن قولغا كۆندۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمەكتە.

ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇسابىقە شەكلىدە توي ¨تۆكۈن، ھېيت ¨مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئويۇنشتۇرۇلىدۇ. ئوغلاق تارتىشىش كۆپرەك چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەردىن چەترەك يېزا ¨قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇنداق يۇرتلارنىڭ كۆپچىلىكىدە مەخسۇس ئوغلاق تاتىشىش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن چەۋەندازلار بولىدۇ. ئۇلار ئوغلاق تارتىش خەۋرىنى ئاڭلىغان ھامان ئالاھىدە تەربىيىلىگەن ئاتلىرىنى مىنىپ، يۇرت ¨مەھەللەر بويىچە سەپ تارتىپ بەلگىلەنگەن ئوغلاق تارتىش مەيدانىغا ھازىر بولىدۇ. ئوغلاق تارىشقا قاتنىشىدىغان چەۋەندازلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. ئوغلاق تارتىششى مۇسابىقىسگە قاتنىشىدىغان ئىككى تەپ تەييار بولغاندىن كېيىن، مۇسابىقىنى تەشكىللىگۈچى شەخس ئالدىن تەيارلىغان ئوغلاقنى بالگىلەنگەن ئورۇنغا تاشلاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ. ئىپتى يۈگۈرۈك ماھىر چەۋەندازلار بەس ¨بەس بىلەن ئات چاپتۇرۇپ، ئوغلاقنى بۇرۇن ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ ئۇزەڭگە ئاستىغا ياكى تىقىمغا بېسىۋالغۇچى ئوغلاقنى باشقىلارغا تارتتۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن نىشانغا قاراپ قۇيۇندەك چاپىدۇ.قارشى تارەپ ئۇنى قوغلايدۇ. يېتىشۋالغان چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوغلاقنى تالىشۇد. شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان ئوغلاق تارتىشىش جېڭى باشلىنىدۇ. ئوغلاقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىش يۆنىلىشىنى توسىدۇ. ئىپتى كۈچلۈك، قاۋۇل چەۋەندازلار غۇژمەك بولۇۋېلىپ ئوغلاق تالىشۋاتقان جەڭ سورۇنىغا بۆسۈپ كىرىپ ئوغلاقنى تارتىپ چىقىشقا مەسئۇل بولىۇ. مۇشۇنداق قياتا ¨قايتا تالىشىش، تارتىشىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا كىم ئوغلاقچىلار توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن پەللىگە تاشلىيالىسا (ئوغلاق تاشلاش نىشانى كۆپىنچە ئوغلاق تارتىشىش مەيداندىن يىراقراق بولغان مەلۇم يۇرت ئىچىدىكى ئابرويلۇق بىر ئادەمنىڭ ئۆيى ياكى چەترەك بىر جايغا نىشانلاپ سىزىلغان چەمبەر قىلىپ بەلگىلىنىدۇ) شۇ تەەپ غەلىبە قىلغان بولىدۇ. وغلاق تارتىشقا غالىپ كەلگەن

تەرەپ ئوغلاق تارىششنى تەشكىللىگۈچىلەر تەرىپىدىن ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىدۇ. ئوغلاق تاشلىغان ئۆي ئىگىسى بۇ ئۆيۈن شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ ۋە مەشرەپ ئۆيۈشتۇرىدۇ. .ئۇتۇپ چىققان ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل تاۋار باغلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇرت ¨مەھەللىلەر بويىچە كوللېكتىپ ئىككى سەپ بولۇپ ئوغلاق تارتىشتىن باشقا يەنە ئىككى چەۋەنداز ئارىسىدا يەككمۇ يەككە ئوغلاق تارتىشىش ئۇسۇلىمۇ بار. ئۆز يۇرتلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىكى چەۋەنداز مەيدانىغا چۈشكەندىن كېيىن، تەييارلانغان ئوغلاق مەيدانغا تەشلىنىدۇ. ئۇلار يەردىكى ئوغلانى تارتىشقىشا باشلايدۇ، كىمنىڭ كۈچى ئارتۇق، ئېتى كۈچلۈك بولسا، شۇ كىشى ئوغلاقنى تارتىۋالىدۇ، يەككە تىركىشىش ناھايىتى جىددىي بولىدۇ. تىركىشىش نەتىجىسىدە ئوغلاقنى قولدىن بەرمىگىنى غەلىبە قىلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق يەككە ئوغلاق تارتىشىش كىچىكرەك دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئات ئۈستىدە ئوينىلىدىغان ئويۇنلار ئىچىدە ئوغلاق تارتىششتىن باشقا يەنە«ئات بەيگىسى»،«تەڭگە ئېلىش»،«قىز قوۋار»،«ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش»،«يەردىن ياغلىق ئېلىش»قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئويۇنلارمۇ بار. بۇ ئويۇنلار كۈچلۈك جەڭگىۋارلىقنى تەلەپ قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن بۈگۈنكى كۈندە مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

جانبازلىق ، چەۋەندازلىق

ئۇيغۇرلاردا جانبازلىق (چامباشچىلىق) ۋە چەۋاندازلىق (ئات ئۈستى ماھارىتى) خېلى تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر جانبازلىقى ئۆزگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر، قەيسەر، مەردانە خاراكتېرى ۋە جاسارىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار مۇشت ماھارىتى، پەشۋا ماھارىتى، ئالىقان ماھارىتى، يەل (چىگۇڭ)ماھارىتى، قان ماھارىتى، يانپاش ماھارىتى، يوروشۇن ئاشكارا تېز ھوجۇم قىلىش ماھارىتى، تاش چىقىش، تۆمۈر ئىگىش، پىچاق ئېتىش،زەربىن توسۇش ۋە قارشى تەرەپنىڭ تىغىنى تۇتۇش ماھارىتى، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئومۇتبازلىق، كالتەكبازلىق، موللاق ئېتىش، ئېگىزگە سەكرەش، توسۇقلاردىن ئۆتاۋش، ئوت چەمبىرىكىدىن ئۆتۈش، كۆز باغلاش، ئاتەشپەرەسلىك قاتارلىق جانبازلىقنىڭ خىلمۇ خىل ماھارەتلىرىگە ماھىر. ئۇزاقتىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر جانبازلىقى ھازىر تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇر جانبازلىق كوماندىسى قۇرۇش بىلەن يىگىرمە نەچچە ئورۇندا

مەشىق مەيدانى، نەچچە يۈزلىگەن مەكتەپ، جامائەت تەشكىلاتلىرىدا كوللېكتىپ ¨يەككە مەشىق قىلىش پائالىيەت ئورۇنلىرى بارلىققا كەلدى.

چەۋەندازلىق: ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ھاياتىدىن باشلا ئات مىنىپ ئادەتلەنگەن خەلق بولۇپ، ئات ئۈستىدە ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش، ئوقتيا ئېتىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى پائالىيەتلىرىگە ماھىر.

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن ئات مىنىشنى ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنىتى دەپ بىلگەن. ھەر قايسى خانلىقلار دەۋرىدە، ئات مىنىش ماھىرلىرى ئەسكەرلىككە، ئوردا سىزمەتچىلىكىگە تاللانغان. ھەتتا قىز ¨يىگىتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە لايىق تاللىشىمۇ چەۋەندارزلىقنى شەرت قىلغان. شۇنداقلا چەۋەندازلىق ئۇيغۇر جامئەتچىلىكىنىڭ ھېيت ¨بايرام، توي ¨تۆكۈن، سەيلە ¨ساياھەت كۈنلىرىنىڭ قىزىقارلىق ۋە جەلب قىلارلىق كۆڭۈل ئېچىش نومۇرلىرى بولۇپ قالغان. مەسلەن، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، ئات توپى (چەۋگەن)، ئات ئۈستىدە تەڭگە ئېلىش، ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش قاتارلىق مۇسابىقە شەكلىدىكى پائالىيەتتىن باشقا ھەر قايسى چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىش چۆۋىق چېپىش، ئات ئۈستىدە نەيزە، ئومۇت، قالقان ئىشلىتىش، قارىغا ئېتىش، ئات چاپتۇرۇپ ئاتنىڭ ئوڭ ¨سول يېنىغا ئۆزىنى تاشلاش، ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇش، تورنىڭ ئويناش، ئاتنىڭ ئوڭ ¨سول يېنىغا ئۆزىنى يوشۇرۇپ بۆسۈپ ئۆتۈش، چېكىنىپ زەربە بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى ماھارەتلىرىنى نامايەن قىلغان.

ئوردىكام ئويۇنى

ئوردىكام ئويۇنى ¨ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئوينىلىپ كەلمەكتە.

ئوردىكام ئويۇنى تۈزلەڭ يەرلەردە، مال باققان يايلاق ¨جاڭگاللاردا، يېزا ¨مەھەللىلەردە ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇن ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئادەم سانىنىڭ ئاز كۆپلۈكىگە قاراپ چەمبەر شەكلىدە مەيدان سىزىلىدۇ. ئاندىن شۇ سىزىق ئايلانمىسى بويىچە تەخمىنەن ھەر بىر ئىككى مېتىر ئارىلىقتا بىردىن كىچىك ئورەك كولىنىدۇ (ئورەكنىڭ ھەجمى چاي پىيالىسى چوڭلۇقىدا) كولانغان ئورەكنىڭ سانى قاتنىشىدىغان ئادەمنىڭ ساندىن بىرى كەم بولىدۇ. چەمبەر شەكلىدىكى بۇ مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا لىغۇچق (توپ) ھەيدەپ كىرگۈزۈلىدىغان بىر ئانا (مەركىزىي) ئورەك (ئوردا دېيىلىدۇ) كولىنىدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار ئۆزىنىڭ بويى ئېگىزلىكىگە ئاساسەن ئۆزلىرى تاللاپ ياراتقان نوغۇچ شەكلىدىكى بىردىن كالتەك

تاياق ھەمدە يۇملاق ياكى ئۇزۇنچاق (باشمالداقتىن سەل چوڭراق) ھالەتتىكى بىر دانە ياغاچ بالىغچۇق تەييارلايدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار تەخ بولغاندىن كېيىن بىر كوماندا بىلەن تەڭ چاقماق تېزلىكىدە ھەر بىرى بىردىن ئورەكنى ئىگىلەپ ئانىچۇق تاياق (¡توپ ئۇرىدىغان كالتەك) نى ئورەككە سولاپ تۇرىدۇ. ئورەك ئىگىخەش ھۇشيارلىق ۋە چەبدەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر كىم ئورەك ئىگىلىيەلمىگەن بولسا شۇ كىشى توپقا مەسئۇل بوۋلىپ، بالچۇقنى مەيدان سىرتىدىن توپ ئۇرۇش كالتىكى بەن مەيدان ئىچىگە ھەيدەپ ئەكىرىپم پەم بىلەن مەيدان ئوتتۇرىسىدىكى مەركىزىي ئورەككە سولاش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلىدۇ. قالغان ئويۇنچىلار ھەم ئۆزىنىڭ ئورىكىنى، ھەم كەركىزىي ئورەكنى قوغدايدۇ. ھەر بىر ئورەكنىڭ ئىگىلىرتوپىنى مەركىزىي ئورەكتىن يىراقلاشتۇرۇش ئۇچۇن، ئورەككە كىرىش ئېھتىمالى بولغان توپنى كالتەك تايىقى بىلەن ئۇرۇپ يىراققا ھەيدىۋېتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئورەك باققۇچى مۇشۇ مەقسەتتە تايىقنى ئورەكتىن چىقارغان ھامان ئورەككە ئىگە بولالمىغاان توپ ھەيدىگۈچى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چاققانلىق بىلەن تايىقنى ھېلىقى بوش ئورەككە تىقىۋالسا، بۇ ئورەكنىڭ ئىگىسى ئوردىسىدىن مەھرۇم قالىدۇ¨دە، ئورىكى (ئوردىسى)نى ئىگىلىۋالغان كىشى ئورنىدا مەيداننىڭ سىرتىغا چىقىپ قايتىدىن توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئويۇن مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا دەۋرىسىمان داۋاملىشىۋېرىدۇ. ئارىلىقتا ئۇيۇننى تېخىمۇ قىزىتىش ۋە ئەۋجىگە كۆتۈرۈش ئۇچۇن ئويۇن باشلىقىنىڭ«كۆچ ¨كۆچ»دېگەن كوماندىسى بىلەن تەڭ، ئورەك ئىگىلىرى تايىقنى كۆتۈرۈپ، ئۆز ئارا ئورەك ئالماشتۇرىدۇ. ئەگەر مۇشۇ«كۆچ ¨كۆچ»پەيتىدە ئورىكى يوق توپ ھەيدىگۈچى چاققانلىق بىلەن بىرەر بوش ئورەككە تايىقنى سېلىۋالسا، ئۇ ئورەك شۇنىڭغا مەنسۇپ بوۋپ، بىخەستەلىك قىلىپ كىم ئورەك ئىگىلىيەلمىگەن بولسا، شۇ داۋاملىق توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر توپ ھەيدىگۈچى بالچۇقنى باشقىلارنىڭ ئۇرۇپ يىراقلاشتۇرۇشىغا يول قويماي، ئەپچىللىك بىلەن توپنى مەركىزىي ئورەككە كىرگۈزۈۋالسا، شۇ ھامان بىر قېتىملىق ئىروەك كۆچۈش (كۆچ ¨كۆچ) بولىدۇ. شۇ جەرياندا ھەر كىم چاققانلىق بىلەن ئورەك ئىگىلىشى شەرت. ناۋادا ئورەك ئىخلىيەلمەي سىرتتا قالغىنى يەنە توپ ھەيدەپ كېلىشكە مەئسۇل بوىدۇ. ئەگر ئىككى كىشىنىڭ تايىقى بىر ئورەككە سېلىنى قالسا، كىمنىڭ تايىقى ئورەككە بالدۇر سېلىغان بولسا، ئورەك شۇ كىشىگە مەسۇپ بولىدۇ.. كىم بۇرۇن ئىگىلىگەنلىكى ئايرىلماي ئورەك تالىشىش يۈز بەرسە ئويۇن باشلىقى ھۆكۈمى بىلەن يەنە بىر قېتىم«كۆچ ¨كۆچ»قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇننى ئويناشتا ئوينىغۇچىلارنىڭ توپ كالتىكى بىلەن بىر ¨بىرىنىڭ پۇتىغا ياكى باشقا جايلىرىغا ئۇرۇۋشقا، بالچۇقنى قولى بىلەن تۇتۇپ

ئويناشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئويۇن تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار سىزىلسە، ئۇ كىشى ئويناشتىن مەھرۇم قىلىنىدۇ ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن تەنبىھ بېرىلىدۇ.

ئوردىكام ئويۇنى ئىنتايىن قىزىقارلىق بولۇپ، چەبدەسلىكنى، ھوشيارلىقنى، پەملىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئويۇن كىشىنىڭ غەيرىتىنى، ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ، ئىتتىپاقلىق ئېڭىنى ئۆستۈرىدۇ.

«قاچ – قاچ»(كويلا توپ) ئويۇنى

«قاچ – قاچ»ئويۇنى – ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي، ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ئۇ ئادەتتىن تاشقىرى تېزلىك، چىۋەرلىك، قەيسەرلىك ۋە ھوشيارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۇ ئويۇنمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ، مۇسابىقىلىشىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار كۆپرەك باللار ۋە ياشلار بولۇپ، ئالدى بىلەن ئۇلار ئىككى سەپكە ئايرىلىدۇ، ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ، ئەمما ھەر بىر سەپكە قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى توققۇزدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ.

«قاچ – قاچ»ئويۇنى ئۈچۈن يۇگۈرۈشكە ئەپلىك تۈزلەڭ يەر ياكى ئېتىزلىق مەيدان قىلىنىدۇ. ئويۇن مەيدانىنىڭ چوڭ – كىچىكلىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ سىزىلىدۇ (ئادەتتە بۇ خىل ئويۇن ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان مەيدانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاتمىش – سەكسەن مېتىر، كەڭلىكى قىرىق – ئاتمىش مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ). مەيدانىنىڭ ئىكى تەرپىگە چەمبەر شەكلىدە سىزىلغان توپ ئۇرۇش ئورنى ۋە قېچىپ بارىدىغان ئوردا ئادەتتە«كويلا»دەپ ئاتىلىدۇ.

«قاچ – قاچ»ئويۇنى ئۈچۈن بىر دانە توپ (شاپتۇل ياكى ئۆرۈك ئۇرۇقچىسىغا خام يىپنى ئوراپ، ئالمىدەك چوڭلۇقتا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى تۆت ياكى سەككىز كۆزلۈك قىلىپ، ئوخشاشمىغان رەڭلىك يىپ بىلەن ئۇستىدىن كەشتىلەپ چىرايلىق ۋە چىداملىق قىلىپ بۇجەپ يۇمىلاپ توپ شەكلىگە كىرگۈزىدۇ) ۋە ئۇزۇنلۇقى توقسان سانتىمېتىر ئەتراپىدا، تومۇلۇقى كەتمەن سېپىدەك، تىپك ئۇرۇش قىسمى (بىر تەرىپى) ياپىلاق شەكىلدىكى توپ ئۇرۇش كالتىكى تەييارلىنىدۇ. ئەگەر مەيدان كىچىكرەك بولۇپ توپ ئۇرۇش كالتىكى بولمىسا، كالتەك، ئورنىدا قول بىلەن توپنى ئۇرۇپ ئوينىسىمۇ بولىدۇ.

ئويۇن باشلاشتا ئىككى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقلىرى ئالدى بىلەن توپ ئۇرۇش ھوقۇقنى تالىشىدۇ. توپ ئۇرۇش ھوقۇقى ئايرىلغاندىن كېيىن، توپ»ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىدە رەتلىك تىزىلىپ

تۇرىدۇ. قارىشى تەرەپ ئەزالىرى مەيداندا توپنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئەپلىك جاي تاللاپ، خۇددى ۋالىبولچىلاردەك ئورۇن ئىگىلەيدۇ. تۆپ ئۇرغۇچى تەرەپكە مۇداپىئە كۆرگۈچى قارشى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقى توپنى كالتەككە توغرىلاپ تاشلاپ بېرىدۇ. كوماندا ئەزالىرىنىڭ بىر قېتىم، كوماندا باشلىقى (رامباتچى) نىڭ ئىككى قېتىم توپ ئۇرۇش هوقۇقى بولىدۇ. توپ ئۇرغۇچى ئۇرۇلغان توپ بىلەن تەڭ مەيداننىڭ قارشى تەرىپىدىكى بەلگىلەنگەن كويلا ئىچىگە كىرىۋالغۇچى قارشى تەرەپ توپنى تۇرۇۋېلىپ، توپ بىلەن ئۇنى ئۇرۇۋالسا، مۇداپىئەدە تۇرغان قارشى تەرەپ ئەزالىرى ناهايىتى چەبدەسلىك بىلەن گۇرردە يۈگۈرۈپ بېرىپ توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىگە كىرىۋېلىشى شەرت. ئەگەر بەلگىلەنگەن مەيدانغا كىرگۈچە ئارىلىقتا قارشى تەرەپ بىلەن ئۇلارنىڭ بىرەر ئەزاسىنى ئۇرۇۋالسا، ئۇلار توپ ئۇرۇش هوقۇقىغا ئىگە بولالمايدۇ.

توپ ئۇرۇش هوقۇقى بار تەرەپنىڭ ئەزالىرىدىن بىرسى توپ ئۇرغاندا كالتىكى توپقا تەگمەي ياكى يىراققا ماڭماي، قېچىشنى لايىق كۆرمىسە، كويلىغا كىرىپ تۇرۇپ، ئىككىنچى ئەزا ئۇرغاندىن كېيىن شۇ كىشى بىلەن بىرگە قاچسىمۇ بولىدۇ ياكى كېيىنكى ئۈچىنچى، تۆتىنچى توپ ئۇرغۇچى بىلەن بىللە قاچسىمۇ بولىدۇ. ئىشقىلىپ توپ ئۇرغان كىشى چوقۇم بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشى شەرت. ئۇ يەنە پۇرسەت كۈتۈپ، ئۆزىنىڭ كوماندىسىدىكى باشقا بىرى توپ ئۇرغان زامان توپ ئۇرۇش كويلىسىغا قايتا قېچىپ كېلىۋالسا، «ئەسىر»لىكتىن قۇتۇلۇپ، تۆپ ئۇرۇش هوقۇقىغا قايتا ئىگە بولىدۇ. توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپنى بەلگىلەنگەن مەيدان ئىچىدە خالىغان يىراقلىققا ئۇرسا بولىۋېرىدۇ. لېكىن ئارقا تەرەپكە ئۇرسا ياكى مەيدان سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە«كۆيگەن توپ»(«سېسىق توپ») هېسابلىنىپ تو ئۇرۇش هوقۇقى ئالمىشىدۇ. مۇسابىقە جەريانىدا توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش نۆۋىتى تۈگەپ، ھەممىسى قاچالماي قاملىپ قالسا، ئۇ هالدا مۇداپىئە قىلغۇچى قارشى تەرەپنىڭ ئىككى ئەزاسى مەيدان ئىچىدە ئۆز ئارا توپ پاسلىشىپ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشقا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. بۇ پۇرسەت ئىچىدىمۇ قېچىپ بېرىۋالالمىسا ياكى قېچىش جەريانىدا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇرۇۋالسا، يېڭىلگەن بولۇپ، توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئالمىشىدۇ.

دېمەك، «قاچ¨قاچ»ئويۇنى ئەنە شۇنداق جىددىي تىركىشىش، دەۋر ئالمىشىش ئىچىدە داۋاملىشىدىغان ئىنتايىن قىزىقارلىق ئويۇندۇر.

سارغايدى (چاقپەلەك)

سارغايدى ¨ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئوموملاشقان مىللىي، ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى. بۇ ئويۇن قەدىمدىن باشلاپ ھەر خىل ھېيت ¨بايرام، مۇراسىملاردا شۇنداقلا دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال پەيتلىرىدە، كۆپرەك قىش كۈنلىرى ئۇيۇشتۇرۇلغان بولىدۇ.

چاقپەلەك ياغاچ ۋە ياغاچ چاقنى مېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ ياسالغان بولۇپ، تەخمىنەن ئون بەش ¨يىگىرمە مېتىر ئېگىزلىكتىكى موما ياغاچقا ھارۋا چاقنى كىيگۈزۈپ، چاقنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىككى تال باردىرا ياغاچ بىرگە جۈپلىنىپ باغلىنىدۇ. بۇ چاقنىڭ موما ئۈستىدە مەزمۇت تۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئويۇنچىلار ئۈچىدىغان ئىلەڭگۈچ (ئارغامچا)لار چاقپەلەك ئۈسستىدىكى جۈپلىمە ياغاچقا مۇقىم بېكىتىلگەن بولىدۇ. چاقنى ئايلاندۇرىدىغان يەنە بىر تال ياغاچ موما (ئوق ياغاچ) ياغاچنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە توغرىسىغا قىلىپ مۇقىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ توغرا ياغادچنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئادەم تۇرۇپ، بىر خىل تېزلىك بىلەن ئوپىك يۆنىلىشكە قاراپ ئىتتىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چاقمۇ بىللە ئايلىنىپ، چاققا باغلانغان ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى (ئۇچقۇچى) ئاستا ¨ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ. چاق قانچىلىك تېز ئايلانغانسېرى ئىلەڭگۈچمۇ شۇنچە تېزلىكتە بارغانسېرى ئېگىزلەيدۇ. ئەگەر تېنى ئاجىز ياكى بېشى قايىدىغان كىشلەر ئۇچسا، ئىلەڭگۈچ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنسېرى كۆڭلى ئاينىپ، چىرايلىرى ساغىرىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ ئۇيۇننىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، ئۇنىڭغا«سارغايدى»دەپ نام بېرىلگەن.

بۇ ئويۇننىڭ ئۆزگە خاس قائىدە ¨يوسۇنى بولۇپ، مەخسۇس ئادەم تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ.

چاقپەلەك ئويۇننىڭ يۇقىرىقىغا ئوخشاشمايدىغان يەنە بىر خىل شەكلىمۇ بار.بۇ خىل چاقپەلەكنىڭ مومىسى تەخمىنەن سەككىز ¨ئون مېرغىچە ئېگىزلىكتە بولۇپ،بۇ موما يەرگە تىك قىلىپ مەھكەم، مىدىرلىمايدىغان ھالەتتە كۆمۈلىدۇ. بۇ مومىنىڭ ئۇچىغا يەنىلا ھارۋا چاقى ياكى شارىكلىق چاق كىيگۈزۈلىدۇ. چاقنىڭ ئۈستىگە پىلوس («+») شەكىللىك ئىككى باسۇرۇق ياغاچ مەھكەم باغلىنىدۇ. بۇ چاقنىڭ تاسادىپىي ھالدا موما ياغاچتىن چىقىپ كەتمەسلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. چاقنىڭ چەمبىرىكىگە گېئومېتىرلىك تەڭپۇڭلۇقى تەڭشەلگەن تۆتدانە ھالقا مۇستەھكەم بېكىتىپ، بۇ ھالقىلاردىن تۆت تال ھەرىكەتلىنىش ئارغامچىسى چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ ئارغامچا يۇز كىلوگراملىقتىن ئارتۇق كۆچىنىشكە بارداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ، ئادەتتە موما ياغاچنىڭ ئېگىزلىكىدىن

ئۇتتۇز ¨ئەللىك سانتىمېتىر كالتە بولىدۇ. شۇڭا ۋە بوشلۇقتا مۇئەللەق ھالەتتە تۇرىدۇ. ئارغامچىنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئۇچى ئادەمنىڭ پۇتى ئەركىن پاتقۇدەك ئىلمەك قىلىپ چىگىلىدۇ، ئۇچقۇچىلار تۆت كىشىدىن ئاشمايدۇ. ئۇلار سول ۋە ئوڭ تۈۋرۈككە ئىشلىنىدۇ. ئۇلار سول ۋتىنى ئارقاننىڭ ئىلمىكى ئىچىگە سېلىپ سول قولىدا ئارغامچىنى مۇھكەم تۇتىدۇ، ئۇچۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن ئۇچۇش قوماندىسى بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆت«ئۇچقۇچى»تەكشى رىتىم بىلەن ئوڭ پۇتىنى يەرگە تېپىپ، چاقپەلەكنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇچۇش دائىرىسى قۇش قانىتىدەك كېڭىيىپ، ئۇچقۇچىلار ئاستا ¨ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلىدۇ ۋە چاقپەلەكنىڭ ئايلىنىش ئوقىغا ماس ھالدا ھاۋادا ئايلىنىش ھاسىل قىلىدۇ. ئۇچقۇچىلار ئىگىزرەك ئۇچۇشنى خالاپ ئۇچۇش ماھارىتىنى نامايان قىلماقچى بولسا، ئۇلار ئوڭ پۇتى بىلەن يەرنى تېپىش سۈرئىتىنى تەكشى تېزلىتىش ۋە ئۆز ئارا ھەرىكەت جەھەتتە ماسلىشىش زۆرۈر. ئەگەر ئۇچۇشتىن توختاشقا توغرا كەلگەندە، ئۇچۇش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ، يەنە شۇ ئوڭ پۇتى بىلەن بىردەك يەر«تورمۇز»قىلىنىدۇ.

بۇ ئويۇنمۇ مىللىي تەنتەربىيە تۈرىگە مەنسۇپ بولۇپ، يۈرەك ۋە ئۆپكىنى چېنىقتۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينايدۇ.

ياڭاق ئويۇنى

ياڭاق ئويۇنى ¨نىشانغا تەگكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، ياڭاق كۆپ چىقىدىغان قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

بۇ ئويۇن ئادەتتە ھېيت ¨بايرام ۋە ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ئوينىلىدۇ. بۇ بىر قەدەر ئاددىي ئويۇن بولۇپ، قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. كىمنىڭ ياڭىقى بولسا ئىختىيارىي ئويناۋېرىدۇ. بۇ ئويۇن ئۇچۇن تامنىڭ تۈۋىگە ياكى تۈزلەڭ يەرگە ئون ¨يىگىرمە ياڭاق سىغقۇدەك بىر ئورەك كولىنىدۇ. ئويناشقۇچىلار ئۆز ئارا كېڭىشىپ، ئورەككە ياڭاق ئاتىدىغان چېگرا سىزىقى بەلگىلىۋالىدۇ ياكى تامغا بىر پارچە تاختايىنى يانتۇ تىكلەپ تاختاينىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن پەسكە قارىتىپ بىر ياڭاقنى دومىلىتىدۇ. شۇ ياڭاقنىڭ دومىلاپ بېرىپ توختىغان يېرى ياڭاق ئېتىش چېگرا سىزىقى قىلىنىدۇ.

قاتناشقۇچىلار مۇۋاپىق ئۇسۇل بىلەن كېلىشىپ ئورەككە ياڭاق ئېتىش نۆۋىتىنى بەلگىلەيدۇ. شۇ رەت بويىچە بىرىنچى بولۇپ ياڭاق ئاتقۇچىغا ئويۇنغا قاتنىشىدىغان ھەر بىر كىشى ئوخشاش ساندىكى ياڭاقنى بېرىدۇ. يۇاڭاق ئاتقۇچى قولىدىكى پاي قىلىپ قوشۇلغان ياڭاقنى«جۈپ»ياكى«تاق»دەپ ئاشكارا جاكارلاپ چېگرا سىزىقىنىڭ

سىرتىدا تۇرۇپ ئورەككە تاشلايدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئورەك بىلەن چېگرا سىزىقىنىڭ ئارىلىقى تۆت ¨بەش مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئەگەر ياغاق ئاتقۇچى«جۇپ»دەپ تونۇلغان بولسا، ئورەككە چۈشكەن ياغاقنىڭ سانى جۇپ بولسا ئۇتقان ھېسابلىنىپ، باشقىلار پاي قىلىپ قوشقان ياغاق شۇ كىشىگە تەۋە بولىدۇ. ئورەككە چۈشكەن ياغانىڭ سانى تاق بولسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ ۋە ئويۇنغا قاتناشقانلار قانچە ياغاق پاي قوشقان بولسا، شۇنچە ياغاق تۆلەم تۆلەيدۇ. ئۇتقۇچىدا ئارقا ¨ئارقىدىن ياغاق ئېتىش ھوقۇقى بولىدۇ. ئۇتتۇرۇپ قويسا ياغاق ئېتىش نۆۋىتى ئالمىشىدۇ. ھەر قېتىم ئورەكە ياغاق ئاتقاندا ئويۇنغا قاتناشقانلار يۇقىرىقىدەك ئوخشاش ساندىكى ياغاقنى ئالدىن پاي قىلىپ تاپشۇرىدۇ. ياغىقى تۈگەپ ئويناشنى خالىمىسا مەجبۇرلانمايدۇ. بىر ئورەكتە ئوينايدىغانلار ئادەتتە ئۈچ ¨تۆت ئادەمدىن ئاشمايدۇ.

«قوشماق ئاداش»ۋە توپۇق ئويۇنى

قوشماق ئاداش ئۇيۇنى بىلەن توپۇق ئويۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دوستلۇق، ۋاپادارلىق، سادامەتمەنلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئويۇن.

قوشماق ئاداش ئويۇنى ¨خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئىككى ياشنىڭ ساداقىتىنى ئىپادىلەشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. ئويۇن ئۈچۈن ئۆرۈك ئۈچكىسىدىن جۈپ (قوشماق) چىققان مېغىز تاللىنىپ قوشماق ئونغۇچى ئىككى تەرپە بىردىن يەيدۇ. يېيىش ۋاقتىدا، ۋاقىت بەلگىلەپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىتىدا كىم بالدۇر«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش»دەۋالسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ. ئۇتقۇزغۇچى ۋەدىلەشكەن نەرسىنى ئۇتقۇچىغا بېرىدۇ. بۇ ئويۇن كۆرۈنۈشتە ئاددىي بولغان بىلەن ئىككى دوستنىڭ بىر ئۈچكۇ ئىچىگە سىغقان قوشماق مېغىزدەك ھەم دوستلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ.

توپۇق ئويۇنى ¨شەرتى ئېغىر، مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك، مۇددىتى ئۇزۇن، ئەر ¨ئايال، قېرى ¨ياش ھەممىگە تەڭ ئومۇملاشقان ئويۇن. بۇ ئۇيۇنمۇ دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەم بولۇشنى، دوستنىڭ ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتەلەيدىغان ئۇنتۇلماس، ساداقەتمەن دوستلۇقىنى سىناش ئويۇنى، بۇ ئۇيۇن ئۈچۈن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ توپۇقى لازىم. توپۇق قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئارقا پۇت سىڭىدىن چىقىدى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەم ئويۇلۇقا ئىگە. گۆش بىلەن

توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۆيۈللۈقنى پىچاق بىلەن ئاجرىتىشمۇ خىلى قىيىن. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق غايىسىنى ئەنە شۇ گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۆيۈللۈققا سىمۋول قىلغان.

توپۇق ئويۇنىنىڭ ئوينىلىشى: تووق ئوينىغۇچى ئىككى كىشى بىر يەردە تۇرغان بولسۇن ياكى يىراق يەردە بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق سەممىيىتىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىر يەنە بىرىگە پاكىزلەنگەن توپۇقنى تىشىپ يىپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. توپۇقنى قوبۇل قىلغان دوستى ئۇنى ئېلىپ يېنىدا ساقلايدۇ. توپۇق بەرگۈچى خالىغان مەزگىلدە تۇيۇقسىز توپۇقنى سورايدۇ، توپۇق ئالغۇچى دەرھال چىقىرىپ بېرىشى لازىم، شۇنداق قىلالىسا، ئۇ ئۇتقان بولىدۇ. بۇ چاغدا توپۇق بەرگۈچى قوي، كالا، ھەتتا تۆگە سويۇپ چاي (مەشرەپ) بېرىپ دوستىنىڭ ساداقىتىگە رەھمەت ئېيتىدۇ. مۇبادا دېگەن ۋاقىتتا توپۇقنى چىقىرىپ بېرەلمىسە ، توپۇق ئالغۇچى ئۇتتۇرغان بولۇپ، ئۇتقۇچى تەرەپكە مەشرەپ "چاي بېرىدۇ.

توپۇق ئويۇنى ئۆز ئارا دوستلۇق ۋە ساداقەتمەنلىكنى سىنايدىغان ھۇشيارلىقنى ئاشۇرىدىغان ئەنئەنىۋى ئويۇن بولۇپ، ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

توپ ئويۇنى

توپ "ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئاساسەن قىزلار ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر قىزلىرى توپنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۇلار قۇرۇغان شاپتۇل ئۇچكىسىگە پاختا يىپنى يۆگەپ ئالمىدەك بولغاندا ئۈستىنى ھەر خىل گۈللۈك يىپلار بىلەن تورلاپ بېزەيدۇ. بۇنداق توپ يەرگە ئۇرۇلغاندا تېز ئۆرلەيدۇ ۋە توپ ئىچىدىكى شاپتۇل ئۇچكە مېغىزى شىرىقلىغان بىر خىل ئاۋاز چىقىرىپ دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ.

توپ ئويناش ئۇيغۇرلاردا، بالا ئۆمىلىگەندىن باشلىنىدۇ. 1. بالا ئۆمىلىگەندە ئاتا "ئانىلار توپنى دومىلىتىپ بالىنىڭ ئەكېلىشىنى بۇيرۇيدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ كۆرۈش سېزىمى ئاشىدۇ، ئۆمىلەش ھەرىكىتى تېزلىشىدۇ. 2. بالا تۇرالىغاندا، ئۆزى مېڭىشنى ئۆگىتىش ئۈچۈن توپنى دەملىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بالا توپقا قىزىقىپ تېز مېڭىشقا ئادەتلىنىدۇ. 3. بالىنىڭ تىلى سۆزگە راۋانلاشقاندا، چوڭلاردىن بىرى«بىر، ئىككى، ئۈچ»دەپ توپنى يەرگە ئۇرۇپ سانايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالا ساناققا ئۆگىنىدۇۋە توپنىڭ يۇقىرى، تۆۋەن ئۆرلىشىگە قاراپ كۆزى چېنىقىدۇ. بۇلار ھەممە ئۇيغۇر ئائىلىسىگە ئومۇملاشقان ئادەت، يۇقىرىقىلار بىلەن چېنىققان بالا مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە،

مۇستەقىل توپ ئويناش باسقۇچىغا كۆچىدۇ. بۇ چاغدابىر قانچە قىز بالا بىرلىشىپ شەرتلىك توپ ئوينايدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مۇنداق:

ئىككى سەككىز ئون ئالتە،
ئون ئالتىنى كىم يازدى،
ئاكام بىلەن مەن يازدىم،
ئىشەنمىسەڭ سوراپ باق،
ھەسەل ئېلىپ يالاپ باق.

ئۇنىڭدىن كېيىن«لام ¨جىم»دەپ توپ ئوينىغۇچى توپنى تۇتۇۋېلىپ جىم تۇرىدۇ. باشقىلارمۇ خەپ ¨ سۆزسىز مىدىر قىلماي تۇرۇشى شەرت. كىم خىلاپلىق قىلسا ئويۇندىن قالىدۇ ياكى ئالقىنىغا بىر ¨ئىككى شاپىلاق يەيدۇ. تېخى ياتلىق بولۇش يېشىغا يەتمىگەن قىزلار ئارىسىدا بۇ خىل توپنى ناخشا ¨قوشاقنىڭ رىتىمىگە ماسلاشتۇرۇپ ئويناش ئادىتى ئومۇملاشقان. ئويۇننىڭ شەرتى سۇپىتىدە، توپنى قاچۇرماسلىق، قوشاق ئوقۇغاندا دۇدۇقلىماسلىق، قوشاق توپنىڭ ئۆرلەش ¨چۈشۈشىگە ماسلىشىش، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئويناش نۆۋىتىدىن قالىدۇ. توپ ئويناش ماھىرلىرى قوشاقنى ياخشى ئېيتىش بىلەن، توپنى ئالقان بىلەن يەرگە ئۇرۇپ ئۆرلىگەندە قول دۈمبىسىدە توختىتىپ سىرىرىلىدۇرۇپ ئالقانغا چۈشۈرۈپ قايتا يەرگە ئۇرىدۇ. خەلق ئارىسىدا«توپ قوشىقى»نىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، بىر قەدەر ئومۇملاشقانلىرى مۇنداق ئېيتىلىدۇ:

چېگىچى، بۇغدايچى،
خەمىكى دوغدايچى.
كېچىلەپ زوۋانى قوي،
زوۋىنىڭ قايىسى قىزى.
ئەڭ كىچىك ۋاپا قىزى،
ۋوپىنى ۋاپا دېمەڭلار،
ۋوپا يالغانچى بولۇر.
ۋوپىدىن كۆرە بوۋاڭنى تاپ
بوۋا بەك ياخشى بولۇر.

تاشتەرمەك

تاشتەرمەك (چاكوم) ئويۇنى، ئۇيغۇر قىز -چاۋكانلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى.

بۇ ئويۇننى ئىككى -ئۈچ قىز سىلىقلىتىلغان بەش دانە شاپتۇل ئۇچكىسى ياكى بەش تاش بىلەن ئوينايدۇ. تاشلارنىڭ بىرى يوغانراق بولۇپ، ئۇ ئانچۇق، كىچىكرەك تۆتى بالچۇق بولىدۇ. بۇ ئويۇن ئالتە باسقۇچقا بۆلىنىدۇ. ئالدىنقى بەش باسقۇچتا تاشلارنى بىر قولدا سىقىمداپ تۇرۇپ، ئانچۇقنى بارماقنىڭ ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ بالغۇچق تاشلارنى يەرگە چاچىدۇ. يۇقىرى ئاتقان ئانچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋېلىش كېرەك. ئانچۇق تاش يەرگە چۈشۈپ كەتسە، ياكى بالچۇ تاشنى يەردىن ئالغۇچە مىدىرلىتىۋەتسە، ياكى قولغا ئالغىنا بالچۇق تاش ئانچۇق تاشنى تۇتقۇچە چۈشۈپ كەتسە، ئۇنىڭ ئويناش نۆۋىتى باشقىلارغا ئالمىشىدۇ. ئىككىنچى قېتىم نۆۋىتى كەلگەندە، توختام قالغان يېرىدىن داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ ئۇيۇندا ھەر بىر باسقۇچنىڭ ھەرىكەتكە ماسلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان قوشىقى بولىدۇ.

بىرىنچى باسقۇچتا بەش تاشنى ئوڭ قولدا سىقىمداپ تۇرۇپ، ئانچۇقنى بارماق ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ تۆت بالچۇقنى يەرگە چاچىدۇ ۋە ئانچۇق تاشنىيەرگە چۈشۈرمەي تۇرۇۋالىدۇ. ئاندىن ئانچۇق تاشنى يۇقىرى ئېتىپ، چۈشكىچە بالچۇق تاشتىن بىرنى يەردىنچىمدىپ ئېلىپ ئانچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ. باشقا تاشلارمۇ مۇشۇنداق ئوينىلىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

چاكوم -تاماكوم،
كىچىكى -كېلىنچىكى،
كۆمىكى، كۆمۈچىكى،
بۆلكى بىلەزۈكى

ئىككىنچى باسقۇچتا بىرىنچى باسقۇچتەك باشلىنىپ، بالچۇق تاش ئىككىدىن ئېلىنىدۇ ۋە بۇ ھەرىكەتكە ماس قوشاق ئېيتىلىدۇ:

چوڭ ئۇزۇم، چولپان كۆزۈم،
چوڭ خاتا قىلغان ئۆزۈم.
چوڭ بولاي چوكان بولاي،

ياخشى يارغا يار بولاي.

ئۈچىنچى باسقۇچتا يەردىكى چېچىلغان تاشنى بىرنىچىقېتىم ئۈچىنى، ئىككىنچى قېتىم ئاخىرقى بىرىنى ئالىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

ئۈچ ئۆزۈم،

ئۈچىنى مەن تولدۇرىمەن.

ئۈچىنى مەل تولدۇرغىچە،

سىزىپ كېتەر قارا كۆزۈم.

تۆتىنچى باسقۇچتا بالىچۇق تاشنى يەرگە توپ قويۇپ توپ ئالىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

توك ¨توك، قوش توك ¨توك،

بۇ ئويۇندا ئۇتتۇرۇپ، باشقىدىن ئويناشقا يوق.

بەشىنچى باسقۇچتا بەش تاشنىبىراقلا چاچىدۇ ۋە ئانچۇق تاشنى ئايرىۋالىدۇ ¨دە، ئۇنى يۇقىرى ئاتىدۇ. چۈشكىچە بالىچۇق تاشتىن بىرنى سول قول ئۇستىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ ¨دە، ئانچۇق تاشنى تۇتۇۋالىدۇ. سول قو ئاستىغا بىر تاشنى ئېلىش، باشقا تاشنى مىدىرلاتماسلىق شەرت. قالغان ئۈچ تاشمۇ سول قول ئاستىغا بىردىن كىرگۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

هويلا، هويلا بىر هويلا،

هويلا، هويلا ئىككى هويلا.

هويلا، هويلا ئۈچ هويلا،

هوي، هويلا تۆت هويلا.

دەپ تۆت تاشنى يەردىن سالامەت سىپىرىۋالىدۇ ¨دە، چىككا ¨چىككاڭ بىر شە (شەهەر)دەيدۇ. بۇ ئۇتقانلىق ¨شەهەر ئالغانلىق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى باسقۇچ ئاياغلىشىدۇ.

تاشتەرمەك ئويۇنى بالىلارنىڭ كۆزىنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بىرىپلا قالماستىن، چاققان ۋە پەم ¨پاراسەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدۇ.

ۋاللەي ئويۇنى

<<ۋاللەي>> ¨ ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك مەنەگە ئىگە بولمىغان. مۇئەييەن ئاهاڭ ياكى رىتىمنىڭ ئىشارىلىك بەلگىسى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ چەللەش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدىغان قول ۋە پۇت قاتارلىق بەدەن ئەزالىرىنىڭ

كۆچنى ئاشۇرىدىغان ، ئۆپكىنىڭ ئىشلەش ئىقتىدارىنى كۆچەيتىدىغان ۋە يۈرەكنى تاۋلايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇننىڭ نامىدىن ئىبارەت.

بۇ ئويۇندا مەخسۇس مەيدان ۋە ئالاھىدە قورال تەلەپ قىلىنمايدۇ. قاتنىشىدىغان ئادەم سانىمۇ چاكلەنمەيدۇ. ئىككى كىشى قارىمۇ قارشى ئوينىسىمۇ، ياكى بىر قانچە كىشى ئىككى سەپكە بۆلۈنۈپ ئوينىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ.

ۋاللەي ئويۇنى ئۆچۈن ئادەتتە تۈز كەتكەن ئوچۇق مەيداننىڭ بىر چېتىگە رادىئوسى ئەللىك سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر چەمبەر سىزىلىدۇ. بۇ چەمبەرنىڭ مەركىزىگە ئانا ياغاچ (بالىچۇق ئۇرىدىغان كالتەك) نىڭ ئۇچى پاتقۇدەك يىگىرمە ¨يىگىرمە بەش سانتىمېرى ئەتراپىدا بىر ئۇزۇنچاق ئورەك كولىنىدۇ. ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئەگەر بالىچۇقنى ئانا ياغاچنىڭ ئۇچىدا توختىتىپ ئۇرۇشنى شەرتلەشكەن بولسا، ئورەك كولانمىسىمۇ بولىدۇ. ئانا ياغاچنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمەن سەكسەن سانتىمېتىر ، توملۇقى ئالتە پۇڭ ئەتراپىدا كېلىدىغان قاتتىق ياغاچتىن سىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ. بالىچۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون ¨ئون بەش سانتىمېتىر، توملۇقى باشمالتاق قولدەك بولۇپ، قارىياغاچ ياكى يۇلغۇنغا ئوخشاش قاتتىق ياغاچتىن ئىككى بېشى ئوق شەكلىدە ياسىلىدۇ.

ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئىككى سەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن، ئىككى تەرەپتىن بىردىن كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئويۇن باشلاش ھوقۇقى تالىشىدۇ، ئاخىرىدا ئويۇن باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپنىڭ ئازالىرى رەت ¨رېتى بىلەن بالىچۇق ئۇرىدۇ. قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيدانغا تارقىلىپ ئۇرۇلغان بالىچۇقنى ھاۋادىن يەرگە چۈشكىچە ئارىلىقتا تۇرۇۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئەگەر تۇرۇۋالسا بالىچۇق ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش ھوقۇقى«كۆيگەن»ھېسابلىنىپ، بالىچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ. ئەگەر بالىچۇقنى ھاۋادىن تۇتۇۋالالمىسا، ئۇ ھالدا بالىچۇق چۈشكەن يەردە تۇرۇپ، بالىچۇقنى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچقا نىشانلاپ ئاتىدۇ. بالىچۇق بەلگىلەنگەن چەمبەر ئىچىگە چۈشسە ياكى چەمبەر مەركىزىدىكى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچنى سوقۇپ چىقىپ كەتسە،«ئۇتقان»بولۇپ، بالىچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ. ئەگەر بالىچۇقنى چەمبەر ئىچىگە چۈشۈرەلمىسە ياكى ئانا ياغاچنى سوقالمىسا، ئۇ ھالدا بالىچۇق ئۇرغۇچى تەرەپ بالىچۇقنىڭ چۈشكەن يېرىدىن ئانا ياغاچ بىلەن بالىچۇقنى چېكىپ ئۆرلىتىپ قايتا ¨قايتا ئۈچ قېتىم يىراققا ئۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىچۇق قەيەرگە بېرىپ چۈشسە، شۇ يەردىن بىر خىل ئىكلىچەم بىلەن چامداپ بالىچۇق ئۇرۇش چەمبىرىكىگىچە

ساناىدۇ. بىر تەرەپنىڭ ئېرىشكەن نومۇرى (چامدام سانى) قاچانكى ئىككى قارىمۇ قارشى تەرەپ ئالدىن كېڭىشىپ بېكىتكەن نومۇرغا يەتسە، شۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يەڭگەن تەرەپنىڭ ھەر بىر ئەزاسى بالچۇق ئۇرۇش مەركىزىدىن باشلاپ ئۇدا ئۈچ قېتىمدىن بالچۇق ئۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇرۇلغان بالچۇقنى قارشى تەرەپ توسۇۋېلىشقا ياكى تۇتۇۋېلىشقا بولمايدۇ. شۇنداق قىلىپ بالچۇقنىڭ چۈشكەن ئارىلىقى چەمبەردىن بارغانسېرى يىراقلىشىدۇ. يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى بۇنىڭ ئەدلىگە بالچۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسىدىن چەمبەرگە قاراپ تىنماي«ۋاللەي ، ۋاللەي، ۋاللەي»دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرىدۇ. ئارىلىقتا تىنماي (دەم ئېلىۋالماي) نىشانغا يېتىپ كېلەلىگەن بولسا مەجبۇرىيەتتىن خالاس بولىدۇ. ئەگەر«ۋاللەي»توۋلاپ نىشىنغا يېتىپ كەلگۈچە تىنىۋالغانلىقى سېزىلسە، يەڭگەن تەرەپ بالچۇقنى تىنغان يەردىن باشلاپ يەنە بىر قېتىم ئۇرىدۇ. يېڭىلگەن تەرەپ يەنە شۇ بالچۇق چۈشكەن ئاخىرقى چەكتىن باشلاپ«ۋاللەي»توۋلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۆپكە ۋە يۈرەكنى چىداملىق كىشىلەر ئەلۋەتتە«ۋاللەي»توۋلاش مەجبۇرىيىتىنى ياخشى ئادا قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا مەجبۇرىيەت بارغانسېرى ئېغىرلىشىدۇ. قائىدە بويىچە ۋاللەي توۋلاش شەرتى بېجىرىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر قېتىملىق ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ.«ۋاللەي»ئويۇنىنىڭ جەريانىدىن قارىغاندا، ئۇ ھەم قىزىقارلىق، ھەم ئەھمىيەتلىك ئويۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا بەدەننى چېنىقتۇرۇشقا ۋە ئەقىل ¨پاراسەتنى ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئامىللار ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن.

«قارا ¨قارا قۇشلارىم»ئويۇنى

بۇ ئويۇن باللاردا كوللېكتىپنى سۆيۈش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشنى نىشان قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا«ئايرىلغاننى بۆرە يەر»دېگەن ئىدىيە ئەكس ئېتىلگەن. بۇ ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ: باللار ئارىسىدىن چوڭراق بىرى«ئانا»بولىدۇ، قالغانلىرى«بالا»بودۇ. باللار«ئانا»نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىپ، بىر ¨بىرىنىڭ چاپىنى ياكى كۆڭلىكىنىڭ ئارقا پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ، زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلىدۇ. باللار ئارىسىدىن چاققانراق بىرى ئاسماندىكى تۇرنىلارنىڭ سېپىدەك رەتلىك تىزىغان باللار سەپىنى يېرىپ پارچىلىۋېتىدىغان«لاچىن»ياكى«قۇرغۇي»بولىدۇ.«ئانا»بىلەن«لاچىن»بولغان بالا ئوتتۇرىسىدا سوئال ¨جاۋابلىق ئېيتىشىش باشلىنىدۇ:

ئارقىڭدىكى نېمەلەرىك؟

ئانا: ئۆششاق ¨ئۆششاق باللارىم

بالا: ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ؟

ئانا: كۆچۈك يەتسە ئالساڭچۇ؟

بۇنىڭ بىلەن«لاچىن»بالا قاتار تىزىلغان سەپكە«ھۇجۇم»باشلايدۇ. ئانا باللىرىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ. ئانا قايسى تەرەپكە قانات قاقسا باللىرىمۇ سەپتىن ئۈزۈلمەي ئانىغا ئەگىشىدۇ. ناۋادا باللاردىن بىرى بىخەستەلىك قىلىپ سەپتىن ئۈزۈلۈپ قالسا، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان«لاچىن»بالا ئۇنى«ئولجا»قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە«لاچىن»غەلىبە قىلغان بولىدۇ. ئەگەر«ئولجا»ئالالمىسا يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئويۇن مۇشۇ شەكىلدە داۋاملىشىدۇ.

«ئاق تېرەك، كۆك تېرەك»ئويۇنى

«ئاق تېرەك، كۆك تېرەك»ئويۇنى خاراكتېر جەھەتتىن يۇقىرىقى ئويۇنغا ئاساسەن ئوخششىدۇ. پەرقى بۇ ئويۇنغا قاتنىشىدىغان باللار ئىككى قارىمۇ قارشى سەپ بولۇپ تىزىلىپ، بىر ¨بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇشىدۇ ۋە بىر ¨بىرىگە قارىمۇ قارشى ھالدا قوشاق ئېيتىشىدۇ:

1 ¨رەت:

ئاق تېرەك، كۆك تېرەك

بىزدىن سىزگە كىم كېرەك؟

2 ¨رەت:

باتۇر ¨باتۇر قىز كېرەك

1 ¨رەت: باتۇر قىزنىڭ ئىسمى كىم؟

2 ¨رەت: ئىسمى ئۇنىڭ مەلىكەم.

1 ¨رەت: كۆچۈك يەتسە ئال كېلىپ سېپىمىزنى سەن يېرىپ.

2 ¨رەت:

چىۋىق بىلەن ئۇرىمىز،

كەمپۈت بېرىپ ئالدايمىز.

1 ـ رەت:

ئۆننىڭغىمۇ ئۆنمايمىز

كۆچۈڭنىمۇ سىنايمىز.

بۇنىڭ بىلەن تارتىشماق باشلىنىدۇ. 2 ـ رەت 1 ـ رەتنىڭ ئارىسىدىن بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولىدۇ. ئۆنىڭغا 1 ـ رەتتىكى باللار يول قويمايدۇ. نەتىجىدە سەپ بويىچە ئۆز ئارا سىنىشىش باشلىنىدۇ. ناۋادا قايسى تەرەپ سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ كېتەلىسە، قولى ئايرىلىپ كەتكەن بالىنى«ئولجا»ئالغان ھېسابتا شۇ تەرەپ ئۆز سېپىگە قوشۇۋالىدۇ. قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىكى باللار«ئولجا»ئېلىنىپ تۈگىسە، ئۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان بولۇپ بىر دۆرە ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن باللار ئويۇنلىرىنى كۆرستىش مۇمكىن.

تەپكۈچ

تەپكۈچ ـ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان باللار ئويۇنلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ«تۈركىي تىللار دىۋانى»(ئاتوم، 501 ـ بەت) ناملىق ئەسىرىدە:«تەپكۈچ ـ دۈگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چېپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ، باللار تېپىپ ئوينايدىغان ئويۇنچۇق»، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. تەپكۈچنى كۆپرەك قىزلار، بەزىدە ئوغۇل باللارمۇ ئوينايدۇ.

تەپكۈچ ئادەتتە چوڭراق داچەن، يارماق تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرى ياكى خورازنىڭ رەڭلىك بويۇن يېيى ئۆتكۈزۈلۈپ ياسىلىدۇ.تەپكۈچنىڭ تۆۋ تەرىپى (داچەن قىسمى) ئېغىرراق بولۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندا، تەپكۈچ ھاۋاغا قاڭقىپ يۇتقا چۈشكەندە داچەن قىسمى تېپىشكە ماس كېلىدۇ.

تەپكۈچمۇ باشقا ئويۇنلارغا ئوخشاش مۇسابىقە شەكلىدە بىر نەچچە بالا بىر تەرەپ بولۇپ كوللېكتىپ ياكى يەككە ھالدا ئوينىلىدۇ.

تەپكۈچ ئاساسەن پۇت ئارقىلىق ماھارەت كۆرستىش ئويۇنى، بۇ ئويۇن ئۆزۈلدۈرمەي ئالدىچە تېپىش، ئارقىچە تېپىش، بىر پۇتنى يەرگە تىرەپ يەنە بىر ۋتىنىڭ يۈزى بىلەن تېپىش، ئوڭ پۇتتىن سول پۇتقا ئېلىپ تېپىش پۇتنىڭ ئىچ يېنى بىلەن تپىش، سەكرەپ چىقىپ پۇتنى ئالماشتۇرۇپ تېپىش، پۇتنىنىڭ تاشقى يېنى بىلەن تېپىش، ئۆز ئارا ئۇدۇل تۇرۇپ نۆۋەت بىلەن تېپىش قاتارلىق كۆپ خىل تېپىش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەپكۈچ قاچان تەپكۈچىنىڭ پۇتىدىن ئايرىلىپ يەرگە چۈشۈپ كەتسە، تېپىش نۆۋىتى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ. تەكۈچ گەرچە پۇت ماھارتىنى ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈتۈن بەدەننى ماس ھەرىكەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن تەپكۈچ كۆزنىڭ كۆراۋش سېزىمچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن ھازىر مىللىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ قالدى.

قوچقار سوقۇشتۇرۇش

قوچقار سوقۇشتۇرۇش ¨ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىدىن بىرى. بۇ ئويۇن كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز بايرىمى قاتارلىق مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىقارلىق ھەم كۆڭۈللۈك بولىدۇ. بۇ ئويۇن ئىچۈن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ.تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم يىغىلىدۇ. سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقان ئومۇمەن مۈڭگۈزلۈك بولىدۇ. قېرى قوچقان بىلەن ياش قوچقارنى سوقۇشتۇرۇشقا بولمايدۇ. قېرى قوچقان بىلەن قېرى قوچقار، ياش قوچقار بىلەن ياش قوچقار سوقۇشتۇرۇلىدۇ، سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلار ئومۇمەن يەرلىك قوچقارلاردىن بولىدۇ. قوچقار سوقۇشتۇرغۇچىلار نەسلى ياخشى قوزىنى پىچماي كىچىكىدىنلا بېقىپ تەربىيلەيدۇ.

قوچقارلارنى سورۇنغا ئەكىرىپ مەلۇم ئارىلىقتا بىر ¨بىرىگە قارىتىپ قويۇپ بەرگەن ھامان، بىر ¨بىرىگە قاراپ ئېتىلىپ كېلىپ ئۈسۈشۈشنى باشلايدۇ. ھەر قېتىم ئۈسۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ھەر ئىككى قوچقار يەنە ئارقىغا بىر نەچچە مېتىر شوخشۇپ، يەنە ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ كاللا ئۇرىدۇ. كاللا ئۇرغاندا مۈڭگۈزلەردىن چىققان ئاۋاز قولاقنى يارغۇدەك دەرىجىدە بولىدۇ. قوچقارلار بىر ¨بىرىنى يېڭەلمەي«جەڭ»بىر ئىككى سائەت داۋام قىلىدۇ. بەزىدە قوچقارنىڭ مۈڭگۈزلىرى سۇنۇپ كېتىدۇ. ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوچقار قاچىدۇ، بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ يېڭىش ¨يېڭىلىش مۇقىملاشقاندىن كېيىن قوچقارلارنى ئىلگىرى تۇرۇۋالىدۇ. سورۇندا قىقاس ¨چوقان كۆتۈرۈلىدۇ.

توخو سوقۇشتۇرۇش

توخو سوقۇشتۇرۇش ¨ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئويۇنلاردىن بىرى. بۇ ئويۇن ئادەتتىكى كۈنلەردە ئوينىلىشتىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئوينىلىدۇ.

توخو سوقۇشتۇرغۇچىلار ئالدى بىلەن خوراز تاللايدۇ ئۇنى ئۆگىتىدۇ، بەزىلەر كەپتەر بېسىپ چىقارغان چۈجە سوقۇشقان بولىدۇ، دەپ توخو تۇخۇمنى كەپتەرگە بېسىپ بېرىپ چۈجە چىقارتىپ ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. تۇپان، پىچاننىڭ«لوڭ توخو»دەپ ئاتىلىدىغان توخۇسىنىڭ خورىزى ناھايىتى داڭلىق،ئۇلار توغما ئۇرۇشقاق بولىدۇ. بۇ خىل خورازلارنىڭ بېشى يىلاننىڭ بېشىغا ئوخشىشىدۇ، تاجىسى كىچىك بولىدۇ.تۇمشۇقى قۇشنىڭ تۇمشۇقىغا ئوخشاش ئىلمەك بولىدۇ. ئۇنىڭ پۇتى تۇم، دوكورلىرى چوڭ، كۆكرىكى كەڭ، ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ خىل خورازنىڭ ئېگىزلىكى ئەللىك ¨ئاتمىش سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى تۆت ¨بەش كىلوگىرام كېلىدۇ. شۇڭا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تۇرپان، پىچانغا كېلىپ، بۇ خىل توخۇنىڭ چۈجىلىرىنى سېتىۋېلىپ يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ چوڭ قىلىپ توخۇ سوقۇشتۇرۇشقا سالىدۇ.

توخو سوقۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ:

ئادەملەر سورۇننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تاماشا كۆرىدۇ.خورازلار مەيدانغا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن سوقۇشتۇرۇش باشلىنىدۇ. خورازلار بىر ¨بىرىنى پۇت بىلەن تېپىدۇ، تۇمشۇقى بىلەن چوقۇيدۇ، قانىتى بىلەن ئۇرىدۇ. ھەر ئىككى خورازنىڭ باش ¨كۆزى قانغا بويىلىدۇ. يۇلۇنغان پەيلەر مەيداننى بىر ئالىدۇ. مەيداندىن سۈرەن ¨چوقان كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن خوراز يا يېتۋالىدۇ، يا قاچىدۇ، بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ.

توخو ئىگىلىرى، تاماشا كۆرگۈچىلەر ئالاھىدە پۇل تىكىشىدۇ ياكى سوقۇشتۇرۇلغان خورازنى باشمۇ باش تىكىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى

يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق ھالدا، تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئۈستىكىنى ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدىكى كوسمولوگىيىلىك ۋە مېترولوگىيىلىك چۈشەنچىلەرگە تەتبىقلىدى. ئۇلار كۈن بىلەن تۈننىڭ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ، كۈن، ئاي، پەسىللەرنىڭ دەۋرى ھالدا ئالمىشىپ، ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، پلانېتلار)دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ، غەربكە پېتىشى، ئاينىڭ تۇغۇلۇشى، تولۇشى ۋە ئاخىردا يوقىلىپ قايتىدىن پەيدا بولۇشى؛ پلانېتلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئۆزگىرىشلىرى، ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە تەكرار كۆزىتىپ، پلانېتلارنىڭ بۇرچلۇق ۋاقتى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرى)نى مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. نەتىجىدە ئەڭ دەسلەپكى«يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى»(يۇلتۇز كالېندارىمۇ دېيىلىدۇ) پەيدا بولدى. دېھقانلار ۋە چارۋىچىلار مۇشۇ«كالېندار»بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىنى بەلگىلىدى ھەمدە كېيىنچە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن«شەمسىيە كالېندارى»،«قەمەرىيە كالېندارى»ۋە مۇچەللىك كالېندارلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى.

خەلقىمىز مېترولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى سۈپەتلەيدىغان«يۇلتۇز كالېندارى»نى يارىتىش جەريانىدا ئاساسىي پلانېتلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپتىدائىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن قۇياشنى مەركەز قىلغان پلانېترلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلىدى ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە خاس مىللىي ناملار بىلەن ئاتىدى. مەسىلەن، ھەم ئسترونومىيىلىك، ھەم مېترولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئۈلكەر يۇلتۇزىنى«ULKER»دەپ ئاتاپ ئۇنىڭدىن كېچىسى يول يۈرگەندە نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان«كومپاس»سۈپىتىدە پايدىلاندى.«يۇلتۇز كالېندارى»دىكى مەزگىل (پەسىل) ئۆزگىرىشلىرىنىمۇ ئەنە شۇ ئۈلكەرگە قاراپ بەلگىلىدى. خەلقىمىز:«ئۈلكەر يۇلتۇزىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ، ئەگەر ئۈلكەر ئايغا يېقىنلاشسا، بوران- چاپقۇن ئاز بولىدۇ. يەرگە

يېقىنلاشسا، بۇ باھار (كۆكلەم)نىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ بىشارىتى؛ ئەگەر ئۈكەر سۇغا يېقىنلاشسا ھۆل ¨يېغىن كۆپ بولىدۇ؛تاغقا يېقىنلاشسا پىژ ¨پىژ ئىسسىق بولىدۇ»دەپ قارىدى.«ئۈكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە، تۇماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە»دېگەن تەمسىل خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئۈكەر يۇلتۇزى ھەققىدىكى قارىشىدىن كېلىپ چىققان (كىشىلەر ئۈكەر يۇلتۇزى كۆرۈنمەيدىغان 6 ¨ئاينىڭ بېشىنى«ئۈكەر يانغا ئۆتتى»دەپ ھېسابلىغان).

ئۇيغۇرلار يەنە ئورنىدىن مىدىرلىماي قويتۇپ يۇلتۇزىنى«تۆمۈر قوزۇق»دەپ ئاتاپ، دۇنيانىڭ تۈۋرۈكى تەرىپىنى ئۇنىڭغا قاراپ بەلگىلىدى.«تۆمۈر قوزۇق»نىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمىنى«بېلىق »(بالىق) يۇلتۇز ۋە«قوزى يۇلتۇز»دەپ ئاتاپ،«بېلىق» ¨ قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى،«قوزى» ¨ باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى (يىل بېشى) دەپ چۈشەندۈردى. ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچا قانغا ئوخشىشىدىغان قىزغۇچ مارس تۈركۈمگە«يەتكەن»(يەتتە قاراقچى، قاراقۇش) دەپ نام بېرىپ، ئۇنى بالايىئاپەتكە سىمۋول قىلدى. خەلق ئارىسىدا«يەتكەن»يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ يەنە«چۆمۈچ يۇلتۇزى»،«چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى»دېگەن ناملىرىمۇ بار.

ھەممىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا يۇلتۇزىنى«چولپان»دەپ ئاتاپ، ئۇنى خۇشاللىق بەخت خاراكتېرىستىكىسى بىلەن گەۋدىلەندۈردى. ئەڭ ئۇستۇن تۇرىدىغان زۇھەل (ساتۇرن) يۇلتۇز تۈركۈمىنى«ئاقار يۇلتۇز»،«تارازا يۇلتۇز»دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا باشقىچە ئەھمىيەت بەردى.«چىللە»(ئىيۇل)نىڭ ئاخىرى«تارازا يۇلتۇز»نىڭ كۆرۈنۈش مەزگىلى بولۇپ، ئۇ تومۇزنىڭ قايتىشىغا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ، دېيىشتى ھەمدە«تارازا توغسا تاڭ سالقىن، بۇغداي، ئارپا پىشىدۇ»دەپ قاراشتى.

ئاتارۇت (مېركۇرىي) يۇلتۇز تۈركۈمىنى«سۇنبۇلە»(بۇغداي بېشى) دەپ ئاتاپ،«سۇنبۇلە»توغقاندىن كېيىن ياز ئاياغلىشىدۇ، دەپ قارىدى. خەلق ئارىسىدىكى«سۇنبۇلە يېمى ¨قىشنىڭ غېمى»،«سۇنبۇلىدە سۇسال، مىزاندا تېرى، مىزاندا تېرىمىساڭ قوي لىرى»دېگەنگە ئوخشاش ماقال ¨تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئەنە شۇ يۇلتۇزنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

خەلقىمىز يەنە مۇشتىرى (يۇپىتېر) يۇلتۇز تۈركۈمىنى«ئوت يۇلتۇزى»(مەھمۇت مەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا«ئەرەن تۇز»دەپ ئاتىغان) دەپ ئاتاپ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت ¨سائادەتكە سىمۋول قىلدى. مېرىخ يۇلتۇز تۈركۈمىنى«شامال يۇلتۇز»(باقىرسوقىم) دەپ ئاتاپ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالامەتكە سىمۋول قىلدى. زۇھەل

يۇلتۇز تۈركۈمنى«تۆپراق يۇلتۇز»دەپ ئاتاپ، ئۇنى نىسپىي ياخشىلىق ۋە نىسپىي خۇشاللىققا سىمۋول قىلىدى ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇرلار«ئاسمان گۈمبىزى»دەپ جىمىرلاپ تۇرغان ئەنە شۇنداق يولنى تۈركۈملىرىنىڭ ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمنى ئايرىم ــ ئايرىم مىللىي ناملار بىلەن ئاتاپ، ئۇنى بىر يىل ئىچىدىكى ئون ئىككى ئاينىڭ نامى قىلىپ تاللانغان. خەلقىمىز ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە«قوزى»نى يىل بېشى (يېڭى يىل) قىلغان ھالدا، ئۇد {ئۆي}، ئاراندىز (جەۋزا)، قوچىق (سەراتان)، ئارسلان (ئەسەد)، سۈنبۈلە (بۇغداي بېشى)، ئۆلكۈ (تارازا، مىزان)، چازان (چايان، ئەقرەب)، ياي (ئوقيا، قەۋرىس)، ئوغلاق (جەددى)، كۆنەك (دەلۋە، سوغا)، بالىق (بېلىق ھۇت) دەپ ئاتاپ، ئون ئىككى ئاينى رەتكە تۇرغۇزغان. ر ئۆچ ئاينى بىر توقسان (بىر پەسىل)غا بۆلۈپ، نورۇز (يېڭى ئاي)، ئوغلاق ئاي، ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي، ئۇلۇغ ئاي دەپ تۆت پەسىلنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتىغان. يەنە بىر ئاينى ئىككى مەۋسۈمگە، بىر كېچە ــ كۈندۈزنى ئونى ئىكى چاغ، يىگىرمە تۆت ۋاقىت (سائەت)قا، ئون ئىكى يىلنى بىر مۆچەلگە، بەش مۆچەلنى بىر دەۋرگە بۆلگەن.

خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى«يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى»دا يەنە يەتتە كۈننى زۇھەل (ەكەنتىر ياكى ساتۇرۇن)، مۇشتىرى (ئوڭاي ياكى يۇپىتىر)، مېرىخ (كورۇد ياكى مارس)، شەمس (يەشىق ياكى قۇياش)، زۆھرە (سەۋىت ياكى چوپان)، ئاتارۇت (ئارزۇ ياكى مېركۇرىي)، قەمەر (ئاي ياكى يالچىق)قاتارلىق كۆۋتىكى يەتەە سايياره يۇلتۇزغا تەقلىد قىلىپ ئاتىغان. ھازىرقى«ھەپتە»ۋە كۈن ناملىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەن.

«شەمسىيە كالېندارى»بويىچە ھەر قايسى ئايلارنى ھەمەل (1 ــ ئاي)، سەۋر (2 ــ ئاي)، جەۋزا (3 ــ ئاي)، سەرتان (4 ــ ئاي)، ئەسەد (5 ــ ئاي)، سۈنبۈلە (6 ــ ئاي)، مىزان (7 ــ ئاي)، ئەقرەپ (8 ــ ئاي)، قەۋس (9 ــ ئاي)، جەددى (10 ــ ئاي)، دەلۋە (11 ــ ئاي)، ھۇت (12 ــ ئاي)شۇنداقلا ئەرەب«قەمەرىيە كالېندارى»بويىچە مۇھەررەم، سەپەر، رەبىيئەلئەۋۋەل، رەبىيئەلئاخىر، جامادىيەلئەۋۋەل، جامادىيەلئاخىر، رەجەپ، شەئبان رامىزن، شەۋۋال، زۇلقەئدە، زۇلھەججە دەپ ئاتاشمۇ شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى ئىشلاردۇر.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى«يىپنىقسىز ۋاقىت كالېندارى»دا«يەر مەركەز»لىك چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئاسماندىكى بارلىق پلانېتىلار ئوخشاشمىغان ئوربىتىلارنى بويلاپ يەرنى ئەگىپ ھەرىكەتچان ھالەتتە تۇرىدىغانلىقى، قۇياش بارلىق پلانېتلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى بۇ مەبە بولمىغاندا ھاياتلىقنىڭ بولمايدىغانلىقى، ئاي قۇياشتىن يورۇقلۇق ئالغۇچى«يەرنىڭ ھەمراھى»ئىكەنلىكى قاتارلىق كۆز قاراشلار ئەكس ئېتىلگەن.

ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى

ئۇيغۇرلار بۇرۇنراق شەھەرلەشكەن، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغان خەلقلەرنىڭ بىرى. بازار سودىسىنىڭ جانلىنىشى تەبىئىي ھالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئۆلچەملەر ھەر قايسى خەلق؛ەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مېترولوگىيىلىك ناملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدىكى ئەنئەنىۋى ئۆلچەملەرنى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، ئېغىرلىق ئۆلچىمى سىيىقلىق ئۆلچىمى، چىچىلىپ ¨تۆكۈلۈپ تۇدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۆچۈن قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملەر، كۆلەم بىلەن ھەجىمگە ئائىت ئۆلچەملەر، ۋاقىت ئۆلچىمى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ئادەم ئەزالىرىنىڭ نامى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە تەققاس قىلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى لىكسىكا ¨سېمانتىكىلىق جەھەتتە بىرەر نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەش ، مۇساپە ۋە ئارىلىقنى ئۆلچەش بولۇپ ىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچىسى، ئادەمنىڭ بىرەر ئەزالىرىنىڭ نامى ئارقىلىق ياسالغان. مەسىلەن، غېرىچ (بويى بىر قىغېرىچ)، غۇلاچ (بىر غۇلاچ ئارغامچا)، چامدام (بىر چامدام يەر)، سويام (بىر سويام رەخت)، ئادەم بويى (قوناق ئادەم بويى ئۆستى)، تىرناق (تىرناقچىلىك جاي)، تۇتام (بىر تۇتام چۆپ)، تاپان (بىر تاپان يەر) دېگەنگە ئوخشاش. ئىككىنچىسى، ئۆلچەم سۆپىتىدە ئىشلىتىدىغا نەرسىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇ ئاساسەن، مەلۇم بىر ۋاقىت كەسمىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشتىراك قىلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئارغامچا بويى، نەيزە بويى، دەرەخ بويى، گەز، بىر باغلام بىر قۇچاق، بىر كاپام، بىر ئورام، بىر كەتمەن، بىر گۇرجەك دېگەنگە ئوخشاش.

خەلق ئارىسىدىكى مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلارمۇ ئۆزۈنلۈق ئۆلچىمى دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، چاقىرىم ، بىر ياغاچ يەر، بىر بىكەت يەر، ئات چاپتۇردۇم يەر، ئىككەك ئاستى يەر، بىر كۆنلۈك يول، بىر پوتەي يول، بىر ئاش پىشىم يەر، بىر ئۇن يېتىم يەر ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇرلار ئېغىرلىق ئۆلچىمى سۈپىتىدە، كۈرە، پاتمان، چارەك، يېرىم چارەك، ئىششەك، نىمشەك، جىڭ، سەر، مىسقال، فۇڭ قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىرلىق ئۆلچەيدىغان جىگمۇ مۇشۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن.

ئۇيغۇرلار سۈيۈقلۇق ۋە چېچىلىپ تۆكۈلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن، تۇرمۇشتىكى ھەر خىل كۆلەم، ھەجىم ياكى مالالچەردىكى نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان ئۆلچەم بىرلىكىگە ئايلاندۇرغان. مىنەسىلەن،م بىر ۋارۋا يۈك، بىر قاپ ئۇن، بىر قاپاق سۇ، بىر شىشە ياغ، بىر قاچا تېرىق، بىر ئېرىق سۇ دېيىلسە، ۋەنى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قانچىلىك مىقدارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ۋە قانچىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى كىشىلەر كۆڭلىگە ئايان ئىدى.

ۋاقىت ئۆلچىمىمۇ يۇقىرى ئۆلچەم بىرلىكىگە ئوخشاش بىرەر ھەرىكەت نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، بىر ئاش پىشىم، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە، ھەش -پەش دېگۈچە، دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئىپادىلەنگەن مەزمۇنىنىڭ توغرىلىق دەرىجىسى گەرچە مۇتلەق بولمىسىمۇ،م لېكىن نىسپىي تۇراقلىق مەنەگە ئىگە بولغان، شۇ سەۋەبتىن ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە قوللىنىلىپ ئادەتكە ئايلانغان بۇنداق ئۆلچەم بىرلىكى ناملىرى خەلقىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا خېلى قويۇق ئىز قالدۇرغاچقا، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كىرگەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، ماقال -تەمسىللىرى ۋە ھېكايە، چۆچەكلىرىدە بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكى ئاتالغۇلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلارنى خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئادەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈش ھەمدە ھازىرقى زامان مېترولوگىيىلىك ناملار بىلەن سېلىشتۇرۇش تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان مۇھىم تېما ھېسابلىنىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلارمۇ باشقا خەلقەرگە ئوخشاش ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۈچۈن خەلقئارا بىرلىككە كەلگەن مېترولوگىيىلىك ناملار (كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، توننا، كىلوگرام، لېتىر قاتارلىقلار)نى قوللىنىدۇ. لېكىن يۇقىرىقى ناملارنىڭ بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىپ كېلىنىۋاتىدۇ.

تاق سان

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تاق سانلار ئۇلۇغلىنىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرىدە تاق سانلار تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ھەر كۈنى بەش قېتىم (بەش ۋاخ) ناماز ئوقۇيدۇ؛ ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى بىر قېتىم جۈماگە يىغىلىپ جۈمە نامىزىغا داخىل بولىدۇ؛ بىر ھەپتە يەتتە كۈن بولىدۇ؛ مەسچىتلەرنىڭ پەشتاق پەلەمپىيى تاق بولىدۇ؛ ئاپتۇۋا بىلەن مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەرگەندە ئۈچ مەرتە قۇيىدۇ؛ قىزلارنىڭ چېچى تاق ئۆرۈلىدۇ؛ ئۆي ياپقاندا ئىشلىتىدىغان جەگە ياغاچ (لىم) ۋە تۈۋرۈكلەرمۇ تاق بولىدۇ؛ ئاخۇنۇم تويى نىكاھنى ئوقۇغاندا قىز ۋە يىگىتنىڭ نىكاھنى قوبۇل قىلغان"قىلمىغانلىقىنى پەقەت ئۈچ قېتىملا سورايدۇ؛ ئەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى ئۈچ قېتىم«تالاق »قىلسا، نىكاھتىن ئاجراشقانلىق ھېسابلىنىدۇ، بالىلارنىڭ سۈننىتىنى قىلىشقا توغرا كەلگەندە، تاق كۈن تاللىنىدۇ ھەمدە سۈننەت قىلىش يېشىمۇ تاق بولىدۇ، كىشى ئۆلگەندە مېيىتنى سۇغا ئالغاندىن كېيىن، ئەگەر ئەر كىشى بولسا كېپەنلىكى ئۈچ قەۋەت، ئايال بولسا بەش قەۋەت تىكىلىدۇ؛ يول " كوچىلاردا بىرەر كىشىنىڭ ئالدىغا غايىبتىن نەرسە ئۇچراپ قالسا، يۇقىرى ئاۋازدا«بۇ نەرسە كىمنىڭ؟»دەپ ئۈچ قېتىم تووۋلاش شەرت. ئىگىسى چىقمىسا ئاندىن ئۇ كىشى ئۇچرىغان نەرسىنى قولىغا ئالسا بولىدۇ؛ تۆگە كارۋانلىرىدىكى تۆگىنىڭ سانىمۇ تاق بولىدۇ؛ ئومۇمەن بۇ خىل تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق ئادەت ئاساسەن ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان. ئىسلام دىنىدا خۇدا مۇتلەق بىر، يېگانە دەپ قارىلىدۇ. مۇشۇ ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە سىڭىپ، ئىستىخپىيلىك ھالدا تاق سانلار ئۇلۇغلاش ئەقىدىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە بىر قەتەرپتىن تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئېڭىدا شەكىللەنگەن مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.تۆۋەندە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇقەددەس سانلار ھەققىدە ئايرىم توختىلىمىز.

مۇقەددەس سان «توققۇز»

ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق سانلارنىڭ ئەسلى ماتېماتىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ، مەنىۋى تۈس ئېلىشى بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. بەزى سانلار سىرلىق تۈس ئېلىپ«خاسىيەتلىك سان»غا ئايلىنىپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ؛ ئەينى ۋاقىتتا بۇ سانلار ئىنسان تەپەككۇرىدىكى مەۋھۇم ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇش رولىنى ئوينىغانىدى. مانا شۇ ئاساستا بۇنداق سانلار بارغانسېرى قېلىپلىشىپ، ئەقىدە ۋە ئېتىقادتا، تۇمۇز ئادەتلىرىدە، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا تاق سانلار، «7»، «9»، «40»قاتارلىق سانلار ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شۇ خەلقنىڭ ئېڭى ۋە ئەقىدىسىگە ماس ھالدا خاسىيەتلىك تۈس ئالغان، ئالايلۇق، «تويغان يەرگە توققۇز تەزىم»، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۇتۇپتۇ»، «توققۇزى تەل»قاتارلىق ماقال تەمسىل ۋە ئىدىئومىلار؛ «ئوغۇزنامە»داستانىدىكى «ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۆزۈنغىچە ئازاب چەكتى، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى»(«ئوغۇزنامە»54 بەت). «گۆر ئوغلى»داستانىدىكى «گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئەدەمزاتتىن بولۇپ، ئارقا ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى»، «توققۇز قات شاھ كىيىم كىيدى»، «مىنگە ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ»، «ئوك يېنىدا توققۇز تۇمارى بار»، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دىكى «كۆلتېكىن ئىلگىرى كېيىن توققۇز قېتىم باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى»، «كۆلتېكىن توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى. توققۇز ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى»دېگەنگە ئوخشاش تارىخي بايانلار؛ «خان تەختىگە يېڭى چىققاندا ئۇ مەھرەملىرى بىلەن بىللە كىگىزدە ئولتۇرىدۇ، خان كۈنگە قاراپ ئۇلارنى توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ»(«جونام»50 جىلد) دېيىلىدۇ. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى «كۆك مەشرىپى»نىڭ قوشاقلىرىدا«غازى ئوتتۇز، قوينى توققۇز ھەممىنى تەڭ راستلىدۇق»دېگەن مىسرا ئوخچ خىل ۋارىيانتىنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ. «يۈز ئاچقۇ بېيىتى»نىڭ بايانىدا«توققۇز قېتىم تەزىمگە باردۇ»«توققۇز غايىپچىلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ»، «قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇغۇزۇپ ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆگىلىتىدۇ»، «توينىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بېرىدۇ.»(«قۇمۇل نەزمىلىرى»)دىن ، «ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۈچۈن توققۇز كىيىملىك رەخت، توققۇز تۇياق قوي،

توققۇز كۆرە بۇغداي، توققۇز شىرە مېۋە ``چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرىدۇ»(«ئىز»رومانىدىن) ۋە باشقىلار.

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ ``ئادەت ۋە مۇراسىملىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان«توققۇز تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى ناھايىتى چوڭقۇر تارىخي ئاساسقا ۋە يىراق ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىر نخل مەنىۋى ئادەت ھادىسىدىن ئىبارەت. دەرۋەقە، يۇقىرىقى بايانلارنىڭ ھەممىسى«توققۇز»نىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادىتىدە خاسىيەتلىك سان تۇسىنى ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇش خاسىيەتلىك سان ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلە نامىلىرىمۇ«توققۇز ئۇيغۇر»(ئىچكى توققۇز) ۋە«توققۇز ئوغۇز»(تاشقى توققۇز) دەپ ئاتالغان. مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ«تۈركىي تىللار دىۋانى»ناملىق ئەسىرىنىڭ III توم، 175 `` ، 176 `` بەتلىرىدە:«خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەر قانچە كۆپىيىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ»دەپ كۆرسەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نوپۇزلۇق ئەربابلار ئۆلسە قەبرە تۈپىسىنىڭ ئۈستىگە توققۇز دانە تاشنى تىزىپ قويىدىغانلىقىمۇ مەلۇم.

كۆپلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە،«توققۇز»نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قېلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزىملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قەدىمكى ئۇيغۇر شامانىستلىرىنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆكتەڭرى ئېتىقادىدىن«يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى»چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) ئايرىم ``ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ يەتتە ئىلاھ»نىڭ ھەر بىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا يەنە پانىيى ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى ئالەم (روھناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان دېگەن ئىپتىدائىي چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈپ ئالەم قارىشى«توققۇز »غا مۇجەسسەملەشكەن.

دېمەك، ھېسابلاش جەھەتتىن قارىغاندا«توققۇز»سان چەكسىز ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئەڭ چوڭ ساننىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالغان ۋە ئېتىقاد جەھەتتىن«كۆپلۈك»،«ئۇلۇغلۇق»،«بۈيۈكلۈك»، مەبلەسگە سىمۋول بولغان. ئۇ«يەتتە»،«قىرىق»،«ئۈچ»قاتارلىق خاسىيەتلىك سانلارنىڭ پەيدا بولۇش خۇراكتېرىگە ئوخشاشمىغان

هالدا ئېتنىك مەبىە جەھەتتىن بىۋاستە هالدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزىملىق ئېتىقادىغا باغلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئۇ ھەم قەدىمىيلىككە، ھەم قويۇق مىللىي خاراكتېرگە ئىگە.

خاسىيەتلىك سان«يەتتە»ۋە«قىرىق»

خاسىيەتلىك سان«يەتتە»چۈشەنچىسى«9»سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېردىن كېلىپ چىققان بولۇپ،«يەتتە»بىلەن باغلىنىشلىق ئادەتلەرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلاردا«يەتتە»سانىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئەتراپىتكى باشقا دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم. بولۇپمۇ ئۇ ئاساسەن ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى ۋە ئادەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىتىلىشتىن بۇرۇنقى خاتىرىلەردە«يەتتە»نىڭ سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتىدە يەتتە كۈندە بىر قېتىم مەسچىتكە يىغىلىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ؛ روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت نامىزىنىڭ مەدھىيە نامىسى يەتتە سۈرىدىن تەركىب تاپقان؛ ئادەتتە، ئوغۇل باللار يەتتە ياشقا كىرگەندە سۈننەت تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ ئادەم ئۆلۈم يەتتە كۈندىن كېيىن چوڭ نەزىرىسى (يەتتە نەزىر) ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولۇپ ئون يىلدىن كېيىن، 644 ~ يىلى خەلىپە بولغان ئوسمان تارقىسىپ يۈرگەن سۈرىلەرنى توپىل«قۇرئان»ھالىتىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنى يەتتە نۇسخا كۆچۈرۈپ تارقاتقان. دېمەك، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىۋاستە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن باغلانغان.

سىرلىق سان«يەتتە»ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ زاراۋۇئاستى (ئاتاشپەرەسلىك) دىنى مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن، مانى دىنى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىر بىلەن بىرلىشىپ، مۇئەييەن بىر ئادەت تۈسىنى ئالغانلىقى مەلۇم.

ھىندى مەدەنىيىتىدىمۇ«يەتتە»سانى ئۇلۇغلىنىدۇ. ھىندىلارنىڭ ئادىتىدىكى«يەتتە»سانىنى مۇقەددەس بىلىش چۈشەنچىسى ئۆلارنىڭ يەتتە يۇلتۇز تۈركۈمىنى بىلىشى ۋە ئۇنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىكى«يەتتە»سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرىگە كىرىشى گەرچە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارالسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ يىراق ئۆتنىڭ مەببەسى ئىسلا دىنىدىن بۇرۇنقى زارۇ ئاستى دىنى ۋە بۇددا دىنى مەدەنىيەتلىرىگە تۇتىشىدۇ. بۇ قەدىمكى دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىلادىنىڭ ئالدى "كەينىدە شىنجاڭغا جۇملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۆرپ "ئادەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

سىرلىق سان«قىرىق»چۈشەنچىسى بىرەر دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلانمايدۇ. ئۇ پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق،«ئوغۇزنامە»داستانىدا«قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى»،«قىرىق شىرە، قىرىق بەندىنىڭ ياساتتى»،«قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ بارىغا يېتىپ باردى»،«قىرىق غۇلاچلىق ئۈزۈن بىر ياغاچنى قاداتتۇردۇق»،«قىرىق كېچە "كۈندۈز تويى قىلدى»، («ئوغۇزنامە»داستانىغا قاراڭ) دېگەنگە ئوخشاش«قىرىق»بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايانلار كۆپ يەردە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىمۇ بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا بۆشۈك تويى مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش،«قىرىق نەزىر»قاتارلىق خاتىرىلەش مۇراسىملىرى بولۇپ، ھەممىسى«قىرىق»نىڭ سىرلىق خاراكتېرىگە باغلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چۈشەنچىسىدە«قىرىق»سانى«ئەڭ كۆپ»،«چەكسىز»دېگەن مەنەگە ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى ئەڭ چوڭ سانىنىڭ چېكى، دەپ قارالغان«ئون»سانىنىڭ ئالەمنىڭ تەرىپىگە تەكرار قوشۇلۇشى ياكى كۆپەيتىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدىكى تۆت تەرەپ قارىشى ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل سىرلىق چۈشەنچە بولۇپ،«قىرىق»سانى پۈتۈن ئالەم«كائىنات»مەنىسىنى بىلدۈرەتتى.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ساناق ئادىتىدە ئاخىرقى چەك ۋە«ئەڭ چوڭ»سان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان«10»بىلەن تەرەپنى كۆرسىتىدىغان«4»نىڭ قوشۇلۇشى ۋەك كۆپەيتىمىسى

(40=(تەرەپ)(X410) بىلەن ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى بىلدۈرىدىغان«قىرىق»سانى سىرلىق سان كاتېگورىيىسىگە كىرگەن ھەمدە خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئەكس ئېتىلگەن.

تەبىئەت قاراشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلىرى ئۇلارنىڭ قەدىمكى مىفولوگىيىلىرىدە ھېكايە، چۆچەكلىرىدە، تۇمۇشتىن يەكۈنلەنگەن ماقال-تەمسىل ۋە شېئىرى-قوشاقلىرىدا، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەبىئەت كۆز قارىشى ۋە«تەبىئەتنىڭ ئۆزى تەڭرى»دېيىلىدىغان دېئىزملىق سادда قاراشلىرىدا پۈتۈن كائىنات تۇپراق (توپۇ)، ھاۋا (يەل)، ئوت (ئاتەش)، سۇ (سۇپ) دىن ئىبارەت تۆت ئېلېمېنتتىن يارالغان، دەپ قارالغان.

ئادەتتە، كۈندۈزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز-ئېرىق، قىرلاردا، كېچىلىرىنى كۆپ ئاسمان ئاستىدىكى خامانلاردا خامان تېپىش، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن خامان تېپىش، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك سادда چۈشەنچىلىرىنى يەكۈنلەپ، تۆت ئېلېمېنت (تۆت زات، تۆت ئاناسىر، تۆت ماددا دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ئىلاھىيلاشتۇرىدىغان ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى كۈچلۈك ئىدىيىۋى ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىغا ئايلاندۇرغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆپ خۇدالىق قەدىمكى ئىپتىدائىي قارىشىدا كۆكتەڭرى (ئامىنا، ھاۋا ئىلاھى). يەر-سۇپ ئىلاھى (ئوماي ئىلاھى)، سۇ تەڭرىسى (سۇ ئىلاھى) ۋە ئوت ئىلاھى (ئاتەش ئىلاھى) ھەممىدىن بۈيۈك ئىلاھلار ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ۋە ئېتىقاد قىلغان. ئۇلارنىڭ«ئادەم زاتىنىڭ يارىلىشى»ھەققىدىكى ئەپسانىلىرىدە، ئادەم ئاتام بىلەن ھاۋائانامدىن ئادەم زاتى پەيدا بولغان دەپ ھېكايە، قىلىپ ئادەم ئاتام (ئادەم ئەلەيھىسسالام)نى كۆك (ئاسمان) كە، ھاۋا ئانامنى يەر (تۇپراق) گە تەڭلەشتۈرىدۇ ھەمدە ھاۋا ئانامنى ئانا تەڭرى-ئوماي دەپمۇ قارايدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا«ئومايغا تاپىنسا ئوغۇل بولۇپ»(اتوم، 167-بەت) دېگەن ماقالمۇ بار. خەلقىمىز ئارىسىدا كۆككە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان«يامغۇر

تىلەش مۇراسىمى››دا‹‹كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۈندۇق››دەپ ئاسمانغا قاراپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىش ئادىتى هازىرغىچە داۋاملاشقامتا. تۇپراق (يەر)نى ئانىغا تەڭلەشتۇرۇپ ئۇنى ئۇلۇغلاش (ئانا يەر، ئانا تۇپراق، ئانا ۋەتەن دېگەنگە ئوخشاش) ئادىتىمۇ ئەنە شۇ ئىپتىدائىي‹‹يەر ـ سۇپ تەڭرىسى››ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان.

موماي ئانا مەدىمكى زامانلاردا ئادەمزات ئۈچۈن تۇپراق ۋە سۇ مەنبەلىرىنى ئاتا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى (idog) دەپ ئاتالغان. ئەنە شۇ‹‹بەخت ئىلاھى››شەرپىگە تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى ئىدىقۇت (ئىدى ـ ئىلاھ، خۇدا؛ قۇت ـ بەخت يەنى بەخت بەرگۈچى خۇدا، دېمەكتۇر) دەپ ئاتالغان.

خەلقىمىزنىڭ‹‹تۆت ئېلېمېنت››نى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەسلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ ئىزلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە، كېسەللەرنى داۋالاشتىكى ئەم ـ ئېرەم قائىدىلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئادەتتە داۋاملىق دېيىلىدىغان‹‹تۆت پەسىل››(باھار، ياز، كۈز قىش)،‹‹تكت تەرەپ››شىمال، جەنۇپ، شەرق، غەرپ)‹‹ھاياتلىقنىڭ تۆت دەۋرى››(باللىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق، قېرىلىق)،‹‹تۆت سۈپەت››ياكى‹‹تۆت مىزاج›› ـ (ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق)‹‹تۆت خىلت››(سەپرا، قان، بەلغەم، ساۋدا) قاتارلىق‹‹تۆتلۈكلەر گۇرۇپپىسى››نىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئالەمنىڭ ئۇلى بولغان‹‹تۆت ئېلېمېنت››قارىشىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادە قىلىنىشىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ يادروسى (مەركىزى) قەدىمكى ئىپتىدائىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن‹‹تۆت ئېلېمېنت››قارىشىدىن ئىبارەت، دەپ ئېيتالايمىز.

ئۇيغۇرلاردا‹‹قۇش باخشى››

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشچىلىق قەدىمكى دەۋرىدىن باشلاپ مەخسۇس بىر خىل كەسىپ بولۇپ، ئوۋچىلىق ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ياۋاي قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈشتىن تاشقىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق يېزىلىرى (قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ چۇپان، ئۇششاقباش، كۆكيار قاتارلىق تاغلىق يېزىلىرى ۋە يەركەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ قاتارلىق جايلىرى) دا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتىن ئىبارەت ئۆزگىچە، قىزىقارلىق ئادەت تاكى هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇ‹‹كەسىپ››بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئادەتتە‹‹قۇش باخشى››دېيىلىدۇ. مەلۇمكى،‹‹باخشى››قەدىمكى ئالتايلىقلار ئېتىقادىغا مەنسۇپ ئۇقۇم بولۇپ،‹‹شامان دىنىنىڭ ئۇستازى››،‹‹دىن ئادىمى››دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇزۇن مەزگىل ئېتىقاد قىلغان دىنى ـ

شامان دىنى بولۇپ، ئەنە شۇ شامانىزىم دەۋرىدە باخشىلىق ۋە پېرخىل¡نىلۇق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. باخشىلار«ھەممىدىگە قادىر ۋە قابىل»دىن مۇئەككىلى سۈپىتىدە، شامان دۇمبىقىغا تەڭكەش قىلغان ھالدا شامانىزىمنىڭ دۇرۇتلىرىنى مۇناجات قىلىپ شىزامان مۇراسىملىرىنى تەشكىللىگەن ۋە باشقۇرغان. مۇشۇ يول بىلەن«يامان روھ»لارنى قوغلاپ، بىمارلارنى داۋالىغان. شۇ سەۋەبتىن باخشىلار ئەينى زامانلاردا ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىپ، ئىلاھىي تۈس ئالغان. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن«قۇش باخشى»ئەنە شۇ شامانىزىم دەۋرى بىلەن چېتىلىدىغان قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ، لېكىن«قۇش باخشى»دەيدىغان بۇنداق نامنى ۋە قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى بىز ھازىرغىچە شامانىزىمغا ئائىت تارىخي ماتېرىياللاردا ياكى باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئۇچراتمىدۇق.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يۇقىرىقى تاغلىق رايونلىرىدا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسىي ئوبېكتى ¨ تۇغۇتلۇق ئاياللاردىن ئىبارەت. كۆپىنچە تۇنجى تۇغۇتتا ئاياللاردا كۆرۈلىدىغان ئال كېسەللىكى ئېغىر قانسىراش ۋە ھالسىراشتىن كېلىپ چىقىدىغان كېسەل)دىن ئىبارەت. ئادەتتە،«ئال كېسەللىكى»نىڭ ئىپادىسى ھەر خىل بولۇپ، نېرۋىنىڭ نورماللىقى بۇزۇلۇش سەۋەبىدىن چىلشىرى كىرىشىپ، قالايمىقان جۆيلۈيدىغان، كۆزنىڭ ئېقى چوڭىيىپ كۆزىگە غايىبانە، جىن ¨ئالۋاستىلار كۆرۈنىدىغان پۈتۈن بەدىنى توختىماي تىترەيدىغان، ھوشىنى بىلمەي ۋەھىمىلىك ۋارقىراپ ¨جارقىرايدىغان غەيرى ئادىمىلىك ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ. يۇقىرىقىدەك ئالامەتلەر كۆرۈلگەن تۇغۇتلۇق ئاياللارنى يەرلىك خەلقلەر«ئالداپ قاپتۇ»دېيىشىدۇ.«ئال كېسەللىكى»نىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولۇپ، مۇھىمى تۇنجى تۇغۇنىڭ ئالدى ¨كەينىدە بەدەندىن كۆپ قان كېتىش، ھامىلدار مەزگىلدە ياخشى كۆتۈلمىگەنلىكى، تۇغۇت ۋە داۋالاش شارائىتىنىڭ ياخشى بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئەنئەنىۋى پىسخىك ئېتىقاد قاتارلىق ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنداق كېسەلگە يولۇققانلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلۈپمۇ كېتىدۇ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا، بۇنداق كېسەللەرگە«قۇش باخشى»دىن باشقا ھەر قانداق دوختۇرنىڭ دورىلىرىمۇ ئۈنۈم بەرمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ (ھازىرقى زامان مېدىتسىناسى بۇنداق كېسەللەرنى تولۇق داۋالاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە).ئادەتتە خەلق تىلدا«قۇش»دەپ ئاتالغىنى ھەممىدىدى يىرتقۇچ بۈركۈت بولۇپ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى سەككىزدىن ئون ئىككى جىڭغىچە كېلىدۇ.«ئال كېسەللىكى»نى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدىغان بۇنداق قۇش تاپ يېمىگەن ياكى ئۆلۈپ قالغان ھارام ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمىگەن بولۇشى شەرت.

داۋالاش ئۇسۇلى:«قۇش باخشى»(قۇشچى) قۇشنىڭ بېشىغا تۇماق كيدۈرۈپ ئاغرىق ئايال ياتقان ئۆيگە ئەكىرىدۇ. ئاغرىق ئايالنى دۈم ياتقۇزۇپ، باش ¨كۆزىدىن تارتىپ پۈتۈن بەدىنىنى يوتقان ياكى كىگىز بىلەن مەھكەم ئوراپ قويىدۇ. ئاندىن ئۆيدىكى باشقا كىشلەر ئاغرىق ئايالنىڭ يېنىدىن يىراقلاپ تۇرىدۇ. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن قۇشچى قۇشنىڭ بېشىدىكى تۇماقنى ۋە تىرنىقىدىكى چېتىلنى ئېلىۋېتىپ، چەبدەسلىك بىلەن«ئال»دەپ ئېرەم قىلىپ قۇشنى قويۇۋېتىدۇ. قوش بىلگەندەك ئۆزلۈكىدىن شۇڭغۇپ بېرىپ كېسەل ئايالنىڭ گەجگىسىگە قونىدۇ ۋە مەھكەم ئوراپ قويۇلغان كېسەل ئايالنى باشتىن ¨ئاياغ ئۆتكۈر چاڭگىلى بىلەن مۇجۇپ، مەھكەم قىسىدۇ، كېسەلنى قانتى بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئايلىنىدۇ. قۇش گاھىدا قانات كېرىپ تام ۋە تۈرۈسقا ئۆزىنى ئۇرۇپ، يەنە كېسەلگە ئېتىلىپ كېلىپ مۇجۇشنى باشلايدۇ. قوش يېرىم سائەت گاھىدا بىرەر سائەت مۇشۇ ئۇسۇلدا كېسەلنىڭ غولىنى قاتتىق مۇجۇغاندىن كېيىن، كېسەلدىن يىراقلاپ ھالسىز ھالەتتە، ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىغا بېرىپ سوك تۇرىدۇ. قۇشچى شۇ ھامان قۇشنىڭ تۇمىقىنى كيىگۈزۈپ، پۇتىغا چېتىل سېلىپ ئاچىقىپ كېتىدۇ. يوتقانغا چىڭ ئورۇلغان كېسەل ئايال قورقۇپ، چىلىق ¨چىلىق تەر بوۋۇپ كېتىدۇ. شۇ ھالەتتە بىر كېچە ¨ كۈندۈز مىدىرلىماي ئۇخلايدۇ ¨دە، ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاغرىق ئايال يېنىكلەپ ئال كېسىلىنىڭ خەۋپىدىن قوتۇلىدۇ.

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، گويا قۇشتا بىر خىل تەبىئي سېزىم باردەك، ئۆيدىكى ئاشكارا تۇرغان باشقا كىشلەرگە تەگمەي، ئۇدۇل ئغرىق ئايالغىلا ئېتىلىدۇ، ئىگىسى (قۇش باخشى) دىن ئوبېكتىنى كۆرسىتىپ قويۇشىنىمۇ تەلەپ قىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقلەر قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئۈنۈمىگە شەكسىز ئىشىنىدۇ.

تەكشۈرۈش ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا، كۆپ ھاللاردا قۇشچى كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى قۇشقا ئالدىن ئۆگىتىدىكەن بەزىدە تېخى ئۆگەتمىگەن قۇشلارنىمۇ بۇ خىل كېسەلنى داۋالاشقا ئىشلىتىدىكەن قۇش ئارقىلىق داۋالاش پەقەت ئال كېسىلى بىلەنلا چەكلىنىدىكەن.

ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم ¨ئېرەم)

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆزىنى داۋالاشنىڭ تۈرلۈك ئادەتلىرى بولۇپ، بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى كۈچتىن قالغان ياكى قىلىۋاتقان بولسىمۇ، بەزىلىرى يەنىلا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

1) كۆپ چۆچۈرىسى يېيىش ¨ئۇيغۇر خەلقى ئارقا ¨ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم كۆپ چۆچۈرىسى يېسە، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ، سالامەتلىككە پايدىلىق، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەر يىلى ئەتىيازدا يېڭى ئۈنگەن بىدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئادەتكە ئايلانغان. ھەر يىلى ئەتىيازدا يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغقانلىرىغا بىدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ؛ شۇنداقلا شۇ كۈنلىرىدە بىدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ.

2) تېرىگە كىرىش ¨ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن ئادەملەر قارا ئەركەك قوي ياكى قىرقىلمىغان ئوغلاقنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئىسسىقلىق دورا ¨دەرمان سېپىپ، ئىسسىق پېتىچە تېرىگە كىرىپ تەرلىنىدۇ، بۇ ئۇيغۇرلاردا ئۆزۈندىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادەتتۇر.

3) ئىنىگە كىرىش ¨پۇتى رېماتىزىم بولۇپ قالغان، شۇ سەۋەبتىن ماغالماس بولۇپ قالغان ئادەملەر ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى كالىنىڭ ئىسسىق ئىنىگە پۇتىنى تىقىپ داۋالىنىش ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتقان ئادەتلەردىندۇر.

4) باشنى تەڭلەش ¨بۇۋاق بالىلار يىقىلىپ چۈشۈپ بېشى چايقىلىپ كەتسە ئۇيغۇر خەلقى بۇنى«بېشى تەڭ بولۇپ قالماق»دەيدۇ. ئۇيغۇرلار تۇخۇمنىڭ سېقىنى ماتاغا سۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ بېشىنى چۆگىلىتىپ تېڭىپ قويىدۇ. بۇنى ئۇيغۇرلار«تەڭلەش»دەپ ئاتايدۇ. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بالىنىڭ بېشى ئەسلىگە كېلىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن ابشقا، ئۇيغۇرلار كىچىك بالىنىڭ ئەنگىزى ئېشىپ كەتسە تۇخۇمنىڭ سېرىقىدىن ياغ چىقىرىپ بالىنىڭ چېكىسىگە ۋە ئۈگىلىرىگە سۈرۈپ داۋالايدىغان ياكى كۆيدۈرۈلگەن خەس قوي ماك (كۆيدۈرۈلمىگەن بولسىمۇ بولىدۇ) بىلەن بالىنى مايلاش يولى بىلەن داۋالايدىغان ئادەت ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ئەگەر بالا سوغۇقتىن يۆتەل بولۇپ قالسا، قوي مېيىنى قىزىتىپ گېلىنى مايلاپ قويىدىغان ياكى ھەسەلنى گالغا سۈرۈپ ئۈستىدىن ياغلىق بىلەن تېڭىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار.

5) ئىسسىقلىق ۋە سوغۇقلۇق قىلىش ¨ئۇيغۇر خەلقى سوغۇقى ئېشىپ كەتسە، ئىسسىقلىق قىلىش بىلەن مىجەزىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئېيتايلى، ئىسسىقى ئېشىپ كەتكەنلەر قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرىدە تاۋۇز يەيدۇ، ياكى تاۋۇزنى سىقىپ سۈيىنى ئىچىدۇ، ياكى گۈرۈچ، ماش قاتارلىقلار بىلەن ماشخوردا قىلىپ ئىچىدۇ. يۇقىرىقى سەۋەبلەر ئىسسىقلىقنى قايتۇرۇپ مىجەزنى تەڭشىيدۇ. سوغۇقى ئېشىپكەتكەنلەر سېمىز قوي گۆشى بىلەن شورپىلىنىشتىن تاشقىرى، يەنە پىلپىل، قەلەمپۇر، قوۋزاقدارچىن، لاچىندانە، مىقدارچىن قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان«چاي دورىسى»ئىچىپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ.

6) قان قىلىش ۋە ئۆپكە قىلىش ¨بىراۋنىڭ غولى ئاغرىسا پۈتۈن ئەزايىنى قوقاق بېسىپ كەتسە، ياۋا كەپتەرنى بوغۇزلاپ، ئىسسىق قېنىنى ئاغرىغان يەرگە ئاققۇزۇش، ئۆلتۈرگەن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئۆپكىسىنى ئاغرىغان يەرگە قېقىش ¨ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرىدۇر.

يۇقىرىقىلارنىڭ ئەكسىچە ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر مۇنچە ئىلمىي ئاساسى بولمىغان ئۆزىنى داۋالاش ئادەتلىرى بولغان. مەسىلەن، بىراۋنىڭ كۆرنى ئىششىپ قالسا، پىچاق ۋە باشقا تىغنى بىلەپ، ئۇنىڭدىن چىققان لايىنى كۆرەنگە سۈرىدىغان ئادەت ھازىرمۇ بار.

بىر ئادەم (تولىراق بالىلار)نىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ تولا ئەسنىسە، كۆزىدىن ياش ئاقسا ياكى پۈتۈن ئەزايى كىرىشسە، بۇنى«ئاش كىرىپ قالدى»، دەپ ياشانغان قېرى ئاياللارغا«ئاشلىتىدىغان»ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «ئاشلىغۇچى»بىر قاچىغا ئىسسىق كۈل ياكى كېپەك ئېلىپ، ئۈستىنى يېپىپ بىمارنىڭ قورساق تەرىپىگە يوناش ئارقىلىق«ئاش كىرىپ قالغۇچى»نى ئاشلايدۇ. «ئاشلاش»جەريانىدا ئاشلىغۇچى ۋە ئاشلانغۇچى قانچە كۆپ ئەسنىسە ۋە چىنىدىكى كېپەك ياكى كۈل يىمىرىلسە«ئاش چىقتى»دەپ بىلىدۇ.

بىرى ئاڭغىنا بولۇپ قالسا«تامىقى چۈشۈپ قاپتۇ»دەپ بېگىز قولىنى قازاننىڭ قارىسىغا سۈركەپ تاماقنى كۆتۈرۈپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار.

بوۋاق تولا يىغلىغانلىق سەۋەبىدىن غولىغا يەل تورۇپ قالسا«پاقا بولۇپ قاپتۇ»دەپ، پاقا بارماقلىق قېرى ئايالغا ئۇنىڭ غولىنى ئۇۋۇلىتىدىغان ۋە قارا كىگىزنى پاقا سەكلىدە كېسىپ بالىنىڭ غولىغا توغرىلاپ، كېيىمگە تىكىپ قويىدىغان ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بىراۋنىڭ كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قالسا، بۇغداي قاتارلىق دان بىلەن كۆزنى«بۇرغىلايدىغان»ئادەتمۇ ساقلانماقتا.

ئۇيغۇرلاردا يەنە بىرى ئۆت كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالغان بولسا«كۆزىدىكى سېرىقنى ئالدۇ»دەپ بوينىغا سېرىق قەھرىۋا ئېسىۋالدىغان ياكى سۆدىكى بېلىقلارغا قارايدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان. بولۇپمۇ، باللار بىر يەردىن يىقىپقاتتىق قورقۇپ،«شۈك»بولۇپ قالسا،«روھى چىقىپ كەتتى»دەپ ئۇنىڭ كىيىمنى سۆرەپ يۈرۈپ، ئىسمىنى ئاتاپ«روھ چاقىردىغان»ئادەتلەرمۇ بولغان.

بىر ئادەم روھى كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالسا«جىن چاپلاشتى»دەپ، پېرىخونلارغا پېرە ئوينىتىدىغان، بۇت قەلەندەرلىرىگە ئۇقۇتىدىغان ئادەتلەر ھازىرمۇ بۇلۇك ¨پۇچقاقلاردا داۋاملاشماقتا.

بىراۋنىڭ ، بوۋپمۇ بالىلارنىڭ يۈز ¨كۆزنى يارا بېسىپ كەتسە ئۇدۇقملۇق تەقۋا ئايال تەكلىپ قىلىپ، ئۇنىڭغا«چاچراتقۇ»سالدۇرىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، ياڭاق چوڭلۇقىدا كۇملاچ قىلىنىدۇ. كۇملاچ قازاندىكى ياغقا سېلىنىدۇ ياكى قوقاس ئوتقا كۆمۈلىدۇ. ئايال ئەپسۇن ئوقۇپ قازانغا ياكى قوقاسقا«سۆپكۆچ»قىلىپ تۈرىدۇ. خېمىر قىزىغانسىرى ئېتىشقا باشلايدۇ. خېمىر ئېتىلسا يارا تۆكۈلىدۇ.دەپ قارايدۇ. بۇ«چاچراتقۇ سېلىش»دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى باللار تۇرۇپلا تاماق يېمەس بولۇپ قىلىپ، كۆنىدىن ¨كۈنگە جۇدەپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنى«جىن چاپلىشىۋالغان»دەپ بىلىدۇ. بۇ كېسەلنى باشقا يوللار بىلەن داۋالىيالمىغاندا«ئاۋاق ئېشى»بىلەن داۋالىماقچى بولىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: يەتتە ئۆيدىن ئۇن تىلەيدۇ. ئۇ ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇپ يايىدۇ. خېمىرنى ئۇششاق كېسىپ سۇيۇقئاش ئېتىلىدۇ. ئاش پىشقاندا ئاۋاق بالىنى يالىڭاچلاپ، پۈتۈن ئەزايىتنى پۈركەپ ھور چىقىۋاتقان قازانغا مىندۇرۇپ ھورلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئاشتىن بالىغا بىر قاچا ئىچكۈزىدۇ. قالغان ئاشنى تۈتۈلمىغان قاچىغا قويۇپ، تۈتۈلمىغان قوشۇقنى سېلىپ يولنىڭ دوقمۇشىغا قويۇپ

ئارقىغا قارىماي يېنىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، بالىغا چاپلىشىۋالغان«جىن»، «ئاۋاق ئىشى»ئىچــمەن دەپ بالىنىڭ تېنىدىن ئاجرىلارئىمىش. شۇنىڭ بىلەن بالا كېسەلدىن خالاس بولارئىمىش.

تۇپراققا بولغان ئېتىقاد

ئۇيغۇر خەلقى تۇپىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ ئېتىقاد«ئادەمئاتا تۇپىدىن يارالغان»دېگەن چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇرلاردا تۇپىغا بولغان ئېتىقادنىڭ ئىپادىلىرى خىلمۇ خىل.

1) جەسەت يەرلىككە قويۇلۇپ گۆرنىڭ ئاغزى ئېتىلگەندىن كېيىن، يەتتە كەتمەن تۇپا تاشلىنىدۇ. ئاندىن قۇرئان تىلاۋىتى باشلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، يەتتە كەتمەن تۇپا تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆلۈك تىرىلىپ ئورنىدىن تۇرارئىمىش، جەسەت يەرلىككە كويۇلۇۋاتقاندا قەبرە بېشىدا ھازىر بولغۇچىلار قولىغا بىر سىقىم تۇپا ئېلىپ، دۇرۇت ئوقۇپ ئۇنىڭغا ھۈرۈيدۇ. بۇ تۇپىلار توپلىنىپ، مۇردا ئۈستىگە سېپىلىدۇ. بۇ«ئىخلاس تۇپىسى»دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تۇپا مۇنكىر نەكىرلەرنىڭ ئۆلگۈچىگە قىلىدىغان ئازابلىرىدىن ساقلاپ قالارئىمىش.

2) ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مۇسۇلمانلار ناماز ئوقۇش ئۈچۈن پاك سۇ بىلەن تەرەت ئېلىشى شەرت. تەرەت ئېلىشقا سۇ تاپالمىغاندا (ناماز ۋاقتى قىستاپ كېلىپ قالسا) تەيەممۇم قىلىدۇ (تۇپا بىلەن تەرەت ئېلىش). سەۋەبى، ئۇلار تۇپىنى سۇغا ئوخشاش پاك، دەپ قارايدۇ.

3) ھۈنەرۋەن كاسىپلار ۋە سودىگەرلەر دەسلەپ قىلغان سودىسىنىڭ پۇلىنى تۇپىغا ملەپ قويۇپ يانچۇقىغا ياكى غەللىگە سالىدۇ. بۇ«سوداغا بەرىكەت بەرسۇن»دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئات، كالا قاتارلىق چوڭ مال سودىسى قىلغانلار باھادا پۈتۈشكەندىن كېيىن، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچى قولىنى تۇپىغا سۈركەپ«قۇتاتسۇن»دېيىشىدۇ.

بۇ خىل ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراق (تۇپا)نى ئۇلۇغلاش، تۇپراققا ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان.

سۇنى ئۇلۇغلاش

سۇنى ئۇلۇغلاش چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىپتىدائىي شەكىللىرىدىن بىرىدۇر.

سۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنىڭ سىرلىق بوۋشى ئىپتىدائىي ئىنسان چۈشەنچىسىدە«سۇ ئىلاھى»نىڭ كارامىتى، دەپ قارالغان. نەتىجىدە، سۇنى مۇقەددەس بىلىپ، دېڭىز، دەريا، كۆل، بۇلاق، يامغۇر قاتارلىقلارنى ئىلاھىيلاشتۇرغان. بۇنداق ئەھۋال قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىد قويۇق ئەكس ئەتكەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تارىخي قەھرىمانلىق داستانى«ئوغۇزنامە»دەپ ئوغۇزخانىنىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغلىغا«تېڭىز»دەپ ئات قويغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن رىۋايەت "چۆچەكلەردە«سىرلىق سۇ»ئېتىقادىي تۇپەيلىدىن،«سىرلىق سۇ»نى ئىچىپ قويۇپ ھايۋان سىياقىغا كىرىپ قالغانلىقىدەك سىرلىق ھادىسىلەر ھېكايە قىلىنىدۇ. ياكى ھالقىلىق مىنۇتلاردا«سۇ ئىلاھى»نىڭ ياردىمىدە خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

شىنجاڭ قۇرغاقچىلىق رايون بولغاچقا، قەدىمدىن باشلا سۇنى ئۇلۇغلاش ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ۋە ئەقىدىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دىنىي شەكىل بىلەن داۋاملىشىپ كەلگەن«زاراخەتمە»ئۆتكۈزۈش ئادىتىمۇ« سۇ ئىلاھى»دىن مەدەت تىلەشنى مەزمۇن قىلغان. بەزى رايونلاردا تۇيۇقسىز قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، زىرائەتلەر سۇسىراپ كەتكەن مەزگىللەردە يۇرت جامائەتلىرى قۇرۇپ كەتكەن دەريا "كۆللەرنىڭ بويىغا توپلىنىپ بىرەر مالنى قان قىلىدۇ ھەمدە ئاللادىن سۇ تىلەپ دۇئا "تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ. بۇ«زاراخەتمە»دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆتمەشتە دىنىي خۇراپاتلىق تۇپەيلىدىن، بەزى جايلاردا كۆلكۆن ئاپىتى يۈز بېرىپ دەريا تۇغانلىرىنى ئېتەلمىسە يۇرت "مەھەللە بويىچە يىغىلىپ«توختى»ياكى«تۇرسۇن»ئىسىملىك بىرسىنى تۇغۇنغا بېسىپ«قۇربانلىق»قىلىشتەك ئېچىنىشلىق ئادەتلەرمۇ يۈز بەرگەن. تۇغانغا بېسىلىدىغان بۇنداق«توختى،«تۇرسۇن»ئىسىملىكلەر ئاساسەن نامرات، كەمبەغەللەر ئارىسىدىن تاللانغان. بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان خۇراپىي ئادەت بوۋپ، كېيىنچە پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالغان.

ئۇيغۇرلار يەنە، سۇ ئۇزۇپ چۈش كۆرسە، شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ۋە بەختلىك بولىدۇ،«سۇ يەتتە يۇملانسا ھالال»،«سۇغا تۈكۈرسە گۇناھ بولىدۇ»،«سۇغا تەرەت قىلىش ئەڭ ئېغىر گۇناھ»،«ئايىغى چىقمايدىغان توختام سۇنى ئىچكىلى بولمايدۇ»،«ھالال ھايۋانلاردىن كالا، قوي، ئۆچكە قاتارلىقلار قىش ۋاقتلىرىدا دەريا -كۆللەرگە چۆكۈپ كېتىپ، مۇز ئېرىگەندىن كېيىن تېپىلىپ قالسا، گېلىغا پىچاق سۈرگەندىن كېيىن تېپىلىپ قالسا، گېلىغا پىچاق سۈرگەندىن كېيىن قان چىقسىلا يېيىشكە بولىدۇ»،«ئېرىق -ئۆستەڭ، كۆللەردە كىر يۇيۇش گۇناھ بولىدۇ»دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان. سۇنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلاردىن تارىختا ئۆتكەن كۆپلىگەن خانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى«سۇ ئىلاھىنىڭ پەرزەنتلىرى»دەپ بىلىپ، ئىسمىنىڭ بېشىغا«كۆل»(سۇ) سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشقاندى. مەسىلەن،«كۆل ئەركىن»،«ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان»،«كۆلتېكىن»،«بىلگە كۆل قىدىر خان»،«كۆل تارقان»قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا،«يېتىمبۇلاق»،«ئويمانبۇلاق»،«شوربۇلاق»،«يانبۇلاق»،«بايىنبۇلاق»،«مارجانبۇلاق»،«نورۇزبۇلاق»،«قىزىلسۇ»،«ئاقسۇ»،«توقسۇ»،«يەتتىسۇ»،«ئونسۇ»،«يامانسۇ»قاتارلىق يەر -جايناملىرى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىكى ئىنكاسلىرىدۇر.

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوتقا بولغان سېغىنىش ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى. مەلۇمكى، ئوتنىڭ ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچتىن مەدەنىيلىك باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ئىنسان ئۈچۈن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ساددا چۈشەنچىسىدە ئوتمۇ مۆئەييەن بىر ئىلاھىي كۈچىنىڭ قەدرىتى، دەپ قارالغان. شۇنىڭ ئىلاھىي كۈچىنىڭ قادرىتى، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن ئوتقا چوقۇنۇشنى تۈپ مەزمۇن قىلغان ئوتپەرەسلىك دىنى (زارۇئاستىرى دىنى) بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ دىنىڭ تەسىرى قويۇق بولغان. ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئادەتكە ئايلىنىپ ھازىرغىچە داۋاملاشقان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ توي -تۆكۈن ئادەتلىرىدە قىزنى كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ھويلىغا ياكى ئىشىك ئالدىغا ئوت يېقىلىدۇ، قىزنى كۆرپىنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ، ئىككى كىشى كۆرپىنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتۇپ

ئوت ئۈستىدىن ئايلاندۇرىدۇ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭىدىغان يولغىمۇ بىر قانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىلىدۇ، گۈلخان ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنى ياققان كىشىگە قىز تەرەپ بەزى سوۋغا -سالاملارنى بېرىپ، قىزنى گۈلخاندىن ئاتلىتىپ ئۆتكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە، ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا قىزىل تاۋاردىن پايانداز سېلىپ، قىزنى شۇ پاياندازغا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى تويغا قاتناشقان يىگىت -قىزلار تەرەپ - تەرەپتىن تارتىشىپ، پارچە -پارچە يىرتىپ ئېلىشىدۇ، قولىغا چىققان بۇ پارچە تاۋارنى توي تەۋرۈكى قىلىپ ساقلايدۇ ياكى قولىنىڭ بېشىغا چىگىۋالىدۇ. بۇ قىزىل تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئەتىۋارلىشىمۇ ئوتقا بولغان ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەزى رايونلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر (دولان مەشرىپى، قومۇل تاغلىقلار مەشرىپى قاتارلىقلار) دىمۇ ئوچۇق سورۇنغا گۈلخان يېقىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چەمبەر ياساپ ئۇسسۇل ئوينايدىغان ئادەتلەر بار؛ بارات ئېيىدا ئۆزۈن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغ قاپىقنى ئورنىتىپ ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن ئېگىز تام ياكى ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ناخشا -قوشاقلار بىلەن«ۋەششەمەسى»توۋلاش (بۇ ئادەتتە« قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىمى»دەپ ئاتىلىدۇ)ئادىتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئالامىتىدۇر. بەزى چەت رايونلاردا ۋە يېزا -قىشلاقلاردا«ئوت كۆچۈرۈش»دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي خۇراپىي ئادەتلەرمۇ ساقلانغان. بۇ بىر خىل ئېرەملىك ئادەت بولۇپ، يەتتە ئۆيدىن يورۇك (پاختا) تىلەپ ئۇنى كۆيدۈرۈپ، تاسادىپىي قورسىقى ئاغرىپ قالغان ياكى سانجىق تۇتۇپ قالغان بالىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ. بۇنى«ئوت كۆچۈرۈش»نى ئادەت قىلغان ئۇدۇملۇق موماي لار ئىشلەيدۇ.

ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوتنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان.

دەل -دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل -دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېڭىدا دەل -دەرەخلەرمۇ باشقا مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا دەل -دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۆرپ - ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل -دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى كەڭ

ئومۇملاشقان، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ كىلىپ "چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن.«ئىدىقۇت قوچۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى»دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن:«ئۇيغۇرلاردا يۇرتىدا خىلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى، توخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى، شولڭگا (سېلىڭگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ. ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلق؛ەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددىي ئادەم قورساق كۆتۈرگەندەك قورساق سىلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا توققۇز ئاي ئون كۈن چۈشكەندىن كېيىن بىلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يىرىلىپتۇ ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن، قەددى "قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئايىنتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ، »(قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخي داستانى«ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 " يىل نەشرى.«مۇقەددىمە»12 "بەت) بۇ خىل مەزمۇندىكى ئەپسانە "رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەل " دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پېرىخونلۇق ئادىتىدە، تۇغ باغلىنىغاندا ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ. پېرىخۇننىڭ قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ. چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا، ئالما،«يامان روھ»لاردىن خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ، دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن، دەپ ئالما بوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سالىدۇ.

ئۇيغۇرلار قېرى، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلسىملىق دەرەخ دەپ قاراپ، كەسمەيدۇ، ھەتتا بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە، ئۇلاغلىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

خەلقىمىز ئۆجمە دەرىخىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. كىشىلەر ئارىسىدىكى«ئۆجمە قويۇش ساۋابلىق»دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا، ھەر بىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۆجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەلگەن. ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇننىڭ ئۈۋىقىنى ناننىڭ ئۈۋىقى بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ، بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش ئادىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى دەل "دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل "دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ.

تۇزنى ئۇلۇغلاش

ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت پىششىق يېمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار تۇزدىن ئىبارەت بۇ تەبىئي كىسلاتالىق ماددىنىڭ خاسىيتىنى بايقىدى. تۇزنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەر قايسى خەلقلەر ئارىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان قىزىرلىق ئەپسانە "رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئەپسانە "رىۋايەتلەردە تۇزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى ياپەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. قىسقىسى، تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئىلمىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۈس بەرگىنىگە ئوخشاش، تۇزغىمۇ بىر خىل ئىلاھىي تۈس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن.

خەلقىمىز ئارىسىدىكى تۇزغا بولغان ئەقىدىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇرلار تۇزنى تاماققا تەم كىرگۈزۈش ئۈچۈنلا ئىشلىتىپ قالماستىن، يەنە تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىمۇ ئۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار باقما ھايۋانلارنىڭ يەم "خەشەكلىرىگىمۇ مۇۋاپىق مىقداردا تۇز ئارىلاشتۇرۇپ بېرىشكە ئادەتلەنگەن. شىنجاڭ چارۋىلىرىنىڭ گۆشىنىڭ تەملىك بولۇشى ئەنە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار تۇز ئارقىلىق ئادەملەر ۋە ھايۋانلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنى

داۋالاشنىڭ بىر يۇرۇش يەرلىك ئۇسۇللىرىنىمۇ ئىجاد قىلغان. ئادەتتە ماغدۇرسىز، كۆپ تەرلەيدىغان كىشلەرگە تۇزنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. بەل ئاغرىقى، سانجىق، قورساق ئاغرىقى قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولغان ئاغرىقلارغا شور تۇز پارچىلىرىنى ئوتتا قىزىتىپ لاتىغا ئوراپ ئاغرىغان يەرگە تېڭىپ كېسەلنى ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇدىغان داۋالاش ئادەتلىرى كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تېرە كېسەللىكلىرىنى تۇزز بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىشتىھاسنى ئېچىش. ھايۋانلاردىكى ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ تۇزدىن پايدىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار تۇزنىڭ ھەر خىل چىرىتكۇچى مىكروپلارنى يوقىتىش خۇسۇسىيتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن گۆش قۇرۇتۇش (سۇرلەش). مېۋە قاقلىرىنى تەييارلاش، پەمدۇر، لازا ۋە باشقا كۆكتاتلارنى قۇرۇتۇپ ساقلاش قاتارلىقلاردىمۇ تۇزغا تايىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسدا كىشلەرنى قاقشاتقان بوزەك قىلغان نا ئەھلىلەرنى ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان يۈزسىزلارنى«تۇزكور قىلسۇن»دەپ قارغايدىغان ئادەت بار.قارغاش يۈزسىدىن ئېيتىلىدىغان بۇ تۇراقلىق ئىبارىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن. بۇ ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تويى رەسمىيەتلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. توي قىلغان قىز ¨ يىگىتلەرنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكراب (تۇز سۈيى) قاچىلانغان نان بۇردىسى يېگۈزۈلىدۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارئىمىش. ئائىلە تۇرمۇشى تۇزى تەڭشەلگەن تاماقتەك لەززەتلىك بولارئىمىش.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلاردا تويدىن بۇرۇنقى«چوڭ چاي»دا قىز تەرەپكە ئېلىپ بېرىلىدىغان تويلۇق سوۋغا ¨ سالاملىرى ئىچىدە تۇز بولۇشى شەرت قىلىنغان، توي داستىخىنىنى ئاچىدىغان كىشىمۇ ئالدى بىلەن تۇزنى داستىخانغا تىزىپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن باشقا سوۋغا ¨سالاملارنى تونۇشتۇرىدۇ. ئاتا ¨ئانىلار توي قىلغان باللىرىنىڭ ئۆيىنى تۇنجى قېتىم مۇبارەكلەپ باغاندىمۇ تۇز ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئادەتلەرنىڭ ھەممىسگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن.

ناننى ئۇلۇغلاش

ئۇيغۇر خەلقى ناننى قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سالىدۇ. چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى «يامان بولىدۇ» دەپ ھەرگىز دەسسىمەيدۇ. چېچىلغان نان ئۇۋاقلىرىنى كۆرسە تېرىۋېلىپ، ئادەم دەسسىمەيدىغان يەرگە قويۇپ قويىدۇ، يالغۇز بولا ئەمەس، يەنە:

1) بىراۋ ئۇزاق يەرگە سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە باشقىلار ئۇنى ئۇزىتىپ ئۇنىڭغا ئاقيول تىلەيدۇ ۋە نان يوللۇق تۇتىدۇ؛ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئادەتلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارىشىچە، نان يۇمىلاق بولغىنى ئۈچۈن ئۇ دىدارنىڭ تىمسالى. نان يوللۇق تۇتۇش «دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولسۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

2) بىر ئادەم چۈشىدە نان چۈشگەن بولسا، بۇنى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان يىراقتىكى ئۇرۇق-تۇغقانلار يۈز كۆرۈشىمىز، دەپ قارايدۇ.

3) تويى بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ مېڭىش ئالدىدا قىز ئاتا-ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ. ئاتا-ئانا قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ قىزنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەيدۇ ھەمدە قىزنىڭ بېشىدىن نان، سۇپىرا قاتارلىقلارنى ئۆرۈيدۇ.

4) ئۇيغۇرلار ھالقىلىق پەيتلەردە ئەڭ قاتتىق، ئەڭ ئىشەنچلىك قەسەم ئورنىدا «نان ئۇرسۇن»، «نان دەسسەپ بېرەي» دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىدۇ. «ۋاپاغا جاپا» قىلىدىغان نائىنساپ كىشىلەرنى «نانكورلۇق قىلىدىغان» دەپ قارايدۇ. بۇ خىل تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ ھەممىسىدە ناننى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئەقىدە ئىپادىلەنگەن.

تۇمارغا ئەقىدە

«سەن قاياقتىن كېلىسەن،

چىرايلىقىم كۆزى خۇمار.

ساڭا تىلىم تەگمىسۇن،

بوينۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار.»

دېگەن بۇ بىر كوبلىت قوشاق ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تۇمارغا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئەقىدىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۇمار پۈتۈش ئەسلىدە شامان ئەقىدىسىدىكى ئەم ¨ئىرىملىك سېھرىي ئادەتلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ، شامانىزىم دەۋرىدە ئۇ مەخسۇس«كاھىن»،«قام»دەپ ئېتىلىدىغان دىن ئادىمى ¨شامان تەرىپىدىن پۈتۈلەتتى. كېيىنچە بۇ ئادەت خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ قانداقتۇر كىشىگە روھىي خاتىرجەملىك بەخش ئېتىش خاسىيىتىگە ئىگە بولغان مەنىۋى ئەقىدىگە ئايلىنىپ كەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە تۇمار« تىل تېگىش»،«كۆز تېگىش»تىن ساقلايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار سېرىق ئىتنىڭ تۈكى، قىرى سۆگەتنىڭ پورى، كونا چاپاننىڭ مېزى، ئادراسماننىڭ بەرگى، ئاتا ¨ئانىسىنىڭ كىرپىكى ، قاتارلىق ئىرىملىك نەرسىلەرنى كىچىككىنە رەخت پارچىسىغا ئوراپ، ئۈنى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ تىكىپ ئۆدۈملۈق كىشىلەر«كۆزى يامانىنىڭ كۆزىدىن، تىلى يامانىنىڭ سۆزىدىن، ئىچى يامانىنىڭ ئىچىدىن ساقلىغايسەن خۇدايىم!»دەپ دۇئا قىلىپ ھۆرگەندىن كېيىن بۇ«كۆز تۇمار»نى ئارزۇلۇق پەرزەنتلىرىنىڭ بوينىغا ياكى قولتۇقىغا ئېسىپ قويىدۇ. بۇنداق«كۆز تۇمار»كىرلىشىپ، قاسماق بولۇپ كەتسىمۇ ئالدىراپ ئېلىۋاتمەيدۇ.«كۆز تۇمار»يەنە يۇملاق، تۆت بۇرجەك ۋە ئالتە بۇرجەك شەكلىدىمۇ ياسىلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا قارا ياكى ئالا ¨بۇلماچ يۇملاق مارجانغا يىپ ئۆتكۈزۈپ بالىلارنىڭ بوينىغا ياكى بۆشۈككە ئېسىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇمۇ تۇمارنىڭ بىر خىلى بولۇپ«كۆزمۇنچاق»دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلق ئارىسىدا يەنە بۇلۇق ئۆسكەن ھەر خىل زىرائەت ئېتىزلىرىغا، ئازادە ياسالغان گۈل ¨گۈلىستانلىق ھويلا ¨ئارامىلىرىغا، ئۈزۈمى ئوخشىمىغان تال بېدىشلىرىگە، مەي باغلاپ پىشۋاتقان ئەنجۈر ۋە باشقا مېۋىزارلىقلارغا«كۆز

تىگىش››تىن ساقلاش ئۈچۈن ئىتنىڭ بېشى، ئېشەكنىڭ كاللىسى، قارا قاغىنىڭ ئۆلۈكى قاتارلىقلارنى ياكى كۆرۈمسىز‹‹جىن قورچاق››لىرىنى ئېسىپ قويىدۇ. بۇمۇ بىر خىل تۇمار بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ گۈزەللىكنىڭ يارقىنلىقىنى خىرەلەشتۈرگۈچى‹‹كۆز تۇمار››لىق خاسىيەت بار، دەپ قارايدۇ.

تۇمار مەيلى قايسى خىل شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خەلقىنىڭ نەزەرىدىكى ئارزۇلۇق ۋە قەدىرلىك نەرسىلەرنى‹‹يامان كۆز››،‹‹يامان تىل››لاردىن ساقلاپ قېلىش مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن.

‹‹ئوك ››ۋە‹‹سول››

ئۇيغۇر خەلقى‹‹ئوك››بىلەن‹‹سول››غا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇ مۇئامىلە كۆچ ۋە ئەپچىللىك جەھەتتىن پەرقى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، مۇھىمى،بۇنىڭغا بەزىبىر دىنىي ئەقىدە سىڭگەنلىكى ئۈچۈندۇر. بۇنى‹‹قاتادغۇبىلىك››تىكى مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ:

917. ئېرۈر ياخشىلىق ئوك، يامانلىق ئۇ، سۇل،

جەھەننەم سولۇڭدا، بېھىش ئوڭدا ئۇل.

بۇ مىسال ئۇيغۇرلاردا‹‹ئوك››بىلەن‹‹سول››غا بولغان ئەقىدىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىختا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا‹‹ئوك››بىلەن‹‹سول››غا بولغان مۇئامىلە تۆرغۇن جەھەتتە كۆرۈلىدۇ.

1) ئۇيغۇرلار ئوك قاپاق تارتسا ياخشىلىقتىن بېشارەت، سول قاپاق تارتسا پېشكەنلىكتىن بېشارەت، دەپ قارايدۇ، شۇڭا تارتىۋاتقان سول قاپاقنى داۋاملىق تارتقۇزماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سامان پارچىسى چاپلاپ قويىدۇ ياكى تۈكۈرۈك بىلەن ھۆلدەپ تارتىۋالغان سول قاپاقنى سىيلاپ قويىدۇ.

2) ياشانغان ئادەملەر مەسچىت قاتارلىق مۇقەددەس يەرلەرگە ياكى بىراۋنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە‹‹بىسمىللا››نى تىلغا ئېلىپ، بوسۇغىدىن ئوك پۇتىنى ئېلىپ كىرىدۇ. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ:

4057. ئىشكتىن كىرۋەدە كىر ئۇڭ پۇت بىلەن،

ئەمىر قىلسا ئاڭلا، پاراسەت بىلەن.

3) ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا ياكى ھۆرمەتلىك ئادەملەرگە چاي، تاماق ياكى باشقا نەرسە سۇنۇش توغرا كەلگەندە ئوڭ قولنى ئىشلىتىدۇ. سول قولنى ئىشلىتىش تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىب مۇنۇلارنى يازىدۇ:

4797.سۇنۇلغاي بىسمىللا بىلەن ئوڭ قولۇڭ،

بولۇپ بەركەت يېمەكتە، بىيىسەن ئۆزۈڭ.

4) ئۇيغۇر خەلقى بىراۋ بىلەن كۆرۈشكەندە ئوڭ قولنى كۆكسىگە ئېلىپ«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم»دەپ سالام بېرىدۇ ياكى ئوڭ قولى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ.

5) ئۇيغۇرلار كېچىسى ياتقاندا سول يانىنى بېسىپ ياتسا«يامان بولىدۇ»، دەپ ئوڭ يانىنى بېسىپ ياتىدۇ. سول يانىنى بېسىپ يېتىپ كېچىسى قارا بېسىپ قېلىپ مجەزى چۇسلىشىپ قالسا، باشقىلار ئۇنى«بۈگۈن ئوڭ يېنىدىن قوپماي سول يېنىدىن قوپقان ئوخشايدۇ »دەيدۇ.

6) ئۇيغۇرلار بىرەر ئامەتكە ياكى ئوڭۇشلۇققا يولۇقسا«ئىشىم ئوڭدىن كەلدى»،«ئىشىم ئوڭغا تارتتى»دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللىنىدۇ.«مېلىڭ ئوڭغا يەتكۈچە، يولۇڭ ئوڭ بولسۇن»دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان.

«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش

پۈتۈن مۇسۇلمانلاردا ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا«قىبلە»تولىمۇ مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بەيتۇللا ¨ مەككە قىبلە تەرەپتە بولغىنى ئۈچۈن، شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەرگىز قىبلىگە قاراپ تۈرۈپ چوڭ ¨كىچىك تەرەت قىلمايدۇ. ھاجەتخانىلارمۇ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇشقا ماسلاشقان. ئاخشىمى ياتقاندا پۇتىنى ھەرگىز قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتمايدۇ. باشنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتىدۇ، شۇنداقلا مۇردا گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن يۈزىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ قويىدۇ. مال بوغۇزلىغاندىمۇ مالنىڭ بېشى قىبلە تەرەپكە توغرىلاپ بوغۇزلايدۇ.

خۇددى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت، خانىقا مېھرابلىرىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدىكى مېھمانخانا ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن ¨كۆرپىلەرنى تىزىپ قويىدىغان مېھراب ئويۇلىدۇ. ئۆيدە ناماز ئوقۇشقا توغرا كەلگەندە ئەنە شۇ مېھرابقا قاراپ ناماز ئوقۇلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى قىبلە تەرەپكە قىرتىلمايدۇ. بەلكى ئىشىك شەرق تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى«قىبلە»نى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر.

«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش نوقۇل ئىسلام دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىنىي ئادەت ئەمەس. ئۇيغۇرلار تەبىئەتكە چوقۇنغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشىنەلمىگەچكە، ئۇنى«ئىلاھىيلاشتۇرۇپ»تەسەۋۋۇر قىلغان. كۆك (ئاسمان)كە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئاشۇ ئىپتىدائىي دەۋردە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆككە بولغان ئېتىقادىنى كۈن (قۇياش)گە مەركەزلەشتۈرۈپ، قۇياشنى پۈتكۈل كائىناتقا يورۇقلۇق بەرگۈچى باش«تەڭرى»دەپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىغان. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىشىنى ئۇلار«تەڭرىنىڭ قۇدرىتى»دەپ بىلگەچكە، بۇ ساددا چۈشەنچىدىن تۆت تەرەپنىڭ«خاسىيىتى»ھەققىدە سىرلىق قاراشلار شەكىللەنگەن، يەنى قۇياش پاتقان غەرب تەرەپنى«تەڭرىنىڭ ئۆيى»دەپ قاراپ،«قۇياش تەڭرىسى»گە بولغان يۈكسەك ئېتىقادى تۈپەيلىدىن غەرب (قىبلە تەرەپ) ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان. مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن. مۇشۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئاقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش بىر خىل ئادەت شەكلىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

جۈمە

مۇسۇلمانلاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردىمۇ جۈمە كۈنى ئارام ئېلىش ئادەت بولۇپ قالغاچقا، شۇ كۈنى ھۈنەرۋەن ¨ كاسىپ، تىجارەتچى ۋە باشقىلار ئۆز ئىشىنى توختىتىدۇ. ھەر قايسى مەھەللىنىڭ كىچىك مەسچىتىنىڭ جامائىتى چوڭ جاماگە يىغىلىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ. بىر ھەپتە ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ بىر ¨بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشمىگەن ئادەملەر مۇشۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق بىر ¨بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن جۈمە كۈنى يول (سەپەر)غا چىقمايدۇ. مۇسۇلمانلار جۈمەنى ئۇلۇغ بىلگىنى ئۈچۈن، بىراۋ شۇ كۈنى ۋاپات قىلسا ياكى يەرلىككە قويۇلسا، ناھايىتى خۇش بولۇشىدۇ. جۈمە نامىزىغا كېلىدىغان جامائەت كۆپ بولغىنى ئۈچۈن، ۋاپات بولغۇچىنىڭ

جىنازىسى جامادە ئوقۇلىدۇ. ھازىدارلار«ناماز تاپتى»دەپ، خۇرسەن بولۇشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ياش كېلىنلەر جۈمە كۈنى ئاتا –ئانىسىنىڭ ئۆيىگە، ياكى ئالغىلىق، يا ھارۋا بىلەن جۈملەپ بېرىپ ئاتا –ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىدۇ.

تۇغۇتنىڭ ئالدى –كەينىدىكى ئىشلار

ئۇيغۇرلاردا تۇغۇت ئىشلىرىغا دائىر بىر مۇنچە قاراش ۋە ئەقىدىلەر ساقلانغان. بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن. مەسىلەن، ئاياللارنىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە ھامىلدارنىڭ فىزىئولوگىيىسىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كۆڭلى بىر نەرسە تارتىدىغان ھالىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ھالەت«سىزىكلىك»دەپ ئاتىلىدۇ. سىزىك كۆپىنچە يېمەك –ئىچمەكتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھامىلدارنىڭ سىزىك بولغان نەرسىگە قاراپ ئۇنىڭ ئوغۇل ياكى قىز تۇغىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشىدۇ. ھامىلدار چۈچۈمەل نەرسىگە سىزىك بولغان بولسا ئوغۇل تۇغىدۇ، ئاچچىق نەرسىگە سىزىك بولغان بولسا قىز تۇغىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. ھامىلدار سىزىكلىك مەزگىلىدە نۇرغۇن نەرسىلەردىن پەرھىز تۇتىدۇ.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھامىلدار چىرايلىق نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا چىرايلىق، سەت نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا سەت بولۇپ تۇغۇلارئىمىش، سىزىكلىك مەزگىلدە تۆگە گۆشى يېسە، تۇغۇت ۋاقتى ئۇزىراپ كېتەرئىمىش (تۆگە ئون ئىككى ئايدا تۇغىدۇ)، توشقانغا قارىسا تۇغۇلغان بالا توشقان كالپۇك بولۇپ قالارئىمىش. ئىشقىلىپ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە ھامىلدار نېمىگە كۆپرەك قارىسا، ئۇنىڭ ئەكسى ھامىلدا ئەكس ئېتەرئىمىش.

ئۇيغۇرلاردا، بولۇپمۇ تۇنجى تۇغۇت ئۆز ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ ھامىلدار يەڭگىشتىن بىرەر ئاي بۇرۇن، ئۇنىڭ ئانىسى بىر قانچە ئاياللىنى ئېلىپ ئالاھىدە داستىخان قىلىپ، قىزىنى ئۆز ئۆيىدە يەڭگىتىش ئۈچۈن سوراپ كېلىدۇ، بۇلار ئوبدان مېھمان قىلىنىدۇ. كۈيئوغۇل تەرەپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ.

ھامىلدار مېڭىش ئالدىدا قېيىن ئاتا ئالاھىدە ئىسرىق سېلىپ كېلىنىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ ھەم قولكۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ، كېلىنىگە ئوڭايلىق تىلەيدۇ. ھامىلدارنىڭ ۋاقتى –سائىتى توشۇپ كۆز يورۇغاندىن كېيىن، مەخسۇس بىر ئادەم بوۋاقنىڭ ئاتىسى تەرەپكە خۇش خەۋەر يەتكۈزىدۇ. خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەرگە سۆيۈنچە بېرىلىدۇ. تۇغۇتلۇق ئۆيگە توغقۇچىنىڭ ئانىسىدىن باشقا ئادەم كىرمەيدۇ. شۇڭا تۇغۇتلۇق ئۆي ئىشىكىگە قىزىل لاتا پارچىسى ئېسىپ قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇنداق ئۆيگە يىراق –يېقىندىن ھېرىپ –ئېچىپ كەلگەنلەر ئالدىراپ كىرمەيدۇ. بىر ئاز دەم

ئېلىۋالغاندىن كېيىن، شۇنداقلا ئۆينىڭ بوسۇغۇسىغا ئىسرىق سېلىنغاندىن كېيىن كىرىلىدۇ. ئۇنداق قىلمىغاندا ئۆيگە كىرگۈچى بىلەن يامان روھلار ئەگىشىپ كىرىۋېلىپ بوۋاققا زىيان –زەخمەت يەتكۈزۈپ قويىدۇ، دەپ قارايدۇ.

بوۋاقنىڭ كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن، بالا بۆشۈككە سېلىنىدۇ. بالىنى بۆشۈككە ۋاقىتدا سالماي كېچىكتۈرگەندە، بالىنىڭ بۆشۈككە ئۆگەتمىكى تەس بولىدۇ. بالىنى بۆشۈككە سالغاندا، ياشانغان ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ ئايال بۆشۈكنى راسلايدۇ ۋە بۆشۈككە ئىسرىق سالىدۇ. قولۇم –قوشنىلارنىڭ بالىلىرىدىن تۆت –بەش ئۆششاق بالا چاقىرتىلىدۇ. بۇ بالىلار بۆشۈكنىڭ بىر يېنىدا، بۆشۈككە سالغۇچى ئايال يەنە بىر يېنىدا ئولتۇرىدۇ. بالىلار نۆۋەت بىلەن«ئىگگە موما»دەپ بۆشۈك ئاستىدىن قول سۇنىدۇ،«بۆشۈك ئانا»ئالدىن راسلاپ قويغان بوغۇرساق، كەمپۈت، قۇرۇق مېۋىلەردىن«مانا ساڭا»دەپ بىر ئۇچۇمدىن بېرىدۇ.«بۆشۈك ئانا»بالىنى بۆلەپ بولغاندىن كېيىن يامان روھلار (جىن –ئالۋاستىلار)نىڭ زىيانكەشلىك قىلىپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوۋاق ئوغۇل بولسا، بېشىغا پىچاق قاتارلىق تىغ قويۇپ قويىدۇ. ئەگەر قىز بولسا يانام روھلار ئەكس ئېتىدۇ. دەپ ئەينەك قويۇپ قويىدۇ. بالا چوڭ قىلىشتا بۆشۈكنىڭ رولى ناھايىتى زور. 1. بۆشۈكنىڭ ئوردىسى، تىزلىق، پۇت ياستۇقى، كۆلتۈك، شۇمەك قاتارلىقلار ئاپتاپقا سېلىنىپ تۇرغاچقا، بالىنىڭ ئورنى پاكىز بولىدۇ. 2. بالا بۆشۈككە زاكا، يۆگەكلەرگە ئوراپ بۆلەنگەنلىكتىن شامال تېگىپ زۇكامداپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. 3. بالا بۆشۈككە راۋۇرۇس تېڭىلغانلىقتىن جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام ئۆسىدۇ. باشلىرى مايماق –سايماق، پۇتلىرى ئەگرى –توقاي بولمايدۇ.

بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈن بولغاندا، بالا«قىرقى سۈيى »بىلەن يۇيۇندۇرۇلىدۇ. بالىنى يۇيۇندۇرۇش ئۈچۈنمۇ تەجرىبىلىك، ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ.«قىرقى سۈيى»توققىچى ۋە ھالۋا تەييارلىنىدۇ.«قىرقى سۈيى»گە تۇز سېلىنىدۇ ۋە سۇغا ئالتۇن تاشلاپ قويۇلىدۇ.«قىرقى سۈيى»نى قۇيۇپ بېرىش ئۈچۈن كىچىك بالا چاقىرتىلىدۇ.«قىرقى سۈيى»قوشۇق ياكى نوگاي بىلەن قويۇلىدۇ. سۇنى ئالدى بىلەن ياشانغان ئايالار بوۋاقنىڭ بېشىدىن قويۇپ بەدەننى يۇيىدۇ. ئۇلار«ياۋاش بولۇڭ»،«ئالىم بولۇڭ»«دۆلەتمەن بولۇڭ»دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىدۇ. ئاندىن كىچىك بالىلار سۇ قويۇشقا باشلايدۇ. سۇ قۇيغان ھەر بىر بالىغا ئۇستىگە ھالۋا سېلىنغان توقاچ بېرىلىدۇ. بوۋاقنى«قىرقى سۈيى»گە ئالماستىن بۇرۇن قولى يەڭگىل ساتىراش تەكلىپ قىلىنىپ بالىنىڭ«قىرقى چۈچى»ئالدۇرۇلىدۇ.«قىرقى چاچ»تۇگۈچ قىلىنىپ ساقلاپ قويۇلىدۇ.

ھەر قايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن تۇتېم، شامان، زەردۇشت، مانىي، خىرىستان، بۇددا اتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن، يۇقىرىقىدەك دىنلارنىڭ بەزى ئادەتلىرى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلدى. مەسىلەن، تۇتېم ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بولۇپ، ئۇنىڭغا مەلۇم بىر ھايۋانغا ياكى ئۆسۈملۈك، دەل¨ دەرەخلەرگە چوقۇنغان ۋە ئۇنى ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان. ئەنە شۇ تۇتېم دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي خەلقلەردە ئۆزىنى ئۇلۇغلاش ئادىتى كېلىپ چىققان. شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەمراھ بولىدۇ، دەپ بۆرە ئوشۇقىنى ئۆز يېنىدا ساقلىشى، يىراق بىر يەرگە سەپەرگە چىققان ئادەم سەپىرىدە ئالدىغا بۆرە ئۇچرىسا«سەپىرىم ئاقىۋەتلىك بولىدىغان بولىدى»دەپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشى، ئەگەر تۈلكە ئۇچرىسا«سەپىرىمدە بىرەر كۆڭۈلسىز ئەھۋال يۈز بېرىدىغان بولىدى»دەپ، يولىنى داۋاملاشتۇرماي قايتىپ كېلىشى ئەنە شۇ تۇتېم ئەقىدىسىگە كىرىدۇ، ئەگەر بىر ئايالنىڭ كۆزى يورۇغان بولسا، تۇغۇت ئانىسىدىن ئۇغۇلمۇ ياكى قىزمۇ؟ دەپ سوراشنىڭ ئورنىغا«بۆرىمۇ ياكى تۈلكىمۇ»دەپ سوراشمۇ تۇتېم ئەقىدىسى جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۆرە تۇتېمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ.

شامان دىنىدا ئازايىم (ئەپسۇن) ئوقۇپ، جىن¨ ئالۋاستى (يامان روھ)لارنى قوغلايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدىك پېرىخونلۇق، داخانلىق ئەنە شۇ شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە بۆشۈكتىكى بوۋاقلارغا جىن¨ ئالۋاستىلارنىڭ زىيان يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن،بوۋاقنىڭ بېشىغا پىچاق ياكى تىغ قويۇپ قويۇشى، جىن¨ ئالۋاستىلارنىڭ بۆشۈككە بولاتماسلىق ئۈچۈن بۆشۈككە ئىسرىق سېلىشى قاتارلىق نۇرغۇن ئادەتلەر دىنىنىڭ ئاقىدىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇر خەلقى بۇرۇن زەردۇشت (ئوتقا چوقۇنۇش) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىندا ئوتتىن مەدەت تىلىنىدۇ. بۇ دىنىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، بىر ئادەم ساقسىز بولۇپ قالسا، كوچا دوقمۇشلىرىدىن ئەخلەت¨ چاۋار تېرىپ كېلىپ، كېسەل بولغۇچىنىڭ بېشىنى بىر نەرسە بىلەن پۈركەپ قويۇپ، زاۋال ۋاقتىدا ئۇچاقداش؛ يېڭى تويى بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كەلگەندە قىزنى

كۆيۈۋاتقان ئوت دۆۋىسىدىن ئايلاندۇرۇش ئادىتى قاتارلىقلار زەردۇشت دىنىنىڭ ئاقىدىلىرى بولۇپ، ئوتتىن مادەت تىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىن يورۇقلۇقنى مۇقەددەس بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن، ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ئۇلۇغلىناتتى، ئۇلاردىن مەدەت تىلىنەتتى. قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى چىقىۋاتقان كۈنگە قاراپ تەزىم قىلىشى بۇنىڭ مىسالى. بۇرۇن ئىغۇرلار ئارىسىدا كۈن ياكى ئاي كۆيسە يىغا -زار قىلىشىپ دۇئا -تەكبىر ئوقۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا كۈنگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ -كىچىك تەرەت قىلماسلىق (ھازىرمۇ ياشانغانلار ئارىسىدا ساقلانماقتا) تەرەتخانىلارنىڭ شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ سېلىنىشى، يۈزنى يۇماي تۇرۇپ، بولۇپمۇ ناپاك (جۇنۇپ) تۇرۇپ كۈنگە قارىماسلىق -بۇلار ئاسمان جىسىملىرىنى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئۇيغۇرلارنىڭ «ئاي ، يۇلتۇز، چولپان، يەشىن» دېگەندەك ئاسمان جىسىملىرىنىڭ نامىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشىمۇ مانىي دىنىنىڭ ئەقىدىسىدۇر.

يۇقىرىقىلار ئىستېتىك مەنە جەھەتتىن گەرچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقادقا باغلانسىمۇ، ئەمما بۈگۈنكى كۈندە ئۇ خەلق ئارىسىدا بىر خىل ئادەت شەكلىدىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە.

«ئوردام»ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش

ئۇيغۇرلار مىلادىيە 998 - يىلىدىن ھازىرغىچە ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىدا، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە جايلاشقان«ئوردام»نى تاۋاپ قىلدۇ. تاۋاپچىلارنىڭ سانى ھەر يىلى نەچچە تۈمەن، بەزىدە ھەتتا نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە يۈز ياشلىقتىن ئون ياشقىچە بولغان ئەر -ئايال، قېرى -ياشلار بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ«ئوردام»نى شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بېرى تاۋاپ قىلىشىدا مۇنداق سەۋەبلەر بار:

ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى شامان (كۆپ تەڭرىچىلىك)، ئاتەشپەرەسلىك، بۇددا، مانىي قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. قاراخانىلار شاھزادىلىرىدىن بولغان سۇتۇق بۇغراخان، ئەبۇ فىسر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇددا دىنىدىن يېنىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ، بۇددىستە ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىسلام دىنى ئومۇملىششقا باشلىغان. لېكىن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىماي، تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن مىلادى

947 ~ يىلىدىن 998 ~ يىلىغىچە ئۆرۈشقان. ئۇلار ئارىسىدىكى ھالقىلىق قاتتىق جەڭلەرنىڭ بىرى ئەنە شۇ«ئوردام»چۆلىدە بولغان.

بۇ جەڭدە قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان. ئۇيغۇر خەلقى ئەلى ئارسلانغان شېھىت بولغان ۋە ئۇيغۇر سەركەردىلىرىنىڭ جەستى دەپنە قىلىنغان، كوللېكتىپ قەبرىستانلىق«ئوردام»نى مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان، ئۇزۇلدۇرمەي تاۋاپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ پاك روھىغا سېغىنىپ كەلدى.

بۇ يەرگە ھەر يىلى كەلگەن تاۋاپچىلار، ناغرا ~سۇناي، ساتار ~تەمبۇر، راۋابلىرى بىلەن يىل بويى ئۈن ئىككى مۇقامغا نەغمە قىلىپ، شادلىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان مۇسىبىتىنى ئىزھار قىلىشىدۇ. جاي ~جايلاردىنىڭ مۇقامچىلىرى، سازەندىلىرى،ناغرا ~ سۇنايچىلىرى ماھارەت كۆرسىتىدۇ. دېمەك، مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق مۇقامچىلىقنى ئەۋلادتىن ~ئەۋلادقا قالدۇرىدۇ.

«ئوردام»دىكى پائالىيەتلەر ئەجدادلار روھىغا ئاتاپ ئەكېلىنگەن نەزىر ~سادىغىلىرىنى يوقسۇللارغا بېرىدۇ ياكى كۆپچىلىك ئوزۇقى ئۈچۈن داش قازانغا سالىدۇ.ر بىر كىشى تۇغ (شەدە) باغلايدۇ. قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تاۋاپ قىلىپ ئەجدادلار روھىغا ئاتاپ قۇرئان ~تىلاۋەت قىلىدۇ.

«ئوردام»نى تاۋاپ قىلىش پائالىيتى ئۈچ كۈن داۋاملىشىدۇ. ئاندىن توپ ~توپ بولۇپ قەشقەرگە كېلىپ تار بوغۇزدىكى ئەلى ئارسلانخان قەبرىسىنى (ئارسلانخان جەستى بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان) تاۋاپ قىلىدۇ. ئاندىن ئاتۇش مەشئەتكە بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمان، ئەقىللىق خاقانى، ئەلى ئاسلانخاننىڭ بوۋىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان«ھەزرىتى سۇلتانىم»مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان«ئوردام»سەيلىسى ئاخىرلىشىدۇ.

«ئوردام سەيلىسى»گەرچە بىر خىل دىنىي ئادەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاممىۋىلىقى ناھايىتى كەڭ.تاۋاپ جەريانىدا ھەر بىر يۇرت ~مەھەللە، ھەر بىر كىشى ئۆزلىرىنىڭ پۇتكۇل ماھارىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ. بىر تەرەپتە مەدداھلار قەدىمكى جەڭنامە، قىسسىلەر ۋە خەلق داستانلىرىنى راۋابقا تەڭكەش قىلىپ زىكرى ~سۆھبەت قۇرسا، يەنە بىر تەرەپتە ناغرا ~سۇنايىنىڭ ياڭراق ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ مىڭلىغان كىشى«ساما»ئوينايدۇ. بىر تەرەپتە ئاياللار ساپايى بىلەن تەلقىن ياساپ ئەجدادلار روھىغا سېغىنىپ زىكرى قىلسا، يەنە بىر تەرەپتە ياشلار ۋە باللار

ئۆزلىرى خالىغان ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى ئوينىشىدۇ. بەزىدە دارۋازلار دار باغلاپ ئاجايىپ ماھارىتى بىلەن ئۇن مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

گەرچە«ئوردام سەيلىسى»دە تاۋاپچىلارنىڭ سانى شۇنچە كۆپ بولسىمۇ، ناشايان ئىشلار يۈز بەرمەيدۇ.ھەر بىر كىشى ئەجدادلار روھىغا بولغان يۈكسەك ھۆرمىتى بىلەن ئۆزىنى يامان ئىشلاردىن چەكلەيدۇ.

مەۋلۇت ئوقۇش

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشكە ئەگىشىپ ئۇنىڭ ھېيت بايرام مۇراسىملىرىمۇ بىزگە سىڭىپ كىردى. ئەنە شۇنداق دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىرى مەۋلۇت ئوقۇش مۇراسىمىدۇر. ئادەتتە. ھەر يىلى رەببىئۇل ئەۋۋال ئېيى (ئىسلام كالېندارىدا 3 ئاي)نىڭ ئۇرن ئىككىنچى كۈنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ، بۇ خاتىرە ئېيىغا بېغىشلاپ،«مەۋلۇت مۇراسىمى»بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆي ئۆيگە يىغىلىپ مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ئامىنەنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان تىلاۋەت، خەير ساخاۋەت قىلىدۇ. شائىرلار پەيغەمبەرلەرگە بېغىشلانغان مەدھىيە ناملىرىنى ئوقۇيدۇ. ھاپىزلار جەم بولۇپ ھۆكمەت ئېيتىدۇ.

رەببىيەلئاۋۋال ئېيى ئادەتتە« مەۋلۇت ئېيى»دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇشۇ ئاي ئىچىدە بەزى ئائىلىلەردە مەخسۇس مەۋلۇتچى مولللارنى چاقىرىپ ئۇرۇق تۇغقان، قولۇم قوشنىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن«مەۋلۇت چېيى»ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇراسىم ئۆتۈن ئالاھىدە داستىخان تەييارلاپ، پوشكال، قەنت گېزەك ۋە مېۋە چېۋىلەرنى تىزىدۇ ھەمدە بىر تەخسىگە ئەتىر چېچىلغان يىڭى پاختا پارچىلىرىنى تىزىپ قويىدۇ. موللىلار مەۋلۇت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە كىشى دۇئا تەكبىر قىلىدۇ. مەۋلۇتكە قاتناشقان ھەر بىر كىشى«دەمىدە»قىلىنغان پاختا پارچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ پۇرايدۇ ۋە ئاۋايلاپ خاس يانچۇقلىرىغا سېلىۋالىدۇ، داستىخاندىكى قەنەت گېزەكلەردىنمۇ ئىككى ئۈچ تالدىن ئېلىشىدۇ. ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن بالا چاقىلىرىغا بۇ خاسىيەتلىك«دەمىدە»نى ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەۋلۇت ئوقۇغان موللىلارنى چاقىرغۇچى كىشى مەۋلۇتنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى باشقا سوۋغا سالاملار بىلەن ئۇزىتىدۇ. مەۋلۇت ئوقۇش بىر خىل دىنىي ئادەت بولۇپ، ئۇنى ھەممە كىشىنىڭ ئۆتكۈزۈشى شەرت ئەمەس.

بارات كېچىسى

بۇ دىنني مۇراسىم ھەر يىلى رامىزان ئېيىدىن ئىلگىرى (شەئباننىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كېچىسى) ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇڭا ئۇ«بارائەت كېچىسى»ياكى خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا«بارات كېچىسى»دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆيي ¨ئۆيدىن ياغلىقاپاق، قوغاچ (تېرەك دەرىخىنىڭ قوۋزىقىنى سويۇۋېلىپ، كاناي شەكلىدە قۇرۇتۇلغان يېقىلغۇ)لاردىن يېقىلغان مەشئەللەرنى كۆتۈرۈپ، قەبرىستانلىقلارغا تويلىنىپ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا دۇئا ¨تىلاۋەت قىلىدۇ، مۇقام ۋە ھۆكمەتلەرنى ئوقۇپ ساما سالىدۇ، ھېكايە ¨چۆچەك ۋە قىسسە ئېيتىشىدۇ. شۇنداقلا مەھەللىدىكى ياشلار ¨باللار جەم بولۇپ، ياغلىقاپاقنى ئۆزۈن بادىرىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ مەسچىتنىڭ ئۆگزىرىسى ياكى مەھەللىدىكى ھەممە كىشى كۆرەلەيدىغان ئېگىزلىككە چىقىپ مەشئەل يېقىپ:

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ،

قازانغا ياغنى قۇيدۇڭلارمۇ؟

دەپ باشلىنىدىغان«بارات قوشىقى»نى يۇقىرى ئاۋازدا ئۆزگە خاس ئاھاڭى بىلەن تولۇلاپ ھەممە كىشىنى«بارات كېچىسى»نىڭ كىرگەنلىكىدىن خەۋەردار قىلىدۇ. بۇنى«ۋەششەمەسى تولۇلاش»دەپ ئاتايدۇ.«ۋەششەمەسى»تولۇلغانلارغا كىشىلەر ئۆيلىرىدە پىشۇرۇلغان پوشكال ¨قۇيماقلارنى ھەدىيە قىلىشىدۇ.«بارات كېچىسى»ئەرۋاھلارنى يوقلاش مۇراسىمى بولۇپ، كونا بارات، يېڭى بارات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارنىڭ روھىغا سېغىنىش كونا بارات، شۇ يىلى ئىچىدە ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى يوقلاش يېڭى بارات دېيىلىدۇ.

«بارات كېچىسى»گەرچە ئىسلام دىنىي مۇراسىمى دەپ قارالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنىغا«ئەجدادلا:ر روھىغا سېغىنىش»تىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ روھى سىڭگەن.

ئىددەت

ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن ئايالنىڭ ھامىلدارلىقى ئېنىقلانغۇچە شەرىئەت قانۇنى بويىچە ئەرگە تېگىش مەنئى قىلىنغان يۈز كۈنلۈك مۇددەت ئىددەت تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن بىر ئايال شەرىئەت قانۇنىغا ئاساسەن ئۈچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر بىر ئايال شەرىئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە، قورساقتىكى بالىنىڭ ئاۋۋالقى ئەرگە ياكى كېيىن تەگكەن، قورساقتىكى بالىنىڭ ئاۋۋالقى ئەگەر ياكى كېيىن تەگكەن ئەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاجرىتىش قىيىن. پەقەت ئىددەت ئارقىلىقلا ئېنىقلىغىلى بولىدۇ.«ئىددەت»كۆرۈنۈشتە خۇراپىي ئادەتتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن مەلۇم قانۇنىي ۋە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقى شىرىئەتنىنىڭ بۇ قانۇنىغا قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلگەن ۋە ئىددەت تۇتۇشنى ئادەت قىلغان.

غوسۇل

مۇسۇلمانلاردا جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا ناماز ئوقۇش ئۈچۈن بەدەننىڭ پاك بولۇشى، كېيىم -كېچەكنىڭ پاك بوۇشى ۋە ناماز ئوقۇلىدىغان يەرنىڭ پاك بولۇشى شەرت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھەر قېتىملىق نامازدا يىگىدىن تەرەت ئالىدۇ. ئەرلەر سۈيدۈك چاچراپ كېتىپ كىيىمنى بۇلغاپ قويىدۇ، دەپ ئۆرە تۇرۇپ سىيىمەيدۇ. شۇنداقلا كىچىك تەرەتتىن كېيىن، سۈيدۈك تېمىپ كېتىپ ئىشتاننى پاسكىنا قىلىپ قويىدۇ، دەپ چالما تۇتىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ناماز ئوقۇيدىغان ئاياللار بولسا تەرەت لاتىسى تۇتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئەر -خوتۇن بىر ئورۇندا بولغاندا، شۇنداقلا كېچىسى ئىھتىلام بولغاندا غوسۇل قىلىپ (پۈتۈن بەدەننى باشتىن -ئاياغ يۇيۇپ تازىلىشى) پاك بولۇشى شەرت. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ناپاك جۇنۇپ تۇرۇپ كۆڭگە قارىسا«گۇناھ»بولىدۇ؛ناپاك تۇرۇپ تاماق يېسە يېگەن تامىقى ھارام بولىدۇ. بالا ئەمگۈزۈۋاتقان ئاياللار بالا ئەمگۈزسە يامان بولىدۇ، دەپ بىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئاياللار ھەيز كۆرگەندە ھەيز توختىغان ھامان بويىنى سۇغا سېلىپ پاكلىنىدۇ. غوسۇل قىلىشقا گەرچە بەزى دىنىي ئەقىدىلەر سىڭىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تازىلىق ۋە ساغلاملىق جەھەتلەردىكى رولى ناھايىتى زور. دەرۋەقە، غوسۇلغا ئەمەل قىلغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا گېموروي، ھەر خىل جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ كۆرۈلمەسلىكى ياكى ئاز كۆرۈلۈشى ئەنە شۇ غوسۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

تۈنەك كېچىسى

قەمەرىيە يىل ھېسابىدا سەككىزىنچى ئاي "بارات ئېيىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كېچىسى مۇھەممەت مېيەيغەمبەرگە«پەيغەمبەرلىك ۋەھيى كەلگەن»كېچە، شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن مۇسۇلمانلار بۇ كۈننىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن«تۈنەك كېچىسى»ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلار تۈن بويى ئىبادەت قىلىدۇ. بۇنى«سۈننەت»دەپ قارايدۇ. بۇ كېچىدە مەسچىت، خانىقالاردا ئىبادەتتە بولغۇچىلار كۆپ بولىدۇ. ئاياللار بولسا ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپ خەتمە ئۆتكۈزىدۇ. كىشىلەر يەنە ياغلىقاچاق (بىر نەچچە يىل ياغ ئالغان قاپاق)نى كۆيدۈرۈپ بارا ئۈچىغا ئېلىپ، مەشئەل ئورنىدا ئېگىز كۆتۈرۈپ قەبرىستان، مازار "ماشايىقلارغا بېرىپ ئەرۋاھلارنى يوقلايدۇ. شۇ كېچىسى مەخسۇس تاماق قىلىپ يېگۈچىلەرمۇ بولىدۇ. بۇ بارغانسېرى كۆچىدىن قېلىۋاتقان دىنىي ئادەتلەرنىڭ بىرى.

چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش

ئۇيغۇر خەلقى چۈشكە قاتتىق ئىشىنىدۇ. ئۇلار كۆرگەن چۈشنى تەقۋادار ئادەمگە ئۆرۈگۈزىدۇ. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

5995. بىلمىسىزگە چۈشنى ئېچىپ دېمىگىن،

كېچىكتۈرمەي ئۇنى بىلگەنگە دېگىن.

5998. ئۆزۈڭچە ئۆرۈمە كۆرگەن چۈشۈڭنى،

ھەم ئېيتما كۆرۈنگەن كىشىگە ئۇنى.

چۈش ئۆرۈگۈچى بەزى چۈشلەرگە«ياخشىلىقتىن بېشارەت»دەپ تەبىر بەرسە، بەزى چۈشلىرىنى ئۆرۈمەستىن«سادىغا بېرىۋېتىڭ»دەپلا قويىدۇ. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ:

4369. بىمەنە بولسا چۈش ۋە يا بەك يامان،

بېرىپ سەدىقە ئۆزىن، كۆزەتسۇن شۇئان.

بىر ئادەم كۆرگەن چۈشىدە ئويناپ ¨كۈلۈپ يۈرگەن بولسا بۇنى بىرەر پىشكەللىلىك ۋە كۆڭۈلسىزلىككە؛ يىغلاپ يۈرگەن بولسا بۇنى ياخشىلىق ۋە خۇشاللىققا جورۇيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

6022. ئەگەر غەم چۈشىسە بولار خۇشاللىق،

خۇشاللىق چۈشىسە كېلۇر قايغۇ بىل.

ئەگەر بىراۋ قۇرقۇنچلۇق چۈش كۆرگەن بولسا، قول ¨ئىلكىدە بارلار بىرەر مال ئۈلتۈرۈپ، سادىغا ئورنىدا گۆشىنى خامتالاش قىلىۋېتىدۇ. قول ¨ئىلكىدە يوقلار بولسا گادايلارغا ئاز ¨تولا نەرسە سادىغا بېرىدۇ. ئەگەر كۆرگەن چۈشىدە ئوتتۇرا چىشى چۈشۈپ كەتسە ياكى تام بىسىۋالغان بولسا، بۇنى يېقىن تۇغقانلاردىن بىرەرى ئۆلۈپ كېتىدۇ، دەپ بىلىدۇ.

ئەگەر بىراۋ چۈشىدە نان كۆرگەن بولسا، چۈش ئۆرۈگۈچى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان ئۇرۇق ¨ تۇغقانلىرىڭىز بىلەن كۆرۈشىدىكەنسىز دەپ تەبىر بېرىدۇ.

ئەگەر ئۆلۈپ كەتكەن ئاتا ¨ئانا ياكى بىۋاستە تۇغقانلاردىن بىرەرى چۈشىگە كىرىپ قالسا، بۇنى«روھى ئاچىزلاپ كېتىپتۇ. بىزدىن مەدەت تىلەپتۇ»دەپ بىلىدۇ ¨دە، ئۆلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ئالاھىدە ياغ پۇرىتىپ دۇئا ¨ تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چۈشكە تەبىر بېرىش ¨قەدىمدىن كېلىۋاتقان پالچىلىقنىڭ بىر خىل مەزمۇنى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى ¨«ئىرق بىتۇك»بۇنىڭ جانلىق مىسالى.

سېھرى ئادەتلەر

خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل سېھرى ئادەتلەر ئىپتىدائىي دىنىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېڭى ۋە ئېتىقادىدىن ئىبارەتتۇر. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى«بىلگىلى ۋە چۈشەنگىلى»بولمايدىغان بۇ بىپايان دۇنيادا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئاجايىپ ¨غارايىپ ئوبيېكتىپ ھادىسىلەر بۇ سېھرى ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ماددىي ئاساسىدۇر. مەنىۋى ئاساس بولسا، ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ۋە ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىدىن ئىبارەت. مانا شۇ ماددىي ئاساس بىلەن مەنىۋى ئاساس ئۆز ئارا بىرىكىپ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا«تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ»كە سىغىنىش،

شۆنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان كۈچلەرگە تەسىر كۆرسىتىش روھىنى تۇرغۇزغان. بۇ خىيالى روھ سېھرىگەرلىكنى بارلىققا كەلتۈرگەن. سېھرىگەرلىك قەدىمكى شامانىزىم دەۋرىدە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ھەمدە شامان دىنىنىڭ تۈپ ئەقىدىسىگە ئايلانغان.

قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىمۇ سېھىرلەشنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ خىل بولغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ«تۈركىي تىللار دىۋانى»تامىلىق ئەسىرىدە«قۇلباق»سېرىگەرلىكى»(I ـ توم، 620 ـ بەتكە قاراڭ)،«ياداتاش»(III ـ توم، 2 ـ بەتكە قاراڭ)،«ئىسرىق»،«قارانچۇق»(I ـ توم، 134 ـ، 184 ـ بەتلەرگە قاراڭ) قاتارلىق بىر قانچە خىل سېھرى ئادەتلەرنى تونۇشتۇرىدۇ.«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن بۇ سېھرى ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

خەلق ئارىسىدا ئىپتىدائىي سېھرىگەرلىك ئادەتلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرلىرى بار:

1) تىلاۋەت سېھرىگەرلىكى: تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مول ھوسۇل ئېلىش ۋە ئامانلىقنى تىلەش بۇ خىل سېھرىگەرلىكنىڭ نىشانلىغان مەقستى،«ياداتاش»دېھرىگەرلىكى»تىلاۋەت سېھرىگەرلىكنىڭ بىر كونكرېت مەزمۇنى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا«يادا تاش ئەپسۇنى ئاساسىدا ئەل ـيۇرت بويىچە«زاراخەتمە»نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان«يامغۇر تىلەش»ئادىتى بارلىققا كەلگەن. باللارنى جىن ـئالۋاستىلاردىن ۋە يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان«ئىسرىق سېلىش»(كۆچ ـكۆچ) ؛ ئوخشاشمىغان مېۋە ۋە كۆكتاتلارغا كۆز تەگمىسۇن، دەپ قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق (قەدىمكى ئۇيغۇرچە نامى ئاباقى بولۇپ، ئېرەملىك ھايۋانلارنىڭ كاللىسى، قۇراق رەختلەردىن ياسالغان بەھەيۋەت قورچاق قاتارلىقلارنى بادىرىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ قاداپ قويۇش) قاتارلىقلارمۇ تىلاۋەت سېھرگرلىكنىڭ ئوخشاشمىغان شەكىللىرىدۇر.

2) جادۇگەرلىك سېھرىگەرلىكى:بەلگىلىك نەرسىلەرگە سېھىر قىلىش ئارقىلىق رەقىبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا ئورۇنۇش ئادىتى.

3) قوغلاش سېھرىگەرلىكى: خەلق ئارىسىدىكى ئاتالمىش داخان، باخشى ، پېرىخۇن دېگەنلەر ئەنە شۇ قوغلاش سېھرىگەرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان«كەسپىي سېھرىگەر»لەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەدەنگە چاپلىشۋالغان جىن ـ شەيتان (يامان روھ) لارنى«قوغلىۋېتىش»ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان«يانىدۇرۇش»،«تۇزلاندۇرۇش»،«ئاۋاق

ئېيشى››، ‹‹چاچراتقۇ سېلىش››، ‹‹ئاشلاش››، ‹‹يۇرۇك تىلەش››، ‹‹ئوت كۆچۈرۈش››، ‹‹تېرىگە تارتىش››، ‹‹كەتمەنگە بېسىش››، ‹‹توغ باغلاش››، ‹‹قان قىلىش››قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسۇللىرى بار.

4) ئەپسۇن ئوقۇش ۋە تىلتۇمار سېھرگەرلىكى: بۇ ئادەتتە تىل سېھرگەرلىكى دېيىلىدۇ ئۇنىڭ‹‹قاغاش››، ‹‹تىلتۇمار پۈكۈش››، ‹‹قەسەم››قاتارلىق شەكىللىرى بار.

5) بېشارەت سېھرگەرلىكى: تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلاردا يۈز بېرىدىغان خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن ئالدىنئالا بېشارەت بېرەلەيدۇ، دېگەن ئىپتىدائىي قاراش ئاساسىدا شەكىللەنگەن پەرھىزلەر (تابۇ) بېشارەت سېھرگەرلىكىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىدۇر.

6) پالچىلىق (رەمباللىق) سېھرگەرلىكى: پالچىلىق قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان بىر خىل خۇراپىي ئادەت بولۇپ، ھەتتا خان ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنغان. پالچىلىق پال ئېچىش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلگە بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن باشلاپ پالچىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىسى (پالنامە) بولغان. ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى‹‹ئىرىق بىتىك››ئەڭ بۇرۇنقى پال كىتابى بولۇپ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئەزلۇك ۋە يامانلىق ئالامەتلەرنىڭ بىر مۇنچە تەرىپى مۇشۇ كۈنگىچە خەلق ئارىسىدا شۇ پېتى ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئومۇمەن، پالچىلىقنىڭ دىنىي خۇراپاتلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇ مەنىۋى جەھەتتىن بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالان، خەلق ئارىسىدىكى‹‹پالغا ئىشەنمە، پالسىز يۈرمە››دېگەن ماقال ھەم ئۇنىڭ ئىلمى پەنگە زىت ماھىيىتىنى، ھەم ئۇنىڭ ئۆرپ ئادەت كۈچىنى يۇكۇنلەپ بەرگەن.

پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى

ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدىكى تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى رەنجىتمەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى مەنئىي قىلىشى ۋە چەكلەش تۇرۇش ئادىتى پەرھىز تۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. پەرھىز كۆپىنچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك رېئال تۇرمۇش ئادىتىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پەرھىز قويۇق ئۆرپ ئادەت تۈسىگە ئىگە.

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۆپلىگەن پەرھىزلەر بار، مەسلەن، يىمەك -ئىچمەك جەھەتتە: ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مالنىڭ گۆشنى يىمەسلىك، بوغۇزلىغاندا قان چىقمىغان مالنىڭ گۆشنى يىمەسلىك، ئاللادىن غەيرىينىڭ نامى تىلغا ئېلىنىپ بوغۇزلانغان ھايۋاننى يىيىش ھارام، ئېگىزدىن غۇلاپ چۈشۈپ ئۆلگەن ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام، كۆشمەيدىغان ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام، چوشقا، ئىت، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشى ھاۋام دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بەلگىلەنگەن. بۇ يەردىكى«ھارام»سۆزى دىنىي ئاتالغۇ بولۇپ، پەرھىز مەنىسىنى بىرلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بەلگىلەنگەن پەرھىزگە قەتئىي ئەمەل قىلىشقا ئادەتلەنگەن. يىمەك -ئىچكەك جەھەتتىكى بۇ پەرھىزلەر«قۇرئان كەرىم»دە بەلگىلەنگەچكە، ئۇنىڭغا ئىسلم دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ئەمەل قىلىدۇ.

شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ يىمەك -ئىچمەك ئادىتىدە يەنە، نانغا دەسسەسەك كۆزۈڭ كور بولۇپ قالىدۇ؛ تاماقنى پاكىز يىمىسەڭ بالاڭ سەت بولۇپ قالىدۇ. دېگەندەك پەرھىزلەرمۇ بار، شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار داستىخان ياكى جوزا ئۈستىگە چېچىلىپ قالغان ناننىڭ ئۇۋاقلىرىنى كۆرسە، ئۇنى تېرىۋېلىپ«بىسمىللا»دەپ ئاغزىغا سالىدۇ. يوللاردا تاشلىنىپ قالغان نان ياكى تاماق ئۇچراتسا«خۇدايا توۋا!»دەپ ، ئۇنى يولنىڭ چېتىگە ياكى خالىي يەرگە ئېلىپ قويىدۇ. ئومۇمەن، يىمەك -ئىچمەكنى ئىسراپ قىلىش ۋە خارلاشنى ناھايىتى ئېغىر گۇناھ دەپ بىلىدۇ.

خەلق ئارىسىدا يەنە ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرمەسلىك، سۇغا تەرەت قىلماسلىق، يالغۇز دەرەخنى كەسمەسلىك، مۇشۈكنى ئۆلتۈرمەسلىك، قارلىغاچنى تۇتماسلىق، ئۆيىنىڭ ئىشكىنى شەرققە قاراتماسلىق، قىبلە تەرەپكە پۇتنى سوزۇپ ياتماسلىق، جۈمە كۈندە سەپەرگە چىقماسلىق قاتارلىق دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك پەرھىزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئىپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىغا باغلانغان، بەزىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان.

«كىيىمنى تەتۈر كىيسە ئىش تەتۈرگە چۆرۈلىدۇ»،«سۈپۈرگىنى تىكلەپ قويسا، شۇ ئۆيگە بالا -قازا كېلىدۇ»،«سۈپۈرگىنى بالىنىڭ بېشىدىن ئارتىلدۇرسا، شۇ بالا پاكار بولۇپ قالىدۇ»،«قازاندىن ئاتلىسا قارا گەپكە يولۇقىدۇ»،«ئەخلەت بىلەن كۆلنى بىرگە ئالسا شۇ ئۆيدە توي بىلەن ئۆلۈم بىرگە بولىدۇ»،«قوشۇقنى بىر -بىرگە ئۇرسا ئۇرۇش -ماجرا بولىدۇ»،«تولغاق بار ئۆيگە كىرسە، بوۋاق بالايى -خەتەرگە يولۇقىدۇ»،«بالا دۈم يېتىپ

يىغلىسا، ئاتا ¨ئانىسى بۇرۇن ئۆلىدۇ»، «قايچىدا تىرناق ئالسا بالا يۈزى كۆرمەيدۇ»، «ھوقۇش قونغان جاي ۋەيران بولىدۇ»، «مىكىيان قىچقارسا بالا ¨قازا ياغىدۇ»، «ئىگەكنى تۈتۈپ ئولتۇرسا بەختسىز بولۇپ قالىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ بولۇپ قالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى چۈشكە تەبىر بېرىش، قارغاش، تىلتۇمار پۈكۈش، قەسەم قىلىش، پال ئېچىش قاتارلىق ئادەتلەردىمۇ ھەر خىل پەرھىزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، كۆپچىلىكتە خۇراپىي قاراشلار ئىپادىلەنگەن.

ئادەتتىكى تۇرمۇش پەرھىزلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەلقنىڭ ئەدەب ¨ئەخلاق قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، بەلگىلىك ئىجابىي رولغا ئىگە. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ھاراق ئىچىش، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىش، قىمار ئويناش، ئوغرىلىق قىلىش، زىنا قىلىش، يالغان گەپ قىلىش، چېقىمچىلىق، غەيۋەت قىلىش قاتارلىق ئىللەتلەر ئېغىر گۇناھ ھېسابلىنىپ، بۇ قىلمىشلاردىن پەرھىز تۇتۇشقا دەۋەت قىلىنغان. يىغىپ ئېيتقاندا، پەرھىز ¨ خەلقنىڭ ئىدىيۋى چۈشەنچىسىدە چەكلەشكە تېگىشلىك ئىشلارنى مۇئەييەن دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلاپ كۆرستىش دېمەكتۇر. شۇڭا ئۇ تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە كەڭ ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى ¨«ئون ئىككى مۇقام»

«ئۇيغۇر بار يەردە (ئون ئىككى مۇقام) بار، (ئون ئىككى مۇقام) بار يەردە ئۇيغۇر بار» دېگەن بۇ ھېكمەتلىك سۆز چىن ھەقىقەتتۇر. ھەقىقەتەن «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر فولكلورىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل سەنئەت ئۆرپ ¨ ئادەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەڭ كەڭ ئاممۋىلاشقان تىپىك بەدىئىي كۆرۈنۈشى، سەنئەت ئۆرپ ¨ئادەتلىرىنىڭ سىستېمىلاشقان مۇجەسسەمى، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ھاياتىغا ھەمراھ بولۇپ، زىمىستان كۈنلەر، ئاچچىق تۈنلەر ئىز قالدۇرغان خەستە كۆڭۈللەرگە شادلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلىدىغان روھىي مەئبۇت بولۇپ كەلدى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خۇشاللىق كۈنلىرىدىمۇ، قايغۇ ¨ھەسرەتلىك ئاچچىق تۈنلىرىدىمۇ «ئون ئىككى مۇقام» غا ئىلتىجا قىلدى. خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پەلسەپىلىك قارىشىدا پۈتۈن كائىناتقا ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى ئاسمان بوشلۇقىدىكى يورۇقلۇق

سىستېمىسىنى«ئون ئىككى بۆرج»قا تەتبىقلىغىنىغا ئوخشاش، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى بويىچە«ئون ئىككى مۇقام»تىمىسالىدا ئوبرازلاشتۇرۇپ، يۈكسەك مەنىۋى تۈۋرۈككە ئايلاندۇردى. شۇڭا«ئون ئىككى مۇقام»نوقۇل سەنئەت ھادىسىسى بولماستىن بەلكى ئالدى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئانا تەبىئەت قوينىدا قوزغالغان بەدىئىي تەسەۋۋۇرلىرى ۋە سەنئەت ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ مۇزىكىلىق يىغىندىسى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ئۇيغۇر ناخشا ـ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئانىسى بولغان«ئون ئىككى مۇقام»بىر ۋاقىتتىلا بىر يەردە، بىرەر شەخس تەرىپىدىن بىر يولىلا پەيدا بولغان ئەمەس، بەلكى ھەر يەردە، تۇزاق تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر ـ بىرلەپ ئىجاد قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئون ئىككى سېكىلدىن ئىبارەت ئۇيغۇر ملودىيىسىنىڭ تىمىسالىدۇر، شۇڭا«ئون ئىككى مۇقام»نىڭ پەيدا بوۋشىنى مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر بىلەن چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ. تارىخ سەھنىسىدە ئۆزۈلمەس دولقۇندەك ئۆز ئارا ئىز بېسىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا چۆل ـ باياۋان، تاغ ـ دالا، دەريا ـ ئۆستەڭ، يايلاق ۋە ئېتىز ـ ئېرىق كۈيلىرىنى، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ناخشا ـ قوشاقلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇ كۈيلەر ئۆزىنىڭ ملودىيە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈركۈملىشىپ تەدرىجىي يۇرۇشلەشكەن مۇقام گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىل قىلغان.

«مۇقام»سۆزى ئېتىمولوگىيىلىك جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر كۆسەن ـ توخار تىلىدىكى«مەقۋمە» ـ maka yame ـ سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ،«چوڭ نەغمە»دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ«ئورۇن»،«دەرىجە»نەمەسىنى بىلدۈرىدىغان ئەرەبچە تىلغا«مۇقام»بولۇپ ئۆزلەشكەن ۋە چوڭ ھەجىمدىكى يۇرۇشلەشكەن ناخشا ـ ئۇسسۇللۇق مۇزىكا چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان خاس ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئۇيغۇر«ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ قېزىلىپ ـ رەتلىنىپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەبۇ سائىدخاننىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننىڭ ھامىيلىقىدا ۋە مەدەتكارلىقىدا مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىر قىدىرخان ۋە خانىش ئامانىساخانلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئەنە شۇ ئامانىساخان باشچىلىقىدا رەتلىنىپ مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇرداخۇن ئاكا ۋارىسلىق قىلىپ ساقلىغان ۋە 1956 ـ يىلى نوتىغا ئېلىنغان«ئون ئىككى مۇقام»تىزىملىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. راك مۇقامى 23 نەغمە 205مىسرا

2. چەببيات مۇقامى 23نەغمە 251مىسرا

3. مۇشاۋىرەك مۇقامى 31نەغمە 363مىسرا

4. چارىگاھ مۇقامى 18نەغمە 212مىسرا

5. پەنجىگاھ مۇقامى 25نەغمە 240مىسرا

6. ئۆزھال مۇقامى 25نەغمە 224مىسرا

7. ئەجەم مۇقامى 17نەغمە 143مىسرا

8. ئۇشاق مۇقامى 23نەغمە 286مىسرا

9. بايات مۇقامى 19نەغمە 119مىسرا

10. ناۋا مۇقامى 20نەغمە 209مىسرا

11. سىگاھ مۇقامى 6نەغمە 72مىسرا

12. ئىراق مۇقامى 8نەغمە 102مىسرا

جەمئىي«ئون ئىككى مۇقام»، ئىككى يۈز قىرىق ئىككى نەغمە (مۇزىكا)، ئىككى مىڭ تۆت يۈز يەتمىش مىسرا، بۇنىڭغا«ئابى چەشمە»مۇقامىدىكى ئون ئۈچ نەغمە، ئىككى يۈز ئوتتۇز ئىككى مىسرانى قوشقاندا، تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ساقلاپ قالغىنى ئىككى يۈز ئەللىك بەش نەغمە، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئىككى مۇزىكىلىق مىسرا بولىدۇ.

لېكىن،«ئون ئىككى مۇقام»باشتىن -ئاياغ بىردەك ئون ئىككى بىلەن چەكلەنگەنمۇ ئەمەس. مۇقام ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كېمىيىش، كۆپىيىش، قوشۇلۇپ ئىخچاملىنىش، ئوخشاشمىغان يەرلىك ۋارىيانتلارنى پەيدا قىلىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

«ئون ئىككى مۇقام»دا ناخشا -مۇزىكا شەكلى بىلەن ئىنسانىي مۇھەببەت، گۈزەل ئارزۇ -تىلەكلەر، كىشىلىك ھاياتتىكى شاد -خۇراملىق، ھەسرە -نادامەت، جۇدالىق، بىرلىك -ئىناقلىق، كۆڭۈل ئازادىلىك، مۇڭ -پىغان، غەزەپ -نەپرەت، زۇلۇم -كۈلپەت قاتارلىق ئۆتمۈشنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىلىرى بايان قىلىنغان.

قىسقىسى،«ئون ئىككى مۇقام»ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب تۆرىدىكى مۇقەددەس سەنئەت«ئىلاھى»سۆپىتىدە كىشىلەرگە مەنىۋى مۇۋۋەت ۋە ئىستېتىك زوق بەخش ئېتىپ كەلگەن. تىل بىلەن ئىزھار قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە يۈرەك تارلىرىمىزنى تىترىتىپ، پىسخىك ھالىتىمىز بىلەن ئورگانىك ھالدا بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن.«ئون ئىككى مۇقام»نىڭ مۇزىكىلىق سېزىمگە ھەققىي ھالدا مەپتۇن بوۋغۇچى«ساتارنىڭ تارىسىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ»چېلىشنى ۋە ئۇنىڭ ساداسىدىن«بىناۋانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش»نى تەلەپ قىلغۇچىلار. شۈبھىسىزكى، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ھەقداسى ¨ئۇيغۇر خەلقىدۇر.

دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى

دولان مەشرىپى ئاساسەن مەكىت، مارالبېشى، يوپۇرغا (تېرىم يېزىسى) ئاقسۇ ئاۋات، شايارنىڭ تارىم بويىدىكى يېزىلىرى قاتارلىق ناھىيە ¨رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەنئەنىۋى سەنئەت پائالىيىتىنىڭ ئومۇمى نامى.دولان مەشرىپى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، پائالىيەت مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىلللىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

دولان مەشرىپى ئومۇمەن دولان مۇقاملىرىنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئۇيۇشتۇرۇلغان ئاممىۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇزىكا، ناخشا ¨ئۇسسۇل، ھەر خىل ئەدەبىي ئويۇن ۋە قىزىقچىلار ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇ«خەلقىنىڭ سەنئەت مەكتىپى»دەپ ئاتالغان.

دولان مەشرىپىنىڭ پائالىيەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن قىزىقارلىق ۋە ئەھمىيەتلىك بولغىنى ¨دولان مۇقامىغا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدىغان كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. دولان مەشرىپىدىكى كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتى قەدىمكى ئاتا ¨بوۋىلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئەمگەك جەريانىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولۇپ، ئاساسەن تۆت باسقۇچلۇق ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن تەركىب تاپقان؛ بىرىنچى باسقۇچ«چېكىتمە»بولۇپ باش مۇقام (پرولوگ) ئاخىرلاشقان ھامان مەشرەپ ئەھلى ئەر ¨ئايال جۈپ ¨قوپ بولۇپ لەرزان مۇزىكا ساداسى ئىچىدە مەردانە ھالدا سالماق قەدەم بىلەن ئاستا ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. ئەرلەر قولىنى نۆۋەت بىلەن ئوڭ ¨سالغا تاشلاپ، ئوڭغا يېرىم سولغا يېرىم ئايلىنىدۇ ئوڭغا يېرىم ئايلىنىش ۋاقتىدا، ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتىدىن باشلاپ ئۈچ قەدەم تاشلىنىدۇ. ئۈچىنچى قەدەمدە ئوڭ پۇت يېرىم بۇرۇلۇپ سول پۇتىنىڭ پۇچقا كېلىپ

توغرىسغا توختايدۇ "دە، سول پۇت دەرھال يۆتكىلىپ، ئۇڭ پۇتىننىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى بويىچە تەكرار داۋاملىشىدۇر. بۇ باسقۇچتىكى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى گويىاكى ئۇۋچىلارنىڭ بۆك "باراقسان ئورمانلار، قېلىن چاتقاللارنى ئىككى قولى بىلەن ئاستا قايرىپ تۇرۇپ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئىزدەۋاتقانلىقىدەك جانلىق مەنزىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

دولان ئۇسسۇلى«چېكىتمە»دىن ئىككىنچى باسقۇچ "«سەنەم»گە كۆچكەندە، ئۇسسۇل رىتمى ئۆزگىرىپ، ھەرىكەت تېزلىدۇ. ئۇسسۇلچىلارنىڭ سېپىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىدۇ. ئەر "ئاياللار قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بىر" بىرىگە بېقىشىپ، چەبدەسلىك بىلەن ئوڭ ۋە سولغا ماس قەدەم بىلەن تولۇق ئايلىنىدۇ. بۇ باسقۇچ ناھايىتى تېز، ئەمما تەرتىپلىك ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇسسۇلچىلارنىڭ چەبدەسلىك بىلەن ئالدى "ئارقىغا مېڭىش، ئوڭ "سولغا ئايلىنىش، قولىنى ئالدىغا شىلتىش ھەرىكەتلىرى ئوۋچىلارنىڭ ھايۋانلار بىلەن كەسكىن ئېلىشىۋاتقانلىقىدەك مەنزىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى "«سەلىقە»بوۇپ، بۇ باسقۇچتا ئۇسسۇلغا چۈشكەن ھەممە كىشى ئاستا "ئاستا چوڭ بىر چەمبىرەك ھاسىل قىلىپ، ئۇسسۇل ئەنە شۇ چەمبىرەك شەكلىدىكى دائىرىدە سىزىقنى بويلاپ داۋاملىشىدۇ. بۇ ھال ئوۋچىلارنىڭ كوللېكتىپ ھالدا ۋايۋاننى قورشىۋالغانلىقىدەك مەنزىرىنى سۈرەتلەيدۇ.

تۆتىنچى باسقۇچ«سىىرىلما»بولۇپ، باسقۇچتا مۇزىكا تېتىمغا ئەگىشىپ چوڭ يۇملاق دائىرە بىر "بىرلەپ پارچىلىنىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇسسۇلچىلار ئۆز ئالدىغا ئەركىن پىرقىراپ چۆگىلەپ خۇشاللىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق پىرقىراش سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلىشىپ، مەشرەپ سورۇنى شادىيانە كەيپىياتقا تولىدۇ. مانا بۇ ئۇسسۇل ھەرىكىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بىر مەيدان ئوۋچىلىق جېڭىنىڭ غەلىبە تەنتەنىسىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ.

دېمەك، دولان مەشرىپىدە ئوينىلىدىغان دولان ئۇسسۇلى ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە نەپىسلىكى، مۇزىكا تېتىمى بىلەن بىردەكلىكى، ئۇسسۇل مەزمۇنىنىڭ ئېنىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

دولان ئۇسسۇلى كوللىكتىپ ئۇسسۇل بوغلۇپ، ئۇنىڭدا ئۇسسۇلچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. مەشرەپ مەيدانىنىڭ چوڭ ¨كىچىكلىكىگە قاراپ، بىرلا ۋاقىتتا بەش ¨ئالتە جۈپتىن يىگىرمە ¨ئوتتۇز جۈپ ئەر ¨ئايال ياش، قېرى دېمەك، كىم خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناۋېرىدۇ. ناۋادا بىر يۈرۈش ئۇسسۇل ئاخىرلاشقۇچە ھېرىپ قالغانلار سەپتىن ئايرىلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇشقىمۇ رۇخسەت قىلىنىدۇ. دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى ھەققەتەن«شىنجاڭ ناخشا ¨ئۇسسۇلىنىڭ ماكانى»ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ھېيتگاھدىكى ساما ئۇسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ كەتكەن مەيدان ھەر يىلى قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيت كۈنلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ. بۇ مەيداندا قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە بولغان سامام ئۇسۇلىنى ئويناش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تولۇپ تاشقان خۇشاللىق ھېسسىياتلىرىنى نامايان قىلىدۇ.

ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە نەچچە ئون مىڭ كىشى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا سەپ ¨سەپ بولۇپ ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان پىشىشىق كېسەكلىك ئېگىز پەشتاق ئۈستىدە نغرا بىلەن سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ياڭرايدۇ. پەشتاق ئالدىدىكى ئازادە، كەڭ مەيدانغا ھېيت نامىزىدىن يانغان جامائەت توپلىشىپ مىڭلىغان كىشى ئارقا ¨ئارقىدىن ساما ئويناشقا باشلايدۇ. ھە ش ¨ پەش دېگۈچە بۇ جايغا ساما كۆرگۈچىلەر توپلىشىپ نەچچە رەت چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ. ھەتتا پەشتاقنىڭ ئىككى يېنىدا قەد كۆتۈرگەن ئوتتۇز نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇنارنىڭ ئۈستىمۇ ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ.

ساما ئاساسەن ئەرلەر تەرىپىدىن ئوينىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسسۇلى بولۇپ، چوڭ كىشىلەردىن تارتى باللارغىچە ھەممىسى ئىشتىراك قىلىنىدۇ. كىم ئويناشنى خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئويناۋېرىدۇ. ساماچىلارنىڭ سانى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ھەتتا بىر قېتىمدا نەچچە يۈز كىشى ساما ئوينايدۇ. ساماغا چۈشكەن ئادەملەرنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماي، چېلىنىۋاتقان ناغرا ¨سۇنايىنىڭ رىتىمىگە ماس ھالدا ناھايىتى رەتلىك ۋە قائىدىلىك ئوينىلىدۇ.

ساما ئۇسسۇلى باشقا ئۇيغۇر ئۇسسۇلىرىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئەڭ زور كوللېكتىپچانلىققا ۋە ئۆزگىچە خاس ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ئىگە بولغاچقا، ئادەتتىكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوينىيالىشى ناتايىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساما ئۇسسۇلى مەردانىلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدىغان سىرلىق مەزمۇنغا ئىگە.

ساما ئۇسسۇلى ئۈچۈن ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىچىدىكى بايرام تەنتەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا "كۆيلەر تاللىۋېلىنغان بولغاچقا، بۇ ئۇسسۇلنىڭ مۇزىكىدارلىقى ۋە تەنتەنىنى ئىپادىلەش خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بودۇ. ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ناغرا "سۇنايىنىڭ ياڭراق ئاۋازىغا ماس ھالدا ساماچىلارنىڭ پۇت ۋە قوللىرى بىر خىل تەرتىپلىك ۋە رېتىملىق ھەرىكەت قىلىدۇ. ئايلىنىش ھەرىكەتلىرىمۇ تەكشى ۋە قائىدىلىك بولغاچقا، بىرلا ۋاقىتتا يۈزلىگەن كىشى ساما سالسىمۇ بىر "بىرىگە سوقۇلۇپ كېتىدىغانقوپال ھەرىكەتلەر كۆرۈلمەيدۇ. باشقا جايلاردىن كېلىپ قالغان ساياھەتچىلەر بۇنداق ھەيۋەتلىك ئۇسسۇل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ«بۇنداق چوڭ كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى قانچە ۋاقىت مەشىق قىلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەندۇ؟»دەپ ھەيران قېلىشلىرى مۇمكىن، لېكىن ساما ئۇسسۇلى ئۈچۈن ئالدىنئالا تەييارلىق مەشقى قىلمايدۇ. ئۇ پەقەت خەلقنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى پائالىيىتى بولۇپ، بايرام تەنتەنىسى ھەممە كىشىنى ئىختىيارسىز ساما سېلىشقا ئۈندەيدۇ.

ساما ھېيت كۈنلىرى ئەتىگەندىن كەچكىچە كۈن بويى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ. ساماچىلار قانچىلىك ۋاقىت ئوينىسا ئۆزىنىڭ ئىختىيارى. ناغرا "سۇنايچىلار ئادەتتە بىرەر سائەت ئەتراپىدا بىر خىل ئاھاڭغا ئۆزگەرتىپ ھارماي چالىدۇ. بىرەر مۇقام ئاخىرلاشقاندا ئون " "ئون بەش مىنۇت دەم ئېلىۋېلىپ يەنە باشلايدۇ. ساماچىلار ھېرىپ "چارچىسا ئۆزلۈكىدىن توختام، تاماشىچىلارنىڭ قاتارىغا قوشۇلىدۇ، لېكىن ساما مۇزىكا توختىمىغۇچە زادى توختام قالمايدۇ، بەلكى بەس "بەستە بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى مەيدانغا چۈشۈپ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىۋېرىدۇ، بەزى ساما مەستانىلىرى ئۇسسۇلنى كۆپ ئويناپېرىپ "چارچىغانلىقتىن ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ. قىسقىسى، ساما سېلىش قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى بىر خىل تىلسىملىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ.

سامام ئۇسسۇلىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا ئۇنىڭدا غەلبىنى ۋە شاد "خۇراملىقنى تەنتەنە قىلىش مەزمۇن قىلىنىغان.

ساما ئۇسسۇلىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. قەدىمكى كوللېكتىپ ئوۋچىلىق دەۋرلىرىدىلا ئوۋدىن غەلىبىلىك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئورۇق "قەبىلىلەر بويىچە بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئوۋ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويناش ئادىتى بار ئىدى. شامانىزىم دەۋرىدە ساما (كۆك)غا چوقۇنۇش ئاساسى ئورۇنىدا

تۇرغاچقا، غەلبە تەنتەنىسى بەدىلىگە ئويىنىلىدىغان بۇنداق كوللېكتىپ ئۇسسۇل ساما ئۇسسۇلى (خەلق تىلىدا ساما سېلىش) دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم. ئېيتىلىشىچە، ئىسلام دىنىنىڭ غازات ئۇرۇشلىرىدا جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا ناغرا بىلەن سۇقاي چېلىنىدىكەن، جەڭدە غەلبە قىلسا غەلبىنى تەنتەنە قىلىش يۈزىسىدىن ناغرا بىلەن سۇناينىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئوينالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت قۇربان ھېيت بىلەن روزا ھېيت كۈنلىرىدىلا مۇشۇنداق كوللېكتىپ ساما ئۇسسۇلى ئارقىلىق ھېيت خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. مەيلى ئۇنىڭ قايسى تارىخىي ئەنئەنىگە باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلى شىنجاڭدىن ئىبارەت ناخشا ¨ئۇسسۇل ماكانىنىڭ سىمۋولىدۇر.

ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر

ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەنىۋى ئادىتىدە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلاشقان تەسۋىرىي ۋاستىلىرى بولىدۇ. سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولغان بۇ تەسۋىرى ۋاستىلەر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماسلىشىپ، مىللىيى ئاڭنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە، ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئۇتۇقلىرىدا، پوئېتىك ئىجادىيەتلىرىدە، ئىستېتىك قاراشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇنداقلا نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىپ، فرازېئولوگىيىلىك بەدىئىي ئامىل بولۇپ قالغان.

دەرۋەقە، ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان تەسۋىرىي (مەجازا) ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە خىلمۇ خىلدۇر. لېكىن بىزنىڭ دېمەكچى بولغىنىمىز، پەقەت خەلقنىڭ تىل ئۆرپ ¨ئادەتلىرى شەكلىدە قېلىپلىشىپ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەزى ئەنئەنىۋى تەسۋىرى ۋاستىلەردۇر. مەسىلەن:

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادىتىدە ۋە پسىخىل ئېڭىدا قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ، گۈزەللىك ۋە ساپلىقنىڭ؛ بۇلبۇل بولسا ساداقەتمەن ئاشىقنىڭ يار ۋاسلىدا پەرىيادا چەككۈچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. بۇ ۋاستىنىڭ قېلىپلىشىشىغا بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ئىشقىدا خەندان ئۇرۇشى مەزمۇن قىلىنغان«بۇلبۇل ئۇيقۇسى»ناملىق رىۋايەتلەر سەۋەب بولغان.

كاككۇك بىلەن زەينەپ: ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق ¨مەشۇقلار كاككۇك بىلەن زەينەپكە ئوخشىتىش ئادىتى شەكىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى«كاككۇك ئاشىقى زەينەپ، بىرى باغدا، بىر تاغدا»دېگەن مىسرالارمۇ كاككۇك بىلەن زەينەپنىڭ خەلقىمىز ئەقىدىسىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسىنى ئىپادىلىگەن.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، چولپان: خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك ئادىتىدە بۇ ئاسمان جىسىملىرى ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تۇراقلىق سىمۋولى بولۇپ كەلگەن ھەمدە خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئادىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىجادىي مەنىدىكى تەسۋىرى ۋاستىلەردۇر. بۇ ئەنئەنىۋى ادەتكە ئايلىنىشى كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇلاق: كۆزنى بولۇققا ئوخشىتىپ سۈرەتلەش ئۇيغۇرلادا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە.

ھەممىگە مەلۇمكى، كۆز بىلەن سۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئىناتايىن مۇھىم بولغان ئىككى ئامىل، سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى، شۇنداقلا كۆز بىلەن بۇلاقنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مەلۇم ئوخشاشلىقى خەلقىمىزنىڭ ئىستېتىك قاراشلىرىدا ئەكس ئېتىپ كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىش ئەنئەنىسى ھەمدە بۇلاقنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

يارنىڭ يۈزىنى ئالمىغا ئوخشىتىش، چىنارنى باتۇرلۇققا، جاسارەت ۋە ئىرادىگە سىمۋول قىلىش، قارىياغاچنى يەكلەنگەن ئەمما چىداملىق مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىش، ئەجدىھا، يىلاننى ۋەھشىيلىك ۋە ياۋۇزلۇقنىڭ سىۋولى قىلىش قاتارلىق تەسۋىري ۋاستىلەرنىڭ قېلىپلىشىش سەۋەبلىرىمۇ بەلگىلىك بىر ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا«لەيلى ¨مەجنۇن»،«پەرھاد ¨شېرىن»،«تاھىر ¨زۆھرە»،«غېرىپ ¨سەنەم»قاتارلىق نامىلارمۇ ھەم خەلق ئارىسىدىكى شۇ خىل داستاننىڭ ئىسمى، ھەم سىمۋوللۇق مەنىدىكى تەسۋىرىيى ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ نوقۇل ئەدەبىي ھادىسىلا ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئېتىقاد تەسىرىدە شەكىللەنگەن تىل ئادىتىدۇر.

ئىرسالنامە

ئېرسالنامە ¨«يوللانما»،«پۈتۈكنامە»دېيمەكتۇر. ئىر سالنامە ئەۋەتىش (دوستلىرىغا، سۆيگەن يارىغا سالام خەت يوللا) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز ئارا خەت يۈزىدە كۆڭۈل ئىزھار قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ، ئۇيغۇر

خەلقى ئىچىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. ئېرسالنامىنىڭ تۈرى كۆپخىل بولۇپ، كۆپرەك بېيىت شەكلىدە ھەم نەسرىي شېئىر شەكلىدە يېزىلىدۇ. بەزىدە ئىر سالنامە ئورنىدا قىزىلگۈل دەستىلىرىنى ياكى گۈل دەستىلەر بىلەن قوشۇپ بۇغداي سامانلىرىنىمۇ ئەۋەتىدىغان ئادەتلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆڭۈلنى سىموۋوللۇق ئىزھار قىلىش شەكلى بولۇپ، مۇئەييەن مەزمۇنغا ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىستېتىك ئېڭىدا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەردىن تەييارلانغان گۈل دەستىلەر ئومۇمەن مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىنغان. شۇڭا گۈل دەستە سۇنۇش قىز ¨يىگىتلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ۋاتسى. گۈل دەستىنىڭ ئارىسىغا سامانىنى سېغىنىن چىرايىم سامانىدەك ساغىرىپ كەتتى››دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىرسالنامە مەزمۇن جەھەتتە كۆپىنچە مۇھەببەتنى مۇھەببەت جۇدالىقىنى يارىغا ۋە دوستلىرىغا بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىرسالنامە ئەۋەتىش ئاساسەن كىشلەرنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىكى بوغۇلغان، ئىنسانىي ئەركىنلىككە يول قويۇلمىغان فېئودالىزم دەۋرىدە پەيدا بولغان بىر خىل ئادەت ھېسابلىنىدۇ. قىزلارنىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتىگە قول ياغلىق ۋە تاماك خالتىسى سوۋغا قىلىشىمۇ ئىرسالنامە دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇنداق قول ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسىغا خەت ئورنىدا پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈللەرنىڭ نۇسخىسى، گۈل شېخىدا سايراۋاتقان بۇلبۇل ياكى كاككۇكنىڭ سۈرىتى يار ئىشقىدا گۆيۈلدەپ سوقۇۋاتقان يۈرەكنىڭ شەكلى مەشۇت يىپ بىلەن كەشتىلىنىدۇ. قەغەزگە پۈتۈلىدىغان ئىرسالنامىلەر ناھايىتى تەسىرلىك، جانلىق ۋە ھېسسىياتلىق بولىدۇ. ئۆز زامانىسىدا ئېرسالنامە يېزىشنى كەسىپ قىلغان خەتتات ۋە رەسساملار بولغان ئۇلار پاتلانغان‹‹خوتەن قەغىزى››گە بېيىت ياكى نەسرىي شېئىر شەكلىدىكى پۈتۈكنامىلەرنى ھۆسىن خەت شەكلىدە پۈتۈپ، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىگە تەشنالىق ۋە جۇدالىقنى ئىپادىلەيدىغان ياكى مۇھەببەت غايىسىنى سۈرەتلەيدىغان رەسىملەرنى سىزىپ تەييارلىغان. ئىرسالنامە ئەۋەتىشكە ھاجىتى بار كىشلەر ئۇلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىپ ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللا:پ سېتىۋالغان ۋە ئۇنى قىممەتلىك مۈلۈك سۈپىتىدە ساقلىغان.

ئىرسالنامە كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرى ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، پاساھەتلىك تىل، ئوخشىتىش، سىپلىشتۇرۇش، سىمۋول، مىتافورا، مۇبالىغە قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا روشەن ئىستىتىك زوق قوزغايدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈكنامە ئۇۋەردىم قاشلىرىغا،
تىلەپ دۆلەتنى ئالتۇن باشلىرىغا.
قانات بەرسە ئۇچۇپ بارسام قاشلىرىغا،
قارا قۇشقاچ بولۇپ قونسام باشلىرىغا.

قارا قۇشقاچ بولۇپ چىقسام ھاۋاغا،
خۇدا سالدى مېنى بۇنداق بالاغا.
سېغىندۇق بىناھايەت ئۆزلىرىنى،
تولا شېرىن مۇبارەك سۆزلىرىنى.

نى سائەتتە نېسىپ بولۇر كۆرۈشكە،
تولۇن ئايدەك چاقنىغان يۈزلىرىنى.
ئۇشبۇ نامە ئۆزلىرىگە تەئەللۇقتۇر،
ئوقۇغايلا يوغان ئېچىپ كۆزلىرىنى.

مەدداھلىق

مەدداھلىق ــ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەدداھلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى«مەدداھ»(ۋائىز) دەپ ئاتىلىدۇ. مەدداھلار خەلق ئارىسىدىكى تالىنتلىق ۋە ئىقتىدارلىق سۆز سەنئەتكارلىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ئەنە شۇ مەدداھلىق ئادىتىدىن ئۆسۈپ چىققان.

مەدداھلىق ــ ناخشا، مۇزىكا ۋە دراماتىك ھەرىكەتنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ، ئۇنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەدداھلار خەلق ئارىسىدا زور ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ، كەلگەن ماداھلىق ئىدىتى بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە كەڭ ئەۋج ئالغان. بازار كۈنلىرى ئاتاقلىق مەدداھلار تەرەپ ــ تەرەپتىن بۇ شەھەرلەرگە يىغىلىپ مۇۋاپىق

سورۇندا بەس ¨بەس بىلەن مادداھلىق قىلغان. چوڭ سورۇنلاردا مەدھلىق قىلغۇچى بىر قانچە مەددەھتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى ئاساسلىق رول ئالغۇچى باش مادداھ، بىر ياكى ئىككىسى«دوست تارتىپ بېرىدىغان»قوشۇمچە مادداھ ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ بەرگۈچى سازاندە ئايرىم بولسا، بەزىدە باش مەدداھ ئۆزى ھەم مۇزىكا چالىدۇ، ھەم ناخشا ئېيتىدۇ، ھەم سۆزلەيدۇ، مەدددھىنىڭ سۆزلەيدىغانلىرى كۆپىنچە قەدىمكى تارىخي قىسسەلەر، ئاتاقلىق خەلق داستانلىرى، ئەپسانە ¨رىۋايەتلەر، قىزىقارلىق ھېكايە ¨چۆچەكلەر، جەڭنامىلەر ۋە بەزى داڭلىق كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھېكايە قىلغاندا خۇددى دراما ئارتىسلىرىدەك يالغۇز ئۆزى بىر قانچە پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا مەدداھ سورۇن تۈزمەكچى بولۇپ چاقىرىش دۇمبىقىنى ياكى نەغرىسىنى چالغان ھامان مەدداھقا ئادەتلىنىپ قالغان خەلق توپى ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەرھال يىغىلىپ، ئۆزلىكىدىن چەمبەر شەكلىدە مەيدان ھازىرلايدۇ، مەدداھنىڭ سەنئەت ماھارىتىگە مەپتۇن بولغان خەلق ئۇنىڭ مەدداھلىق پائالىيىتى ئاخىرلاشقىچە بىر قانچە سائەتە مىدىرلىماي ئولتۇرىدۇ ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئاڭلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇقىرىقىدەك كەسپلەشكەن مەدداھلىقتىن باشقا، يەنە بەزى رايونلاردا ياشانغانلار بىرەر ئۆيگە توپلىشىپ ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە قىسسە ياكى ھېكايە ئېيتىشىدىغان، قىزىقارلىق قەدىمكى كىتاب ¨رىساللەرنى ئوقۇپ ئاڭلايدىغان ئادەتمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپان رايونىدىكى ياشانغانلار ئارىسىدا قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان«دادۇر مەشرىپى»ئەنە شۇنداق خاراكتېرگە ئىگە. بۇمۇ مەزمۇن ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەدداھلىقنىڭ بىر خىل تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

مەدداھلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى مۇراسىم ۋە ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ، قەشقەر«ھەزرەت سەيلىسى»، ئوپالدىكى«نورۇز ¨بۇلاق سەيلىسى»، يېڭىساردىكى«ئودخېنىم سەيلىسى»، خوتەندىكى«كوھمارىم سەيلىسى»قاتارلىق كىكلىمى چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنلىرىدىن بىرى مەدداھلىق بولۇپ، مۇشۇ سەيلە مەزگىللىرىدە يۇرت ¨يۇرتلاردىن كەلگەن مەدداھلار تەرەپ ¨تەرەپتە سورۇن تۈزۈپ، مىڭلىغان سەيلىچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ئىچىدە گەرچە ساغلام بولمىغان بەزى دىنىي تەركىبلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ خەلق سەنئىتىنى يۈكسەلدۈرۈش، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقىتىش ۋە بېيىتىش، خەلقنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆينىغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.

چاقچاق

چاقچاق ¨ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، خەلق ئاۋازىكى ئىجادىيىتىنىڭ ھەجۋى تۈرىگە خاس ئاممىۋى ژانىردۇر. چاقچاق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى چاقچاقسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۆزىنىڭ شەكلى بويىچە، چاقچاق ئالاھىدە بىر خىل دىئالوگ بولۇپ، ئۇ، ئادەتتە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بىر توپ ئادەملەر ئارىسىدا قانات يايىدۇ. ئەمما چاقچاقنىڭ خاراكتېر جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى سۆھبىتى ئەمەس. چاقچاقنىڭ يادروسى جاراڭلىق كۈلكە بولغاچقا، ئۇ كىشىلەردە ئىختىيارسىز تەبىئىي كۈلكە قوزغاشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئىنسان كۈلكىگە مۇھتاج. شۇڭا كىشىلەردە«بىر قېتىم كۈلسەڭ ئون يىل ياشىرىسەن»دېيىشىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا چاقچاق بىر خىل مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە، ئىنسان قەلبىگە ئىستېتىك تۇيغۇ بېغىشلاپ روھنى ئۇرغۇتىدۇ، ھايات مەئىشەتلىرىدىن ھوزۇرلاندۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق، يۇمۇرغا باي خەلق شۇڭا ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ چاقچاقنى ئۆز تۇرمۇشىغا ھەمراھ قىلىپ كەلگەن. ئۇلار ئۆز ئارا بىر ¨بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە گېپىنى چاقچاق بىلەن باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى توي ¨تۆكۈن ۋە باشقا مۇراسىملار، خىلمۇ ¨خىل سەيلە پائالىيەتلىرى، ئاممىۋى مەشرەپلەر مېھماندارچىلىق ۋە سۆھبەتلەرنىڭ ھەممىسى چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. شۇڭا كۈلكە ¨چاقچىقى بولمىغان ئولتۇرۇشلارنى«راھىبلارنىڭ بۇتخانىدىكى تىلاۋىتى»گە ئوخشىتىپ، ئۇنىڭدىن رازى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان«نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»،«سەلەي چاققان لەتىپىلىرى»،«موللازەيدىن لەتىپىلىرى»دىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزغا كۈلكە بېغىشلاۋاتقان ھېسام قاتارلىق لەتىپىچىلەرنىڭ ئادىتىنىڭ جانلىق سىماسى، ئۇيغۇر سۆز سەنئىتىدە چاقچاق ژانىرىنىڭ شۇنچىلىك ئەۋج ئېلىشى ئۇلارنىڭ مىللىي پسىخىكىسىدىكى يۇمۇرلۇق خاراكتېر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ خىل خاراكتېرنىڭ يېتىلىشىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتى. ئىقتىسادىي

ئىجتىمائىي شارائىتى، تارىخىي شارائىتى، مەدەنىيەت قاتلىمى قاتارلىق ئىچكى ¨تاشقى ئامىللارنىڭ مىللىي خاسلىقى سەۋەب بولغان.

ئۇيغۇر چاقچاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆپ تەرەپلىملىك بولۇپ، ھازىر جاۋابلىق، مەنتىقىلىقلىق، دەلمۇ دەللىك، قاراتمىلىقلىق، يوشۇرۇن مەنىدارلىق، ئوبيېكتىپلىق (پىكىر مەزمۇنىنىڭ بىر ¨بىرىگە چەمبەر چاس باغلىنىشى) قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە مەركەزلىشىدۇ، ھەر قانداق ۋاقىتتا چاقچاق بىرەر تېمىغا، بىرەر نىشان (ئوبيېكتىپ)غا مەركەزلىشىدۇ، ئۇنىڭدىن چەتنەپ كەتسە چاقچاقنىڭ كۈچى بولمايدۇ ھەمدە كۈلكە پەيدا قىلالمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا چاقچاقنىڭ تۈرلىرى سورۇنغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇچۇم قىلىش»خاراكتېرىدىكى چاقچاقلار، يەنى كونكرېت بىر ماۋزۇ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرغان چەمبەر ئىچىدە چاقچاقلىشىش، چاقچاقنىڭ بۇ خىل شەكلىدە مەلۇم بىر شەخسنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھەر بىر ئېپىزوت ۋە قىزىق پەيتلىرىنى، خىراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى كۈلكىلىك تەسۋىرلەش، مۇبالىغىلەشتۈرۈش ئارقىلىق غەيرى«ئادەم»ياساپ چىقىش ¨«ئۇچۇم قىلىش»دېيىلىدۇ. چاقچاقچىلار ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئۆز ئوبيېكتىنى«ئۇچۇم»قىلغاندىن كېيىن، ئاخىرىدا ئەپچىل ئۇسۇل بىلەن ئۇنى قايتۇرۇپ قاتارغا قوشۇۋالىدۇ. نەتىجىدە چاقچاق ئوبيېكتى جۈملىدىن باشقىلارمۇ بۇنىڭدىن چېچقانداق غەيرىلىك ھېس قىلمايدۇ.

«لەقەملىك چاقچاق» ¨ چاقچاقنىڭ ئەڭ كەڭ تارقالغان شەكلى. ئۇيغۇرلاردا شەخسلەرنىڭ خاس ئىسمىغا قانداقتۇر بىر لەقەمنى قوشۇپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان. خەلقتە«لەقەمسىز كىشى بولماس»دېگەن ئىبارەت بار. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلاردا شەخسىي لەقەمدىن باشقا ئاتىدىن بالىغا، بالىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان ئەۋلادلار لەقىمى ھەتتا يۇرت ¨مەھەللىلەرگە ئورتاق يۇرت لەقەملىرى بولىدۇ. لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاق ئوبيېكتىنىڭ لەقىمىنى توغرىدىن توغرا تىلغا ئالماي، خىلمۇ خىل بوياق بىلەن پەردازلاپ ئىشارىلىك سۈرەتلەش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاقنىڭ ھازىر جاۋاب بولۇشى، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ماقال ¨تەمسىللىك چاقچاقلار: چاقچاقنىڭ بۇ تۈرى كۆپ ھاللاردا لەقەملىك چاقچاقلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، بىر كىشىنىڭ لەقىمى«تۆگە»بولۇپ،ئۇ بىر ئولتۇرۇشتا قوپال، قاملاشمىغان ئىش قىلىپ قويسا، بۇنى بايقىغان چاقچاقچى«تۆگىنىڭ مازار بىلەن ئىشى يوق»دېگەن ماقالدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق چاقچاق باشلايدۇ. چۈنكى ھەر

قانداق ماقال –تەمسىل پەيدا بووش جەھەتتىن قاراتمىلىققا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن چاقچاقچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ماقال –تەمسىللەردىن، ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن ، خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك.

چاقچاقنىڭ«ئوخشىتىش»شەكلىدە ئوبيېكتىپ قىلىنغان شەخسنىڭ قىياپىتىدە، خۇلق –مىجەزىدە كۆزەە چېلىقىدىغان غەلىتە كۆرۈنۈش ۋە غەيرىي ھالەتلىرىنى خۇددى شۇنىڭغا ئوخشىدىغان تۈرلۈك نەرسىلەرگە –ھايۋانات، ئۈچار قانات ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئوخشىتىش، تەڭلەشتۈرۈش ۋە تەقلىد قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چاقچاقنى راۋاجلاندۇرىدۇ.

قاپىيىلىك چاقچاق: چاقچاقنىڭ بۇ شەكلى شېئىريي شەكلىدە قاپىيە قوغلىشىش ئۇسۇلى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. قاپىيلىك چاقچاق ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتىنى نامايەن قىلىش بىلەن بىرلىكتە، كىشىلەرگە بەدىئىي لەززەت بېرىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى«قاپىيىسگە كەلگەندە ئاناڭدىن قايتما»دېگەن ئىبارە بار، بۇ قاپىيىلىك چاقچاق شەكلىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«سۆز ئويۇنى»مۇ چاقچاقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر تۈرى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇبالىغە، ئوخشىتىش سىمۋول، مېتافورا قاتارلىق ستىلىستىك ۋاستىلەرگە تايىنىدۇ.

دېمەك، خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ يۈكسەك بىر ئىپادىسى بولغان چاقچاقتا خەلق تىلىنىڭ ھەقىقىي بايلىقى، رەڭمۇ رەڭلىكى، ئەۋرىشىملىكى، مەنىدارلىقى ۋە تەسۋىريي قۇۋۋىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى نامايان قىلىنىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھەقىقىي مەنىدىكى چاقچاق بىلەن ئادەتتىكى مازاق قىلىش ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاشمايدۇ. چۈنكى مازاق قىلىشتا بىرىنچىدىن، مەنتىقە يوق، ئىككىنچىدىن، ئىجادىي مەزمۇندىن كۆرە، ئۇنىڭغا تەنە ۋە دوق قىلىش ئىپادىسى ياكى براۋنىڭ زىتىغا –غورۇرىغا تېگىش، شەخسنى كەمسىتىش، مەسخىرە قىلىش ئوخشاش سەلبىي مەزمۇندىكى پىكىرلەر ھۆكۈم سۈرىدۇ. ئەكسىچە، چاقچاق ئىلمىي بولىدۇ، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ئەدەب –ئەخلاق مىزانلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلىدۇ. كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ دىلىنى رەنجىتىشتىن ساقلىنىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چاقچاق سورۇنغا ۋە ئوبيېكتقا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كىشچىكەر چوڭلارغا ، ئەرلەر ئاياللارغا چاقچاق قىلىشتىن ساقلىنىدۇ. قىسقىسى، چاقچاق تۇرمۇشقا خۇش خۇي مەزمۇن بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

خەتتاتلىق

خەتتاتلىق ¨ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدە ئۇزاق تارىختا، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يېزىق سەنئىتى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىياتى يېزىق بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخي جەرياندا تۈرك يېزىقى يەنى ئورخۇن ¨يەنسەي يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ¨يېزىقى چاغاتاي يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىشتىن باشقا، تارىختا براخمان يېزىقى، مانىي يېزىقى، قەدىمكى سۈرىيە يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ، ھەممە ساھەدىن قىممەتلىك يادىكارلىقلار قالدۇرۇغان. يەنە ئۇزاق تارىخي دەۋرلەردىن يېتىلىپ چىققان يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە خەتتاتلارنىڭ ئورخۇن ¨يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىن تارتىپ، تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى بېغىشلىما مەزمۇنىدىكى ھۆسن خەتلەر ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى كلاسسىك قول يازمىلار، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى مەسچىت، مازار ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ۋاسا، كاھىشلىرى، مېھراب ۋە تامغا ئۇيۇپ ھەل بېرىلگەن ھۆسن خەتلەردىن قارىغاندا ئۇيغۇر خەتتاتلىقى بىناكارلىق سەنئىتىمىزدىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان تۈز خەت نۇسخىسى، رۇقئى خەت نۇسخىسى، تەئلىق خەت نۇسخىسى، ئەسلىيە خەت نۇسخىسى، سۇلۇس خەت نۇسخىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە نەسخى خەت نۇسخىسى، كۇفى خەت نۇسخىسى، شەتەرەنجى كوفى خەت نۇسخىسى، رەيھانى خەت نۇسخىسى، ئىجازەت خەت نۇسخىسى، دىۋانى خەت نۇسخىسى ۋە چەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى قاتارلىقلار ۋە تۆۋئەم، تەسۋىرىي كۆرگۈل، جەللى خەت نۇسخىلىرى بار. ئۇيغۇر خەتتاتلىرى بۇ نۇسخىلاردىن ئاجايىپ گۈزەل خەتلەرنى يازىدۇ. ئۇلارنىڭ خەتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆركەشلەپ تۇرغان دېڭىز دولقۇنلىرىدەك جۇلالاپ كىشىگە ئۈمۈر ۋە جاسارەت ئاتا قىلسا، بەزىلىرى شىلدارلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۇلىرىنى، خۇش ناۋا سايراۋاتقان بۇلبۇللارنى ئەسلىتىپ كىشى قەلبىگە شادلىق، خاتىرجەملىك بېغىشلايدۇ. بەزى خەتلەر ساھىبجامالللارنىڭ ھۆسنىنى ئەكس ئەتتۈرسە يەنە بەزىلىرى ئۇچار قۇشلارنى، گۈل ¨گىياھلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قەلەم، قەغەز، سىياھلارنى ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، ھەرپلىرى ئۇلىنىپ يېزىلىدىغان بولغاچقا، خەتتاتلار خەتنىڭ تەكشى، كۆركەم، چىرايلىق يېزىلىشى ئۈچۈن قومۇش (بامبۇك)، ئىرغاي ياغىچى، قارىغاي ياغىچى قاتارلىقلاردا مەلۇم كۆڭلىككە، مۇقىم ئۆلچەمگە، ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، سىياھ راۋان چىقىدىغان ، ياپىلاق ئۇچلۇق قەلەملەرنى ياساپ ئىشلىتىدۇ. قەلەم ئۇچى ئىككى ئۈچ سانتىمېتىر ياپىلاق ئۇچلىنىپ بىر ئاز ئېلاستىكلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇچىنىڭ ئىككى قارلىق تەرىپى زۆرۈر بولغان كەڭلىكتە ئۆلچەمگە ئاساسەن سىلىقلىنىدۇۋە ئۇچىنى ئون بەش گرادۇستىن ئوتتۇز بەش گرادۇسقىچە تەكشىلەپ كېسىپ ئۇچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن تەخمىنەن بىر سانتىمېتىردىن بىر يېرىم سانتىمېتىرغىچە جىراق ئېچىپ قويىدۇ.

قەغەز: ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان كەندىر، ئۈجمە دەرىخ قوۋزىقىدىن قەغەز (خوتەن قەغىزى) ياساپ، قەغەزنى تاختاي ئۈستىدە قويۇپ، قاشتېشى ياكى سىلىق تاش بىلەن سۈرۈپ چىڭداپ ¨سىلىغايتىپ پىششىقلايدۇ.

سىياھ: قارا سىياھ ئىشلىتىدىغان بولۇپ سىياھقا ناۋات ئارىلاشتۇرىدۇ. بۇنداق سىياھ يېپىلمايدۇ، ئاسان تورىمايدۇ. قەدىمدىن باشلاپ راۋاج تاپقان ئۇيغۇر خەتتاتلىق ئەنئەنىسى بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت ¨ئېتىبارىنى قوزغايدىغان ئالاھىدە بىر سەنئەت تۈرىگە ئايلاندى.